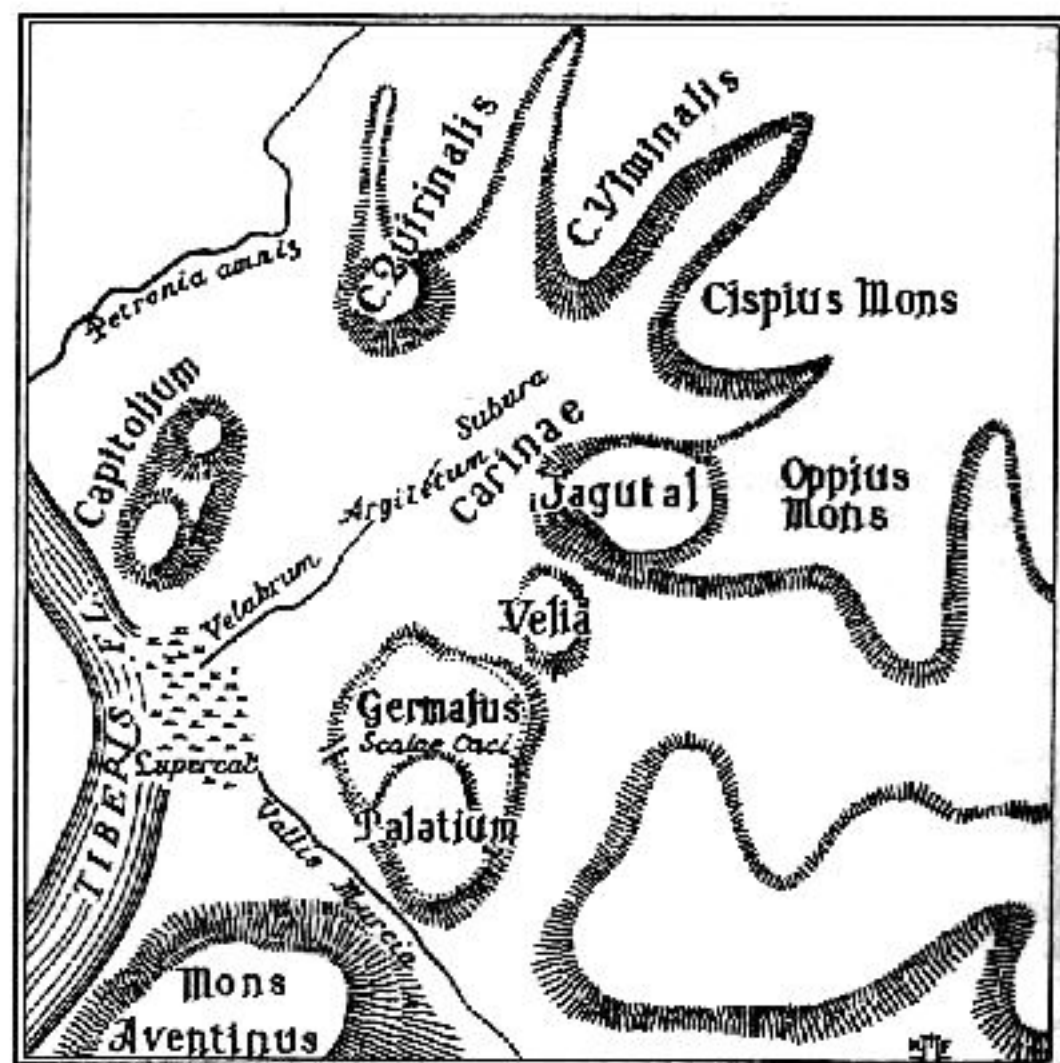

LOCUL ÎNTEMEIERII ROMEI

I

AB URBE CONDITA

Nu știm exact când au fost instituite la Roma primele școli organizate, adică „de stat”. Plutarh spune că au luat naștere către anul 250 înainte de Hristos, cu alte cuvinte după aproximativ cinci sute de ani de la întemeierea orașului. Până la această dată copiii romani erau educați acasă; cei mai săraci de către părinți, cei mai bogați de către *magistri*, adică de învățători sau institutori, aleși de obicei dintre liberi, sclavi eliberați care, și ei la rândul lor, erau selectați din grupul prizonierilor de război, preferați fiind cei de origine greacă, întrucât erau mai culți.

Ceea ce știm sigur este că micuții trebuie să fi muncit mai puțin decât școlarii noștri de azi. Latina o știau deja. Dacă ar fi fost obligați s-o învețe, spune poetul german Heine, n-ar mai fi avut timp să cucerească lumea. Cât despre istoria patriei lor, ea le era povestită cam așa:

Când grecii lui Menelau, Ulise și Ahile, au cucerit Troia, în Asia Mică, și au trecut-o prin foc și sabie, unul din puținii ei apărători care au reușit să se salveze a fost Enea, om cu serioase relații datorită mamei sale (asemenea lucruri se mai practicau și pe vremuri). Ea nu era, nici mai mult nici mai puțin, decât zeița Venus-Afrodita. Cărând în spinare o valiză plină cu imagini ale protectorilor săi celești, printre care, evident, locul de cinste îi revenea bunei sale mame, dar neavând nici un gologan în buzunar, bietul de el s-a apucat să colinde lumea la întâmplare. Și, după nu se știe câți ani de aventuri, unele mai plăcute, altele mai puțin, debarcă, tot cu valiza pe umeri, în Italia, o ia spre nord, ajunge în Latium, se căsătorește cu fiica regelui Latinus, pe nume Lavinia,

întemeiază un oraș pe care îl botează cu numele nevestei și, împreună cu ea, trăiește fericit și mulțumit tot restul zilelor sale.

Fiul lor, Ascaniu, întemeiază Alba Longa, oraș din care face capitala ținutului. Iar după opt generații, ceea ce ar fi cam la două sute de ani de la venirea lui Enea, doi descendenți ai acestuia, Numitor și Amulius, se găseau încă pe tronul ținutului Latium. Din păcate însă, pe un tron se stă cam înghesuit în doi. Așa că, într-o bună zi, Amulius l-a alungat pe fratele său, ca să domnească singur, și i-a ucis și toți copiii, lăsându-i în viață doar o fată: pe Rea Silvia. Însă, ca nu cumva aceasta să dea naștere vreunui fiu care, odată ajuns mare, să aibă chef să-și răzbune bunicul, a obligat-o să se facă preoteasă a zeiței Vesta, cu alte cuvinte călugăriță.

Într-o zi, Rea, care probabil că dorea grozav să se mărite și se împacă greu cu gândul că nu putea s-o facă, s-a dus pe malul râului să mai ia aer, căci era o vară afurisit de caldă; și a furat-o somnul. Tocmai atunci trecea pe acolo din întâmplare zeul Marte. El cobora deseori pe pământ, așa, ca să mai facă puțin câte un mic război, că asta îi era meseria, sau să mai umble după fete, că asta era distracția lui preferată. A văzut-o pe Rea Silvia, s-a îndrăgostit de ea și, fără s-o trezească măcar, a lăsat-o însărcinată.

Când a aflat Amulius, s-a făcut foc. Dar n-a ucis-o. A așteptat ca fata să nască nu unul, ci doi băieței gemeni, i-a urcat apoi pe o plută minusculă pe care a încredințat-o fluviului ca s-o poarte curentul pe firul apei până la mare, și acolo să-i lase pe copii să se înece. Dar el nu pusese la socoteală și vântul, care în ziua aceea, suflând destul de tare, a împins firava ambarcație până a împotmolit-o în nisip, în plină câmpie. Acolo cei doi naufragiați, plângând cu mult zgomot, au atras atenția unei lupoaice care a alergat la ei și le-a dat să sugă. Și iată de ce animalul acesta a devenit de atunci simbolul Romei, cetate sortită să fie întemeiată mai târziu de doi gemeni.

Gurile rele spun însă că lupoaica noastră nu era nicidecum un animal, ci o femeie adevărată, Acca Larentia, poreclită Lupoaica din cauza firii sale sălbatice și a mulțimii de coame pe care i le punea bărbatului, un biet cioban, mergând să facă dragoste în pădure cu toți tinerii de prin împrejurimi. Dar poate că nu sunt decât vorbe.

Cei doi gemeni au supt lapte, apoi au trecut la păpică, le-au ieșit dinții, au fost botezați, unul Romulus, celălalt Remus, s-au făcut mari, și până la urmă au aflat și toată povestea lor. Atunci s-au înapoiat la Alba Longa, au organizat o revoltă, l-au ucis pe Amulius și l-au înscăunat pe Numitor. După care, nerăbdători să realizeze ceva deosebit, ca toți tinerii, în loc să aștepte o domnie gata făculă de bătrân, care sigur că tot lor avea să le-o lase, au plecat să înființeze una nouă, ceva mai departe. Și au ales tocmai locul unde se împotmolisese cândva pluta lor, printre colinele pe unde curge Tibrul când stă să se verse în mare. Aici, cum se întâmplă adeseori între frați, s-au luat la ceartă, neînțelegându-se asupra numelui ce-l vor da cetății. Până la urmă au căzut de acord ca numele să-l dea cel ce avea să vadă mai multe păsări. Remus, urcat pe Aventin, a văzut șapte. Romulus, de pe Palatin, a văzut douăsprezece: prin urmare, cetatea avea să se numească Roma. Au înjugat doi boi albi, au tras o brazdă și au ridicat un zid, jurând să-l ucidă pe oricine va trece peste el. Remus, necăjit că pierduse oarecum, a zis că zidul e slab și, lovindu-l cu piciorul, a dărâmat o bucată din el. Iar Romulus, credincios jurământului, și-a ucis fratele cu o lovitură de sapă.

Toate astea, se spune, s-au întâmplat cu șapte sute cincizeci și trei de ani înainte de Hristos, exact la 21 aprilie, dată când se sărbătorește și azi întemeierea orașului născut, după cum se vede, în urma unui fratricid.

Poate că și popoarele vecine făceau la fel: fiecare dată istoria lumii de la întemeierea propriei sale capitale: Alba Longa, Rieti, Tarquinia sau Arezzo, care or fi fost ele. Dar nu au reușit s-o impună și altora, pentru că au comis mica eroare de a pierde războiul, ba chiar războaiele. Pe când Roma le-a câștigat. Pe toate. Pământul de câteva hectare hotărnicit de Romulus și Remus între colinele Tibrului, a devenit în decurs de câteva secole centrul ținutului Latium, apoi al Italiei și, în cele din urmă, al lumii întregi, atât cât era cunoscută ea pe atunci. Iar în toată această lume s-a vorbit limba Romei, s-au respectat legile ei și s-a făcut numerotarea anilor *ab urbe condita*, adică de la acel faimos 21 aprilie 753 înainte de Hristos, începutul istoriei Romei și al civilizației sale.

Sigur că lucrurile nu s-au petrecut chiar așa. Dar, vreme de multe secole, așa au vrut tăticii romani să fie povestite copiilor aceste întâmplări, puțin pentru că și ei înșiși le credeau, puțin pentru că, și pe ei, mari patrioți, îi măgulea foarte mult faptul să poată spune că niște zei influenți, ca Venus și Marte, și niște persoane de prim rang, ca Enea, contribuiseră la întemeierea orașului lor. Ei simțeau instinctiv că era foarte important să-și educe copiii în convingerea că aparțineau unei patrii la nașterea căreia luaseră parte ființe supranaturale și care, fără îndoială, nu ar fi făcut așa ceva dacă nu ar fi intenționat să-i rezerve un destin măreț. Lucrul acesta a oferit o solidă bază religioasă întregii vieți a Romei, care s-a prăbușit de fapt tocmai în momentul în care această bază a slăbit. Urbea a fost *caput mundi*, capitala lumii, atâta timp cât locuitorii ei știau prea puține și erau destul de naivi ca să creadă în legendele învățate de la părinții și de la *magistri*-i lor; atâta vreme cât erau convinși că sunt descendenții lui Enea, că au în vine sânge divin, că sunt „unșii Domnului”, chiar dacă pe vremea aceea el se numea Jupiter. În clipa însă când au început să se îndoiască de toate acestea, Imperiul lor s-a făcut mici fărâme și *caput mundi* a devenit o colonie. Dar să nu ne grăbim.

Poate că frumosul basm al lui Romulus și Remus nu este chiar în întregime un basm. O fi existând în el și o oarecare fărâmbă de adevăr. Să încercăm să-l disecăm, sprijinindu-ne pe puținele date suficient de certe pe care ni le furnizează arheologia și etnologia.

Cu vreo treizeci de mii de ani înainte de întemeierea Romei, se pare că Italia era locuită de ființe omenești. Că au fost omenești o mărturisesc specialiștii competenți, care spun că le-au reconstituit din oșcioare ale scheletului, găsite pe ici pe colo, și care aparțin așa-zisei epoci de piatră. Noi să nu ne prea încredem în astfel de deducții și, deci, să facem un salt mai încoace, într-o epocă mai apropiată, cea „neolitică”, aproximativ acum vreo opt mii de ani. Deci cu cinci mii de ani înainte de Roma. Se pare că pe atunci peninsula noastră a fost populată la nord de așa-ziii liguri și la sud de siculi, oameni cu capul în formă de pară, care locuiau parte în caverne, parte în colibe făcute din lut și bălegar; domesticeau animale și trăiau din vânat și din pescuit.

Să mai facem încă un salt de patru mii de ani și să ajungem în anul 2000 înainte de Hristos. Și iată că dinspre miazănoapte, adică dinspre Munții Alpi, coboară niște triburi, cine știe de cât

timp pornite în marș din patria lor de origine: Europa Centrală. Acești oameni nu sunt mult mai evoluți decât localnicii cu cap în formă de pară; dar obișnuiesc să-și construiască locuințele nu în caverne, ci pe stâlpi de lemn înfiți în apă, așa-zisele „locuințe lacustre”. Se vede că veneau din zone mlăștinoase și, într-adevăr, sosind la noi, preferă regiunile cu lacuri: lacul Maggiore, lacul Como, lacul Garda, anticipând cu câteva milenii preferințele turiștilor moderni. Ei introduc în țara noastră câteva importante noutăți: creșterea vitelor și cultivarea pământului, țesutul pânzei și înconjurarea așezărilor cu bastioane de măr și pământ bine bătătorit, pentru a le apăra de atacuri, atât din partea animalelor, cât și din partea oamenilor.

Încet-încet, au început să coboare spre sud și s-au obișnuit să-și dureze colibe pe uscat, dar tot înălțate pe pari; învățaseră de la unele rubedenii de-ale lor, se pare instalate în Germania, folosirea fierului, cu care își fabricau o mulțime de unelte noi: securi, cuțite, brice etc., și au întemeiat un oraș adevărat, care s-a numit Villanova și care trebuie că se găsea cam pe unde este astăzi Bologna. Acesta a fost centrul unei civilizații care a căpătat exact denumirea de „villanoviană” și care, treptat, s-a răspândit în toată peninsula. Din ea se crede că provin, în ceea ce privește rasa, limba și obiceiurile, umbrii, sabinii și latinii.

Ce-au făcut acești villanovieni cu ligurii și cu siculii când s-au stabilit de-o parte și de alta a Tibrului, nu se știe. Poate că i-au exterminat, așa cum se obișnuia în vremurile acelea așa-zise „barbare”, spre deosebire de ale noastre, când se face același lucru, deși noi le numim „civilizate”; poate că s-au amestecat cu ei după ce i-au supus. Lucru sigur e că în anul 1000 înainte de Hristos nou-veniții au întemeiat multe așezări între gurile Tibrului și golful Neapole, cu populații care, deși de același sânge, se războiau între ele și nu se împăcau decât atunci când aveau de înfruntat un inamic comun sau cu ocazia unor sărbători religioase.

Cea mai mare și mai puternică dintre aceste așezări a fost capitala ținutului Latium, Alba Longa, situată la poalele muntelui Alban, cam pe locul unde se află astăzi Castel Gandolfo. Și credem că alba-longani au fost și componenții acelui grup de tineri aventuroși care au emigrat într-o bună zi la câteva zeci de kilometri spre nord, unde au întemeiat Roma. Se poate să fi fost niscaiva muncitori cu brațele, în căutare de pământ pe care să pună

VECHILE POPULAȚII ALE ITALIEI

stăpânire și să-l cultive. Dar e posibil să fi fost și niște lichele în mare încurcătură cu poliția și cu triburile din orașul lor. Se mai poate, iar, să fi fost niște emisari ai propriului lor guvern, cu misiunea de a supraveghea punctul acela de graniță cu Toscana, pe coastele căreia tocmai debarcase atunci o populație nouă, etruscii, care nu se știe dincolo veneau, dar despre care se spuneau vrute și nevrute. Și, printre acești pionieri, poate să fi existat cu adevărat doi cu numele Romulus și Remus. Dar, oricum, nu cred ca aventuroșii să fi fost mai mult de o sută la număr.

Locul ales de ei avea mari avantaje, dar și dezavantaje. Se găsea la vreo douăzeci de kilometri de mare, și asta era bine, fiind departe de pirajii care devastau coastele, dar permițându-le totuși să facă din oraș un port: deoarece brațul Tibului ce ducea la vărsarea în mare era ușor navigabil. Însă mlaștinile și bălțile din jur îl condamnau la malarie, nenorocire care a mai bătut încă până nu de mult la porțile sale. Existau însă colinele. Acestea, cel puțin în parte, îi mai fereau pe locuitori de țăntări. Și, de fapt, chiar pe una din ele, pe Palatin, s-au instalat ei la început, cu intenția să le populeze și pe celelalte șase din jur.

Dar, ca să le populeze, trebuiau să aibă copii. Și, ca să aibă copii, le trebuiau neveste. Iar pionierii aceștia erau burlaci.

Aici, din lipsă de date istorice, suntem nevoiți să ne întoarcem la legendă, unde ni se povestește cum a procedat Romulus, sau care o fi fost numele șefului acestor indivizi, ca să facă rost de femei pentru el și pentru tovarășii săi. A organizat o mare serbare, poate sub pretextul celebrării întemeierii orașului, și i-a invitat să ia parte la ea și pe vecinii lor mai apropiați, sabinii (sau quirii), împreună cu regele lor Titus Tatius, dar mai ales împreună cu fiicele lor. Sabinii au venit. Și, în timp ce erau ocupați cu participarea la întreceri sportive, alergări pe jos și călare, jocurile lor preferate, gazdele, într-un fel foarte puțin sportiv, le-au răpit fetele, iar pe ei i-au alungat din cetate cu câte un picior în fund.

Bătrânii noștri erau foarte sensibili în materie de femei. Cu puțin timp în urmă, răpirea uneia singure, Elena, provocase un întreg război de zece ani, terminat cu distrugerea unui regat, acela al Troiei. Romanii răpiseră cu zecile și era deci normal ca a doua zi să aibă de-a face cu tații și frații fetelor, întorși înarmați ca să le recupereze. S-au baricadat ei în Capitoliu, dar au comis greșeala de neiertat să încredințeze cheile fortăreței unei tinere romane,

Tarpeia, îndrăgostită, se spune, de Titus Tatius. Aceasta a deschis invadatorilor poarta, iar ei, oameni de onoare, deci refractari la orice gest de trădare, inclusiv la unul comis în propriul lor interes, au răsplătit-o zdrobind-o sub scuturi. Romanii au dat mai târziu numele acestei fete stâncii de pe care obișnuiau să-i arunce pe trădătorii de patrie.

Și totul a luat sfârșit cu un banchet de nuntă pantagruelic. Pentru că femeile, în numele cărora se încinsese bătaia, au intervenit între cele două armate, declarând că nu aveau de gând să rămână orfane, dacă ar fi învins soții lor romani, și nici văduve, dacă ar fi învins părinții lor sabini. Așa că era cazul să înceteze, pentru că ele cu bărbații ăștia ai lor, deși cam grăbiți și iuți de mână, se simțiseră bine. Că era de preferat să legalizeze căsătoriile decât să se măcelărească unii pe alții. Și așa au și făcut. Romulus și Tatius au hotărât să guverneze împreună, purtând amândoi titlul de rege, asupra acestui popor nou născut din fuziunea celor două triburi, care a căpătat numele combinat de *romani-quiriti*. Și, întrucât Tatius, curând după aceea, a avut amabilitatea să moară, experimentul cu tronul în doi a mers bine de astă dată.

Cine știe ce se mai ascunde și în povestea asta? Poate să nu fie decât o versiune a cuceririi Romei de către sabini, sugerată de sentimente patriotice și de orgoliu. Dar e posibil și ca cele două popoare să se fi unit de bunăvoie, iar faimoasa răpire să nu fi fost decât o obișnuită ceremonie de nuntă, așa cum se celebrau pe vremuri, prin răpirea miresei de către ginere, dar cu asentimentul tatălui fetei, lucru care și azi se mai practică la unele popoare primitive.

Dacă a fost într-adevăr așa, atunci e probabil ca această fuziune, mai mult decât sugerată, să fi fost impusă de primejdia unui dușman comun: acei etrusci care între timp se răspândiseră dinspre coasta tireniană în Toscana și Umbria și, înarmați cu o tehnică mult mai avansată, se îndreptau acum spre sud. Roma și Sabinum se găseau pe direcția acestui marș și sub iminenta lui amenințare. De fapt nici n-au scăpat.

Cetatea de-abia se născuse și deja trebuia să facă față unuia din cei mai dificili și mai vicleni dușmani ai săi. L-a învins până la urmă, realizând mai întâi minuni de diplomatie și apoi de curaj și tenacitate. Dar i-au trebuit secole.

II

SĂRMANII ETRUSCI

Spre deosebire de romanii de azi, care le fac pe toate în glumă, cei din vechime făceau totul în serios. Și mai ales, când își puneau în gând să distrugă un dușman, nu se mulțumeau doar să pornească război împotriva lui, ci se înverșunau să-l poarte până când își vedeau rivalul doborât la pământ, chiar cu prețul sacrificării unor armate întregi și a o mulțime de bani; după aceea îi pătrundeau în casă și nu-i lăsau din ea piatră peste piatră.

Un tratament deosebit de sever le-au rezervat romanii etruscilor atunci când, după ce înghițiseră de la ei multe umilințe, s-au simțit destul de tari ca să-i poată înfrunta. A fost un război de durată, cu sorți adesea schimbători și care, până la urmă, nu i-a lăsat învinsului nici măcar ochii ca să plângă. Rar s-a văzut în istorie un popor care să dispară de pe fața pământului, și un altul care să-i șteargă urmele cu atâta înverșunată sălbăcie. Acesta este chiar și motivul pentru care azi nu ne-a mai rămas aproape nimic din toată civilizația etruscă. Nu mai supraviețuiesc decât unele opere de artă și câteva mii de inscripții, din care doar puține cuvinte au fost descifrate.

Pe baza unor elemente atât de sărace, fiecare a reconstituit lumea etruscă în felul său.

Dar, până una alta, nimeni nu știe de unde au venit acești oameni. După felul cum ei înșiși s-au înfățișat în obiecte de bronz și pe vase de teracotă, se pare că aveau corpul cam bondoc și capul mai masiv decât villanovienii; iar trăsăturile lor ne duc cu gândul spre populațiile din Asia Mică. De fapt, sunt mulți care susțin că au venit de prin părțile acelea, pe mare; e un lucru care s-ar confirma și prin faptul că au fost cei dintâi locuitori ai Italiei care

au posedat o flotă. E sigur că denumirea de „tireniană“, ceea ce înseamnă exact „etruscă“, de ei a fost dată mării care udă coastele Toscanei. Să fi sosit oare în masă, copleșind populația indigenă, sau să fi debarcat puțin câte puțin, mărginindu-se s-o supună cu armele lor mai perfecționate și cu o tehnică mai evoluată?

Că civilizația lor a fost superioară celei villanoviene o demonstrează craniile găsite în morminte, care scot în evidență lucrări de proteze dentare destul de rafinate. Dinții dovedesc multe în viața popoarelor. Ei se deteriorează o dată cu progresul și fac tot mai imperioasă nevoia de îngrijiri perfecționate. Etruscii cunoșteau deja „puntea“ care le întărea măselele, precum și metalul necesar confecționării ei. De fapt știau să lucreze nu numai fierul, pe care se duceau să-l caute - și-l găseau - în insula Elba, și pe care îl transformau din fier brut în oțel; dar cunoșteau chiar și arama, cositorul și chihlimbarul.

Orașele pe care s-au apucat imediat să le construiască în interior, Tarquinia, Arezzo, Perugia, Vejo, erau mult mai moderne decât așezările întemeiate de latini și de sabini, sau de celelalte populații villanoviene. Toate aveau întărituri pentru apărare, străzi, dar mai ales canalizare. Pe scurt, urmăreau un „plan urbanistic“, cum am spune noi azi, încredințând competenței inginerilor, foarte capabili pentru acele vremuri, ceea ce alții lăsau pe seama întâmplării și a capriciilor individului. Știau să se organizeze pentru lucrări colective de interes general, și asta o demonstrează canalizările cu care au înzestrat aceste locuri infestate de malarie. Erau însă, mai ales, niște negustori grozavi, ahtiați după bani și gata oricând, cu orice sacrificiu, să-i multiplice. Romanii nu știau încă ce se găsea dincolo de Soratte, micuțul munte din apropierea orașului lor, pe când etruscii ajunseseră deja în Piemont, Lombardia și Veneto; trecuseră Alpii pe jos și, urcând pe cursul Ronului și al Rinului, ajunseseră cu mărfurile lor pe piețele franceze, elvețiene și germane, ca să facă negoț cu localnicii. Ei au fost aceia care au adus în Italia moneda ca mijloc de schimb, pe care romanii au copiat-o apoi, imprimând pe ea, nu-i mai puțin adevărat, prora unei nave, mai înainte de a fi construit una.

Erau oameni veseli, care luau viața ușor; de aceea au și pierdut până la urmă războiul contra melancolicilor romani, care o luau mai în serios. Scenele reproduse pe vasele și în mormintele lor ne înfățișează niște oameni bine îmbrăcați, cu toga pe care romanii au împrumutat-o de la ei și au făcut-o costumul lor național; purtau

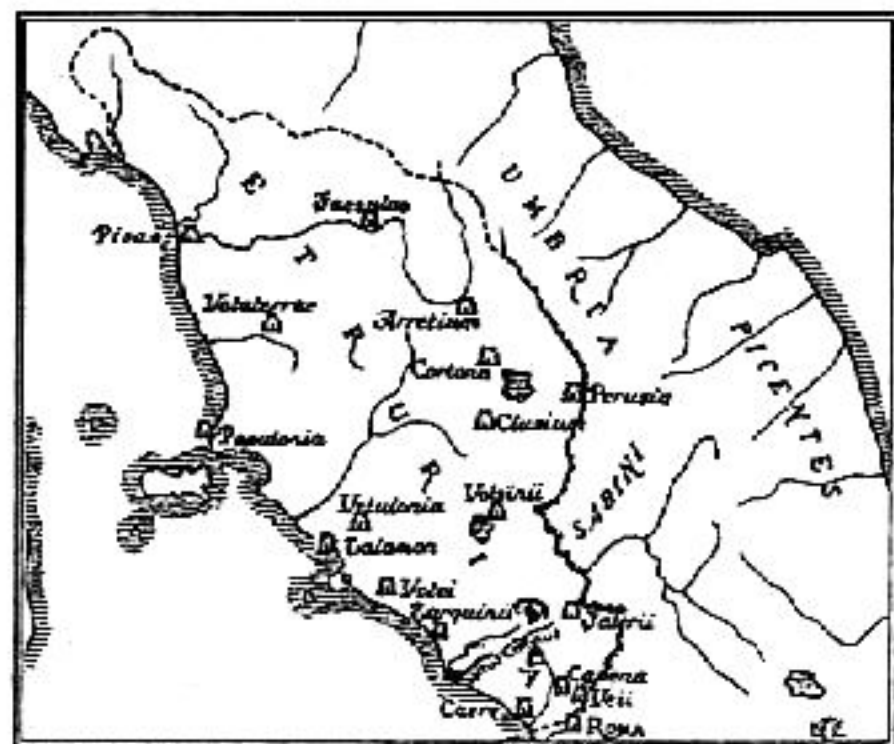
părul lung și bărbi cârlionțate, cu multe bijuterii la mâini, la gât, la degete, și erau oricând gata să bea, să mănânce și să converseze, atunci când nu erau ocupați cu vreunul din exercițiile lor sportive.

Acestea constau mai ales din pugilat, aruncarea discului și a suliței, din lupte și din alte două jocuri pe care noi le credem azi în mod greșit rafinate moderne și străine: polo și corida. Sigur că regulile acelor jocuri erau altele decât cele de azi. Încă de pe atunci, spectacolul luptei omului cu taurul în arenă era foarte mult apreciat, și tot atât de adevărat era că cine murea dorea să aibă în mormânt câteva vase pictate cu scene - amintiri, pentru a continua să se distreze și pe lumea cealaltă.

Un mare pas înainte față de arhaicele obiceiuri romane și ale altor indigeni era condiția socială a femeii, care, la etrusci, se bucura de o mare libertate; și într-adevăr, o vedem reprezentată în tovărășia bărbaților, luând parte la distracțiile lor. Se pare că erau femei foarte frumoase și cam libere în apucături. Picturile ni le înfățișează încărcate cu bijuterii, bine fardate și fără prea multe preocupări de pudoare. Mănâncă pe rupte și trag zdravăn la măsă, alungite alături de bărbații lor pe sofale încăpătoare. Câteodată cântă din flaut sau dansează. Una din ele, care a devenit mai târziu foarte cunoscută la Roma, Tanaquilla, era o „intelectuală“, avea cunoștințe serioase de matematică și de medicină. Ceea ce vrea să spună că, spre deosebire de colegele lor latine, condamnate la cea mai crasă ignoranță, etruscele mergeau la școală și studiau. Romanii, mari moraliști, le numeau „toscan“, adică etrusce, pe toate femeile de moravuri ușoare. Și într-o comedie a lui Plaut există o tânără care practica „obiceiul toscan“, pentru că era prostituată.

Religia, reflectarea dintotdeauna a moralei unui popor, avea ca personaj central un zeu numit Tinia, care își exercita puterea prin tunete și trăsnete. El nu guverna direct asupra oamenilor, ci își încredința poruncile unui fel de cabinet executiv compus din doisprezece zei mari, al căror nume nu putea fi pronunțat fără ca acest lucru să nu constituie un sacrilegiu. Așa că să ne abținem și noi, ca să nu-i zăpăcim de cap pe cititori. Toți aceștia la un loc formau marele tribunal din ceea lume, unde „geniile“, un fel de funcționari mai mărunți sau gardieni publici, conduceau sufletele celor morți de îndată ce părăseau corpul respectiv. Și aici începea un proces în regulă. Cine nu reușea să facă dovada că a trăit

conform preceptelor judecătorilor era condamnat la Infern, doar dacă nu cumva rudele și prietenii rămași în viață nu se rugau mult pentru el și nu aduceau serioase ofrande ca să-i obțină iertarea. În acest caz era primit în Paradis, unde se bucura în continuare de plăcerile pământești, pe bază de băutură, mâncare, încăierări și cântece, așa cum și le reprezentase în scene vesele pe pereții mormântului.

PRINCIPALELE ORAȘE ETRUSCE

Dar despre Paradis etruscii se pare că vorbeau prea puțin și mai rar, lăsându-l să plutească în vag. Probabil că nu mulți mergeau acolo ca să aibă cunoștințe mai precise despre el. Acela asupra căruia însă aveau informații mai numeroase era Infernul; aici cunoșteau unul câte unul toate chinurile ce le stăteau la dispoziție. Sigur că preoții lor știau că, pentru a-i ține pe oameni în frâu, mai mult valorau amenințările cu osânda veșnică decât speranța în Paradis. Și felul acesta de a vedea lucrurile s-a perpetuat până în zilele noastre, până la Dante, care, născut în Etruria, a rămas de aceeași părere și a insistat mai mult asupra Infernului decât asupra Paradisului.

Dar cu asta nu trebuie să credem că etruscii erau niște bobocei drăgălași. Ucideau destul de ușor, chiar cu buna intenție de a oferi victima drept ofrandă pentru mântuirea unui prieten sau a unei rude. În special prizonierii de război erau destinați unor asemenea treburi. Trei sute de romani, capturați într-una din luptele încinse între două armate, au fost uciși cu pietre în Tarquinia. Și pe ficiații lor, încă palpitând de viață, preoții au încercat să prevadă viitoarea desfășurare a războiului. Sigur că n-au reușit, altfel ar fi renunțat imediat să-l mai continue. Dar obiceiul acesta era frecvent, chiar dacă, în general, foloseau măruntaiele unui animal, ca oaia sau taurul; romanii și l-au însușit.

Din punct de vedere politic, orașele lor împrăștiate nu au ajuns niciodată să se reunească și, din păcate, nu a existat nici unul destul de puternic care să le țină în mână pe celelalte, așa cum a făcut Roma cu rivalii săi latini și sabini. A existat o federație dominată de Tarquinia, dar ea nu a reușit să oprească tendințele separatiste ale cetăților. Cele douăsprezece mici state care făceau parte din ea, în loc să se alinieze împotriva dușmanului comun, s-au lăsat bătute și înghițite de acesta, unul câte unul. Diplomația lor era la fel cu aceea a unor națiuni europene moderne, care preferă să moară singure pe rând, decât să trăiască împreună.

Toate acestea au fost reconstituite, făcându-se mereu deducții, din resturile artei etrusce care au ajuns până la noi și care constituie singura moștenire lăsată de acest popor. E vorba mai ales de vase și de lucrări în bronz. Printre vase există și unele frumoase, cum ar fi „Apollo din Vejo“, căruia i se mai spune și „Apollo umblând“, făcut din teracotă policromă, de unde înțelegem că modelatorii etrusci aveau o mare dibăcie tehnică și un gust rafinat. Toate sunt aproape întotdeauna imitații grecești și, în afara unor exemplare rare, ca „buchera neagră“, nu ni se par cine știe ce.

Dar, oricât de puține sunt aceste resturi, ele ajung să ne facă să înțelegem cum romanii, după ce i-au înfrânt pe etrusci, și după ce au mers câțva timp la școala lor și și-au însușit cunoștințele lor superioare, mai ales în domeniul tehnic și organizatoric, nu numai că i-au distrus, dar au căutat și să șteargă orice urmă a acestei civilizații. O considerau rea și corupătoare. Au copiat din ea numai ce le-a convenit. Și-au trimis copiii la Vejo și la Tarquinia ca să-i facă doctori, mai ales în medicină și în inginerie. Au imitat toga. Au adoptat folosirea monedei. Și poate că au luat cu împrumut de

la ei și organizarea politică, pe care etruscii o aveau însă la fel ca toate celelalte popoare ale antichității; organizare care a trecut și la ei de la regimul monarhic la cel republican, sub conducerea unui *lucumone*, magistrat ales, și în sfârșit la o formă de democrație dominată de clasele înstărite. Însă obiceiurile proprii, stoice și sănătoase, bazate pe sacrificiu și disciplină socială, romanii au ținut să le ferească de viața ușuratică a etruscilor. Din instinct, și-au dat seama că a-l învinge pe dușman în război și a-i ocupa teritoriul nu era suficient, dacă acesta era lăsat apoi, în calitate de sclav sau de educator, așa cum se întâmpla pe atunci cu învinșii, să contamineze casa stăpânului. Și l-au distrus. Și au ținut să-i desființeze toate documentele și monumentele.

Aceasta s-a petrecut totuși multă vreme după ce avusese loc un prim contact între cele două popoare care s-au întâlnit la Roma, când au venit albalonganii și au găsit acolo, după cât se pare, deja instalată o micuță colonie etruscă, ce dăduse locului un nume de-al lor. Se crede că, de fapt, „Roma” vine de la „Rumon”, care în etruscă înseamnă „fluviu”. Și, dacă acest lucru este adevărat, atunci trebuie să înțelegem că cea dintâi populație a Urbei nu a fost formată doar din latini și sabini, popoare de același sânge și același neam, cum vrea să ne facă să credem povestea faimoasei „răpiri”, ci și din etrusci, lume de altă rasă, limbă și religie. Ba încă, după unii istorici, chiar Romulus ar fi fost etrusc. Dar, oricum, sigur etrusc a fost ritualul întemeierii cetății, cu săparea unei brazde de către un plug tras de un taur și o junincă de culoare albă, după ce le zburase deasupra capului, în semn de bun augur, un stol de douăsprezece păsări.

Fără să vrem să concurăm cu persoanele competente care de secole discută asupra acestor evenimente și nu reușesc să se pună de acord, noi vom susține ceea ce ni se pare că e versiunea cea mai probabilă dintre toate.

Etruscii, care aveau pasiunea turismului și a comerțului, întemeiaseră deja o mică așezare pe Tibru când au ajuns acolo latini și sabini. Și așezarea aceasta trebuia să le servească lor drept stațiune de triaj și de aprovizionare pentru liniile de navigație spre sud. Aici, dar mai ales în Campania, întemeiaseră ei deja colonii bogate: Capua, Nola, Pompei, Herculaneum, unde populațiile locale, cunoscute sub numele de samnite, și ele de origine villanoviană, veneau să-și schimbe propriile produse

agricole cu cele industriale sosite din Toscana. Era greu să ajungi până acolo de la Arezzo sau de la Tarquinia pe uscat. Drumurile lipseau, iar regiunea era bântuită de sălbăticiuni și de tâlhari. Mult mai ușor le venea etruscilor, având în vedere că erau singurii care posedau o flotă, să ajungă pe mare. Dar calea era lungă, cerea săptămâni întregi. Vasele, mari cât niște coji de nucă, nu puteau încărca multe provizii pentru oameni, și aveau nevoie pe drum de porturi, de unde să se aprovizioneze cu făină și apă pentru tot restul călătoriei. Gurile Tibrului, aflate exact la jumătatea drumului, ofereau un loc potrivit pentru completarea rezervelor epuizate; mai mult chiar, cum erau și navigabile pe vremea aceea, ele constituiau și un mijloc comod de a pătrunde în interior, pentru a încheia ceva afaceri cu latinii și cu sabinii localnici. Regiunea era împânzită cu mici așezări, nu se știe exact dacă treizeci sau șaptezeci la număr, fiecare dintre ele reprezentând un mic punct comercial și de schimb. Nu că s-ar fi putut realiza mari afaceri, deoarece Latium pe vremea aceea nu era bogat decât în lemn, datorită (cine ar mai spune-o azi?) minunatelor sale păduri. În rest, nu producea nici măcar grâu, ci doar un fel de alac, puțin vin și măslină. Însă etruscii - numai bani să iasă - se mulțumeau și cu puțin; și viciul le-a rămas.

De aceea au întemeiat Roma; că au numit-o așa sau altfel, lucrul nu are mare importanță. Cine știe câte Rome existau risipite de-a lungul coastei tireniene, între Livorno și Neapole? Au lăsat aici o garnizoană de marinari și de negustori care s-o păzească și care, probabil, considerau strămutarea asta a lor drept o pedeapsă. Aveau mai ales misiunea să țină în ordine șantierele de reparații pentru vasele stricate de furtună, și magazinele de aprovizionare. Apoi, într-o bună zi, au început să sosească, grupuri-grupuri, latinii și sabinii, fie că nu mai aveau loc la ei acasă, fie că și ei doreau să facă schimburi cu etruscii, de ale căror produse aveau nevoie. Că ar fi conceput cumva încă de pe atunci un plan strategic de cucerire, a Italiei mai întâi, apoi a lumii, și deci de aceea considerau importantă poziția Romei, astea sunt fantezii ale istoricilor moderni. Latinii și sabinii acelor vremi erau niște țărânoi grosolani, ale căror cunoștințe geografice se limitau doar la grădina casei.

Și e probabil ca acești nou-veniți să se fi luat la harță între ei. Dar tot atât de probabil e că, după aceea, în loc să se omoare unul

pe altul, s-au aliat ca să facă front comun contra etruscilor, care trebuie că se uitau la ei cam cum se uită azi englezii la indigenii din colonii. În fața acestor străini, care îi priveau de sus și care vorbeau un grai de neînțeles, și-or fi dat seama că între ei erau frați de sânge, având o limbă comună și o mizerie identică. Și, din acest motiv, au pus laolaltă puținul pe care îl aveau: femeile. Faimoasa răpire nu este probabil decât simbolul unui acord, de la care era firesc ca etruscii să rămână excluși; dar numai pentru că așa au vrut-o ei, deoarece se simțeau superiori și nu voiau să fie amestecați cu o asemenea plebe.

Discriminarea rasială a ținut vreo sută de ani cel puțin, timp în care latinii și sabinii, transformați acum în romani, au avut de înghițit multe. Când, după Tarquinius Superbus, care a fost ultimul lor rege, romanii au deținut superioritatea, răzbunarea lor a fost de nedescris. Și poate că îndârjirea cu care au distrus Etruria, nu numai ca stat, ci și ca civilizație, să le fi fost inspirată tocmai de umilințele suferite de la acest popor, în propria lor patrie. Așa că au vrut să le desființeze de tot până și istoria, dând un certificat de naștere latin chiar și lui Romulus, care probabil că îl avea etrusc, și stabilind originea Urbei la data unirii lor cu sabinii.

III

REGII MOȘIERI

Când, după mulți ani de la înmormântarea lui Titus Tatius, a murit și Romulus, romanii spuneau că zeul Marte l-ar fi răpit ca să-l ducă în cer și să-l facă zeu: zeul Quirinus. Și așa l-au venerat după aceea, cum fac azi napolitanii cu San Gennaro.

După el a urmat, ca al doilea rege al Romei, Numa Pompilius, pe care tradiția ni-l înfățișează pe jumătate filozof, pe jumătate sfânt, așa cum a fost considerat multe secole mai târziu Marc Aureliu. Ceea ce îl interesa pe el mai mult era problema religioasă. Și, deoarece în acest domeniu trebuie să fi existat o mare zăpăceală, pentru că fiecare dintre cele trei popoare își venera zeii proprii, fără să se ajungă la recunoașterea celui mai important dintre ei, Numa s-a hotărât să facă ordine. Și, ca să o poată impune zurbagiilor săi de supuși, a lăsat să se răspândească zvonul că, în fiecare noapte, venea la el în vis din Olimp nimfa Egeria, ca să-i transmită direct instrucțiuni. Cine nu li se supunea, nu cu regele, om ca toți oamenii, avea să se socotească, ci cu Tatăl Ceresc în persoană.

Stratagama poate să pară copilărească, dar și în zilele noastre ea a mai ținut câteodată. În plin secol al douăzecilea, Hitler, ca să se facă ascultat de nemți, nu a trebuit să inventeze o altă mai bună. Cobora din când în când de la munte, din Berchtesgaden, cu câte o nouă poruncă a bunului Dumnezeu în buzunar: aceea de a-i extermina pe evrei, de exemplu, sau de a distruge Polonia. Și ceea ce e mai nostim e că, pe cât se pare, o credea și el. În astfel de treburi omenirea, de la Numa încoace, n-a progresat prea mult.

Totuși ceva adevăr există poate și într-o asemenea legendă, sau cel puțin un indiciu care să ne permită să-l reconstituim. Indiferent cum s-au numit ei și care a fost originea lor, regii Romei

străvechi, mai mult decât regi propriu-ziși, trebuie să fi fost și niște papi, cum era de altfel și „Arhonte Basileu” al Atenei.

Orice autoritate pe vremea aceea se sprijinea pe religie. Însăși puterea lui *pater familias*, stăpânul casei, exercitată asupra soției, asupra fraților mai mici, asupra copiilor, nepoților, asupra sclavilor, nu era nimic altceva decât autoritatea unui înalt sacerdot căruia bunul Dumnezeu îi încredințase anumite funcții. Și de aceea era atât de puternic. Și de aceea familiile romane erau atât de disciplinate. Și de aceea fiecare își înțelegea foarte bine îndatoririle și le îndeplinea atât în timp de pace, cât și în timp de război.

Numa, stabilind o ordine ierarhică între diferiții zei pe care diferitele popoare ale Romei îi aduseseră cu ele, a realizat poate o operă politică fundamentală: aceea care a îngăduit mai târziu succesorilor săi, Tullius Hostilius și Ancus Martius, să conducă poporul unit în războaie victorioase contra cetăților rivale din regiune. Dar probabil că prea multe prerogative politice propriu-zise nu avea, pentru că cele mai importante și cu caracter mai decisiv rămâneau în mâinile poporului care îl alegea și în fața căruia trebuia întotdeauna să răspundă.

Acest lucru, în sine, nu însemna nimic, deoarece în toate vremurile și sub orice regim, cine conduce zice că o face în numele poporului. La Roma, însă, nu a fost cazul unor vorbe goale, cel puțin până la instaurarea dinastiei Tarquinilor, care de altfel și-au pierdut tronul tocmai pentru că țineau să stea pe el ca stăpâni, nu ca „delegați”. Iar organizarea conducerii era făcută cam în felul următor.

Cetatea era împărțită în trei *triburi*: latinii, sabinii și etruscii. Fiecare *trib* se împărțea în zece *curii* sau cartiere. Fiecare *curie*, în zece *gingi* sau neamuri. Fiecare neam se împărțea în familii. *Curiile* se adunau în general de două ori pe an și, în asemenea ocazii, formau *comiția curiată* care, printre altele, se ocupa și cu alegerea regelui, când cel precedent murea. Toți aveau același drept de vot. Majoritatea hotăra. Regele executa.

Era o democrație absolută, fără clase sociale; și a funcționat atâta vreme cât Roma a rămas un mic oraș pașnic, având puțini locuitori care rareori scoteau capul dincolo de ziduri. După aceea, numărul locuitorilor a crescut, și au crescut și pretențiile. Regele, care, la început, în afară de oficierea slujbei religioase, adică de celebrarea sacrificiilor și a altor ritualuri liturgice, mai trebuia să aplice și legile, deci să facă și pe judecătorul, n-a mai avut timpul

necesar să îndeplinească singur toate aceste îndatoriri, și a început să numească „demnitari” cărora să li se încredințeze. Astfel s-a născut așa-zisa „birocratie”. Cel care fusese doar preot devine episcop și-i numește pe parohii și pe preoții care să-l ajute la oficierea slujbelor religioase. Pe urmă mai era nevoie și de cineva care să se ocupe de drumuri, de recensământ, de cadastru, de igienă; și numește și persoanele competente care să se ocupe de aceste treburi. Astfel ia naștere cel dintâi „minister”: așa-numitul Consiliu al Bătrânilor, sau Senatul, compus din vreo sută de membri care erau descendenți, prin drept de primogenitură, ai pionierilor veniți împreună cu Romulus să întemeieze Roma și care, la început, aveau numai sarcina de sfătuitori ai suveranului, dar care apoi devin din ce în ce mai influenți.

În sfârșit, ia ființă, ca organizație stabilă, armata, bazată și ea pe împărțirea în treizeci de *curii*, fiecare din ele trebuind să furnizeze o *centurie*, adică o sută de pedestrași, și o *decurie*, adică zece cavaleri cu cai cu tot. Cele treizeci de *centurii* și cele treizeci de *decurii*, deci trei mii trei sute de oameni, alcătuiau toate o legiune, primul corp de armată al Romei antice. Regele, care este comandantul suprem, are asupra soldaților drept de viață și de moarte. Dar și această putere militară nu o exercită în manieră absolută și fără control. El conduce operațiunile, însă numai după ce a cerut sfatul *Comiției centuriate*, adică al legiunii în arme. Tot acesteia i se solicită și aprobarea pentru numirea ofițerilor care, pe vremea aceea, se chemau *pretori*.

Pe scurt, romanii luaseră toate măsurile pentru ca regele lor să nu se preschimbe într-un tiran. El trebuia să rămână un „delegat” al voinței poporului. Când un stol de păsări se ivea pe cer, sau trăsnetul doboră un copac, era de datoria lui să-i convoace pe sacerdoți pentru a cerceta ce au vrut să anunțe aceste semne; și, dacă i se părea că nu prevedeau nimic bun, atunci hotăra ce fel de sacrificii trebuiau făcute pentru a-i liniști pe zeii evident supărați. Când două persoane particulare se înfruntau între ele, chiar dacă una o prăda sau o ucidea pe cealaltă, asta nu era o problemă de care să se ocupe el. Dar dacă cineva comitea un delict împotriva statului sau a colectivității, atunci omul era dus de paznici înaintea regelui, care îl putea condamna chiar la moarte. În alte probleme nu putea lua nici o hotărâre. La vreme de pace trebuia să se adreseze *Comiției curiate*, iar în timp de război, celei

centuriate. Dacă era însă șiret, reușea, cum se mai întâmplă și azi, să prezinte voința sa personală drept „voința poporului”. Altfel, trebuia să se supună acesteia. Dar întotdeauna, ca s-o aplice, trebuia să fie de acord cu Senatul.

Aceasta era ordinea pe care primul rege al Romei, că o fi fost el Romulus sau altul, și indiferent cărei rase i-a aparținut, a stabilit-o în Urbe. Și, tot așa, a încredințat-o înțeleptul Numa succesorului său Tullius Hostilius, un om care s-a dovedit a avea o fire cam înfierbântată.

El purta în sânge politica, aventura și lăcomia. Și faptul că tocmai pe un asemenea om îl alesese *comiția* ca suveran însemna că, după patruzeci de ani de pace asigurată de Numa, Roma întreagă avea acum mare chef să încingă o bătaie. Din toate cetățile care o înconjurau, Alba Longa era cea mai bogată și cea mai importantă. Nu știm ce fel de pretext o fi inventat Tullius ca să pornească împotriva ei războiul. Poate că nici unul. Adevărul e însă că într-o bună zi a atacat-o și a ras-o de pe fața pământului, deși legenda a transformat acest act de forță brutal și abuziv într-un episod cavaleresc și aproape elegant. Se spune că, de fapt, cele două armate au încredințat soarta armelor lor unui duel între cei trei Horați romani și cei trei Curiati albalongani. Aceștia din urmă au ucis doi Horați. Dar ultimul din ei, rămas în viață, i-a ucis la rândul său pe ceilalți trei, hotărând astfel rezultatul războiului. Ceea ce este însă adevărat e că Alba Longa a fost distrusă, iar regele ei a fost legat cu picioarele de două care conduse în sens opus, care l-au rupt în două. Aceasta a fost maniera în care a tratat Roma pe cea considerată drept patria sa mămă, locul de unde recunoștea singură că veniseră întemeietorii ei.

Sigur că evenimentul trebuie să le fi alarmat pe toate celelalte orașe din regiune care, lipsite de influența etruscă, rămăseseră mai înapoiate în ceea ce privea așa-zisul progres, și deci se simțeau mai slabe și mai prost înarmate decât Roma. Tullius Hostilius și Ancus Martius, succesorul care i-a urmat exemplul, au început ostilitățile aproape cu toate.

În concluzie, în ziua când s-a urcat pe tron Tarquinius Priscus, cel de-al cincilea rege, Roma devenise deja inamicul public numărul unu al unui ținut căruia nu-i cunoaștem exact granițele, dar care probabil că se întindea la nord până cam pe la Civitavecchia, la est până la Rieti, și la sud până la Frosinone.

Acum, e foarte probabil ca această politică de cuceriri, destinată să devină și mai agresivă sub ultimii trei regi din familia Tarquinia, să fi fost mai ales de inspirație etruscă. Și asta dintr-un simplu motiv: că, în timp ce latinii și sabinii erau simpli agricultori, etruscii erau fabricanți și negustori. Cei dintâi, ori de câte ori izbucnea un nou război, trebuiau să-și părăsească pământul și să-l lase în paragină, ca să se înroleze în legiune, și riscau să-l piardă dacă era învingător dușmanul. Ceilalți, însă, aveau totul de câștigat: consumurile creșteau, ploua cu „furnituri” pentru guvern și, în caz de victorie, apăreau noi piețe de desfacere. În toate timpurile și la toate popoarele a fost întotdeauna așa: locuitorii de la oraș, capitaliștii, intelectualii, negustorii doresc războiul, contra voinței țăranilor care trebuie să-l facă. Cu cât se industrializează mai mult un stat, cu atât orașul capătă un ascendent asupra satului, iar politica sa devine aventuroasă și agresivă.

Până la cel de al patrulea rege, la Roma a predominat elementul țăranesc, iar economia a fost mai ales agricolă. Cei trei mii trei sute de oameni care constituiau armata sa arată că populația, în totalitatea ei, trebuia să atingă vreo treizeci de mii de suflete, din care probabil că cea mai mare parte erau răspândite prin împrejurimi. În orașul propriu-zis să fi locuit mai mult sau mai puțin de jumătate, instalați pe Palatin și pe celelalte coline. Cea mai mare parte trăiau în colibe de pământ, clădite de-a valma și fără nici o ordine, având drept intrare o ușă, dar nici o fereastră; o singură încăpere în care mâncau, beau, dormeau laolaltă tatăl, mama, copiii, nurorile, ginerii, nepoții, sclavii (cine avea), găinile, măgarii, vacile și porcii. Bărbații plecau de dimineață la câmp, să are pământul. Iar printre ei erau și senatori care, ca toți ceilalți, înjugau boii, aruncau sămânța, sau secerau spicele. Copiii îi ajutau, pentru că munca la câmp era singura și severa lor școală, unicul lor sport adevărat. Iar părinții profitau de ocazie să-i învețe că sămânța dă roade bune numai atunci când cerul trimite pe brazde apă și căldură atât cât este necesar; că cerul dă apă și căldură atât cât este necesar numai dacă zeii o vor; și că zeii o vor numai dacă oamenii își îndeplinesc îndatoririle față de ei; și că cea mai importantă îndatorire este aceea ca tinerii să asculte de cei bătrâni.

Astfel creșteau cetățenii romani, cel puțin cei de origine latină și sabină, care trebuie să fi constituit majoritatea. Igiena și îngrijirea propriei persoane par să fi fost reduse la minimum, chiar

LATIUM VETUS DUPĂ PRIMUL RĂZBOI LATIN (493 î.d.Hr.)

și pentru femei. Nici cosmetice, nici cochetărie, apă puțină sau deloc, apă pe care femeile se duceau s-o scoată din fântâni și o cărau în amfore purtate pe cap. Nu existau nici latrine, nici hazine. Nevoile se făceau în fața casei și acolo rămâneau. Barba și părul creșteau neîngrijite. Cât despre îmbrăcăminte, nu vă uitați la monumente, care de altfel aparțin unor epoci mai târzii, când Roma a avut o adevărată industrie textilă proprie și o clasă evoluată de croitori, în cea mai mare parte de origine și școală greacă. În vremurile acelea îndepărtate, toga, devenită mai târziu atât de impunătoare, nici nu se născuse măcar, sau se reducea la ceva de croială elementară. Semăna probabil cu cămeșoiul pe care îl poartă azi abisinienii: o bucată de pânză albă, ținută în casă de neveste și de fete, din lână de oaie, având o gaură la mijloc pe unde să-și vâre capul. Pușini erau aceia care mai aveau și una de schimb. În general pe asta o purtau tot timpul, vara și iarna, ziua și noaptea; imaginați-vă cu ce consecințe.

Nu-și permiteau nici un fel de plăceri, nici măcar pe cele ale burții. Contrar teoriilor savanților americani moderni, conform cărora puterea unui popor e condiționată de consumul de vitamine și de calorii, care la rândul său depinde de varietatea hranei, românii au demonstrat că se poate cuceri lumea chiar dacă înghiți o mâncare prost gătită, din apă și făină, două măsline, ceva brânză, udate doar în zilele de sărbătoare cu un pahar de vin. Uleiul se pare că a apărut mai târziu; și se crede că la început l-au folosit numai ca să îl aplice pe piele contra efectelor frigului și ale căldurii. Lucru care trebuie să fi contribuit oarecum la sporirea duhului general.

De la acest regim nu era exceptat nici regele care, numai o dată cu dinastia Tarquinilor, a beneficiat de o uniformă, de un coif și de însemne speciale. Până la Ancus Martius el a fost un egal printre egali, a arat și el pământul în urma boilor înjugați, a semănat și a secerat. Nu rezultă de nicăieri că s-ar fi bucurat de vreun palat sau măcar de un birou. Reiese, în schimb, că umbla printre oameni fără nici o escortă, pentru că, dacă ar fi avut vreuna, l-ar fi acuzat toți că vrea să domnească prin forță și nu cu asentimentul poporului. Hotărârile le lua la umbra unui copac, sau stând în pragul casei, după ce în prealabil ceruse părerea celor bătrâni care stăteau roată în jurul său. Se urca la tribună și poate că îmbrăca și o haină specială numai când trebuia să îndeplinească un sacrificiu sau să officieze o altă ceremonie religioasă.

Chiar și la război, romanii plecau fără nici o rânduială care să aducă a adevărată organizație militară. Ofițerul care comanda centuria sau decuria nu purta însemne ale gradului. Armele ostașilor erau, în special, ciomege, pietre și săbii grosolane. A fost nevoie de mult timp până să se ajungă la coif, la scut și la cuirasă, invenții care pe atunci trebuie să fi făcut efectul mitralierelor și carelor armate din zilele noastre. Așa că primele mari campanii întreprinse de romani sub belicoșii lor regi semănau mai mult cu niște expediții de vendetă, reduse doar la câteva zdravene ciomăgeli de la om la om, fără nici o umbră de tactică sau de strategie. Romanii le-au câștigat pe toate, nu atât pentru că erau mai puternici, ci pentru că aveau convingerea că patria lor fusese întemeiată de zei întru fapte mărețe, și că a muri pentru ea constituia nu un merit, ci doar achitarea unei datorii contractate în clipa când se născuseră.

Dușmanul, odată învins, înceta să mai fie un „subiect”, pentru a deveni un „obiect”. Romanul care îl lua prizonier îl considera ca pe un bun al său propriu: dacă era prost dispus, îl ucidea; dacă era bine dispus, îl lua acasă ca sclav și putea să facă din el ce voia: să-l omoare, să-l vândă, să-l pună la muncă. Pământurile erau rechiziționate de stat și arendate supușilor. Orașele erau foarte adesea distruse, iar populațiile deportate.

Cu sistemul ăsta, Roma s-a mărit pe spezele latinilor la sud, a sabinilor și a equilor la est și a etruscilor la nord. Pe mare, de care o despărțeau puțini kilometri, nu îndrăznea să se aventureze, pentru că nu avea încă o flotă; iar populația sa de țărani se temea instinctiv de ea. Sub Romulus, Titus Tatius, Tullius Hostilius și Ancus Martius, romanii au fost „pământeni”, iar politica lor, „terestră”.

Lucrurile s-au schimbat radical, atât în politica internă cât și în cea externă, numai atunci când tronul a fost ocupat de o dinastie etruscă.

IV REGII NEGUSTORI

Nu se știe precis când și cum a murit Ancus Martius. Dar asta trebuie să se fi întâmplat cam la o sută cincizeci de ani de la data când legenda vrea să fixeze întemeierea Romei, adică pe la 600 înainte de Hristos. Se pare că în momentul acela trăia în oraș un oarecare Lucius Tarquinius, personaj foarte diferit de cei pe care romanii obișnuiau să-i aleagă regi și demnitari.

El nu era de-al locului. Venea din Tarquinia și era fiul unui grec, Demarat, emigrant din Corint, căsătorit cu o etruscă. Din încrucișarea asta s-a născut un băiat vioi, inteligent, fără prejudecăți și foarte ambițios, pe care romanii, probabil, când a venit să se stabilească printre ei, l-au privit cu un amestec de admirație, de invidie și de neîncredere. Era bogat, risipitor, în mijlocul unei lumi sărace și avare. Era elegant, într-o lume de văcari. Și era singurul care știa filozofie, geografie și matematică, printre niște sărmani analfabeți. Cât despre politică, sângele grec plus sângele etrusc trebuiau să facă din el un diplomat cu multiple resurse printre concetățenii săi, care aveau prea puține. Titus Livius spunea despre el: *A fost primul care a tras sforile ca să fie ales rege și care a ținut un discurs ca să-și asigure sprijinul plebei.*

Că a fost primul, noi ne îndoiim. Dar că a tras sforile suntem siguri. Probabil că familiile etrusce, care constituiau o minoritate, bogată însă și puternică, au văzut în el pe omul lor; și, plictisite să mai fie guvernate de niște regi ciobani și țărani, de neam latin și sabin, surzi la nevoile lor negustorești și expansioniste, s-au hotărât să-l pună pe tron.

Cum s-au petrecut lucrurile nu știm. Dar aluzia lui Titus Livius la plebe ne permite să ne facem o idee. Plebea este un

element nou în istoria romană, sau cel puțin un element ce nu s-a făcut simțit sub primii patru regi, care nici nu aveau nevoie să i se adreseze ca să fie aleși, pentru simplul motiv că, pe vremea lor, plebea nici nu exista. În *Comitiile curiate*, unde se proceda la investitura suveranului, nu existau diferențe sociale. Toți erau cetățeni, toți erau proprietari mai mici sau mai mari de pământ; toți aveau deci, formal, aceleași drepturi, chiar dacă, prin forța lucrurilor, în practică, până la urmă hotărârile le luau și le impuneau celorlalți câțiva profesioniști în politică.

Era o perfectă democrație gospodărească, unde totul se făcea la lumina zilei, și discuțiile se purtau între cetățeni egali; iar ceea ce conta în distribuirea demnităților erau stima și prestigiul de care se bucura fiecare. Dar toate acestea presupuneau micul oraș care era Roma în primul ei secol de viață, închisă în cercul ei restrâns de cocioabe, unde toți se cunoșteau unul pe altul și știau cine al cui fiu este și ce făcuse, cum se purta cu nevasta, cât cheltuia cu mâncarea și ce sacrificii aducea zeilor.

La moartea lui Ancus Martius, însă, situația era cu totul alta. Necesitățile războiului stimulasera industria și, prin urmare, favorizaseră elementul etrusc, acela care îi procura pe tâmplari, pe fierari, pe fabricanții de arme și pe negustori. Veniseră din Tarquinia, din Arezzo, din Vejo; atelierele erau pline de lucrători, de ucenici care, odată meseria stăpânită bine, deschideau și ei alte ateliere. Creșterea lefurilor adusese la oraș mână de lucru de la țară. Soldații, după terminarea războiului, nu mai veneau cu plăcere pe ogoare, ci preferau să rămână la Roma, unde găseau mai ușor vin și femei. Dar, mai ales, victoriile făcuseră să curgă râuri de sclavi. Și această mulțime de străini forma acel *plenum* de la care vine expresia *plebe*.

Lucius Tarquinius și amicii săi etrusci trebuie să-și fi dat imediat seama de câte foloase puteau trage de la masa aceasta de oameni, în majoritatea lor excluși din *Comitiile curiate*, dacă ar fi reușit s-o convingă de faptul că numai un rege străin ca și ea ar fi putut s-o pună în drepturi. Și de aceea vorbeau mulțimii, promițându-i câte și mai câte, chiar dacă până la urmă s-au și ținut de cuvânt. El avea în spatele său ceea ce noi am numi azi Confindustria*. Cini, Marzotto, Agnelli, Pirelli și Falck ai Romei de

* Confindustria: denumire generică dată în Italia grupurilor industriale de mari producători de bunuri de consum.

atunci, oameni care, pentru propaganda electorală, aveau bani să cheltuiască atât cât le trebuia, și care erau gata s-o facă pentru un guvern mai dispus decât celelalte să le apere interesele și să urmeze o politică expansionistă, condiție a prosperității lor.

Au reușit, bineînțeles, căci Lucius Tarquinius a fost ales sub numele de Tarquinius Priscus, și a rămas pe tron treizeci și opt de ani. Apoi, ca să scape de el, „patricienii“, adică „pământeni“, au fost nevoiți să-l asasineze. Degeaba însă. Mai întâi pentru că, după el, coroana a luat-o fiul său, și apoi nepotul său. Iar în al doilea rând pentru că, mai mult decât o cauză, venirea dinastiei Tarquinilor a fost un efect: efectul unei adevărate cotituri luate de istoria Romei, care nu-i mai permitea să revină la primitiva și arhaica ei ordine socială, cu politica ce rezultase din ea.

Regele Confindustriei și al plebei a fost un rege autoritar, războinic, planificator și demagog. A vrut un palat și și l-a construit în stil etrusc, mult mai rafinat decât cel roman. Pe urmă, în palat a înălțat un tron pe care s-a instalat cu mare pompă, cu sceptrul în mână și cu un coif cu pană. Trebuia s-o facă, nițeluș din vanitate, nițeluș pentru că își cunoștea prea bine „orătăniile“ și știa tot atât de bine că plebei, căreia îi datora alegerea, îi plăcea fastul și voia să-l vadă pe rege în mare ținută, înconjurat de gărzi. Spre deosebire de predecesorii săi, care își petreceau cea mai mare parte a timpului oficiind slujbe religioase și consultând horoscoape, el și-l petrecea exercitându-și puterea mai realist, adică făcând politică și războaie. Mai întâi a subjugat întregul Latium, apoi s-a încăierat cu sabinii și le-a mai ciupit și lor încă o parte din moșie. Pentru a face asta a avut nevoie de arme multe, pe care industria grea i le-a procurat realizând afaceri grase, și de furnituri asigurate cu mari profituri de către negustori. Istoricii republicani și anti-etrusci au scris mai târziu că domnia lui a fost în întregime o afacere, o hoție generală, triumful bacșifului și al „șperțurilor“, și că prada luată de la învinși s-a utilizat nu pentru înfrumusețarea Romei, ci a orașelor etrusce, în special Tarquinia, patria părinților săi.

Noi ne cam îndoim, pentru că, iată, tocmai sub domnia lui Roma a făcut un salt înainte, mai ales în domeniul monumentelor și al urbanisticii. În primul rând el a construit aici *cloaca maxima*, canalizarea, care i-a scăpat în sfârșit pe cetățeni de murdăriile cu care trăiseră până în acel moment. Și, în definitiv, orașul abia atunci a început să devină cu adevărat un oraș, cu străzi bine

trasate, cu cartiere adevărate, cu case care nu mai erau cocioabe, cu construcții ca lumea, având acoperișul înclinat în ambele părți pentru scurgerea apei de ploaie, cu ferestre și cu atrium, și cu un for, adică o piață centrală unde se adunau toți cetățenii.

Din păcate, ca să realizeze toată această autentică revoluție care schimba nu numai fața exterioară a Romei, ci și modul ei de viață, el a trebuit să suporte ostilitatea senatorilor, depozitari ai vechilor tradiții, puțin dispuși să renunțe la drepturile lor de control asupra regelui. În alte vremuri aceștia l-ar fi detronat sau l-ar fi obligat să abdice. Acum însă trebuiau să țină seama de plebe, de acea mulțime care nu avea încă un reprezentant politic, dar care spera că Tarquinius o să i-l ofere; și era gata să-și susțină regele chiar și pe baricade. Era deci mai ușor pentru senat să-l ucidă. Și așa au și făcut. Dar au comis greșeala de neiertat să-i lase în viață copilul și nevasta, convinși fiind că unul, datorită vârstei, și cealaltă, datorită sexului, nu aveau să se poată menține la putere.

S-ar fi putut să aibă dreptate, dacă Tanaquilla ar fi fost romană, adică obișnuită doar să asculte. Dar ea era etruscă, studiasse împreună cu soțul său, împărțise cu dânsul nu numai patul, ci și munca, interesându-se de problemele de stat, de administrație, de politica externă, de reforme; dar mai ales știa mai multe decât senatorii înșiși, printre care mulți erau analfabeți.

După înmormântarea regelui, ea a ocupat tronul și l-a păstrat cald pentru Servius, care creștea mare între timp și care a fost primul și ultimul rege al Romei moștenitor de coroană fără să fie ales. Nu se știe bine dacă era copilul ei sau al unei slave, după cum pare s-o sugereze numele său. Oricum însă, istoricii romani, toți republicani fervenți, au încercat să-l vorbească și pe el de rău. Numai că n-au reușit. Au trebuit chiar, împotriva voinței lor, să admită că guvernarea lui Servius a fost o guvernare luminată, și că sub el au fost duse la bun sfârșit câteva din cele mai importante activități. Mai întâi, el a construit o incintă de zid în jurul orașului, dând astfel de lucru zidarilor, tehnicienilor și meșteșugarilor care vedeau într-însul pe protectorul lor. Apoi s-a apucat de înfăptuit marea sa reformă politică și socială, care a stat la baza întregii structuri administrative ce a urmat.

Vechea împărțire în treizeci de *curii* presupunea un oraș de treizeci sau patruzeci de mii de locuitori, având toți aproximativ aceleași titluri, aceleași merite și aceleași averi. Dar acum orașul

crescuse foarte mult; și sunt unii care spun că populația sa se ridica pe vremea lui Servius la șapte sau opt sute de mii de suflete. Probabil însă că sunt calcule greșite: la cifra asta se va fi ridicat nu numărul locuitorilor Romei, ci al celor din întregul teritoriu cucerit de ea. Oricum, orașul trebuie să fi depășit cifra de o sută de mii, și marile lucrări publice întreprinse de Tarquinius și de Servius cred că au fost și rezultatul unei acute crize de locuințe.

Din această masă de oameni, numai cei ce făceau parte din *Comițiile curiate* își puteau spune cuvântul și puteau vota. Ceilalți continuau să rămână excluși; iar printre ei se numărau și cei mai de vază industriași, comercianți și bancheri: aceia care furnizau bani statului, pentru a face războaiele și marile lucrări de asanare a pământurilor. Acum aveau și ei dreptul la o recompensă.

Ca primă măsură, Servius a acordat cetățenia *libertinilor*, adică fiilor sclavilor eliberați, *liberți*. Trebuie să fi fost multe, multe mii de persoane care, din momentul acela, au devenit susținătorii săi cei mai înfocați. Apoi a abolit cele treizeci de *curii* împărțite după cartiere, și în locul lor a instituit cinci *clase* diferențiate, nu pe bază de domiciliu, ci pe bază de avere. Clasei întâi îi aparțineau cei care posedau un minimum de o sută de mii de *assi*; din ultima făceau parte aceia care aveau mai puțin de douăsprezece mii cinci sute. E greu de stabilit cât reprezenta în banii de azi un *asse*. Poate zece lire, poate mai mult. În orice caz, toate aceste diferențieri pe bază economică le-au determinat și pe cele de ordin politic. Pentru că, în timp ce în *curii* toți erau egali, cel puțin în mod formal, și votul unuia valora cât și al celui alt, *clasele* votau pe *centurii*. Dar nu toate aveau un număr egal. Prima clasă avea nouăzeci și opt. Și toate centuriile erau o sută douăzeci și trei. Așa că, practic, ajungeau doar cele nouăzeci și opt de voturi ale primei clase ca să se obțină majoritatea. Celelalte, chiar dacă se coalizau, nu reușeau s-o învingă.

Era un regim capitalist sau plutocratic în bună regulă, ce oferea Confindustriei monopolul puterii legislative, răpindu-i-l proprietarilor de pământ, adică Senatului, care avea mult mai puțini bani. Dar ce putea el să facă? Servius nu-i datora nici măcar alegerea la tron, pentru că pe acesta îl moștenise de la tatăl său; și avea de partea sa banii celor bogați, care îi erau îndatorați pentru puterea recent dobândită, precum și sprijinul poporului cărui îi dăduse de lucru, salarii și cetățenie. Sprijinit de aceste forțe, s-a

înconjurat cu o gardă înarmată care să-i apere persoana împotriva răuvoitorilor, și-a pus pe cap o diademă de aur, și-a fabricat un tron din fildeș, și s-a așezat maiestuos pe el, ținând în mână un sceptru cu o acvilă în vârf. Patricieni sau nu, senatori sau cerșetori, oricine ar fi vrut să ajungă la el trebuia să se anunțe mai întâi și apoi să aștepte cu răbdare în anticameră ca să-i vină rândul.

Era greu să elimini un astfel de om. Și, într-adevăr, dușmanii lui, ca să izbutească, au fost nevoiți să-i încredințeze o atare misiune unui nepot și ginere al său care, în calitate de rudă, putea circula liber prin palat.

Acest al doilea Tarquinius, mai înainte de a risca lovitura, a încercat să-și îndepărteze unchiul, acuzându-l de abuz de putere. Dar Servius s-a prezentat în fața centuriilor, care l-au reconfirmat prin aclamații. (Așa relatează Titus Livius, mare republican, și deci trebuie să fie adevărat.)

Nu mai rămânea altceva decât pumnalul; și Tarquinius l-a folosit fără prea multe scrupule. Numai că oflatul de ușurare al senatorilor, cu care se aliase, le-a rămas acestora în gât când l-au văzut pe ucigaș așezându-se și el, la rândul său, pe tronul de fildeș, fără să ceară voie, așa cum se obișnuia în trecut; un trecut pe care ei sperau să-l reînstaureze.

Noul suveran s-a dovedit imediat mai tiranic decât cel pe care îl expediasse în lumea dreptilor. Și l-au botezat, pe bună dreptate, „Superbul“, ca să-l deosebească de întemeietorul dinastiei. Dacă i s-a dat această poreclă trebuie să fi existat vreun motiv, deși ce s-a povestit mai târziu despre prăbușirea lui n-a fost adevărat. Se pare că se distra ucigând oameni în For. Că avea o fire agresivă, acesta e un lucru sigur, pentru că cea mai mare parte din timp, ca rege, și-a petrecut-o făcând războaie. Războaie norocoase, deoarece, sub comanda sa, armata, care acum dispunea de câteva zeci de mii de oameni, a cucerit nu numai Sabinum, ci și Etruria cu coloniile din sud, cel puțin până la Gaeta. De aici și până aproape de gurile râului Arno, Roma a fost cea care dădea tonul. Războiul nu întotdeauna era înfierbântat. Adesea era doar „rece“, cum se spune azi. Cu alte cuvinte, Tarquinius a fost, parte prin forța armelor, parte datorită diplomației sale, șeful a ceea ce, pentru vremurile de atunci, constituia un mic imperiu. Acesta nu se întindea până la Adriatică, dar domina deja Marea Tireniană.

Poate că Tarquinius s-a bătut atât și pentru ca să facă să-i fie uitat felul cum ajunsese să ocupe tronul, peste cadavrul unui rege generos și popular. Succesele din afară servesc de multe ori să ascundă slăbiciunile dinăuntru ale unui regim. Totuși, pe cât se pare, tocmai acestei frenezii a cuceririlor trebuie să-i fi datorat Tarquinius și căderea sa.

Se povestește că, într-o zi, se afla în tabără împreună cu ostașii, cu fiul său Sextus Tarquinius și cu nepotul său, Lucius Tarquinius Collatinus. Aceștia doi, stând în cort, au început să discute despre virtutea nevestelor, fiecare, ca bun soț, laudând-o pe cea a propriei consoarte. Probabil că unul din ei spusese celuilalt: „A mea e soție cinstită. A ta îți pune coarne.“ Și au hotărât să se întoarcă chiar în seara aceea acasă, cu gândul să le surprindă asupra faptului. Au încălecat pe cai și la drum.

La Roma au găsit-o pe nevasta lui Sextus consolându-și văduvia temporară benchetuind cu amicii și lăsându-se curtată. Cea a lui Collatinus, Lucreția, își făcea așteptarea mai plăcută țesând o haină pentru soț. Collatinus, triumfător, a încasat pariul și a revenit în tabără. Sextus, umilit și dornic de răzbunare, s-a apucat să-i facă Lucreției curte și, până la urmă, mai cu forța, mai prin viclenie, i-a învins rezistența. După comiterea infidelității, biata femeie a trimis să-i cheme pe tatăl său, care era senator, și pe bărbat, le-a mărturisit totul și și-a curmat zilele implantându-și un pumnal în piept. Lucius Iunius Brutus, și el nepotul regelui, care îi ucisese tatăl, a convocat Senatul, i-a relatat întreaga poveste a acestei infamii și a propus detronarea lui Superbus, precum și expulzarea din oraș a întregii sale familii (în afară de el bineînțeles). Tarquinius, informat, a pornit spre Roma, pe când Brutus galopa spre tabără; și s-au încrucișat probabil în drum. În timp ce regele încerca să stabilească ordinea în oraș, Brutus semăna dezordinea printre legiunile care au luat pe loc hotărârea să se revolte și să pornească în marș asupra Romei.

Tarquinius a fugit spre nord și s-a refugiat în acea Etrurie din care coborâseră strămoșii săi și căreia îi terfelise orgoliul, reducându-i orașele la situația de vasale ale Romei. Trebuie să fi fost pentru el o mare umilință să ceară ospitalitate lui Porsenna, *lucumone*-le, adică primul judecător, al cetății Chiusi, care pe vremea aceea purta numele de Clusium. Însă Porsenna, adevărat gentleman, i-a oferit azil.

La Roma a fost proclamată republica. La fel ca și cea a Plantagenetilor din Anglia și a Burbonilor din Franța, monarhia Romei durase și ea tot cât domnia a șapte regi.

Era anul 509 înainte de Hristos. Trecuseră două sute patruzeci și șase *ab urbe condita*.

V

PORSENNA

Ca întotdeauna când popoarele își schimbă regimul, și romanii l-au salutat cu mare entuziasm pe cel nou și și-au pus în el toate speranțele, inclusiv pe cele de libertate și de dreptate socială. A fost convocată o mare *Comiție centuriată*, la care au luat parte toți cetățenii-ostaiși, proclamându-se definitiv înmormântarea monarhiei, căreia i-au aruncat în spinare răspunderea pentru toate ororile și abuzurile cu care se mănjise administrația treburilor publice în acele două veacuri și jumătate de existență; iar în locul regelui au fost numiți doi *consuli*, aleși în persoana celor doi protagoniști ai revoluției: bietul văduv Collatinus și sărmanul orfan Lucius Iunius Brutus. Cel dintâi, renunțând la funcție, a fost înlocuit cu Publius Valerius.

Publius Valerius a rămas cunoscut în istorie sub porecla de „Publicola”, ceea ce vrea să însemne „amicul poporului”.

Această amicitie Publicola și-a dovedit-o propunând și făcând să se aprobe de către *Comiție* câteva legi care au rămas fundamentale pe toată perioada cât a ținut republica. Ele sancționau cu pedeapsa capitală pe oricine ar fi încercat să-și asume o demnitate publică fără aprobarea poporului. Acordau cetățeanului care fusese condamnat la moarte dreptul de recurs în fața Adunării, adică a *Comiției centuriate*. Și dădeau tuturor dreptul să-l ucidă, chiar fără proces, pe acela care ar fi încercat să se proclame rege. Această ultimă prevedere uita totuși să precizeze pe baza căror elemente i se putea atribui cuiva o atare ambiție. Și o astfel de lege a dat senatului, în anii care au urmat, libertatea să se debaraseze de mulți dușmani incomozi, numai etichetându-i drept regi-aspiranți. Sistemul mai este încă și azi în vigoare la multe popoare: regii-aspiranți se numesc uneori

„deviaționisti“, „dușmani ai poporului“, alteori „agenți în slujba imperialismului străin“. Delictelor, o dată cu progresul, nu se schimbă. Li se schimbă doar titulatura.

În zelul său democratic, Publicola a mai introdus obiceiul ca atunci când consulul intra în sediul *Comitiei curiate*, lictorii care îl precedau să închine însemnele puterii: acele faimoase *fascii*, pe care Mussolini le-a reactualizat mai târziu și care constituiau simbolul puterii. Asta ca să demonstreze în mod plastic că puterea venea de la popor care, după ce i-o delegase consulului, rămânea mai departe tot el stăpânul.

Astfel de gesturi erau foarte frumoase și de mare efect. Dar când entuziasmul s-a mai răcit, lumea a început să se întrebe în ce fel se concretizau practic avantajele noului sistem. Toți cetățenii aveau drept de vot; bine, dar în *comitii* continua să se practice sistemul acela pe clase, combinat cu schema lui Servius, în care milionarii din prima clasă, având nouăzeci și opt de centurii, deci nouăzeci și opt de voturi, puteau singuri să-și impună celorlalți voința. De fapt, una din primele hotărâri pe care le-a luat Publicola a fost aceea de a revoca distribuirea către săraci a pământurilor cucerite, drept acordat de Taquinius. Așa că au apărut numeroși mici proprietari care și-au văzut confiscate, de la o zi la alta, casa și averea, și, neștiind cum să se mai descurce, veneau la Roma să caute de lucru.

Dar de lucru la Roma nu se prea găsea, deoarece consuli, fiind numiți numai pe un singur an, nu puteau întreprinde nici una din acele mari lucrări publice care erau specialitatea regilor, primii cinci aleși pe viață, iar următorii doi cu titlu ereditar. În afară de asta, republica, dominată de senatul care îi dăduse naștere, la rândul său și el alcătuit din proprietari de pământ de origine sabină și latină, era zgârcită, spre deosebire de monarhia risipitoare dominată de industriașii și negustorii de origine etruscă și greacă. Ea voia să „reechilibreze balanța“, cum se spune azi, adică să practice o politică financiară de economii, și asta pentru că nu avea nici un interes să mărească numărul noilor îmbogățiți, dușmanii săi firești.

Pe scurt, Urbea era în criză; și bieții țărani, care veneau la oraș ca să scape de foamea și de șomajul de la sate, găseau aici o altă foame și un alt șomaj. Șantierele erau închise, casele și drumurile rămăneau neterminate. Întreprinzătorii îndrăzneți, aceia care fuseseră marii susținători ai Tarquinilor și care dăduseră de lucru la mii de tehnicieni și la zeci de mii de muncitori, erau îndepărtați

sau se temeau să nu fie. Localurile publice se închideau unul după altul, atât din lipsă de clienți, tot mai rari pentru că nu mai exista numerar, cât și din cauza climatului puritan pe care îl răspândesc, sau încearcă să-l răspândească întotdeauna republicile. Propagandiștii noului regim se adresau neînterupt mulțimii, ca să-i reamintească de crimele pe care le comiseseră regii. Oamenii ascultau și priveau în jurul lor, gândind că printre aceste „crime“ era și Forul în care se găseau în acel moment, și care fusese construit chiar de regii contestați.

Un subiect asupra căruia insistau propagandiștii erau mârșăviile comise de ultima dinastie, care încercase să facă din Roma o colonie etruscă. Ceva adevărat era, dar tocmai datorită acestui lucru romanii aveau acum un *Circus Maximus*, *Cloaca* și pe inginerii și pe meșteșugarii săi, pe *histrioni* (actorii acelor vremuri), pe pugiliști și pe gladiatori, protagoniștii acelor spectacole după care ei erau atât de ahtiați; și zidurile și canalele, prezicătorii și liturghia în care erau adorați zeii: toate, lucruri de import din Etruria.

Sigur că nu toți știau asta, pentru că nu toți fuseseră în Etruria. Dar tinerii intelectuali erau mai conștienți de acest lucru decât alții, căci studiaseră și-și luaseră atestatele în universitățile etrusce din Tarquinia, Arezzo și Chiusi unde îi trimiseseră părinții să învețe; iar acum ei păstrau o frumoasă amintire a acelor zile. Ei, în general, nu aparțineau familiilor patriciene care își educau copiii în casă, urmărind nu să-i facă oameni instruiți, ci oameni de caracter. Proveneau din familiile burgheze, și viața lor era legată de comerț, de industrie și de profesiunile libere, îndeletniciri care erau acum cel mai greu lovite de noul mers al lucrurilor.

Din toate aceste motive, nemulțumirea nu a întârziat să ia naștere. Și, din păcate, ea a coincis cu declarația de război făcută de Porsenna, la instigarea lui Tarquinius.

Cum s-au petrecut lucrurile, nu se știe exact. Însă, ținând seama de situație, nu e greu să ne imaginăm care trebuie să fi fost argumentele monarhului detronat pentru a-l convinge pe *lucumone* să-i ofere ajutorul. Etruscul nu se poate să nu-i fi amintit că Tarquinii, deși de același sânge cu el, nu s-au prea dovedit copii buni față de Etruria, pe care au hărțuit-o tot timpul cu războaie și cu expediții punitive, aducând-o aproape sub stăpânirea Romei. Dar Superbul i-o fi răspuns probabil că, în același timp când el și

predecesorii săi romanizau Etruria, făceau etruscă și Roma, cucerind-o din interior, ca să zicem așa, în dauna elementului latin și sabin care o dominase la început. Lupta nu s-a dat între puteri străine, ci între cetăți rivale, fiice ale aceleiași civilizații. Roma, deși ultima născută, încercase nu să distrugă orașele etrusce, ci să le reunească sub un comandament unic, pentru a le instala la dominația Italiei. Poate să fi și greșit, poate să fi și exagerat pe ici pe colo, respectând mai puțin autonomiile municipale. Dar Tarquinii nu au rezervat nici unuia, de exemplu, soarta cetății Alba Longa și a atâtor orașe și sate din Latium și Sabinum, distruse din temelii. Apoi, nici un oraș etrusc nu a fost vreodată prădat. Negustorii, meșteșugarii, inginerii, actorii și pugiliștii din Tarquinia, Chiusi, Volterra și Arezzo, odată sosiți la Roma, nu au împărțit soarta sclavilor, ci au fost bine primiți, și toată economia, cultura, industria și comerțul orașelor erau practic în mâna lor.

Adică au fost, atâta timp cât Tarquinii au rămas pe tron ca să le protejeze. Acum, o dată cu republica, reveneau la putere acești latini și sabini, neciopliți și avari, neîncrezători, reacționari și din instinct rasiști, care întotdeauna au avut sentimente ascunse de ură împotriva burgheziei etrusce liberale și progresiste. Să nu-și facă iluzii asupra modului cum are să fie tratată Etruria. Dispariția lui ar însemna afirmarea la gurile Tibrului a unei puteri străine și dușmane, în locul celei prietene și de același sânge (deși cam certăreață și bătaioasă), ce s-ar putea întovărăși mâine și cu alți dușmani, care să-i grăbească sfârșitul.

Putea oare Porsenna să nu țină seamă de o astfel de ruptură a echilibrului? Sau nu găsea el că era mai convenabil să prevină catastrofa, sărind asupra Romei acum, când acolo domnea marasmul, iar la exterior, în Latium și Sabinum mai ales, îi mai dureau încă pe cetățeni oasele de pe urma loviturilor primite de la soldații romani? La un simplu semn făcut de puternicul *lucumone* din Chiusi, toate aceste orașe s-ar răscula împotriva slăbelor garnizoane care le păzesc; iar Roma s-ar vedea, singură și învrăjbită, la discreția inamicului.

Despre Porsenna nu știm aproape nimic. Dar, după felul cum a procedat, trebuie să deducem că însușirile sale de general viteaz erau dublate de acelea ale unui cap politic isteț. El și-a dat seama că în argumentele lui Tarquinius exista un pic de adevăr. Dar, mai

înainte de a se angaja, a vrut să se încredințeze de două lucruri: că Latium și Sabinum erau într-adevăr gata să i se alăture, și că în interiorul Romei exista o „coloană a cincea” monarhică, dispusă să-i ușureze, printr-o insurecție, sarcina.

Insurecția a avut efectiv loc; și la ea au participat chiar cei doi fii ai consulului Lucius Iunius Brutus, amnezici se pare la sfârșitul rezervat de Superbus bunicului lor. După potolirea energică a revoltei, au fost amândoi arestați și condamnați la moarte. Și se spune că însuși tatăl lor a vrut să asiste personal la decapitare.

Numai că războiul a mers prost. Cetățile latine și sabine au masacrat garnizoanele romane și s-au alăturat forțelor lui Porsenna care venea dinspre nord în fruntea unei armate confederate, la care contribuise cu contingente întreaga Etrurie. Dacă ne luăm după istorici, împotriva acestei invazii Roma a făcut minuni. Mucius Scaevola, pătruns în tabăra lui Porsenna ca să-l ucidă, a greșit persoana și și-a pedepsit singur mâna vinovată, ținând-o deasupra unui vas cu jăratic încins. Horatius Cocles a blocat de unul singur pătrunderea dușmanului pe podul de peste Tiber, pe care camarazii săi din spate îl distrugau. Războiul însă a fost pierdut, și înseși aceste legende o dovedesc. Tonul lor exaltat constituie unul din primele exemple de „propagandă de război”. Când o țară suferă o înfrângere, inventează sau exagerează „episoade glorioase” care să atragă asupra lor atenția contemporanilor și a urmașilor și să le-o distragă de la rezultatul final. Iată de ce pe „eroi” îi găsești mai ales în armatele învinse. Cei care înving nu au nevoie de ei. Cezar, de exemplu, nu vorbește de nici unul în *Comentariile* sale.

Capitularea Urbei a avut loc, cum se spune azi, necondiționată. Ea a trebuit să-i restituie lui Porsenna toate teritoriile etrusce. Latinii au profitat de ocazie ca să atace la rândul lor Roma, care a reușit totuși să se salveze prin bătălia de la lacul Regillo, unde Dioscurii, Castor și Polux, fiii lui Jupiter, i-au venit în ajutor. Dar, oricum, la capătul atâtor adversități, aceea care sub regi fusese capitala unui mic imperiu ajunsese ceea ce am numi noi azi un fel de district, care la nord nu se întindea nici până la Fregene, iar la sud se oprea înainte de a atinge Anzio. Era o mare catastrofă, și i-au trebuit o sută de ani Romei ca să-și revină.

Dar războiul a făcut o victimă și mai grozavă: Tarquinius. Acesta își pregătise deja valizele pentru Roma, când Porsenna l-a

oprit și i-a spus că n-avea intenția să-l repună pe tron. Să-și fi dat seama oare că restaurarea monarhiei nu mai era posibilă, sau nu se mai încredea în intrigantul acela care, odată întors în fruntea poporului și a armatei sale, ar fi putut să uite ajutorul primit și să înceapă să hărțuiască iar Etruria?

Înclinăm spre a doua ipoteză. Etruria era o țară anarhică, unde fiecare oraș dorea să rămână independent și nu admitea să-și vadă limitată propria-i autonomie. Tarquinius ar fi făcut din Roma o cetate definitiv etruscă, iar din Etruria o provincie definitiv romană. Etruria n-a vrut asta: și a plătit-o scump. Liga pe care Porsenna reușise cu atâta greutate s-o pună pe picioare s-a dizolvat mai înainte chiar ca armata sa confederată să poată relua legătura cu coloniile etrusce din sud, erodate între timp de greci. *Lucumone*-le s-a înapoiat la Chiusi, unde s-a închis, în timp ce grecii avansau din sud; iar la nord se profila o altă amenințare teribilă: aceea a galilor care coborau din Alpi și ocupau coloniile etrusce din Valea Padului. Dar nici chiar în fața acestei primejdii Etruria n-a reușit să-și găsească unitatea pe care Tarquinius voia să i-o dea sub semnul și numele Romei. Bătrânul rege a mai continuat să tragă sforile, dar degeaba. Orașele victorioase din Latium, în frunte cu Vejo, au colaborat la împiedicarea revenirii sale. Preferau să aibă de a face cu o Romă republicană, ale cărei dificultăți interne le cunoșteau și deci nu se temeau de o eventuală tentativă de revanșă care, de fapt, a așteptat un secol ca să se profileze.

„Eliberările“ costă întotdeauna scump. Roma a plătit eliberarea sa de rege cu Imperiul. Îi trebuiseră două secole și jumătate ca să cucerească hegemonia asupra Italiei centrale, și o obținuse sub conducerea a șapte suverani. Republica a fost nevoită, pentru a rămâne ca atare, să renunțe și la tot acest patrimoniu.

Ce n-a funcționat oare sub monarhie ca romanii, numai pentru a scăpa de ea, să ajungă la această renunțare?

Le-a lipsit creuzetul, fuziunea între neamuri și clase din care să se nască poporul. Primii patru regi umiliseră elementul etrusc, acela care constituia Burghezia, Bogăția, Progresul, Tehnica, Industria, Comerțul. Ultimii trei umiliseră elementul latin și sabin care constituia Aristocrația, Agricultură, Tradiția și Armata, toate găsindu-și expresia politică în Senat. Iar acum Senatul se răzbuna. Se răzbuna instituind republica, opera sa în exclusivitate.

De acum înainte la Roma totul era republican, și în special istoria, care începea să fie astfel povestită încât să discrediteze tot mai

mult perioada monarhică și grandioasele succese pe care Urbea le obținuse sub regi. Nu trebuie să le uităm nici atunci când citim cărțile ei de istorie, toate la unison în a face să coincidă începutul măreției Romei cu momentul alungării ultimului Tarquinius.

Dar nu este adevărat. Roma era deja o capitală puternică pe vremea regilor și, în mare parte datorită operei lor, avea să redevină. Magistratii austeri care le-au luat locul și au exercitat puterea „în numele poporului“, găsiseră gata realizate premisele viitoarelor timpuri: un oraș bine organizat din punct de vedere urbanistic și administrativ, o populație cosmopolită și plină de resurse, o elită de tehnicieni de prima mână, o armată instruită, o Biserică și o limbă bine puse la punct, o diplomatie care își făcuse ucenicia legând și rupând alianțe cam cu toți vecinii casei.

Această diplomatie s-a dovedit pricepută și în momentul catastrofei. Ea s-a grăbit să stipuleze două tratate: unul cu Cartagina, ca să-și asigure liniștea dinspre mare, și altul cu Liga Latină, ca să-și asigure pe uscat. Ambele implicau cele mai radicale renunțări. Pe mare, Roma abandona orice pretenții în Corsica, Sardinia și Sicilia, dincolo de care se obliga să nu treacă pe apă cu navele sale, și de unde se putea numai aproviziona fără să debarce. Era o renunțare care o costa prea puțin, dacă ținem seama că Roma nu poseda încă o flotă demnă să poarte acest nume.

Mai dureroase erau condițiile privitoare la uscat, ratificate de consulul Spurius Cassius la sfârșitul ostilităților cu Vejo și cu aliații ei. Roma a rămas stăpână doar pe cinci sute de mile pătrate, și a trebuit să accepte o poziție de egalitate cu ceilalți componenți ai Ligii Latine.

Acest *foedus*, pactul din anul 493 înainte de Hristos, începe cu emfaticile cuvinte: *Fie pace între romani și celelalte cetăți latine atâta vreme cât poziția cerului și a pământului va rămâne aceeași...*

Poziția cerului și a pământului nu se schimbaseră deloc atunci când, la mai puțin de un secol, republica romană a reluat calea războiului de acolo de unde se opriseră regii săi, și n-a mai lăsat orașelor latine nici măcar ochii ca să plângă.

De atunci, alianțele între state au continuat să stipuleze mereu că vor dura atâta timp cât cerul și pământul nu-și vor schimba poziția. Și, după mai mulți sau mai puțini ani, unul din contractanți determină inevitabil sfârșitul cetății Vejo. Dar diplomații, impasibili, insistă să folosească această formulă, sau alta la fel, iar popoarele continuă s-o creadă.

VI

SPQR

Din acel an 508 în care a fost instaurată republica, toate monumentele ridicate cam peste tot de romani au purtat mereu inițialele *SPQR*, care înseamnă: *Senatus Populus-Que Romanus*, adică „Senatul și poporul roman”.

Ce a fost senatul am mai spus-o. În schimb, n-am spus încă ce era poporul, noțiune care nu se potrivește deloc cu ceea ce înțelegem noi azi prin ea. În vremurile acelea îndepărtate ale Romei el nu-i cuprindea pe „toți” cetățenii, cum se întâmplă azi, ci numai două „ordine”, sau clase sociale: pe „patricieni” și pe „cavaleri”, *equites*.

Patricienii erau cei ce descindeau din *patres*, adică întemeietorii cetății. După Titus Livius, Romulus alesese vreo sută de capi de familie care l-au ajutat să construiască Roma. Aceștia, desigur, au pus mâna pe cele mai bune pământuri și s-au considerat oarecum stăpâni ai casei față de cei veniți mai târziu. Primii regi, de fapt, n-au avut de rezolvat nici o problemă socială, pentru că toți supușii lor erau egali între ei. Și suveranul însuși nu era decât unul însărcinat de către ceilalți să îndeplinească anumite funcțiuni, în special religioase.

O dată cu Tarquinius Priscus, la Roma a început să afluze o mulțime de lume străină, mai ales din Etruria. Față de acești nou-veniți, urmașii „părinților” păstrau, cu multă circumspecție, o oarecare distanță, izolându-se în fortăreața Senatului, loc accesibil numai membrilor familiilor lor. Fiecare din aceste familii purta numele strămoșului care o întemeiasc: Manlius, Julius, Valerius, Emilius, Cornelius, Claudius, Horatius, Fabius.

Diferențierea între cele două clase, de o parte patricienii și de alta plebeii, a apărut abia în momentul când în interiorul cetății au

început să trăiască împreună cele două populații: urmașii vechilor pionieri și nou-veniți.

Curând patricienii au fost depășiți ca număr, așa cum se întâmplă întotdeauna în toate țările noi, în America de Nord de exemplu. Aici patricienii se numeau *pilgrim fathers*, părinții pelerini, și erau reprezentați de cei trei sute cincizeci de colonizatori care se îmbarcaseră primii la bordul unei corăbii numite *Mayflower*, acum ceva mai mult de trei secole. Și azi, descendenții lor continuă să se considere puțin patricienii Americii, dar n-au putut să-și păstreze nici un privilegiu, deoarece valurile succesive de imigranți i-au copleșit curând. A fi urmașul unui părinte pelerin de pe *Mayflower* a rămas azi acolo numai un titlu de onoare.

Patricienii romani au rezistat mai multă vreme acestei infiltrări. Și, ca să-și apere mai bine prerogativele, au făcut ceea ce fac toate clasele sociale atunci când sunt șirete și se găsesc în inferioritate numerică: i-au chemat pe plebei să împartă cu ei privilegiile, angajându-i astfel să le și apere.

Încă sub Servius Tullius, clasele sociale nu erau doar două. Printre plebei se și diferențiasse o puternică burghezie, sau pătură de mijloc, destul de numeroasă, dar mai ales foarte bine consolidată din punct de vedere financiar. Când regele a organizat noile *Comiții centuriate*, împărțindu-le în cinci clase după avere, și acordând celei dintâi, cea a milionarilor, destule voturi ca să le bată pe toate celelalte patru, patricienii nu au fost deloc mulțumiți, pentru că s-au văzut copleșiți, ca putere politică, de oameni care, cum se spune azi, nu erau „de viță”, adică nu aveau strămoși, dar aveau în schimb bani mai mulți. Însă atunci când Tarquinius Superbus a fost izgonit și în locul lui s-a instaurat republica, nobilii au înțeles că n-au să poată rezista singuri contra celorlalți, și s-au gândit să și-i câștige aliați pe acești bogățani care, în fond, ca toți burghezii dintotdeauna, nu cereau mai mult decât să facă și ei parte din aristocrație, adică din Senat. Dacă nobilimea franceză din secolul al optsprezecelea ar fi procedat la fel, ar fi evitat ghilotina.

Acești bogățani, cum am mai spus-o, se numeau *equites*, cavaleri. Toți proveneau din comerț și din industrie, iar visul lor cel mai scump era să devină senatori. Ca să reușească, nu numai că votau întotdeauna în *Comițiile centuriate* de acord cu patricienii, care dețineau cheile Senatului, dar chiar nu ezitau să dea și ceva din propriul buzunar atunci când li se încredința vreo

funcție sau vreo demnitate. Căci patricienii se lăsau plătiți gras pentru acordarea vreunei funcții înalte. Iar când se căsătoreau, spre exemplu, cu o fată de cavaler, prelindeau o zestre de regină. Dar chiar dacă un cavaler reușea în sfârșit să devină senator, el nu era primit ca *pater*, adică patrician, ci cu titlul de *conscriptus* în această adunare care era constituită de fapt din „părinți și coop-tați”, adică *patres et conscripti*.

Prin urmare, poporul era format din două clase: patricienii și cavalerii. Restul era plebe și nu conta. Ea cuprindea de toate: meșteșugari, mici negustori, funcționăriși, liberi. Și, bineînțeles, aceștia nu erau mulțumiți cu situația lor. De fapt, cel dintâi secol al istoriei Romei a fost în întregime un secol al luptelor sociale între cei ce voiau să extindă conceptul de popor și cei ce voiau să-l păstreze limitat doar la două aristocrații: aristocrația de sânge și aristocrația de portofel.

Lupta aceasta a început în anul 494 înainte de Hristos, adică la vreo paisprezece ani de la proclamarea republicii, când Roma, atacată din toate părțile, pierdea tot ce cucerise sub regi și, redusă nici mai mult nici mai puțin decât la rolul unei capitale de district, era obligată să accepte poziția de membră a Ligii Latine, pe picior de egalitate cu celelalte orașe. La sfârșitul acestui război ruinos, plebea, care suportase tot greul, se afla într-o situație disperată. Mulți își pierduseră pământul, rămas în teritoriile ocupate de dușman. Și toți, ca să-și poată întreține familiile cât timp se aflau sub arme, s-au umplut de datorii, treabă care pe vremea aceea nu era un lucru atât de simplu cum este azi. Cine nu și le plătea devenea în mod automat sclavul creditorului: iar acesta putea să-l închidă la el în beci, să-l omoare sau să-l vândă.

Dacă existau mai mulți creditori, atunci aveau voie să-l ucidă pe sărmanul nenorocit și să-i împartă cadavrul. Dar, bineînțeles, chiar dacă la așa ceva nu s-a ajuns niciodată, situația datornicului era la fel de neplăcută.

Ce puteau face acești plebei ca să ceară și ei un pic de dreptate? În *Comițiile centuriate* nu aveau nici un cuvânt de spus, pentru că aparțineau ultimelor clase: acelea cu centurii prea puține, și deci cu prea puține voturi ca să-și poată impune voința. Au început să demonstreze pe străzi și în piețe, cerând, prin glasul celor mai isteți care șliau să vorbească, anularea datoriilor, o nouă

împărțire a pământurilor, de unde să li se permită și lor refacerea averii pierdute, precum și dreptul de a-și alege magistrați proprii.

„Clasele” și Senatul au rămas surzi la astfel de cereri. Și atunci plebea, sau cel puțin largi mase ale acesteia, a încrucișat brațele și s-a retras pe Muntele Sacru, la vreo cinci kilometri de oraș, spunând că din clipa aceea n-avea să mai dea nici un muncitor pentru lucrul pământului, și nici un soldat pentru armată.

Această ultimă amenințare era cea mai gravă și cea mai presantă, pentru că tocmai atunci, după ce fusese stabilită cât de cât pacea cu vecinii latini și sabini, o altă primejdie se profila dinspre Apenini, de unde începuseră să coboare la vale, în căutare de pământuri mai fertile, niște triburi barbare, equii și volscii, care invadaseră deja orașele Ligii.

Senatul, strâns cu ușa, a trimis ambasadori peste ambasadori la plebei ca să-i determine să se înapoieze în oraș și să participe la apărarea comună. Iar Menenius Agrippa le-a spus, ca să-i convingă, faimoasa poveste a unui om ale cărui mâini și picioare, supărate pe stomac, au refuzat să-i mai dea de mâncare: așa că, rămase fără hrană, au sfârșit prin a muri și ele, ca și organul pe care voiau să-l pedepsească. Plebeii, însă, încăpățânați, au răspuns că nu există altă cale: ori Senatul anula datoriile și elibera pe cei care deveniseră sclavi pentru că nu putuseră să și le achite, acordând în același timp plebei și dreptul de a-și alege proprii săi reprezentanți care s-o apere, ori ei rămâneau mai departe pe Muntele Sacru; și n-aveau decât să vină toți equii și volscii din lume să distrugă Roma.

Până la urmă Senatul a cedat. A anulat datoriile, i-a eliberat pe cei căzuți din cauza lor în sclavie, punându-i pe plebei sub protecția a doi *tribuni* și trei *edili*, aleși de ei în fiecare an. Aceasta din urmă a fost cea mai mare cucerire a proletariatului roman, izbânda care i-a pus în mână instrumentul legal cu ajutorul căruia să mai poată obține și alte drepturi pe drumul justiției sociale. Anul 494 este un an foarte important în istoria Urbei și a democrației.

Cu revenirea plebeilor, a fost posibil să se organizeze o armată care să facă față amenințărilor equilor și volscilor. În acest război, care a durat circa șaiszeci de ani și care avea drept miză propria ei supraviețuire, Roma nu s-a aflat singură. Primejdia comună i-a menținut alături de ea nu numai pe aliații latini și sabini, ci și pe încă un alt popor de la hotare: ernicii.

Se povestește că, în luptele care au izbucnit imediat, cu rezultate incerte, s-a distins un lănar patrician, Coriolanus, după numele unei cetăți cucerite de el. Era un conservator intransigent; și nu voia ca guvernul să distribuie grâu poporului înfometat. Tribunii plebei, aleși între timp, au cerut și au obținut ca el să fie exilat. Atunci Coriolanus a trecut la inamic, a luat comanda și, ca strălucit strateg ce era, l-a condus din victorie în victorie până la porțile Romei.

Senatorii i-au trimis și lui soli peste soli ca să-l facă să renunțe. Dar în zadar. Numai atunci când a văzut că îi vin în întâmpinare, implorându-l, mama și soția, a comandat armatei „stânga împrejur”, la care, drept răspuns, ostașii l-au ucis; dar acum, rămași fără comandă, au fost bătuți și obligați să se retragă.

În vârtejul acesta, își făcură apariția equii care devastaseră deja Frascati. Ei au izbutit să întrerupă legăturile dintre romani și aliații lor. Și pericolul a fost atât de grav, că Senatul, ca să-i facă față, a acordat titlul și puteri dictatoriale lui T. Quintus Cincinnatus care, în fruntea unei armate, a eliberat legiunile împresurate și le-a condus, în anul 431, la o izbândă definitivă; după aceea, predând comanda pe care o exercitase numai șaisprezece zile, s-a înapoiat să-și are ogorul de la care venise.

Dar, mai înainte încă de acest final fericit, în nord se mai aprinsese încă o scânteie de război, stărnită de cetatea etruscă Vejo, care nu voia să piardă prilejul favorabil de a pune pentru totdeauna Roma cu umerii la podea. Deja îi făcuse multe necazuri cât aceasta fusese angajată în luptele cu volscii. Și Roma le suportase englezește, adică ținând bine minte toate. Și cum a avut mâinile libere, a și început să-și achite datoriile. A fost un război dur și, la un moment dat, chiar s-a cerut numirea unui dictator. Acesta a fost Marcus Furius Camillus, ostaș valoros, dar mai ales om de treabă, care a introdus în armată o importantă noutate: *stipendium*-ul, adică „solda”. Până atunci ostașii fuseseră obligați să facă serviciul gratis; iar dacă erau căsătoriți, familiile rămase acasă mureau de foame. Camillus a găsit că acesta este un lucru nedrept; și l-a remediat. Trupa, mulțumită acum, și-a dublat zelul, a cucerit dintr-o lovitură Vejo, l-a distrus cu meticulozitate, și i-a deportat pe toți locuitorii lui ca sclavi.

Această mare izbândă, împreună cu represaliile exemplare care o consfințeau, i-a umplut de mândrie pe romani, le-a mărit de patru ori teritoriul, ajuns acum cam până la două mii de kilometri

pătrați, și i-a făcut foarte invidioși și bănuitori față de cei de la care l-au capturat. În timp ce Camillus continua să cucerească în Etruria oraș după oraș, la Roma începuse să se vorbească despre el că ar fi un ambițios care bagă în propriu-i buzunar prada de la popoarele învinse, în loc s-o încredințeze statului. Camillus a fost atât de mândrit, încât a renunțat la comandă și, în loc să se întoarcă în patrie pentru a se dezvinovăți, s-a exilat de bunăvoie în Ardea.

Poate că ar fi murit și ar fi lăsat în urma lui un nume pătat de calomnii, dacă ingrații de romani n-ar fi avut iar nevoie de el ca să-i salveze de gali, cel din urmă și cel mai grav pericol pe care au trebuit să-l înfrunte mai înainte de a începe marile lor cuceriri. Gali erau un popor barbar, de rasă celtă care, veniți din Franța, ocupaseră deja câmpia Padului. Și au împărțit acest teritoriu fertil între triburi: insubrii, boii, cenomanii, senonii; dar unul din ele, sub comanda lui Brennus, a pornit-o către sud, a cucerit Chiusi, a trecut de legiunile romane de pe fluviul Allia și s-a îndreptat spre Roma.

Istoricii care au povestit faptele au înveșmântat în multe legende acest capitol ce trebuie să fi fost foarte neplăcut pentru Urbe. Se spune că, atunci când gali au încercat să pătrundă în Capitoliu, găștele sacre ale Junonei au început să gâgăie, trezindu-l în felul acesta pe Manlius Capitolinus care, în fruntea apărătorilor, a respins atacul. O fi! Însă gali au intrat și așa în Capitoliu, ca de altfel în tot restul orașului, din care populația fugise în masă ca să se adăpostească în munții din jur. Se mai spune că, totuși, senatorii au rămas în număr complet, așezați pe lavițele lor grosolane, în curie, și că unul din ei, Papirius, când un gal s-a amuzat trăgându-l de barbă, ca să vadă dacă nu e falsă, l-a pocnit în cap cu sceptrul său de fildeș. Și, în sfârșit, se mai povestește că Brennus, după ce dăduse foc întregii Rome, a cerut, ca să plece înapoi, nu știu câte kilograme de aur și le-a impus romanilor pentru măsurat un cântar mincinos. Senatorii au protestat; atunci Brennus a mai aruncat pe talerul cu greutate și propria-i spadă, pronunțând celebrele cuvinte: „*Vae victis*”, vai de cei învinși! La care Camillus, apărut ca din senin, ar fi răspuns: „*Non auro, sed ferro, recuperanda est patria*”, nu cu aur, ci cu fierul se salvează patria. Apoi, în fruntea unei armate care până atunci nu se știe unde stătuse ascunsă i-a pus pe fugă pe dușmani.

Adevărul e că gali au cucerit Roma, au jefuit-o și au plecat urmăriți de legiunile romane, dar încărcăți de pradă. Erau jefuitori

îndrăzneți și duri, care nu se conduceau după nici o linie politică sau strategică în cuceririle lor. Atacau, jefuiau și se retrăgeau, fără să-i preocupe deloc ziua de mâine. Dacă și-ar fi putut imagina ce răzbunare le cocea Roma după o astfel de umilință, n-ar mai fi lăsat din ea piatră peste piatră. Au devastat-o, e adevărat, dar n-au distrus-o. Și au făcut cale întoarsă către Emilia și Lombardia, dând posibilitatea lui Camillus, rechemat urgent din Ardea, să mai repare ceva din stricăciuni. Probabil că nici nu s-a întâlnit cu galii. La sosirea lui, aceștia erau deja plecați. Lăsând însă la o parte orice ranchiună, el și-a reluat titlul de dictator, și-a sumes mânecile și s-a apucat să refacă orașul și armata.

Iar chiar aceia care odată îl categorisiseră ambițios și hoj acum îl numeau „cel de al doilea întemeietor al Romei”.

Însă în timp ce toate acestea se petreceau pe plan extern, pe cel intern Urbea urca o adevărată culme cu Legea celor Douăsprezece Table.

A fost un succes al plebeilor care, din ziua când se întorseseră de pe Muntele Sacru, nu încelau să ceară ca legile să nu mai rămână un monopol al Bisericii, iar aceasta, la rândul ei, un monopol al patricienilor, ci să fie publicate, astfel ca fiecare să cunoască exact care îi erau îndatoririle și care pedepsele la care puteau să fie supuși în caz de încălcare a lor. Până în acel moment, normele pe baza cărora judecau magistrații erau secrete, strânse în niște texte pe care sacerdoții le păstrau cu grijă și amestecate cu ritualuri religioase prin care se pretindea că se face cunoscută voința zeilor. Dacă zeul era bine dispus, un ucigaș putea să scape; iar un amărât de găinar, dacă zeul era în zi proastă, putea s-o sfârșească în furci. Și, cum cei care interpretau aceste legi, magistrații și sacerdoții, erau patricieni, plebeii rămâneau fără apărare.

Sub presiunea pericolului extern din partea volscilor, a equilor, a veienților, a galilor, și a amenințărilor cu secesiunea de pe Muntele Sacru, Senatul, după îndelungată rezistență, a cedat și a trimis în Grecia trei dintre membrii săi să studieze ce făcuse Solon în acest domeniu. Când cei trimiși s-au înapoiat, a fost înființată o comisie din zece legiuitori, denumiți, după numărul lor, *decemviri*. Sub președinția lui Appius Claudius, aceștia au redactat Codicele celor Douăsprezece Table, care a constituit baza scrisă și publicată a dreptului roman.

Această mare cucerire poartă ca dată anul 451, care corespunde aproximativ cu cea de a trei sute aniversare a întemeierii Romei.

Lucrurile, însă, n-au mers ușor, și asta deoarece puterea deplină conferită *decemvirilor* pentru a realiza aceste legi le-a plăcut atât de mult, încât, la sfârșitul celui de al doilea an, când li se termina mandatul, au refuzat s-o restituie cui le-o încredințase. Se spune că vinovat a fost Appius Claudius, care a dorit s-o exercite în continuare, pentru a o face sclavă pe o frumoasă plebee, Virginia, ca să-i înfrângă rezistența, deoarece era îndrăgostit de ea. Tatăl ei, Lucius Virginius, a protestat. Și, pentru că Appius nu-i dădea dreptate, decât să-și lase fata pe mâna acestui individ, a preferat să o ucidă. După care, așa cum făcuse și Collatinus în cazul Lucreției, a alergat în garnizoană și a povestit soldaților toată lărașenia, ca să-i îndemne să se răscoale împotriva despotului. Plebea, indignată, s-a mai retras o dată pe Muntele Sacru (învățase acum lecția), iar armata a anunțat că face la fel. Atunci Senatul, reunit de urgență, le-a declarat *decemvirilor* (cu adâncă satisfacție, desigur) că nu-i mai poate menține în funcție. Aceștia au fost deci demși, Appius Claudius, alungat, iar puterea executivă restituită consulilor.

Încă nu era un triumf al democrației; acesta avea să se realizeze abia după un secol, o dată cu propunerea legilor lui Licinius și Sextus. Era însă un mare pas înainte. P-ul din inițialele SPQR începea să devină *Populus*, așa cum îl înțelegem noi azi.

anul 316, a reluat lupta. Și încă o dată s-a aflat față în față cu primejdia, atunci când etruscii, venind dinspre nord, și ernicii dinspre sud-est, au încercat s-o surprindă pe neașteptate. I-a bătut pe fiecare în parte. După aceea s-a îndreptat cu toate forțele împotriva samniților izolați, le-a cucerit în anul 305 capitala, Bovianum, și, pentru prima oară, legiunile sale au traversat Apenninii și au atins malul adriatic al Pugliei.

Aceste succese au stârnit o mare îngrijorare printre toate celelalte popoare din peninsulă, care, de frică, au avut curajul, coalizate, să sfideze Roma. Alături de samniți au venit de astă dată, în afară de etrusci, și lucanii, umbrii și sabinii, hotărâți să-și apere, cu propria independență, propria anarhie. Au strâns împreună o armată care i-a înfruntat pe romani la Sentinum, în Apenninii Umbriei. Ca număr erau superiori, însă cei câțiva generali care comandau diferitele contingente, în loc să coopereze între ei, urmăreau fiecare avantaje personale. Și, bineînțeles, au fost bătuti. Decius Muro, fiul consulului care se sacrificase pentru patrie în campania precedentă, a repetat gestul tatălui său și a înscris definitiv în istorie numele familiei. Coaliția s-a destrămat. Etruscii, lucanii și umbrii au cerut pace separată. Samniții și sabinii au continuat să lupte încă cinci ani. Apoi, în anul 290 înainte de Hristos, s-au predat.

Istoricii moderni susțin că Roma s-a angajat în acest ciclu de războaie urmărind un obiectiv strategic precis: Adriatica. Noi credem că la Adriatica legiunile sale s-au trezit fără să știe nici cum și nici de ce, doar fugărind un inamic în retragere. Romanii de atunci nu posedau hărți geografice, habar n-aveau că Italia constituia ceea ce numim noi azi o „unitate geopolitică naturală”, că avea formă de cizmă și că, pentru a o ține în mână, era necesar să domini mările. Însă, fără să-l cunoască, nici să-i formuleze teoria, ei practicau pur și simplu principiul lui *Lebensraum*, sau al „spațiului vital”, conform căruia, pentru a trăi și a respira, un teritoriu trebuie să le anexeze pe cele vecine. Astfel, pentru a garanta securitatea orașului Capua, au cucerit Neapole; pentru a garanta securitatea orașului Neapole, au cucerit Beneventum; până au ajuns la Tarent, unde s-au oprit, pentru că mai departe nu era decât marea.

Tarentul, pe vremea aceea, era o metropolă grecească. Ea făcuse progrese enorme, mai ales în domeniile industriei,

comerțului și artelor, sub conducerea lui Archita, unul din cei mai mari oameni de stat ai antichității, jumătate filozof, jumătate inginer. Nu era un oraș războinic. În anul 303 ceruse și obținuse de la Roma promisiunea ca navele acesteia să nu treacă niciodată dincolo de Capul Colon, cu alte cuvinte ca romanii să-i lase în pace de pe mare, fiind siguri că pe uscat nu puteau să ajungă până la ei. Și exact pe acolo s-au trezit cu dâșii în spinare.

Pretextul pentru război le-a fost oferit, ca de obicei, de o cerere de protecție făcută Romei de cetatea Turii, pe care o asediau lucanii; Roma, ca întotdeauna, a acceptat prompt și a trimis o unitate care să-i apere; însă pe mare. A făcut-o, fără îndoială, căutând prilej de ceartă. Navele, ca să ajungă la Turii, trebuiau să treacă de Capul Colon; la această încălcare a înțelegerii, tarentinii au închis un ochi. Dar când cele zece trireme ale Romei au pretins să ancoreze în portul lor, au socotit acest lucru drept o provocare, au atacat vasele și au scufundat patru. Odată comisă fapta, și-au dat seama că ea avea să ducă la război și că războiul nu putea să se termine decât rău pentru ei, dacă nu le venea un ajutor consistent din afară. Dar care? În Italia nu mai exista nici un singur stat care să se poată opune Romei. Și atunci au trimis să caute unul peste hotare, inaugurând astfel o uzanță care la noi mai dăinuie și azi. L-au găsit, dincolo de mare, la Pirrus, regele Epirului.

Pirrus era un personaj curios care, dacă s-ar fi mulțumit cu micul lui regat de munte, ar fi putut să trăiască mult și ca un domn. Dar citise în *Iliada* despre isprăvile lui Ahile; în vinele lui curgea sânge macedonean, sângele lui Alexandru cel Mare; și totul contribuia ca să facă din el o figură foarte asemănătoare cu condotierii noștri din secolul al cincisprezecelea. Era, cum am spune noi azi, un tip care o căuta cu lumânarea. Iar ceea ce îi ofereau tarentinii era exact ce-și dorea. Și a prins-o din zbor. Și-a imbarcat armata pe vasele acestora și, la Heraclea, i-a înfruntat pe romani.

Romanii s-au aflat atunci pentru prima oară față în față cu o armă despre care nu-și imaginaseră măcar că ar putea să existe, și care a făcut asupra lor aceeași impresie pe care aveau s-o facă mai târziu tancurile englezești asupra nemților în Flandra anului 1916: elefanții. La început au crezut că erau boi; și chiar așa le-au și spus: „boii lucani”. Dar, când au văzut că animalele se îndreptă spre ei, i-a cuprins panica și au pierdut bătălia, deși îi provocaseră inamicului asemenea pierderi, încât acestuia îi pieriseră și cheful și

bucuria succesului. „Victoriile à la Pirrus” au rămas, de atunci și până azi, victoriile plătite cu cel mai ridicat preț.

Epirotul a repetat figura și la un an după aceea (29) la Ascoli Satriano. Dar și aici pierderile sale au fost atât de mari că, privind câmpul de luptă acoperit cu morți, a avut aceeași criză de conștientizare pe care, două mii de ani mai târziu, trebuie s-o fi avut și Napoleon la vederea câmpului de bătălie de la Solferino. Atunci l-a trimis la Roma pe secretarul său Cinea cu propuneri de pace, însoțit și de două mii de prizonieri romani, care își dăduseră cuvântul că, dacă pacea nu se încheie, se înapoiază în lagăr. Se spune că Senatul era gata să accepte propunerile, când s-a ridicat să ia cuvântul censorul Appius Claudius cel Orb, care a atras atenția adunării că este nedemn să trateze cu un străin atâta timp cât armata invadatoare continuă să se găsească pe teritoriul italian.

Noi nu credem că e adevărat, fiindcă, în acel moment, pentru Roma, Italia era numai Roma. Totuși se știe că Senatul a respins propunerile și că Cinea, înapoindu-se cu cei două mii de prizonieri, din care nici unul nu-și călcase cuvântul, i-a relatat lui Pirrus tot ceea ce văzuse, așa că epirotul a preferat să renunțe la acțiune; și, primind o cerere din partea siracuzanilor să vină să-i elibereze de cartaginezi, s-a îndreptat spre Sicilia. Dar nici aici treburile nu i-au mers prea bine, căci cetățile grecești pe care venise să le apere, n-au reușit să se pună de acord în privința contingentelor de ostași pe care i le promisese. Descurajat, Pirrus a traversat strâmtoarea pentru a se întoarce să ajute Tarentul, atacat în momentul acela de legiunile romane. De data asta însă, romanii erau obișnuiți cu elefanții și nu s-au mai lăsat surprinși. Pirrus a fost bătut la Maleventum, pe care cu acest prilej învingătorii l-au botezat Beneventum, în anul 275. Hotărât lucru, Italia nu-i purtase noroc. Cătrănit, s-a înapoiat în patrie și s-a dus să-și încerce șansa în Grecia, unde și-a găsit moartea.

Trecuseră exact șaptezeci de ani (343-273) de când Roma, consolidată foarte bine în interior, după cutremurul provocat de căderea monarhiei, și biruitoare în lupta pentru existență, pornise adevăratele sale războaie de cucerire. Și iată-o, până la urmă, stăpână în toată peninsula, de la Appenii toscano-emiliani până la strâmtoarea Messina. Unul după altul, toți micii potentăți care i se învecinau i-au căzut pradă, inclusiv cei din Magna Grecia continentală, rămasă fără apărători după plecarea lui Pirrus.

Tarentul s-a predat în 272, Reggio, în 270. Însă, după experiența avută cu Liga Latină, romanii înțeleseseră că nu trebuiau să se mai încreadă nici în „protejați” și nici în „aliații obligați”. Și, parte din acest motiv, parte împinși de presiunea demografică a Urbei, au început o adevărată romanizare a Italiei prin metoda „coloniilor”, deja adoptată de la primul război samnit. Pământurile inamice erau confiscate și distribuite cetățenilor romani fără avere, în special pe baza unor merite pe care noi le-am numi „bătăioase”. Le obțineau mai ales veteranii: oameni siguri, gata să sară la luptă ca să se apere pe ei înșiși sau să apere Roma. Sigur că localnicii îi priveau fără simpatie, ca pe niște bandiți opresori. După numele unuia din aceștia, Cafus, caporal în armata lui Cezar, s-a încetățenit mai târziu cuvântul *cafone*, termen de dispreț care înseamnă necioplit și vulgar. Și, inspirat de această ostilitate, s-a născut atunci obiceiul „zeflemei”, glumă ireverențioasă cu care popoarele învinse îi salutau pe romani când aceștia pătrundeau în orașele lor, și care, la început, pe cât se pare, a fost confundată cu o expresie de bun venit.

Evident, nu se putea spera să-ți mărești teritoriul de la cinci sute la douăzeci și cinci de mii de kilometri pătrați, cum a făcut la vremea aceea Roma, fără să calci pe cineva pe bătătură. Dar, în schimb, toată Italia centrală și de sud a început să vorbească o singură limbă și să gândească nu în termeni țărănești și tribali, ci în termeni naționali și statali.

În același timp cu aceste lungi și sângeroase războaie și sub presiunea lor, plebeii își atingeau unul după altul toate obiectivele, până la cel din urmă și cel mai important, garantat de Legea Ortensia, după numele dictatorului care a impus-o: aceea prin care plebiscitul devenea în mod automat lege, fără să mai fie necesară ratificarea lui de către Senat. De când, prin Legea Canuleia din anul 445, fusese abolită, cel puțin pe hârtie, interdicția căsătoriei între patricieni și plebei, aceștia din urmă nu mai erau, legal, excluși de la nici un drept sau magistratură. Și, deoarece *pretura*, liberă acum și pentru ei, oferea celui ce o exercitase drum deschis spre Senat, iată că și această citadelă a aristocrației le-a devenit, deși cu mii de precauții și condiții, accesibilă.

Toate acestea au fost obținute după nesfârșite piedici care primejduiau în fiecare clipă existența Urbei. Dar însuși faptul că, ușor sau greu, s-a ajuns aici demonstrează că romanii din clasele

sus-puse erau conservatori, da, însă ceva minte la cap le venise. Ei nu se rușinau să-și apere pe față interesele de castă și nu se ascundeau să cocheteze cu „stânga”, așa cum fac atâția potentăți și industriași din ziua de azi. Ei își plăteau impozitele, își îndeplineau cei zece ani de serviciu militar dur, mureau în fruntea ostașilor și, când era vorba de ales între propriile privilegii și binele patriei, nu ezitau deloc. De aceea, chiar și după ce au acceptat egalitatea completă în drepturi cu plebeii, au rămas la putere, așa cum și azi reușește s-o facă, chiar în lumea noastră socialistă, nobilimea engleză.

În perioada de odihnă pe care și-a acordat-o după victoria asupra lui Pirrus și care i-a permis să-și digere porțioara de festin, Roma a făcut și ultimele retușuri echilibrului său intern, precum și ceva ordine în marea halcă de peninsulă a cărei stăpână devenise. Via Appia, pe care o construise Appius Claudius ca să unească Roma cu Capua, a fost prelungită până la Brindisi și Tarent. Și, în afară de soldați, au mai fost îndrumați pe ea și coloniile care mergeau să romanizeze Beneventum, Isernia, Brindisi și multe alte orașe. Roma le-a recunoscut doar puțină autonomie învingșilor și, mai puțin încă, le-a respectat-o; a avut, prima, răspunderea cea mai mare pentru faptul că în Italia au dat greș libertățile comunale și cantonale, libertăți care au prosperat atât de bine în lumea germanică. În schimb, a ridicat până la cea mai înaltă expresie conceptul de stat, pe care practic ea l-a inventat, sprijinindu-l pe cinci stâlpi de susținere, existenți încă până în ziua de azi: Prefectul, Judecătorul, Jandarmul, Legile și Perceptorul.

A fost echipamentul cu care ea a pornit să cucerească lumea. Și vom vedea acum, mai îndeaproape, cum a reușit s-o facă.

VIII

EDUCAȚIA

În Roma acelor timpuri, toată lumea „trăia periculos”. Și pericolele începeau din ziua când veneai pe lume. Pentru că, dacă te nașteai fată, sau din diferite motive erai considerat deficient, tatăl avea dreptul să te azvârle afară pe ușă și să te lase să mori acolo. Și adesea o făcea.

Copilul născut băiat, însă, dacă era zdravăn, era în general bine primit, nu numai pentru că mai târziu, muncind, le-ar fi fost părinților de ajutor, ci și pentru că aceștia erau încredințați că, dacă după ei nu rămânea nimeni care să le îngrijească mormântul și să le facă slujbele de pomenire, sufletul lor nu ar mai fi intrat în Paradis.

Dacă totul mergea bine, adică dacă nu dăduse greș cu sexul și cu integritatea corporală, la opt zile după naștere noul venit era în mod oficial primit de către *gintă*, cu o ceremonie solemnă. *Ginta* era un grup de familii care aveau un strămoș comun și care moșteniseră de la acesta propriul lui nume. De fapt, copilul căpăta în mod obișnuit trei nume: pe cel personal, sau „prenumele” (ca de exemplu: Marius, Antonius etc.), pe acela al *gintii*, sau „numele” adevărat, și pe cel al propriei sale familii, sau „cognomen”. Asta în ce privește bărbații. Femeile, în schimb, nu purtau decât numele *gintii*, și se numeau exact Tullia, Giulia, Cornelia, și așa mai departe, pe când frații lor erau numiți, să zicem, Marcus Tullius Emilius, Publius Iulius Antonius, Caius Cornelius Gracchus.

Acest ciudat obicei a dat naștere la foarte multe confuzii, deoarece, dacă strămoșii întemeietori de neam erau, cum am mai spus, cam vreo sută, tot atâtea erau și „numele” *gintilor*, care se repetau continuu, făcând obligatorie adăugirea unui al patrulea sau al cincilea supranume. De exemplu, Publius Cornelius Scipio, care

a distrus Cartagina, și-a mai adăugat pe cartea de vizită și un „Emilianus Africanus Minor“, ca să se deosebească de Publius Cornelius Scipio care îl învinsese pe Hannibal și care își mai adăugase la al său un „Africanus Major“.

După cum vedeți, erau nume lungi, impunătoare și cu greutate, care deja prin ele însele așezau pe umerii nou-născutului o cantitate serioasă de obligații. Un Marcus Tullius Cornelius nu-și putea permite luxul să aibă capriciile unui „Mușunache“ sau „Țafandache“ din zilele noastre. Și, de fapt, copiii nici nu erau crescuți în răsfăț. Încă de la vârsta cea mai fragedă ei erau învățați că familia căreia îi aparțineau constituia o adevărată unitate militară, unde puterea se concentra în mâna șefului, adică în a lui *pater familias*. El era singurul care putea să cumpere și să vândă, pentru că el era unicul proprietar al tuturor bunurilor, inclusiv zestrea soției. Dacă ea îl înșela cumva sau îl fura, putea s-o ucidă fără să fie judecat. Aceleași drepturi le avea și asupra copiilor, pe care putea să-i vândă ca sclavi. Tot ce ar fi cumpărat ei devenea în mod automat proprietatea sa. Fiica scăpa de sub această autoritate părintească doar atunci când tatăl o dădea cuiva în căsătorie *cum manu*, adică renunțând clar la orice drepturi asupra ei. Dar, în acest caz, toate aceste drepturi se transferau soțului. Așa că, de fapt, femeia sfârșea prin a depinde întotdeauna de un bărbat: fie de tată, fie de soț, fie de fiul său mai mare, dacă rămânea văduvă, sau de un tutore.

Această disciplină rigidă care mai târziu, cu scurgerea secolelor, s-a mai îndulcit, își găsea o contrapondere în așa-zisa *pietas*, adică în afecțiunea dintre soți, și aceea dintre ei și copii. Dar ea nu ajungea niciodată, sau aproape niciodată, să slăbească unitatea de granit a familiei romane, în care erau incluși și nepoții și strănepoții și sclavii; aceștia din urmă fiind considerați ca simple obiecte. Mama se numea *domina*, adică doamna, și nu stătea închisă într-un gineceu, cum se întâmpla la greci. Lua masa împreună cu soțul, așezată pe trinchiniu (un fel de laviță rustică) dar nu ședea întinsă cum ședea el. În general nu muncea prea mult manual, deoarece, cu atâția sclavi capturați în războaie, nu ducea lipsă de oameni de serviciu, și fiecare familie poseda destui. Stăpâna îi îndruma și îi supraveghea. Apoi, ca să-și mai treacă timpul, torcea lână pentru îmbrăcămintea soțului și a copiilor. Cărți de citit, cărți de joc, teatru, circ: nimic. Vizitele erau rare și

strict protocolare. Un ceremonial riguros le făcea complicate și greoaie. Casa, *domus*, era mai mult decât o cazarmă; era pur și simplu o fortăreață. Aici, în cea mai deplină obediență, se forma caracterul copiilor.

Lor li se spunea că în cămin focul nu trebuia să se stingă niciodată, pentru că el reprezenta pe Vesta, zeița vieții. Ea trebuia hrănită, aruncând mereu lemne pe foc precum și făcămături de pâine în timpul mesei. Pe pereți, care erau construiți din pământ sau din cărămidă, stăteau atârinate mici icoane, reprezentând fiecare un Lar sau un Penat, spiritele casei, care protejau prosperitatea acesteia și a ogoarelor. Pe ușa de la intrare se afla efigia lui Ianus care, cu cele două fețe ale sale, una înspre interior și alta înspre exterior, supraveghea pe oricine intra sau ieșea. Iar peste tot în jur existau Manii, sufletele strămoșilor, care rămăneau în preajma casei și după moarte. Așa că nimeni nu putea să miște fără să dea de câte un gardian supranatural care, și el, făcea parte din familie; o familie compusă nu numai din oameni vii, dar și din cei care îi precedaseră sau care aveau să-i urmeze. Toți aceștia la un loc formau un microcosmos, nu doar economic și moral, ci și religios, al cărui papă infailibil era *pater*. El era acela care oficia sacrificiile pe altarul casei. Și tot el cel care, în numele zeilor, dădea poruncile și împărțea pedepsele.

Atmosfera religioasă în care creștea copilul roman urmărea să-l facă pe acesta nu doar un om bun, în sensul acceptat de noi astăzi, ci, mai mult, să-l disciplineze. De fapt, ea nu-l purta spre idealuri nobile de bunătate și de generozitate, ci spre acceptarea unor reguli liturgice care făceau din întreaga sa viață un rit. Nu i se cerea, de exemplu, să fie dezinteresat; i se cerea, ba chiar i se impunea, să respecte anumite formule și să participe la ceremonii. Rugăciunile lui urmăreau, toate, realizarea unor scopuri practice și imediate. I se adresa Abeonei, ca să-l ajute să facă primii pași; Fabulinei, ca să-l învețe primele cuvinte; Pomonei, ca să-i coacă bine perele în grădină; lui Saturn, ca să-l ajute la semănat; lui Ceres, ca să-i permită să recolteze, și lui Sterculus, ca vacile să-i umple staulul cu cât mai mult bălegar.

Toți acești zei și toate aceste spirite erau personaje fără preocupări morale, dar foarte pedante în ceea ce privea formele. Bineînțeles că romanii nu-și făceau iluzii asupra sufletului omului. Și, neconsiderându-l susceptibil de o reală îmbunătățire, îl lăsau

în voia lui. Ceea ce îi interesa pe ei nu erau intențiile, ci faptele credincioșilor pe care voiau să-i păstreze organizați, în interesul marilor instituții, al familiei, al statului, ca pe un adevărat liant. De aceea prelindeau supunere față de părinte, credință față de soț, fecunditate, acceptarea legii, respectarea autorității, curaj până la sacrificiu în război, tărie în fața morții. Și toate acestea, îmbrăcate într-un aer de solemnitate sacerdotală.

După o astfel de îndrumare îngrijită și ambițioasă pentru formarea caracterului, urma, cam pe la vârsta de șase sau șapte ani, modelarea minții, adică învățătura propriu-zisă. Aceasta nu era lăsată însă pe seama statului, cum se face azi, în școli publice. Ea era încredințată familiei; și rareori părintele, chiar în casele cu stare, o lăsa pe seama unui libert. Obiceiul acesta s-a practicat mult mai târziu, atunci când Roma a devenit mai mare și mai puternică, dar nu mai stoică. Până la războaiele punice, tatăl era acela care servea de învățător fiului; el îi împărtășea acestuia ceea ce numim noi azi cultura; și care, pe atunci, se chema „disciplină” și era destinată să pună mai bine în valoare caracterul ei de obediență absolută.

Materiile erau puține și simple: scris, citit, gramatică, aritmetică și istorie. Romanii cunoșteau un fel de cerneală, obținută din zeama unor fructe (bace). În ea înmuiau un fel de bețișor de metal cu ajutorul căruia alcătuiau cuvinte pe niște tăblițe de lemn geluit (numai mult mai târziu au reușit să fabrice hârtie din in și pergament). Limba lor avea o sintaxă severă, dar puține cuvinte și nuanțate, care se preta mai mult la compilat legi și coduri decât la scris romane și poezii. De altfel, romanii nici nu aveau nevoie de așa ceva și, cine voia să le citească, trebuia să învețe greaca, o limbă mult mai bogată, mai colorată și mai flexibilă. De fapt, în greacă a fost compus și primul text roman de istorie scrisă: acela al lui Quintus Fabius Pictor. Dar el aparține anului 202 înainte de Hristos, deci unei epoci mult mai târzii.

Până la acea dată, istoria era transmisă numai oral, din tată în fiu, prin povestiri pline de imagini care să impresioneze fantezia copilului: era povestea lui Enea, a lui Amulius și a lui Numitor, a Horaților și a Curiatilor, a Lucreției și a lui Collatinus. Aceste legende istorice, arbitrare dar tonifiante, erau îmbrăcate într-un fel de poezie cu un ton în întregime sacru și comemorativ. Ele erau strânse în niște cărți care se numeau: *Faste consulare*, *Cărțile*

magistraților, *Anale maxime*, etc., și celebrau marile evenimente ale națiunii: alegerile, victoriile, sărbătorile, miracolele.

Primul care s-a îndepărtat de aceste subiecte strict pragmatice a fost un sclav grec, Livius Andronicus care, căzut prizonier în timpul devastării Tarentului, a fost adus la Roma, unde a început să le povestească *Odiseea* amicilor stăpânului său. Aceștia s-au amuzat grozav. Și, cum erau oameni sus-puși, l-au însărcinat să monteze un spectacol pentru marile *ludi*, jocurile din anul 240. Livius, ca să traducă versurile acelea grecești, a inventat ceva asemănător în latină, dar într-o formă necioplită și cu un ritm schiop. Dar astfel, cu ele, a compus o tragedie pe care a jucat-o și a cântat-o singur până când i s-a stins glasul. Romanii, care nu mai văzuseră și nu mai auziseră niciodată așa ceva, s-au amuzat în așa măsură încât guvernul i-a recunoscut pe poeți ca pe o bine definită categorie de cetățeni și le-a permis să-și întemeieze o „corporatie”, cu sediul în templul Minervei, pe Aventin.

Dar, repet, și acest lucru s-a întâmplat mult mai târziu. Pentru moment însă, copiii romanilor n-au avut la îndemână nici un fel de literatură. După ce învățau să silabisească și să rețină pe dinafară legendele, treceau la matematică și la geometrie. Cea dintâi consta din simple operații de socotire pe degete, iar cifrele scrise nu făceau decât să le imite. I este reprezentarea grafică a unui deget ridicat, V este o palmă deschisă, X două palme deschise și încrucișate. Cu aceste simboluri, prefixe (IV) și sufixe (VI, XII), romanii făceau numărătoarea. După aceea, de la această aritmetică manuală s-a dezvoltat un sistem zecimal, pe submultipli și multipli de zece, adică ai celor zece degete. Cât despre geometrie, ea a rămas arhaică până la apariția grecilor: se reducea la un minimum, necesar construcțiilor rudimentare din acele vremuri.

Gimnastică, nimic. „Palestrele” și „gimnaziile” sunt de o vârstă mult mai recentă și importate de la greci. Tăticii romani preferau să fortifice mușchii copiilor lor punându-i la treabă pe ogor cu sapa și cu plugul, apoi încredințându-i oștirii care, dacă reușea să-i păstreze în viață, îi restituia, după mulți ani, tari ca fierul. De aceea nu se învăța nici medicina. Romanii erau încredințați că nu virusii provoacă bolile, ci zeii. Și atunci, din două una: ori prin acest semn zeii voiau să-i spună bolnavului: „gata, șterge-o”, și deci nu mai era nimic de făcut; ori voiau doar să-i dea cu asta o pedeapsă de moment, și în acest caz nu avea

decât să aștepte. De fapt, pentru orice boală exista o rugăciune către cutare sau cutare divinitate. Madona frigurilor căreia și azi populația simplă a Romei i se adresează nu e decât versiunea actuală a zeițelor Febră și Mefita cărora li se adresau pe atunci.

Cât despre clipele de relaxare după studiu, nici măcar acestea nu erau lăsate copiilor, și trebuia să se renunțe la ele. După multe ceasuri petrecute la sapă și câteva cu gramatica, tații senatori își luau copiii de mână și-i duceau la curie, în Forum, unde își ținea Senatul ședințele, *senatusconsulti*. Și aici, șezând tăcuți pe bănci, copiii romani, în vârstă de șapte-opt ani, ascultau cum se dezbăt problemele de stat, de administrație, de alianțe și de război, și se modelau în acest stil grav și solemn care a constituit principala lor trăsătură de caracter (și care îi făcea atât de plicticoși).

Dar ultimul retuș în educație li-l dădea armata. Cu cât un cetățean era mai avut, cu atât plătea mai multe impozite și cu atât mai mulți ani trebuia să slujească sub drapel. Pentru cine voia să se pregătească în vederea unei cariere publice, numărul minim de ani era de zece. Și numai cei bogați puteau s-o facă, deoarece numai ei aveau posibilitatea să rămână timp îndelungat departe de moșia sau de negoțul lor. Dar și cel care se mulțumea să-și exercite doar drepturile politice, adică dreptul de vot, trebuia să facă armata. Și, de fapt, ca atare, ca membru al *centuriei* lua parte la Adunarea Centuriată, corpul legislativ cel mai înalt al statului, împărțit, cum am mai spus, în cele cinci clase.

Prima din ele avea nouăzeci și opt de centurii, din care optsprezece de cavalerie și restul de infanterie grea, unde fiecare se înrola înarmat pe speze proprii, cu două lănci, un pumnal, o spadă, un coif de bronz, o cuirasă și un scut, acesta din urmă lipsind celei de a doua clase, în rest identică cu prima. Cea de a doua și cea de a treia erau lipsite de orice armă de apărare (coif, cuirasă și scut). Cei dintr-a cincea erau înarmați numai cu ciomege și pietre. Unitatea de bază a acestei armate era legiunea, compusă din patru mii două sute de infanteriști, trei sute de cavaleriști și diverse grupuri auxiliare. Consulul comanda două legiuni, adică circa zece mii de oameni. Fiecare legiune avea propriul său drapel. Și era o datorie de onoare pentru fiecare soldat să nu-l lase să cadă în mâinile inamicului. De fapt, când ofițerii simțeau că se încurcă treaba, luau în mână drapelul și se avântau înainte. Trupa, ca să-l

apere, îl urma. Și multe bătălii, când mergeau prost, au fost salvate în felul acesta în ultima clipă.

La începuturile ei, legiunea era împărțită în falange, trei rânduri puternice a câte cinci sute de oameni fiecare. Mai târziu, pentru a o face mai ușor manevrabilă, au împărțit-o în manipuli de câte două centurii. Dar ceea ce constituia forța acestei armate nu era organizarea; era disciplina. Fricosul era biciuit până murea. Iar generalul putea să decapiteze pe oricine, ofițer sau soldat, pentru cea mai mică nesupunere. Dezertorilor și hoților li se tăia mâna dreaptă. Mâncarea era formată din pâine și legume. Erau atât de obișnuiți cu acest regim, că veteranii lui Cezar, într-un an când lipsea grâul, s-au plâns că sunt obligați să consume carne.

Copiii erau recrutați la șaisprezece ani, vârsta la care cei de azi se gândesc la fete. Romanii de șaisprezece ani trebuiau să se gândească la regiment, în care erau primiți și formați. Disciplina era acolo atât de dură și munca atât de grea, încât toți preferau câmpul de luptă. Pentru acești copii, moartea nu era cine știe ce mare sacrificiu. Și de aceea o și înfruntau cu atâta dezinvoltură.

IX CARIERA

Tânărul care supraviețuia celor zece ani de serviciu militar putea, la înapoierea acasă, să se apuce de o carieră politică. Aceasta trebuia să respecte o ordine crescândă și era în întregime electivă și supusă la tot felul de prevederi și controale.

Îi revenea Adunării Centuriate să valideze candidaturile pentru diversele posturi, care erau toate „plurale”, adică deținute de mai multe persoane. Prima treaptă era aceea de „chestor”, un fel de asistent al magistratului cu gradul cel mai înalt pentru finanțe și justiție. El colabora la supravegherea cheltuielilor statului și la investigarea delictelor. Nu putea rămâne în slujbă mai mult de un an; dar, dacă se achita bine de răspundere, putea să se prezinte din nou în fața Adunării Centuriate pentru a ocupa un post mai înalt.

Dacă nu dădea satisfacție, era respins și, timp de zece ani, nu se mai putea prezenta pentru nici o altă funcție. Dacă însă electorii erau mulțumiți de el, atunci era ales „edil” (existau patru); și, ca atare, tot timp de un an avea în grijă administrarea clădirilor, a teatrelor, a apeductelor, a drumurilor, cu alte cuvinte a tuturor edificiilor publice sau de interes obștesc, inclusiv a caselor de moravuri ușoare.

Dacă, și cu aceste obligații, care erau practic cele ale unui Consilier Comunal, dădea rezultate satisfăcătoare, putea să concureze, tot prin același procedeu electiv și tot pe o durată de un an, pentru unul din cele patru posturi de „pretor”, funcție superioară, civilă și militară. O vreme, acești pretori erau generalii din fruntea armatei. Acum, mai mult președinți de tribunal și juriști. Dar, când izbucnea vreun război, luau iar comanda marilor unități sub ordinele „consulilor”.

Ajunși la capătul acestei cariere care se chema *cursus honorum*, sau „cariera politică”, puteau aspira la unul din cele două posturi de „cenzor”, ales pe cinci ani. Acest termen era impus de intervalul de cinci ani la care avea loc în mod periodic recensământul populației, ceea ce numim noi azi „formularul Vanoni”^{*}.

Aceasta era atribuția principală a cenzorului care apoi, în urma unor „constatări și evaluări”, trebuia să stabilească, pentru durata unui cincinal, impozitul pe care-l avea de plătit fiecare cetățean, precum și numărul de ani cât era obligat să slujească sub arme.

Dar însărcinările sale nu se limitau numai la atât. Avea încă și altele mai delicate, și de aceea, când o astfel de funcție era exercitată de cetățeni aparținând marilor familii, ca Appius Claudius cel Orb, strănepot al faimosului decemvir, sau Cato, ea concursa aproape cu puterea consulului. Cenzorul trebuia să se informeze în secret asupra „antecedentelor” oricărui candidat la o funcție publică. Trebuia să vegheze asupra onoarei femeilor, asupra educației copiilor și a tratamentului aplicat sclavilor. Ceea ce îi permitea să-și bage nasul în treburile personale ale fiecăruia, să-l coboare sau să-l înalțe în rang, și chiar să-l izgonească din Senat pe acei membri care se dovedeau nedemni. În sfârșit, cenzorii erau aceia care alcătuiau așa-zisa balanță de cheltuieli ale statului și autorizau efectuarea acestora. După cum vedeți, era vorba de puteri foarte cuprinzătoare, care pretindeau celui ce le exercita multă pricepere și o mare onestitate. În general, în perioada republicii, cine a fost astfel investit s-a dovedit la înălțimea obligațiilor.

Sus, în vârful piramidei, se aflau cei doi consuli, adică cei doi șefi ai puterii executive.

Teoretic, cel puțin unul din ei trebuia să fie plebeu. În realitate, însă, chiar plebeii preferau ca și pe celălalt post să fie tot un patrician; asta deoarece numai persoanele cu o bună educație și cu o practică îndelungată în materie le puteau oferi tuturor o serioasă garanție în conducerea statului, mai ales datorită problemelor care deveneau tot mai complicate și mai dificile. Apoi, existau alegerile. Ele se desfășurau astfel încât să permită aristocrației orice aranjament. În ziua votării în Adunarea Centuriată, magistratul în funcție consulta stelele, ca să afle ce candidați erau

^{*} Ezio Vanoni (1903-1956), economist și om politic cu o largă activitate în probleme de reconstrucție a statului și în domeniul reformei fiscale.

personae gratae în fața zeilor. Și, întrucât pretindea că numai el cunoștea limbajul aștrilor, sigur că putea să citească în ei tot ce dorea. Adunarea, impresionată, accepta verdictul și se pregătea să-și limiteze preferințele numai la acei concurenți care plăceau Tatălui Ceresc, adică Senatului.

Candidații se prezentau îmbrăcați într-o togă albă, fără podoabe, ca să demonstreze cât de simplă le este viața și cât de austeră morala. Și, deseori, își săltau pulpana ca să arate alegătorilor rănilor primite în război. Dacă erau aleși, rămâneau în slujbă timp de un an, cu puteri egale; intrau în funcție pe data de 15 martie; și, când o părăseau, Senatul îi primea în general ca membri ai săi; evident, pe viață.

Deoarece titlul de senator era, mai mult decât toate celelalte, râvnit de fiecare, era normal ca orice consul să încerce să nu displacă celor care puteau să i-l confere. El reprezenta, într-un anume sens, autoritatea civilă a acestei înalte adunări care, dintr-un punct de vedere strict constituțional, nu conta mai nimic, dar, în practică, folosind multe subterfugii, hotăra întotdeauna totul.

Consulii erau, mai înainte de toate, ca și primii regi, șefii puterii religioase și conduceau ritualurile ei cele mai importante. În timp de pace prezidau reuniunile Senatului sau ale Adunării, ale căror hotărâri le executau în baza unor legi alcătuite în acest scop.

În timp de război se transformau în generali și, împărțind în mod egal comanda, conduceau armata: jumătate unul, jumătate celălalt. Dacă unul din ei murea sau cădea prizonier, celălalt își asuma toată răspunderea; dacă mureau amândoi sau erau prinși, atunci Senatul declara un interregnum de cinci zile, numea un *interrex* care să conducă mai departe treburile și proceda la noi alegeri. Chiar și expresiile de mai sus ne arată că un consul avea în exercițiu pe timp de un an aceleași prerogative pe care le avuseseră și vechii regi, nu cei absoluți, ci cei dinaintea Tarquinilor. Demnitatea de consul era, natural, cea mai râvnită, dar și cel mai greu de îndeplinit; ea pretindea, în afară de multă energie, și multă diplomatie, deoarece era nevoie să fii foarte abil în relațiile dintre Senat și adunările populare care îl aleseseră, și în fața cărora trebuia să răspundă.

Aceste adunări erau trei: *comițiile curiate*, *comițiile centuriate* și *comițiile tribune*.

Comițiile curiate aveau o mare vechime, pentru că existau încă de pe vremea lui Romulus, când Roma era compusă numai din *patres*. Și, de fapt, din ele făceau parte doar patricienii. În primele timpuri ale republicii, ele au avut însărcinări importante, cum este aceea de a-i alege pe consuli. Însă, mai târziu, puțin câte puțin, au trebuit să lase Adunării întreaga putere. Adunarea Centuriată devenea astfel o adevărată Cameră de deputați a Romei republicane. Și, încet-încet, ea s-a transformat într-un fel de *Consulta Araldica*, instituție care se ocupa mai ales cu probleme de genealogie, adică de apartenența unui cetățean la cutare sau cutare *gens*.

Adunarea Centuriată era practic poporul sub arme. Din ea făceau parte toți cetățenii care își satisfăcuseră serviciul militar. Erau deci excluși străinii, sclavii și cei pe care legea îi scutea de armată și de impozite pentru că erau prea săraci. Roma era zgârcită cu acordarea cetățeniei. Aceasta comporta privilegii, ca imunitatea la torturi și dreptul la apel în fața Adunării împotriva hotărârilor oricărui demnitar.

Adunarea nu avea caracter permanent. Se reunea la cererea unui consul sau a unui tribun, și nu putea emite legi sau hotărâri pe cont propriu. Putea numai să voteze cu majoritate de „da” sau „nu” propunerile făcute de magistrat. Caracterul său conservator era garantat, așa cum știm, de împărțirea sa în cinci clase. Trebuie să ne aducem mereu aminte că prima din ele, compusă din nouăzeci și opt de centurii formate din patricieni, *equites* și milionari, era îndeajuns ca să obțină majoritatea într-un total de o sută nouăzeci și trei de centurii. Și, cum ea vota prima iar rezultatul votului era anunțat imediat, celorlalte nu le rămânea decât să se plece.

Totuși, un criteriu de justiție în această procedură exista. Romanii considerau că drepturile trebuiau să meargă în același pas cu îndatoririle, și invers. De aceea, cu cât erai mai bogat, cu atât plăteai impozite mai mari, cu atât slujeai mai mult timp în armată, dar în schimb aveai o mai mare influență politică.

Fără îndoială însă că omul sărac, cu tot avantajul de a plăti impozite mici și de a petrece puține luni în cazarmă, din punct de vedere politic nu conta deloc și era obligat să se supună mereu aceluia care conta mai mult.

Acesta a fost momentul când toți acești dezmoșteniți au început să se adune în așa-zisele *consilii ale plebei*, a căror autoritate nu era recunoscută de Constituție, dar din care, cu

trecerea timpului, s-au dezvoltat *comitiile tribune*, organul cu care proletariatul roman a putut duce lupta sa îndelungată pentru cucerirea unei depline dreptăți sociale.

Ele s-au născut o dată cu retragerea plebei pe Muntele Sacru, atunci când i s-a acordat ei dreptul de a-și alege proprii săi magistrați, faimoșii tribuni care puteau opune un veto oricărei legi sau ordonanțe ce le-ar fi lezat interesele. Deci acestor *comiții tribune* le-a revenit misiunea de a-și numi magistrați proprii. După aceea, încet-încet, au cerut și au obținut și dreptul de a mai numi și alții: chestori, edili ai plebei și, până la urmă, tribuni militari cu autoritate consulară.

Ca și Adunarea Centuriată, și această adunare nu avea altă putere decât să voteze cu „da” sau „nu” propunerile magistratului care o convoca. Dar votul era individual și avea aceeași valoare pentru toți, fără să se țină seamă de condiții financiare. Era deci un organ foarte democratic. Înmulțirea atribuțiilor sale denotă o creștere lentă, dar nu fără lupte permanente, a proletariatului roman în raport cu celelalte clase, până când deliberările sale, numite *plebiscite*, au încetat să fie valabile doar pentru plebe și au devenit obligatorii pentru toți cetățenii, transformându-se astfel în legi propriu-zise.

Cu aceste două adunări, cea Centuriată și cea Curiată, în mod fatal destinate să se înfrunte, una în numele conservatorismului, cealaltă în numele progresului social, și cu niște magistrați ca tribunii, aleși chiar de plebe, care să-i împiedice acțiunile, veți înțelege cât de grea trebuie să fi fost meseria de consul.

Fiecare din aceștia doi deținea, nominal, *imperium*-ul, comanda, și și-l etala peste tot, mergând precedat de doisprezece lictori ce purtau fiecare un mănunchi de vergi cu o secure la mijloc. Cei doi consuli erau aceia care dădeau numele anului în care își exercitau puterea, iar acesta urma să fie înscris în registrul de *fasti consulari*. Erau lucruri care măguleau orgoliul orișicui. Cât despre puterea efectivă, asta era altă poveste. Mai întâi, ca să și-o exercite, trebuiau să cadă amândoi de acord, deoarece fiecare avea drept de veto asupra hotărârii celuilalt. Și apoi mai era necesar și acordul celor două adunări.

Dar tocmai această paralizie a puterii executive dădea Senatului posibilitatea de a și-o exercita pe a sa. El era compus din trei sute de membri, iar cenzorii prevăzuseră umplerea golului

provocat de moartea vreunuia din ei prin numirea în locul celui dispărut a unui ex-consul sau ex-cenzor care se distinsese în mod special. Cenzorul și însuși Senatul mai puteau chiar să-i elimine pe membrii care nu s-ar fi dovedit demni de înalta lor misiune. Chiar și această venerabilă adunare se reunea în Curie, înaintea Forului, la cererea consulului care o prezida. Iar hotărârile sale, luate cu majoritate de voturi, nu aveau de fapt putere de lege; erau doar niște sfaturi adresate magistratului. Iar acesta nu îndrăzneă mai niciodată să prezinte în fața comițiilor, singurele în măsură să-i acorde putere executivă, o propunere care să nu fi avut aprobarea prealabilă a Senatului. În practică, părerea lui era hotărâtoare pentru toate problemele de stat: războiul și pacea, guvernarea coloniilor și a provinciilor. Dar când se ajungea la o situație de criză, Senatul recurgea la un decret special pentru starea de urgență, un *senatusconsultum ultimum*, care lua hotărâri irevocabile.

Totuși, puterea lui venea mai mult de la prestigiu decât de la Constituție, care și așa nu i-o prea recunoștea. Același tribun care, dată fiind originea sa electorală, nu putea să fie de partea Senatului atunci când ocupa în el un loc, așa cum avea dreptul, în calitate de observator tăcut, părăsea adunarea având în general idei mai conciliante decât în momentul când intrase în ea. Adevărul e că, o dată cu trecerea timpului, mulți tribuni au ajuns senatori: și asta numai datorită atitudinii lor conciliante, demonstrată în timpul mandatului, față de ceea ce ar fi trebuit să constituie pentru ei tranșea inamică. În sfârșit, Senatul poseda, la marile ocazii, arma cu care să rezolve toate încurcăturile ivite, atunci când nu reușea să-i pună pe magistrați de acord între ei și cu cetățenii. Putea să numească un dictator pe șase luni sau pe un an, investindu-l cu depline puteri, în afară de aceea de a dispune de fondurile statului. Propunerea era făcută de unul din cei doi consuli, fără ca celălalt să se poată opune. Iar persoana era aleasă dintre *consulares*, adică dintre aceia care mai deținuseră o asemenea funcție și erau deci, în acel moment, senatori. Toți dictatorii Romei republicane, în afară de unul, au fost patricieni. Toți, în afară de doi, au respectat limitele de timp și de putere care le fuseseră impuse. Unul din ei, Cincinnatus, care, numai după șaisprezece zile de exercitare a funcției supreme, a revenit imediat la plug ca să-și are ogorul cu boii, a rămas în istorie ca o figură legendară.

Senatul a recurs rareori la acest drept al său, adică n-a făcut abuz, deși nu întotdeauna s-a situat la înălțimea marelui său nume. Deseori era tentat să se lăcomească, mai ales în exploatarea țărilor cucerite. Alteori s-a dovedit surd și orb, când avea interesul să-și apere privilegiile de castă, contrar obligațiilor sale de a fi credincios unei idei superioare de justiție. Cei care îl alcătuiau nu erau supraoameni; au comis și greșeli, câteodată au șovăit și s-au contrazis. Dar, în general, adunarea lor a reprezentat în istoria tuturor vremurilor și a tuturor popoarelor un exemplu de înțelepciune politică ce n-a fost de nimeni întrecut. Toți proveneau din familii de oameni de stat și fiecare avea o mare experiență în armată, justiție și administrație. Dovedeau slăbiciuni atunci când obțineau victorii, și deci se dezlănțuiau orgoliile și lăcomia; erau demni atunci când sufereau înfrângeri și se făcea apel la curajul și tenacitatea lor. Cinēa, ambasadorul lui Pirrus la tratativele cu ei, după ce i-a văzut și i-a auzit, cuprins de admirație, i-a relatat suveranului său: „Îl contrazic pe oricine spune că la Roma nu există regi. Fiecare din acești trei sute de senatori este unul.”

X

ZEI

Această rânduială a statului și a magistraturilor a fost posibilă numai datorită legii, adică a publicării celor Douăsprezece Table ale Decemvirilor, care au constituit la un loc cauza, rezultatul și instrumentul existenței cetății.

Până atunci, Roma practic trăise într-un regim teocratic, unde regele era în același timp și papă. Numai el, în această calitate, avea dreptul să pună ordine în relațiile dintre oameni, nu după o lege scrisă, ci după voința zeilor, comunicată doar lui în timpul ceremoniilor religioase. Și, la început, papa le îndeplinea el singur pe toate. Dar, mai târziu, o dată cu creșterea populației ca număr, cu înmulțirea și complexitatea problemelor, el și-a format un cler care să-l ajute. Și tocmai sacerdoții au fost și primii avocați ai Romei.

Amărățul căruia i se făcuse, sau credea că i se face, o nedreptate se ducea la unul din ei ca să-i ceară sfatul. Iar acesta i-l dădea, după ce, în prealabil, consulta niște texte secrete în care numai el, preotul, avea dreptul să-și vâre nasul. Așa că nimeni nu știa exact care îi erau drepturile și îndatoririle. Asta i-o spunea, de la caz la caz, preotul. Iar procesele se desfășurau conform unor reguli al căror ritual numai el îl cunoștea. Și, cum clerul la origine era în întregime aristocratic, sau aservit aristocrației, este lesne de înțeles care erau verdictele atunci când aveau loc procese între patricieni și plebei.

Primul efect al celor Douăsprezece Table a fost acela al separării dreptului civil de cel divin; cu alte cuvinte, al eliberării relațiilor cetățenești din lanțurile voinței capricioase a zeilor, sau a celor care ziceau că-i reprezintă. Și, din clipa aceea, Roma a încetat să mai fie o teocrație. Încet-încet, monopolul ecleziastic al legii începuse să se fărâme în bucăți. Appius Claudius cel Orb a

publicat un calendar al zilelor faste, *dies fasti*, unde se preciza la ce date puteau avea loc procesele și după ce procedură; lucru pe care până atunci preoții afirmău că numai ei îl cunosc. Mai târziu, Coruncanus* a întemeiat o adevărată școală de avocați care au sfârșit prin a deveni niște adevărați experți în legi, pe lângă preoți. Cele Douăsprezece Table, care au furnizat principiile de bază pentru toate legile ce au urmat apoi la Roma și în lume, au devenit materie obligatorie de învățământ în școală; iar copiii trebuiau să le cunoască pe dinafară; ele au contribuit la formarea caracterului roman, ordonat, sever, arțăgos și adept al legalității.

Și, tot în acel moment, preoții, constrânși să se ocupe numai de problemele religioase, au încercat să pună și în ele ceva ordine, fără să reușească de altfel mare lucru. Ei erau organizați în colegii, fiecare având în frunte un pontif ales de Adunarea Centuriată. Ca să faci parte dintr-un colegiu, nu se cerea nici un fel de ucenicie specială; colegiile nu formau o castă aparte și nu dețineau nici o putere politică. Preoții erau doar niște funcționari de stat și atât; și cu statul, care îi plătea, trebuiau să conlucreze.

Cel mai important dintre aceste colegii era acela al celor nouă *auguri*, care avea sarcina să cerceteze intențiile zeilor în legătură cu marile decizii pe care trebuia să le ia guvernul. Îmbrăcat în odăjdiile sale sacre și precedat de cincisprezece *flamines*, marele pontif interpreta semnele prevestitoare ale zeilor, observând zborul păsărilor, așa cum făcuse și Romulus la întemeierea Romei, iar mai târziu studiind măruntaiele animalelor sacrificate (ambele sisteme învățate de la etrusci). În cazuri mai grave, era expediată la Cumae o delegație care s-o consulte pe sibilă, preoteasa lui Apollo. Iar în situații și mai grave, era consultat oracolul de la Delfi, a cărui faimă ajunsese chiar până în Italia. Acum, că sacerdoții nu mai aveau alte obligații decât cele către stat, era normal ca ei să fi fost foarte simțitori la solicitările venite din partea acestuia, însoțite de promisiuni de avansare și mărire de salariu.

Ritualul consta dintr-un dar sau un sacrificiu oferit zeilor pentru a li se obține protecția sau pentru a li se potoli supărarea. Procedul era meticolos, și ajungea o greșală cât de mică pentru

* Tiberius Coruncanus: om politic și jurisconsult roman din sec. III î.d.Hr. Fost consul în anul 280. A definitivat liberalizarea dreptului – monopolizat de cler –, inițiată de Appius Claudius cel Orb.

ca el să fie repetat chiar și de treizeci de ori. Cuvântul „religie” are în latină o semnificație cu totul exterioară și procedurală, iar „sacrificiu” înseamnă literalmente a face sacru un lucru: acela care era oferit divinității. Sigur că ofertele variau după posibilitățile celui care le făcea și după importanța beneficiilor la care se aspira. Tatăl de familie mai sărman, care la el acasă avea rolul marelui pontif, ca să obțină o recoltă bună sacrifica în focul căminului său o bucată de pâine sau de brânză, sau un pahar de vin. Dacă seceta continua, atunci sacrifica un cocoșel. Dacă îl amenința o inundație, era în stare să taie un porc sau o oaie. Însă, când sacrificiul îl făcea statul, ca să obțină favoarea divină în vederea unei acțiuni pentru întreaga națiune, Forul, unde avea loc în general ceremonia, se transforma pur și simplu într-un abator. Turme întregi erau măcelărite, în timp ce preoții pronunțau formulele de strictă rigoare. Zeilor, care aveau gusturi fine, li se serveau măruntaiele, în special ficatul. Restul era mâncat de populația care înconjura piața. Așa că toate aceste ceremonii se transformau în tot atâtea ospețe uriașe amestecate cu rugăciuni. În anul 97 înainte de Hristos a apărut o lege care interzicea sacrificiile omenesti. Asta înseamnă că în cazuri excepționale s-a recurs și la așa ceva, pe socoteala sclavilor sau a prizonierilor de război. Au existat însă și cetățeni care și-au oferit singuri viața pentru salvarea națiunii, cum a fost acel Marius Curtius care, pentru a-i potoli pe zeii din Infern, s-a aruncat într-o crevasă care s-a închis imediat deasupra lui.

Mai puțin crude și mai blânde erau așa-zisele ceremonii de purificare, fie a unei turme, fie a unei oștiri care pleca la război, sau chiar a unui oraș întreg. Se executa o procesiune în cerc, intonându-se *carmina*, imnuri pline de formule magice. Foarte asemănătoare era procedura pentru *vota*, ofrande făcute zeilor ca să se obțină din partea lor o favoare.

Dar care zei?

Statul roman, care era impresarul lor, n-a reușit niciodată să facă ordine în problema asta, sau poate nici n-a vrut. Jupiter era considerat cel mai important dintre chiriașii Olimpului, dar nu și regele zeilor, cum era Zeus în vechea Grece. A rămas mereu ceva neclar, ca o forță impersonală care, când era confundat cu cerul, când cu soarele, când cu luna sau cu trăsnetul, după gust. Și probabil că la început era unul și același cu Ianus, zeul portar. Doar mai târziu s-au diferențiat. Matroanele romane bogate se duceau

desculte la templul lui Jupiter Tonans, pe Capitoliu, ca să se roage pentru ploaie la vreme de secetă, pe când, în timp de război, se deschideau largi porțile templului lui Ianus, ca să-i permită acestuia să ajungă din urmă armata și s-o conducă în luptă.

Egali în rang cu ei erau Marte, după numele căruia a fost botezată o lună a anului și care avea legături de familie cu Roma, fiind tatăl natural al lui Romulus, și Saturn, zeul semănăturilor, pe care legenda îl zugrăvea ca pe un rege preistoric, profesor de agronomie și vag comunist.

După acest cvadrumvirat veneau zeițele. Junona deținea fertilitatea, atât a ogoarelor și a livezilor, cât și a animalelor și a oamenilor; cu numele ei a fost botezată luna iunie, considerată și cea mai favorabilă căsătoriei. Minerva, adusă pe umerii lui Enea din Grecia, era protectoarea înțelepciunii și a culturii. Venus se ocupa cu frumusețea și cu amorul. Diana, zeița lunii, răspundea de vânătoare și de păduri; în una din acestea, lângă Nemi, avea un templu impunător, unde se spune că s-a căsătorit cu Virbius, primul rege al pădurilor.

Pe urmă, venea un stol de zei mai mici: să le zicem subofițeri în cadrul acestei armate. Bachus, zeul vinului și al veseliei, era în stare să joace la zaruri, cu paracliserul templului său, o curtezană; lui Mercur i se recunoștea o mare slăbiciune pentru negustori, oratori și hoți, trei categorii de persoane pe care evident că romanii le băgau în aceeași oală; Bellona avea ca specialitate războiul...

Dar e imposibil să-i numim pe toți; căci s-au înmulțit fără măsură o dată cu mărirea Urbei și cu lărgirea domeniilor sale. Pentru că, după ce cucereau o țară sau o provincie, soldații romani în primul rând îi furau pe zeii locali și-i duceau acasă, încredințați fiind că cei învinși, rămași fără zei, nu mai puteau să reînceapă lupta.

În afară de aceștia, care beneficiau de un tratament privilegiat, mai existau totuși și niște zei prizonieri, *novensiles*, aceia pe care mulți străini ce se stabileau la Roma și-și clădeau o casă aici îi aduceau cu ei de bunăvoie, ca să se simtă mai puțin străini și expatriați. Îi instalau în temple construite din fonduri proprii. Iar romanii, nu numai că nu le-au contestat nici unuia dreptul la existență, ba chiar s-au arătat și extraordinar de ospitalieri față de toți. Statul și sacerdoții săi îi considerau, într-un fel, ca pe niște polițiști care aveau să ajute la menținerea ordinii printre credincioși, fără să pretindă vreun salariu. Și multora le-au oferit chiar

un loc în Olimpul oficial. În anul 496 înainte de Hristos au fost astfel primiți în „organizație” Demetra și Dionisos, ca niște colegi și colaboratori ai lui Ceres și Liberus; la puțină vreme după aceea, Castor și Pollux, și ei de curând consacrați, drept recunoștință că au coborât din cer ca să-i ajute pe romani să reziste în bătălia de la lacul Regillum.

Către anul 300, Esculap a fost adus cu forța de la Epidaur la Roma, ca să predea medicina. Și așa, puțin câte puțin, acești nou-veniți, din oaspeți ce erau, s-au transformat în stăpânii casei; mai ales cei greci, mai afabili și mai cordiali, mai puțin reci, formalști și distanți decât cei romani. Influența elenică a fost aceea care, treptat-treptat, a dus la formarea între ei a unei ierarhii în fruntea căreia a fost recunoscut Jupiter, cu aceleași atribute pe care le avea Zeus la Atena. A fost primul pas către religiile monoteiste care, la început cu stoicismul, apoi cu iudaismul, au triumfat până la urmă cu creștinismul.

Dar acest proces a avut totuși loc mult mai târziu. Romanii din perioada republicană au conviețuit cu o mulțime de zei, despre care Petronius spunea că în unele orașe erau mai numeroși decât locuitorii; și pe care Varrus i-a evaluat la circa treizeci de mii. Activitatea și amestecul lor în treburile credincioșilor le făceau acestora viața grea: nu mai șiau cum să se descurce printre intrigile și rivalitățile lor. Peste tot te împiedicai de câte un obiect sacru aparținând unuia sau altuia dintre ei. Dacă erau ofensați, apăreau sub formă de vrăjitoare care zburau noaptea, mâncau șerpi, omorau copiii și furau morții. În Horațiu, în Tibul, în Vergiliu și în Lucan îi întâlneai la tot pasul. Erau cu atât mai primejdioși cu cât, spre deosebire de toate celelalte religii, cea romană nu-i lăsa izolați acolo în cer, deși admitea că și acolo mai existau, dar era convinsă că, de preferință, locuiau pe pământ, fiind și stăpâniți de pofte omenești: foamea, desfrâul, lăcomia, ambițiile, invidia, avariția...

Ca să-i apere pe oameni de răutățile lor, colegiile, sau ordinele religioase, s-au înmulțit. Printre ele a fost și unul compus din femei, cel al vestalelor care, intrate în confrerie încă de la vârsta de șase-zece ani, trebuiau să slujească timp de treizeci de ani într-o castitate absolută. Ele au fost precursorile călugărițelor noastre. Îmbrăcate și acoperite cu văluri albe, misiunea lor era în special să stropească pământul cu apă scoasă din fântâna nimfei Egeria.

Dacă erau prinse că și-au călcat jurământul de castitate, erau bătute cu vergi și îngropate de vii. Istoricii romani ne relatează despre douăsprezece asemenea cazuri. După ce și-au îndeplinit serviciul lor de treizeci de ani, erau primite în societate cu multe onoruri și privilegii, ba puteau chiar să se și căsătorească. Însă era greu, la vârsta aceea, să mai găsească un soț.

Religia aceasta oferea romanilor, care nu știau ce era aia *week-end*, și zile de sărbătoare și de odihnă. Erau vreo sută pe an, cam tot atâtea câte sunt și azi. Numai că ei le celebrau cu mai multă ardoare. Unele din aceste „serbări” erau austere și comemorative, ca de exemplu *lemuri*-ile (ziua morților), în luna mai, pe care fiecare tată de familie le celebra în casă, umplându-și gura cu fasole și scuipând-o apoi în jur strigând: „Cu această fasole eu mă mântui pe mine și pe ai mei. Veniți, suflete ale strămoșilor!” În luna februarie erau *parentali*-ile sau *ferali*-ile și *lupercali*-ile, când se aruncau în Tiberu figurine de lemn, pentru a-l păcăli pe zeul care cerea oameni vii. Apoi erau sărbătorile numite *floral*i, *liberal*i, *ambarval*i, *saturnali*...

Dar și în domeniul acesta exista o astfel de anarhie, că primul motiv pentru care romanii au redactat un calendar a fost nevoia de a stabili o ordine a acestor sărbători. La început era obligația preoților să le țină evidența, indicând lună de lună când trebuiau celebrate și cum. Tradiția îi atribuie lui Numa Pompilius meritul de a fi făcut rânduială în aceste lucruri, cu un calendar precis; calendar care a rămas în vigoare până la Cezar. El împărțea anul în douăsprezece luni, după evoluția satelitului nostru, însă lăsa preoților latitudinea de a lungi sau scurta luna, după capul lor, cu condiția ca la sfârșitul celei de a douăsprezecea să se ajungă la un total de trei sute șaiszeci și șase de zile. Însă ei au abuzat de asta în așa hal, în favoarea sau în defavoarea vreunui magistrat, că, la sfârșitul republicii, calendarul pompilian devenise în întregime un subiect de discuții și o sursă de controverse.

Orele din timpul zilei erau măsurate după ochi, ținându-se seama de poziția soarelui pe cer. Primul ceasornic solar a fost de fabricație grecească, importat din Catania în anul 263; și l-au amplasat în For. Dar, cum Catania se află cu trei grade la est de Roma, ora nu corespundea, cetățenii se înfuriau, și, uite așa, această mare confuzie a ținut timp de un secol pentru că nimeni nu s-a priceput să pună la punct drăcia asta.

Zilele lunii erau împărțite după: *calende* (ziua întâi), *none* (cinci sau șapte) și *ide* (treisprezece sau cincisprezece). Anul, care se chema *annus*, și care mai înseamnă și „inel”, începea cu luna martie. Apoi veneau aprilie, mai, iunie, quintile, sextile, septembrie, octombrie, noiembrie, decembrie, ianuarie și februarie. Un fel de surrogat de duminică era *nundina* care cădea din nouă în nouă zile și reprezenta ceea ce în vremea noastră, la țară, este ziua de târg. Țăranii părăseau ogorul ca să vină să-și vândă la oraș ouăle și fructele; dar ziua aceasta nu era propriu-zis o sărbătoare.

Pentru distracție, romanii trebuiau să aștepte *liberal*-ile și *saturnali*-ile, când, spune un personaj al lui Plaut, „fiecare poate să mănânce tot ce-i place, să se ducă unde vrea și să se iubească după dorință, numai să le lase în pace pe neveste, pe văduve, pe fete și pe băieți.”

XI

ORAȘUL

Nu se știe exact ce populație avea Roma în ajunul războaielor punice. Cifrele furnizate de istorici, pe baza unor recensăminte nesigure, sunt contradictorii și probabil nu țin seamă de faptul că majoritatea celor recenzați trebuie să fi locuit nu în interiorul cetății, în așa-numitul *pomerium*, ci în afară, la țară, în satele din împrejurimi. În orașul propriu-zis nu puteau fi mai mult de o sută de mii de suflete: număr care nouă ni se pare modest, dar care pe vremea aceea era imens. Compoziția sa etnică trebuie să fi făcut deja din el un centru cosmopolit, dar mai puțin decât a fost sub regii Tarquini care, cu pasiunea lor etruscă pentru comerț și mare, chemaseră acolo un număr exagerat de străini, mulți dintre ei greu de asimilat. O dată cu republica, elementul indigen, latin și sabin, se revanșase, se consolidase și poate devenise mai zgârcit cu imigrația. Aceasta provenea în cea mai mare parte din provinciile limitrofe și era formată din oameni mai ușor de asimilat cu localnicii.

Sub magistrații republicani, zgârciți, neciopliți și fără pretenții, orașul, din punct de vedere urbanistic, nu era prea evoluat. Două drumuri principale se încrucișau și-l împărțeau în patru cartiere, fiecare având propriii săi zei tutelari, așa-zisii *lari compitali*, cărora li se ridicau pe la toate colțurile statui. Erau drumuri înguste, din pământ bătătorit, care doar mai târziu au fost pavate cu piatră scoasă din albia râului. Cloaca Maxima, canalizarea, exista, pe cât se pare, încă din timpul Tarquinilor. Ea căra murdăriile Romei în Tibru, infectându-i apele ce trebuiau să servească și la băut. În anul 312, Appius Claudius cel Orb a atacat această problemă și a rezolvat-o, construind primul apeduct care

aproviziona Roma cu apă curată și proaspătă, extrasă direct din fântâni. Și, pentru prima oară, romanii, cel puțin aceia aparținând unei anumite categorii, au avut apă destulă ca să se poată și spăla. Totuși primele terme, sau băi publice, au fost construite după înfrângerea lui Hannibal.

Casele rămăseseră aproape aceleași pe care le construiseră arhitecții etrusci. Li se înfrumusețaseră doar exterioarele, cu stucaturi și imagini desenate pe pereți.

Primejdiile prin care trecuseră i-au îndemnat pe romani să construiască mai ales temple, în scopul de a-și atrage bunăvoința zeilor. Pe Capitoliu se ridicaseră trei, din lemn, destul de impunătoare, acoperite cu falsă zidărie, destinate lui Jupiter, Junonei și Minervei.

Orașul trăia mai ales din agricultura bazată pe mica proprietate privată. O bună parte din populație, chiar din centru, după ce dormise grămadă pe paie, se scula în zori și, punându-și sapa și lopata în carul tras de boi, pleca să-și are peticul de pământ care, în medie, nu depășea două hectare. Erau țărani dârji, dar nu prea evoluți; nu cunoșteau altfel de îngrășământ decât gunoiul vitelor, și nici altă rotire a culturii decât schimbarea grâu-legume și viceversa. De aici și-au tras numele multe familii aristocratice: Lentuli, specialiști în linte, Caepiones, în ceapă, Fabii, în fasole. Alte produse erau smochinele, strugurii și uleiul. Fiecare familie avea găinile și porcii săi, dar mai ales oile care dădeau lână pentru îmbrăcămintea făcută în casă.

În ajunul războiului punic, acest tablou idilic de viață rustică se schimbese puțin. Expedițiile împotriva popoarelor învecinate răriseră populația satelor: locuințele abandonate căzuseră în ruină; mărăcinii și buruienile acopereau ogoarele celor fugiți care, ca să poată trăi, veneau la oraș. Noul teritoriu cucerit de la învinși era declarat de către stat *ager publicus*, iar acesta îl vindea capitaliștilor îmbogățiți de război. Așa s-au născut latifundiile pe care stăpânii le exploatau cu munca sclavilor, foarte numeroși, și care nu costau mai nimic, în timp ce la oraș lua naștere un proletariat provenit din țărani fără pământ, în căutare de lucru.

Însă era greu de găsit de lucru, pentru că industria, după căderea Tarquinilor, în loc să progreseze, regresase. Subsolul, sărac în minerale, era proprietatea statului care îl dădea în exploatare unor particulari lipsiți de conștiință și de competență.

Metalurgia făcuse puțini pași înainte; și bronzul continua să fie folosit mai mult decât oțelul. Drept combustibil nu era cunoscut decât lemnul și, pentru procurarea lui, au fost distruse frumoasele păduri din Latium. Singura care prosperase destul era industria textilă, și existau acum chiar adevărate întreprinderi care începuseră o producție în serie.

Patru erau piedicile în calea dezvoltării industriei și comerțului. Prima, de ordin psihologic, era neîncrederea clasei conducătoare romane, în întregime moșierească, în acest gen de activitate care ar fi dus la întărirea burgheziei mijlocii. A doua era lipsa de drumuri, care nu permitea transportul materiilor prime și ale produselor finite. Primul dintre acestea, *via latina*, a fost construit abia în anul 370, aproape la un secol și jumătate după instaurarea republicii, și s-a limitat doar să lege Urbea cu Colinele Albane. Numai Appius Claudius, constructorul apeductului, a fost acela care și-a dat seama, cincizeci de ani mai târziu, de necesitatea construirii unui drum, care i-a și purtat de fapt numele, destinat să lege Roma de Capua. Senatorii au aprobat, nu prea entuziasmați, aceste grandioase proiecte, numai pentru că și generalii aveau nevoie de un sistem stradal. Al treilea obstacol era lipsa unei flote, dispărută după sfârșitul supremației etrusce la Roma. Au mai continuat unii mici armatori privați să lanseze nave, dar echipajele lor erau timide și inexperte. Din noiembrie până în martie era greu de ieșit din portul Ostia, unde, de altfel, nămolul cărat de Tibru bloca circulația. Odată acesta a prăpădit două sute de vase dintr-o singură înghițitură. Și apoi aceste nave nici nu făceau mai mult decât un mic cabotaj, pentru că nu voiau să piardă din ochi coasta din cauza mulțimii de pirați greci dinspre răsărit și cartaginezi dinspre apus, care bântuiau mările. Lucru ce face cu atât mai uimitor miracolul realizat de Roma după câțiva ani, când a înfruntat cu flota sa improvizată pe cele ale lui Hannon și Hannibal.

Un al patrulea impediment pentru comerț a fost, în primele timpuri, lipsa unui sistem monetar. În cel dintâi secol al republicii, mijlocul de schimb erau animalele. Se făcea comerț pe găini, pe porci, pe oi, pe măgari, pe vaci. Și, de fapt, primele monede purtau imaginea acestor animale și se numeau *pecunia*, de la *pecus* care înseamnă exact „vită”. Cea dintâi monedă bătută a fost *asso*, asul, o bucată de aramă în greutate de o livră. De-abia se născuse, că statul a și devalorizat-o la a șasea parte, ca să poată face față cheltuielilor cu primul război punic. De unde se vede că

escrocheria cu inflația a existat dintotdeauna și se repetă de când e lumea lume, cu aceleași sisteme. Și atunci statul a lansat un împrumut de la cetățeni care, ca să-l ajute la echiparea unei armate, i-au pus la dispoziție toți așii de o livră din aramă. Statul i-a încasat, i-a împărțit pe toți în șase și, pentru fiecare as primit, a restituit creditorului o șesime.

Multă vreme acest as devalorizat a rămas singura monedă romană. Puterea lui de cumpărare era, se pare, aceea a cincizeci de lire din anul 1957 (e mai bine să precizăm data, pentru că e cazul ca, până în 1958, guvernul nostru să execute cu lira aceeași operațiune făcută de romani cu asul). După aceea s-a dezvoltat un sistem mai complex: a apărut *sestertul* de argint, care valora doi ași și jumătate, adică o sută douăzeci și cinci de lire; apoi *dinarul*, tot din argint, egal cu patru sesterți (cinci sute de lire); și, în fine, *talantul* de aur, care trebuie să fi fost aproape cât un lingou, deoarece valora cam cât două milioane și jumătate în lirele noastre; și probabil că nouăzeci la sută din romani nu au văzut niciodată cum arăta.

Spre deosebire de noi, care considerăm băncile niște biserici, vechii romani considerau bisericile bănci; și în ele depozitau fondurile statului, pentru că socoteau că aici erau cel mai bine apărate de hoți. Instituții guvernamentale de credit nu existau. Împrumuturile le făceau *argentarii*, agenți de schimb particulari, care își aveau prăvăliile pe o străduță lângă For. Una din Legile celor Douăsprezece Table interzicea camăta și fixa cuantumul dobânzii la maximum opt la sută. Dar și așa camăta a înflorit peste mizeria și nevoile săracilor care erau numeroși și trăiau în condiții disperate, pentru că ceea ce numim noi azi industrie era pe atunci o viermuială de mici ateliere meșteșugărești care, pentru a lupta cu concurența, încercau să micșoreze costurile produselor lor pe spinarea mâinii de lucru formată din sclavi lipsiți de protecție sindicală. Dezorganizați și fără conducători, ei nu făceau greve contra patronilor. Făceau din când în când adevărate războaie, numite *servili*, care puneau statul în grea situație. În schimb, aveau niște „corporații pe meserii”, recunoscute și ele sub denumirea de „colegii”, se pare încă de pe vremea lui Numa. Existau colegii ale olarilor, fierarilor, cizmarilor, tâmplarilor, ale cântăreților din flaut, ale tăbăcarilor, bucătarilor, ale zidarilor, frânghierilor, lucrătorilor în bronz, ale țesătorilor și ale „artiștilor lui Dionisos”,

așa cum erau denumiți actorii. Și de aici putem deduce ce meserii aveau în oraș romanii. Ele erau însă controlate de către funcționari de stat, care nu permiteau să aibă loc discuții asupra salariilor sau simbrilor și care, când vedeau că nemulțumirile capătă o turnură periculoasă, aveau grijă să facă îndată distribuiri gratuite de grâu. Membrii colegiilor se reuniau doar ca să discute în legătură cu meseria lor, să joace zaruri, să bea o gură de vin și să se mai ajute între ei. Pentru că erau niște bieți sărăntoci, chiar și cei liberi și cu drepturi politice. E adevărat că nu plăteau impozit și nu făceau serviciu militar în timp de pace. Dar în timp de război mureau la fel ca și ceilalți.

Scriitori romani, ale căror opere au ajuns până la noi și care au evoluat mult după aceea, au exagerat în înfrumusețarea acestei perioade a Romei stoice. Au făcut-o din motive de polemică, pentru a opune virtuțile vechilor timpuri defectelor epocii lor. Republica nu a fost ferită de cusururi grave; și dacă dreptul a luat naștere în timpul ei, nu se poate spune că sub ea a triumfat justiția.

Este adevărat că cetățenii au trăit mai greu și cu mai multe sacrificii, dar erau în schimb mai bine organizați și mai sănătoși decât cei din vremea Imperiului. Moralitatea nu era rigidă nici atunci, dar cel puțin năravurile rele erau păstrate doar în „cercul” lor propriu și nu contaminau viața familiei, bazată pe castitatea fetelor și fidelitatea nevestelor. Bărbații, după ceva escapade cu prostituatele, se căsătoreau repede, pe la douăzeci de ani. Și, din acel moment, erau prea ocupați cu întreținerea nevestei și a copiilor, ca să se mai țină și de aventuri periculoase.

Căsătoria era precedată de logodnă care, în general, era hotărâtă de cei doi tați, deseori chiar fără să-i întrebe pe cei direct interesați. Era propriu-zis un contract ce se referea în special la probleme patrimoniale și de zestre și care era întărit printr-o verighetă pe care tânărul o pune pe inelarul fetei, pe unde se credea că trece un nerv care duce la inimă.

Căsătoria era de două feluri: „cu mână” sau „fără mână”. În primul caz, cel mai obișnuit și mai complet, tatăl fetei renunța la toate drepturile sale asupra ei în favoarea ginerelui, care practic devenea stăpânul. În al doilea caz, care nu pretindea ceremonie religioasă, tatăl își păstra drepturile. Căsătoria „cu mână” se realiza prin *uso*, adică după un an de conviețuire între soți prin *coemptio*, adică prin cumpărare, și prin *confarretio*, când se con-

suma împreună o prăjitură. Această din urmă procedură era rezervată patricienilor și presupunea o ceremonie religioasă solemnă, cu cântece și alai. Cele două familii se întâlneau împreună cu prietenii, sclavii și clienții, acasă la mireasă, de unde se îndreptau către locuința ginerelui, în acompaniament de flaute, cântece de dragoste și aluzii fără perdea. Când cortegiul ajungea la destinație, tânărul mire, din spatele ușii, întreba: „Cine ești?” Iar mireasa răspundea: „Dacă tu ești... Cutare, eu sunt Cutărița”. Atunci ginerele o ridica în brațe și-i oferea cheile casei. Apoi, împreună, cu fruntea plecată, treceau pe sub un jug care voia să spună că amândoi se supuneau unei legături comune.

Teoretic, divorțul exista. Dar primul despre care suntem informați a avut loc la două sute de ani după instaurarea republicii, deși el reprezenta o chestiune de onoare, care îl făcea obligatoriu în caz de adulter din partea soției (soțul era liber să facă ce vrea). Pe vremea aceea femeile erau cam urâte și necioplite, cu picioare scurte și „anexe” greoaie. Blondele, foarte rare, aveau precădere asupra brunelor. În casă umblau îmbrăcate în *stola*, un fel de cămeșoi alb, gen abisinian, lung până la călcâie, din lână, prins la piept cu un ac. Când ieșeau în oraș mai îmbrăcau pe deasupra și o *palla*, sau pelerină.

Bărbații, mai mult voinici decât frumoși, cu fața arsă de soare, purtau, încă de copii, *toga pretesta*, tivită cu purpură; iar după serviciul militar, *toga virile*, în întregime albă, care acoperea tot corpul, cu o pulpană aruncată pe umărul stâng, de unde cobora sub brațul drept (care în felul acesta rămânea liber) și revenea apoi pe umărul stâng. Îndoiturile serveau de buzunare. Până în anul 300, bărbații au purtat barbă și mustăți. După aceea a avut precădere obiceiul bărbieritului, care multora li s-a părut o îndrăzneală și un contrast față de gravitatea la care țineau romanii, așa cum ținem noi azi la dezinvoltură.

În casele marilor seniori mai domnea încă o sobrietate spartană. Însuși Senatul se reunea stând pe bănci simple de lemn, într-o sală care nu era încălzită nici măcar iarna. Ambasadorii cartaginezi care au venit să ceară pace după primul război punic i-au distrat grozav pe compatrioții lor, cheltuitori și sibariți, provestindu-le că, la prânzul oferit de către senatorii romani, au văzut trecând din mână în mână aceeași farfurie de argint pe care era evident că și-o împrumutau unul altuia.

Primele semne de lux au apărut o dată cu cel de al doilea război punic. Și, brusc, a fost promulgată o lege care interzicea bijuteriile, hainele prea elegante și mâncărurile prea costisitoare. Guvernul voia mai ales să păstreze un regim sobru și sănătos, compus la micul dejun din pâine, miere, măslină și brânză; un prânz pe bază de legume, pâine și fructe, și o cină la care doar bogații consumau carne și pește. Se bea și vin, dar întotdeauna îndoit cu apă.

Tinerii îi respectau pe cei bătrâni și probabil că în mediul familial și între prieteni existau și manifestări de afecțiune și de tandrețe. În general, însă, relațiile dintre oameni erau aspre. Se murea cu ușurință, și nu numai în război. Tratatamentul aplicat prizonierilor și sclavilor era nemilos. Statul era dur cu cetățenii și feroce cu dușmanii. Și totuși unele atitudini ale sale au avut o autentică măreție morală. Atunci când, de exemplu, un ucigaș a venit să le propună otrăvirea lui Pirrus, ale cărui armate amenințau Roma, senatorii nu numai că au refuzat propunerea, dar chiar l-au informat pe regele inamic despre complotul care îl amenința. Și când, după ce i-a înfrânt la Canae, Hannibal a trimis zece prizonieri de război la Roma ca să trateze răscumpărarea altor opt mii, cu condiția ca, dacă nu reușesc, să se întoarcă, iar unul din ei, călcându-și cuvântul, a rămas în patrie, Senatul l-a pus în lanțuri și l-a restituit încătușat generalului cartaginez. Satisfacția acestuia în urma victoriei a fost umbrită de un asemenea gest care îi demonstra cu ce fel de oameni avea de a face.

Ce mai încolo și-ncoace, romanul acelei epoci semăna destul de bine cu tipul idealizat de istoricii gen Tacit și Plutarh. Îi lipseau multe: sentimentul libertății individuale, gustul pentru artă și știință, pentru conversație, plăcerea speculațiilor filozofice (ba de care chiar se temea) și mai ales umorul. A fost însă un om leal, sobru, dârz, disciplinat și practic.

Nu era făcut să înțeleagă lumea și să se bucure de ea. Era făcut s-o cucerească și s-o conducă.

Distracțiile, în afară de sărbătorile religioase, erau puține. Până în anul 221 înainte de Hristos, când a fost construit Flaminul, Roma a avut un singur circ: Circus Maximus, atribuit lui Tarquinius Priscus, unde lumea se ducea să admire luptele dintre sclavi, care aproape întotdeauna se terminau cu moartea celui învins. Puteau să asiste și femeile; iar intrarea era gratuită. Chel-

tuielile au fost la început suportate de stat, apoi de edili, care își făceau astfel propaganda electorală. Unii din ei, tot finanțând spectacole bune, reușeau să ajungă până la consulat, ca și azi, când anumiți președinți de cluburi de fotbal devin, atunci când echipa lor câștigă, primari sau deputați.

În afară de aceste distracții, să zicem normale, pentru înveselirea traiului auster și obositor al romanilor mai exista și „triumful“, care se acorda generalului înapoiat după o victorie unde ucisese cel puțin cinci mii de ostași inamici. Dacă venea numai cu patru mii nouă sute nouăzeci și nouă, trebuia să se mulțumească doar cu „ovațiile“, numite astfel pentru că în onoarea sa era sacrificată numai o singură oaie, *ovis*.

Pentru „triumf“, însă, avea loc o procesiune care începea de la porțile orașului, unde generalul și trupa trebuiau să depună armele și să treacă pe sub un arc din lemn și din ramuri, model folosit pentru cele construite mai târziu din travertin. Cortegiul era deschis de o coloană de trâmbițași. După ei veneau carele încărcate cu prada de război, apoi turme întregi și cirezi destinate măcelului; urmau conducătorii dușmani, în lanțuri. Și, în sfârșit, precedat de lictori și de flautiști, generalul, stând în picioare într-o cvadrigă viu colorată, cu o togă de purpură pe umeri, o coroană de aur pe cap, un sceptru de fildeș și o ramură de laur. Era înconjurat de fiii săi și îl urmau călare rudele, secretarii, consilierii, prietenii. Urca la templul lui Jupiter, al Junonei și al Minervei, pe Capitoliu, depunea la picioarele lor prada de război, strângea animalele pentru sacrificiu și, ca supliment, ordona decapitarea comandanților inamici prizonieri.

Poporul exulta și aplauda. Iar din partea soldaților era obiceiul să se strige glume și poante înțepătoare la adresa generalului, ridiculizându-i slăbiciunile și defectele, ca să nu se înfumureze prea mult și să se creadă un Dumnezeu infailibil. Lui Cezar, de exemplu, îi strigau: „Termină, bostan chel, să te mai uiți după matroane. Mulțumește-te cu târfe!“

Dacă s-ar fi putut face tot așa și cu dictatorii din vremea noastră, poate că democrația nu ar mai fi avut să se teamă de nimic.

XII

CARTAGINA

Și Cartagina, ca toate celelalte cetăți ale timpului, susținea că a luat naștere tot în urma unui miracol; și-și prezenta istoria ca pe un roman. După el, întemeietoarea sa a fost Didona, fiica regelui Tirului, pe care mai târziu concetățenii săi au venerat-o ca pe o zeiță. Rămasă văduvă din vina unui frate, care îi ucisese soțul, ea a pornit în lume cu un grup de fideli și, din extremitatea răsăriteană a Mării Mediterane, a ridicat ancora, îndreptându-se împreună cu ei spre vest la bordul unei nave. Plutind de-a lungul coastei de nord a Africii, a trecut de Egipt, de Cirenaica și de Libia. Și, ajungând în fine la vreo zece mile de locul unde se află astăzi Tunisul, a debarcat și le-a spus însoțitorilor: „Iată, aici vom construi Noul Oraș”. Așa de fapt i-au și dat numele: Orașul Nou, ca și Neapole și New York, care în limba lor se spunea *Kart Hadasht*, în traducerea grecească de mai târziu, *Karchedon*, iar în latină, *Carthago*.

Sigur că lucrurile n-au stat chiar așa. Însă cum s-au petrecut ele în realitate e greu de știut, pentru că și cu Cartagina, care a avut nefericirea să le stea în drum, romanii au făcut ceea ce făcuseră cu Etruria: au distrus-o în așa hal, încât este imposibil azi, din lipsă de material, să reconstituim exact istoria și civilizația sa.

Lucru sigur e că au întemeiat-o fenicienii, un popor de rasă și limbă semită, ca și evreii, mari negustori și navigatori, care circulau în sus și în jos cu bărcile lor, vânzând și cumpărând câte puțin din toate. Nu se temeau nici de dracul. Au fost primii marinari din lume care au trecut dincolo de Coloanele lui Hercule, adică de strâmtoarea Gibraltar, ca să coboare pe Atlantic de-a lungul malului african și să urce din nou pe lângă Spania și

Portugalia. Când Roma abia se năștea, ei întemeiaseră de-a lungul acestui drum o mulțime de așezări care, la început, trebuie să fi fost niște șantiere, sau niște bazare, adică niște piețe. Leptis Magna, Utica, Biserta, Bona, de aici trebuie să se fi născut. Iar Cartagina a fost o surioară a lor, poate cea mai necăjită, până când evenimentele au ajuns s-o facă cea mai puternică.

Aceste împrejurări s-au datorat mai ales declinului militar și comercial al Tirului și Sidonului, care, din nefericire, se găseau în calea lui Alexandru Macedon, dornic să devină împăratul lumii – și era cât p-aci să reușească –, atunci când Roma era încă un sătuc. Amenințați de armatele lui, milionarii din cele două orașe, care, ca toți milionarii, erau mai înspăimântați decât alții, s-au gândit să-și pună la adăpost atât propria persoană cât și capitalurile. Și, ca și azi când e la modă să te refugiezi la Tanger, pe atunci era la modă să te refugiezi la Cartagina.

Orașul s-a umplut cu noi locuitori, plini de bani și de inițiative. Ei au împins tot mai spre interior populația indigenă, formată din niște bieți negri, mulți dintre ei deveniți apoi servitori și sclavi. Și, nemişcându-se doar cu comerțul și cu marea, s-au apucat de lucrat pământul. Ceva deosebit de interesant, căci până atunci s-a crezut întotdeauna că evreii, prin însăși firea lor, sunt refractari la muncile agricole. Și totuși, cei din Cartagina au demonstrat contrariul, dovedindu-se niște adevărați maeștri în multe ramuri ale acestui gen de ocupații, în special în cultura viței de vie, a măslinului și a pomilor fructiferi. Chiar și romanii au avut multe de învățat de la ei. Cel mai mare profesor de științe agricole al antichității a fost un cartaginez, Magon.

Economia cartagineză era perfect echilibrată. La oraș înflorea excelența lor industrie metalurgică, furnizoarea unei abundențe de unelte agricole perfecționate cu care au lucrat pământul, l-au irigat și l-au transformat într-o grădină. Mare parte din produsele astfel obținute erau încărcate pe vase, cele mai mari din lume, și expediate în Spania și Grecia. Armatorii îi finanțau pe exploratori ca să prospecteze noi piețe. Unul din aceștia, Hannon, a coborât pe Atlantic, de-a lungul coastei africane, pe o distanță de două sute de kilometri, cu o singură galără.

Alți voiajori comerciali băteau drumurile pe uscat, cu cățari, cămile și elefanți, în căutare de aur și de fildeș, pe care-l cărau în patrie. Traversau Sahara cu indiferența cu care traversăm noi azi

Arno. Și, în urma rapoartelor prezentate de aceștia, așa cum aveau să facă mai târziu venețienii, guvernul expedia o mică flotă cu ceva ostași, care luau în stăpânire punctele strategice.

Sistemul lor economic și financiar era cel mai avansat din acele timpuri. Roma abia începuse să bată o monedă grosolană de metal, că ei inventaseră deja biletele de bancă: niște fâșii de piele divers ștampilate, după valoare. Ele reprezentau în tot bazinul mediteranean ceea ce aveau să fie mai târziu la noi lira sterlină și mult mai târziu dolarul. Valoarea lor nominală era garantată de aurul care umplea până la refuz cuferele statului. Pentru că, pe măsură ce se îmbogățea cu o nouă cucerire, primul lucru pe care îl făcea Cartagina era să impună învingșilor un tribut, și nu unul din cele mai ușoare. Leptis, de exemplu, plătea marea cinste de a fi vasala Cartaginei cu trei sute șaiszeci și cinci de talanți pe an, ceea ce ar reprezenta azi aproape un miliard de lire. Se pare că tocmai această exploatare a propriului imperiu colonial a fost una din cauzele înfrângerii Cartaginei, atunci când a intrat în conflict cu Roma. Dar atâta vreme cât această amenințare nu s-a profilat, ea a asigurat cetății feniciene o prosperitate până atunci nemaîntâlnită. Cartagina avea pe vremea aceea două sau trei sute de mii de locuitori care nu trăiau în colibe ca romanii, ci în zgărie-nori numărând până la douăsprezece etaje, pentru cei mai săraci; și în palate cu grădini și piscine, pentru cei bogați. Templele și băile publice erau o risipă. Portul avea două sute de diguri și patru sute patruzeci de coloane de marmură. În mijlocul orașului se afla un fel de *City*, ca la Londra, cu Ministerul de Finanțe, iar de jur împrejur un triplu bastion din zid cu turnuri, un fel de „linie Maginot”, în care încăpeau până la douăzeci de mii de soldați cu întregul armament, patru mii de cai și trei sute de elefanți.

Despre popor și despre obiceiurile sale, singura mărturie care ne-a rămas este cea de la istoricii romani, care evident că nu puteau să se arate imparțiali. Limba lor trebuie să fi fost apropiată de cea ebraică și, de fapt, magistrații lor se numeau și *sciofetes*, care vine cu siguranță de la ebraicul *shofetim*. Chiar și trăsăturile feței le trădau originea semită. Erau oameni cu ten măsliniu și aveau în general bărbi lungi, nu însă și mustăți; și chiar de pe atunci se purta turbanul. Cei mai săraci, care probabil proveneau dintr-un amestec cu elementul indigen, aveau pielea mai închisă la culoare și se îmbrăcau cu un cămeșoi lung până la călcâie; erau încălțați cu

sandale, iar îmbrăcămintea lor se mai poartă și azi în Egipt și e cunoscută sub numele de *djalleba*. Domnii, însă, imitau moda grecească, așa cum azi o imităm noi pe cea englezească; ei purtau haine elegante, tivite cu purpură, și un inel în nas. Condiția femeii era inferioară celei a atenienelor, dar superioară celei a romanelor. De obicei, își acopereau fața cu un văl și stăteau închise în casă; dar aveau deschisă cariera ecleziastică, unde puteau ajunge la poziții înalte. Sau aveau voie să se dedice prostituției, ocupație în plină înflorire și care constituia o meserie apreciată, sau cel puțin nu disprețuită, așa cum e și azi în Japonia.

Polibiu și Plutarh, de comun acord, ne asigură că nivelul lor moral era scăzut, ceea ce ne miră oarecum, fiind vorba aici de un popor de rasă semită, unde moravurile sunt în general severe, chiar puritane. Ei ni-i prezintă ca pe niște mari mândri și băutori, petrecăreți convinși, puși oricând pe chefuri în „cluburi” sau în taverne. *Fides punica*, adică respectarea cuvântului dat la cartaginezi, a rămas omonimă, în latină, cu trădarea. Dar să nu uităm că povestea trădărilor cartagineze a fost scrisă de istorici romani. Plutarh îi prezintă pe acești neîmpăcați dușmani ai Romei ca pe niște „slugarnici față de superiori, lași când sunt învinși și cruzi când sunt învingători”. Polibiu mai spune că la ei totul era măsurat cu etalonul profitului. Dar se știe că Polibiu era bun amic cu Scipio, cel care a distrus mai târziu Cartagina incendiind-o.

Sigur că și cartaginezii își aveau zeii lor. Îi aduseseră cu ei din patrie, din Fenicia, dar le schimbaseră numele. În loc de Baal-Moloch și Astartea, cum se chemau la Tir și Sidon, i-au numit Baal-Amon și Tanit. Sub ei se aflau Melkart, care înseamnă „cheia cetății”, Eshmun, stăpânul bogăției și al sănătății și, în sfârșit, Didona, întemeietoarea, care la Cartagina deținea postul ocupat de Quirinus la Roma.

Tuturor acestor zei li se aduceau sacrificii, în special în momentele de ananghie. Era vorba de capre sau de vaci pentru zeii mai mici. Dar, când se cerea să-l liniștești sau să-l mulțumești pe Baal-Amon, atunci se recurgea la copii; aceștia erau așezați pe brațele imensei statui de bronz care îl reprezenta, de unde erau apoi rostogoliți în focul aprins dedesubt. Într-o zi au ars până la trei sute, în mijlocul unei bacanale de trompete și tobe care trebuiau să le acopere țipetele. Iar mamele lor erau obligate să asiste; și fără lacrimi sau plânsete. Se pare că era un obicei al

famiilor bogate, ca atunci când li se cerea să furnizeze un copil pentru fript pe grătar, să-l cumpere de la săraci. Dar când Agatocle din Siracusa a asediat orașul, făcând necesară, în afară de ajutorul zeilor, și o bună înțelegere între clasele sociale, acest obicei a fost interzis, ca să nu se mai alimenteze animozitățile dintre bogați și săraci.

Regimul politic nu era, la urma urmelor, prea diferit de cel de la Roma. Aristotel i-a făcut un frumos elogiu, poate din câte auzise despre el, dar și pentru că sistemul nu a prezentat niciodată amenințări serioase de degenerare în dictatură, lucru de care avea oroare. Ca și la Roma, organul suprem era Senatul, compus și aici din trei sute de membri, dintre care, la început, majoritatea a aparținut moșierimii, apoi, încet-încet, a trecut în mâna celor cu bani, adică a plutocrației. Senatul lua marile hotărâri și încredința executarea lor celor doi *sciofetes*, care corespundeau întrucâtva consulilor romani. Numai atunci când aceștia nu reușeau să se pună de acord, se cerea părerea unui fel de cameră a deputaților, care avea puterea să spună „da” sau „nu”, dar nu și pe aceea de a veni cu propuneri.

Teoretic, și senatul era electiv. Dar, practic, având în mână toate pârghiile de conducere, reușea, prin corupție și înșelăciune, să-și impună candidații proprii. Peste el exista numai un fel de Curte Constituțională, compusă din o sută patru judecători care controlau totul, nu numai constituționalitatea legilor, ci chiar și conturile administrației. În timpul războaielor contra Romei, această Curte a devenit, treptat-treptat, adevăratul guvern.

Cât despre armată, Cartagina nu prea făcea mare caz de ea, poate și pentru că vecinii ei africani nu-i prea puneau probleme. Cartaginezilor nu le plăceau cazarmile care, de fapt, erau pline numai de mercenari, angajați dintre indigeni și mai ales dintre libieni. Așa că meritul marilor isprăvi, realizate în acel secol de lupte împotriva Romei, trebuie atribuit geniului Hannibalilor, Hamilcarilor și Hasdrubalilor săi, care au fost cei mai străluciți generali ai antichității. Pe mare, însă, era puternică, cea mai puternică dintre forțele navale ale vremii. Stăpânea o *home fleet* care număra în timp de pace cinci sute de *quinqueremi*, adevărate cuirasate ale acelor timpuri, însă rapide, ușoare și vopsite vesel în roșu, verde și galben. Amirali care le comandau știau meserie și, chiar fără busolă și hărți, cunoșteau Mediterana ca pe bazinul din curtea casei. Aveau șantiere în toate ungherele coastelor spaniole

și franceze; aveau magazine de aprovizionare și informatori. Institutul lor cartografic era cel mai modern și mai bine pus la punct. Atâta timp cât Roma, foarte ocupată să-și consolideze hegemonia în peninsulă, nu-și construise o flotă proprie, cea a cartaginezilor n-a acceptat din partea nimănui intruziuni între Sardinia și Gibraltar. Orice navă străină apărută în raza lor de acțiune era capturată sau scufundată, iar marinarii înecați, fără să fie măcar întrebați de unde veneau, sau sub ce pavilion navigau.

În linii mari, cam asta era Cartagina la data când romanii, după ce s-au debarasat pe rând de toți rivalii lor italieni și au unificat peninsula sub o singură comandă, au început să se intereseze și ei de problemele maritime.

Dar, atenție, tot ceea ce am spus până acum a fost construit pe elemente foarte fragile. Scipio, după ce a trecut cetatea prin foc și sabie fără să lase piatră peste piatră, a găsit acolo, printre altele, numeroase biblioteci. Însă în loc să le ducă la Roma, le-a împărțit aliaților săi africani (și, din partea unui om cult cum era el, lucrul acesta e de mirare), care puțin se interesau de cărți, așa că le-au lăsat să se prăpădească. Iată de ce nu avem azi nici măcar un manual de istorie de-al lor și trebuie să ne mulțumim cu puținul pe care au reușit să-l reconstituie Salustius și Juba. Câteva fragmente din Magon și o mărturie a Sfântului Augustin ne confirmă totuși că această Cartagină a posedat o cultură proprie; și încă una de bună calitate.

Grecii, deși aveau Atena lor, spuneau că cetatea Cartaginei era una din cele mai frumoase capitale ale lumii. Dar ceea ce ne-a rămas astăzi din ea este prea puțin ca s-o confirme. Resturile cele mai importante sunt cele descoperite de arheologi în Baleare, unde cartaginezii întemeiaseră o colonie și unde poate că parte din ei s-au refugiat în clipa masacrului, ducând cu ei și ceva opere de artă. Restul a fost adunat în muzeul din Tunis, unde arheologii continuă să strângă tot ce mai descoperă, săpând la zece mile spre vest, acolo unde se înălța orașul.

Aici pot fi admirate unele exemplare de sculptură de pe sarcofage. Stilul este un amestec greco-fenician. Apoi obișnuitele vase, dar de mică valoare: lucruri de uz obișnuit, fabricate în serie. Nu ne-a rămas nimic din ceea ce, pe cât se pare, a constituit mândria Cartaginei: artizanatul său. Se spune că în special bijutierii erau mari meșteri. Din păcate, giuvaerurile au fost în toate timpurile prada de război cea mai căutată.

XIII

REGULUS

Pactul pe care îl încheiaseră cu Cartagina în anul 508 înainte de Hristos, atunci când se găseau prinși între revoluția din interior și războiul cu etruscii, cu latinii și cu sabinii, în afara granițelor, îi obliga pe romani să nu depășească niciodată și sub nici un motiv, cu vasele lor, strâmtoarea Siciliei, și să nu debarce în Sardinia și Corsica decât în caz de „forță majoră”, adică pentru aprovizionare sau reparații în vreun șantier.

Erau condiții grele, dar Roma nu prea suferise mult de pe urma lor, pentru că flota ei era abia la începuturi și se afla toată în mâna armatorilor etrusci care, o dată cu instituirea republicii, pierduseră și bani și influență politică. Marea, de care senatorilor latino-sabini, toți oameni de uscat, nu le prea păsa și nici nu se pricepeau la ea, conta prea puțin pentru Roma din vremea aceea, așa că, de fapt, ea renunțase exact la ce nu avea. Probabil că ignora și marile schimbări care tocmai în vremea aceea avuseseră loc în așa-zisul „echilibru al forțelor navale” din Mediterana. Să le vedem în linii mari.

În bazinul oriental, cel de la răsărit de strâmtoarea Siciliei, de secole avea loc un război între flotele feniciene și cele grecești, care acum era pe cale să fie soluționat în favoarea celor din urmă. Mai întâi Egeea, după aceea Ionica încăpuseră pe mâini elene, iar Italia și-a dat seama de asta atunci când pe coastele sale din sud și cele siciliene învingătorii începeau să debarce în număr tot mai mare și să întemeieze colonii care mai târziu au devenit un adevărat imperiu: Magna Grecia, Catania, Siracuza, Heraclea, Crotona, Messina, Sibaris, Reggio, Nasso au fost la vremea lor niște splendori de orașe. Din păcate, însă, o dată cu zeii, cu

filozofia, cu teatrul și cu sculptura lor, acești pionieri mai aduseseră cu ei din patrie și năravul gâlcevii. Și tocmai acest nărav avea să-i piardă în încăierarea lor cu Roma. Dar, pentru moment, erau stăpâni pe situație.

În schimb, în bazinul occidental, fenicienii erau victorioși datorită ultimei lor mari colonii, Cartagina, care și ea la rândul său întemeiasse nenumărate altele, nu numai pe coasta de nord a Africii, dar și pe cele portugheze, spaniole, franceze, corsicane, sarde, transformând astfel toată Mediterana Occidentală într-un lac cartaginez.

Roma, sub regi, pe vremea când fusese stăpâna Etruriei și a flotei sale, mai avusese de vreo câteva ori contacte cu Cartagina, și probabil că nu întotdeauna dintre cele mai amicale. Pe vremea aceea „războiul corsarilor” era la ordinea zilei și nu-i implica decât pe căpitani și echipajele care îl practicau. O navă o ataca pe o alta, chiar aparținând unor compatrioți, o jefuia, îi arunca pe marinari în mare, și cu asta totul se termina.

După aceea, Roma dispărând ca putere mediteraneană, nu mai rămâneau aici decât grecii din Magna Grecia și fenicienii din Cartagina, unii la răsărit, alții la apus de Sicilia, ale cărei maluri și le-au împărțit între ei: cele orientale erau de fapt grecești, cele occidentale, cartagineze. Se uitau chiorăș unii la alții și o duceau într-un regim perpetuu de „război rece”, cu episoade de „război cald”, urmate de armistiții și de „destinderi”. Amândouă părțile erau convinse că, până la urmă, trebuia să se ajungă la o încheiere a socotelilor; dar nu și-au închipuit niciodată că ea se va face în beneficiul unui al treilea.

Nimeni nu poate spune cu certitudine dacă Roma știa ce face și dacă a evaluat cum trebuie urmările gestului său de a accepta niște propuneri ale mamertinilor.

Mamertinii ăștia erau o gloată de mercenari, adunați de prin toată Italia și intrați în solda lui Agatocle al Siracuzei, ca să lupte împotriva cartaginezilor. În ziua când au fost lăsați la vatră, în anul 289, în loc să plece acasă, unde probabil că îi aștepta un mandat de arestare, au alcătuit o bandă, au atacat Messina, au jefuit-o, au exterminat populația și s-au instalat acolo în chip de stăpâni, dându-și acest nume caraghios și pretențios de „mamertini” care, nici mai mult nici mai puțin, nu voia să însemne decât „fiii lui Marte”.

De vreo douăzeci de ani banda asta de nemernici comitea tot felul de blestemății. Treceau mereu strâmtoarea, ca să incendieze și să distrugă satele de pe malul calabrez. Îl deranjaseră și pe Pirrus, îi deranjaseră și pe romani. Și acum, către sfârșitul anului 270, se vedeau asediați de Hieron al Siracuzei, care voia s-o termine o dată pentru totdeauna cu ei.

Ca să scape de o pedeapsă cu siguranță exemplară, mamertinii au cerut ajutor cartaginezilor, care au trimis o armată și au ocupat orașul. Văzând că regula „cui pe cui se scoate” funcționase bine, mamertinii au socotit s-o mai aplice o dată și i-au chemat imediat pe romani, ca să vină să-i scape de „eliberatorii” cartaginezi. Era anul 264. Și trecuseră două secole și jumătate de când Roma și Cartagina încheiaseră între ele acel pact care, oricum, funcționase întotdeauna bine și care fusese în mod solemn reconfirmat cu douăzeci de ani în urmă, atunci când Cartagina oferise Romei și porturi și ajutor în războiul său cu Pirrus.

Numai că pentru romani Sicilia, unde voiau să pună piciorul, era un Eldorado. Cine fusese pe acolo nu făcea decât să-i laude bogățiile și frumusețile. Invitația mamertinilor era una din acelea la care cu greu se putea rezista. Poate că, totuși, Roma ar fi declinat-o, dacă senatorii ar fi fost liberi să decidă singuri: ei știau unde i-ar fi dus această intervenție. Dar, în momentul acela, deja unele opțiuni erau rezervate Adunării Centuriate, dominată de clasa burghez-industrială și comercială care, în războaie, luase întotdeauna partea leului, și tocmai de aceea era grozav de naționalistă și de patriotardă. Cine nu poseda nimic spera să obțină măcar ceva pământ într-o colonie nouă; cine avea, spera să-și mărească patrimoniul și este greu să obiectezi împotriva cui vorbește, sau zice că vorbește, în numele Patriei și al Inevitabilului său Destin.

Adunarea Centuriată a hotărât să accepte cererea și a încredințat-o spre executare consulului Appius Claudius. În primăvara anului 264, după câteva încercări infructuoase, o mică flotă romană, sub comanda tribunului Caius Claudius, a reușit să traverseze strâmtoarea Messina și să-l ia prizonier pe generalul cartaginez Hannon, lăsându-l să aleagă: ori închisoarea, ori retragerea cu toți oamenii săi din oraș.

Hannon trebuie să fi fost un om înțeleghător. Cu câteva luni mai înainte îi restituise lui Appius Claudius câteva trireme romane naufragiate din cauza furtunii pe coasta Siciliei, ca și cum ar fi vrut să-i

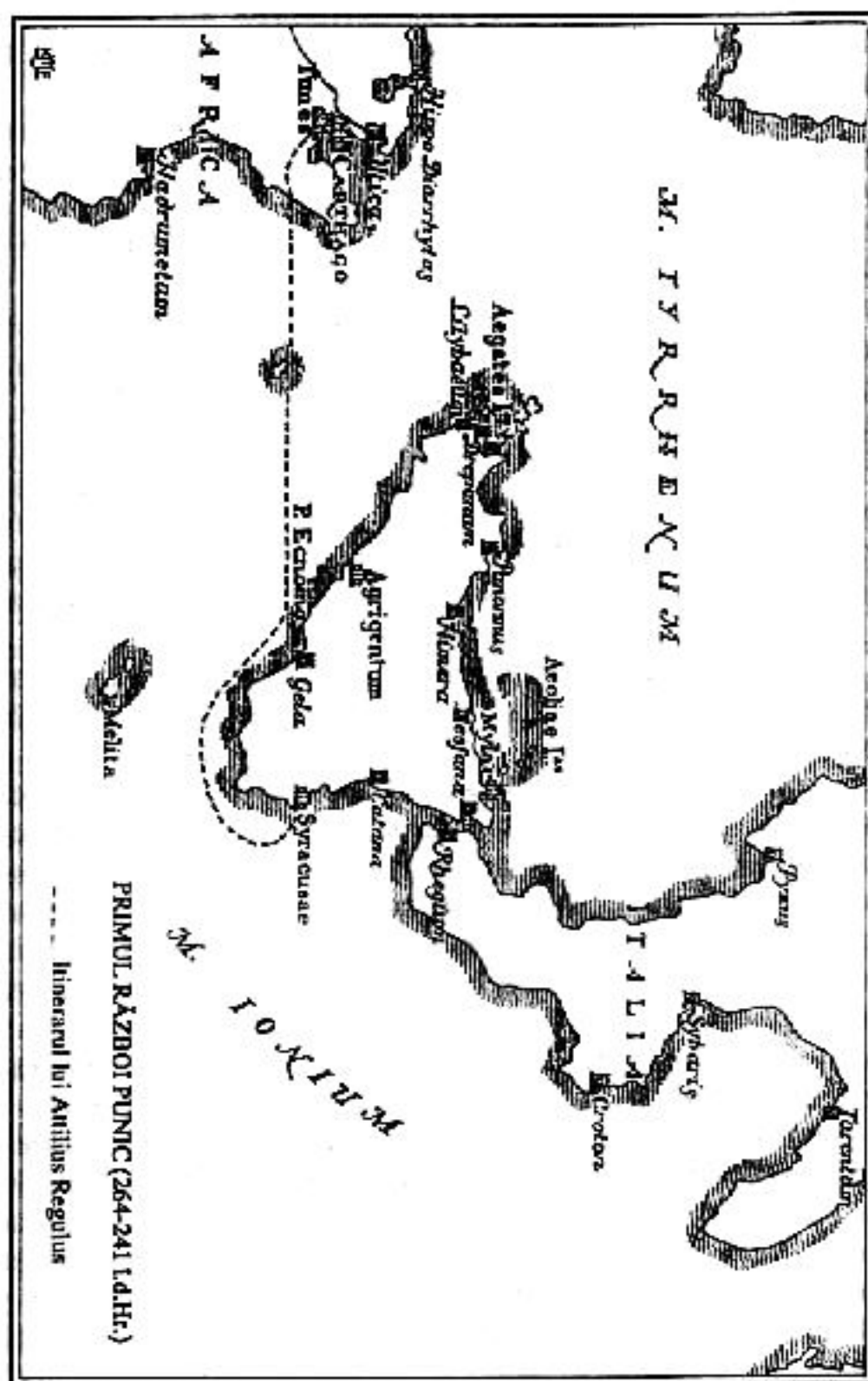
spună: „Hai, fără prostii!”. Acum, în fața acestei alternative amenințătoare, n-a șovăit și, în fruntea micuței sale garnizoane, s-a întors acasă, unde, ca recompensă, a fost crucificat. Era clar că acum Cartagina nu se simțea dispusă să înghită șopârla. Și, de fapt, imediat l-au mobilizat pe un alt Hannon, în fruntea unei alte armate.

Noul general a debarcat în Sicilia și, ca prim pas, s-a gândit să cadă la învoială cu grecii. S-a înțeles imediat cu cei din Agrigento și, foarte repede, a primit la Selinunte o ambasadă de la Hieron al Siracuzei, care accepta alianța cu el: era clar că grecii îl preferau pe vechiul dușman celui nou.

Appius Claudius, care conta pe discordia de veacuri dintre greci și fenicieni, a fost luat prin surprindere, având grosul armatei încă în Calabria. Și atunci a recurs la un șiretlic. A făcut să se răspândească știrea că situația îl obligă să plece la Roma ca să primească ordine și, efectiv, a lăsat câteva vase să se îndrepte spre nord. Cartaginezii, încrezători, au mai slăbit supravegherea strâmtoarei. Și atunci, Appius, profitând de asta, și-a debarcat forțele, douăzeci de mii de oameni, puțin mai la sud de Messina, în fața taberei siracuzane, pe care a atacat-o.

Hieron s-a descurcat destul de bine. Dar apariția neașteptată a acestei armate l-a făcut să creadă într-o trădare din partea lui Hannon, pe care l-a lăsat baltă, ca să se întoarcă în grabă la Siracuză. Cartaginezii au rămas astfel izolați. Appius s-a aruncat imediat asupra lor, dar de data aceasta nu i-a mai reușit mișcarea. Atunci, lăsând acolo un detașament care să împresoare Messina, s-a gândit să-l urmărească pe celălalt dușman, pe care îl socotea mai slab. Însă Hieron era un bun comandant și le-a administrat romanilor o serioasă înfrângere. Appius și-a salvat pielea ca prin minune și a trebuit să-și dea seama că treaba era mai puțin ușoară decât se crezuse la Roma. Așa că, lăsând o parte din forțe să-l pândească pe Hieron, s-a înapoiat acasă în căutare de întăriri.

Întăririle, de fapt, i le-a oferit mai degrabă diplomația care a reînnotat legăturile cu Hieron, aducându-l pe acesta în tabăra romană. Frumoasă lovitură. Dar, după Siracuză, trebuia obținut acum Agrigentum, unde diplomația nu putea să facă nimic, pentru că aici se găsea o garnizoană cartagineză. Romanii au asediat-o, iar după șapte luni, obligându-i pe ocupanții înfometați să încerce o ieșire disperată, i-au învins.

Cartaginezii au scos la luptă o a doua armată, sub comanda lui Hamilcar (care nu are nimic comun cu omonimul său, tatăl lui Hannibal). Acesta a înțeles că pe uscat cu Roma nu-i nimic de făcut, și s-a apucat să atace cu flota toate fortărețele maritime, culegând victorii după victorii.

Și, aici, s-a văzut cine era Roma. Ea nu posedă nici nave, nici marinari. În puține luni, prin efortul comun al tuturor cetățenilor săi, a pregătit o sută douăzeci de vase. Hamilcar, care avea o sută treizeci, a ieșit în întâmpinarea lor, fără să-și ia nici măcar obișnuitele măsuri de siguranță. Și s-a găsit în fața „corbilor”, niște instalații curioase care, amplasate la prora navelor romane, îl împiedicau pe inamic să manevreze. A pierdut astfel o treime din forțe și a luat-o la fugă.

La Cartagina, când s-a aflat, au rămas toți surprinși, convingși fiind că în materie de mare le puteau da lecții tuturor. La Roma, s-au îngâmfat și au hotărât să ducă războiul, peste Mediterana, până în inima dușmanului. S-a mai adăugat primei flote încă una: în total trei sute treizeci de vase cu o sută cincizeci de mii de oameni, sub ordinele consulului Attilius Regulus. Contra lor, Cartagina a pus la bătaie o flotă de forță egală, comandată de Hamilcar. Ciocnirea a avut loc în largul coastelor Marsalei. Romanii și-au plătit neconcludenta victorie cu douăzeci și patru de nave; Cartaginezii, clara lor înfrângere, cu treizeci. Dar Attilius Regulus a putut debarca în Africa, la Capul Bon.

Acum venea rândul Cartaginei să demonstreze cine era. Și a demonstrat-o. A avut ea ceva ezitări după primele succese ale romanilor care, cu ajutorul numizilor răsculați, ajunseseră până la treizeci de kilometri de oraș. Și a trimis soli să ceară pace. Regulus le-a impus din capul lui niște condiții inacceptabile. Și atunci cartaginezii s-au decis să lupte pe viață și pe moarte. Pierzându-și încrederea în generalii proprii, au încredințat comanda unui grec din Sparta, cum am spune noi azi unui neamț din Prusia, un oarecare Xantip. Acesta a organizat cu metode expeditivă și „execuții” sumare armata, introducând noi criterii în folosirea cavaleriei și a elefanților, criterii pe care mai târziu Hannibal le-a exploatat în mod desăvârșit.

Bătălia decisivă a avut loc lângă Tunis. Din armata romană au scăpat numai două mii de oameni, adăpostindu-se la Capul Bon. Regulus a fost prins. Era anul 255 înainte de Hristos.

Romei i-au trebuit cinci ani ca să-și revină și material și moral din acest dezastru de pe urma războiului din Sicilia. În acești cinci ani evenimentele au alternat, dar în general au fost favorabile cartaginezilor. Până în ziua când un nou comandant al lor, Hasdrubal, în încercarea de a recuceri Palermo, a fost bălut, lăsând douăzeci de mii de morți pe câmpul de luptă. Cartagina, obosită și crezând că și Roma era la fel, l-a scos din închisoare pe Regulus și l-a trimis la Roma împreună cu ambasadorii, ca să propună pacea. Dacă propunerile aveau să fie respinse, el se obliga pe cuvânt de onoare să se reîntoarcă în prizonierat. Senatul l-a poftit să-și spună părerea în fața plenipotențiarilor inamici. Regulus a spus că războiul trebuie continuat. Și când a constatat că părerea lui este acceptată de Senat, neținând seamă de toate rugămintele soției sale, s-a înapoiat la Cartagina. Aici l-au torturat până la moarte, împiedicându-l să doarmă. Cei doi fii ai săi, la Roma, au luat doi prizonieri cartaginezi de rang înalt și i-au ținut trei până când au murit și aceștia la rândul lor. Obiceiul timpului.

Războiul a fost reluat, dar acum și-a făcut apariția în tabăra cartagineză un nou protagonist: Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, comandant suprem al armatei și flotei. El a fost inventatorul a ceea ce numim noi azi unitățile de comando și a început să le lanseze, cu efecte devastatoare, până pe coastele peninsulei, făcându-i pe romani să creadă că intenționau să debarce.

Senatul, înspăimântat, nu voia să mai riște o nouă flotă împotriva lui. Contingentele militare erau epuizate; tezaurul, gol. Și, într-un astfel de moment, cetățenii cei mai bogați au organizat, din propriul lor buzunar, o flotă de două sute de nave, și au pus-o la dispoziție consulului Lutatius Catulus, care a blocat porturile Drepanum și Lilibeum. Cartaginezii, la rândul lor, au lansat o altă flotă, de patru sute de unități, pline ochi cu ostași, arme și provizii. Dacă reușeau să debarce, pentru romani ar fi însemnat sfârșitul în Sicilia. Catulus, deși grav rănit, nesocotind ordinul Senatului care îi interzicea inițiative pe mare, a ordonat escadrei sale să atace. Vasele cartagineze, îngreunate de încărcătura pe care o purtau, n-au reușit să manevreze și o sută douăzeci din ele au fost scufundate, iar restul au luat drumul Cartaginei. Hamilcar avea acum legăturile tăiate cu patria și, după atâtea neazuri, nu-i rămânea decât să se predea.

Lutatius Catulus n-a vrut să repete experimentul lui Regulus și a acceptat imediat propunerea lui Hamilcar, acordându-i acestuia onoarea păstrării armelor și retragerea împreună cu toți oamenii săi, iar competența celorlalte condiții a lăsat-o pe seama Senatului.

Au fost unii la Roma care i-au reproșat lui Catulus indulgența sa prea mare și au propus reluarea ostilităților până la, cum s-ar spune azi, „capitularea fără condiții“ a inamicului. Dar „capitulările fără condiții“ sunt aproape întotdeauna niște pretenții prostești, și Senatul a făcut bine când a respins ideea. El a cerut cartaginezilor abandonarea Siciliei și restituirea fără răscumpărare a prizonierilor, precum și plata a trei mii două sute de talanți timp de zece ani. Erau condiții rezonabile, și Cartagina s-a grăbit să le accepte.

Astfel, după aproape un sfert de secol de lupte, a luat sfârșit primul război cu punii, care a ținut de la 265 până la 241 înainte de Hristos.

Însă toți, la Roma ca și la Cartagina, știau că această pace nu era decât un armistițiu.

XIV

HANNIBAL

Amândoi rivalii au ieșit șifonați din acest sfert de veac de lupte, dar urmările au fost mai grave pentru Cartagina decât pentru Roma. Aceasta, nu numai că a trebuit să cedeze toată Sicilia, să se oblige la plata unor grele despăgubiri și să accepte concurența comerțului roman în toată Mediterana, dar a căzut și în anarhie din cauza dezlănțuirii unor conflicte interne.

Guvernul refuzase să plătească „restanțele” mercenarilor care serviseră sub steagul lui Hamilcar. Aceștia s-au revoltat sub conducerea lui Maton, un oarecare caporal care se pricepea la multe, și au găsit îndată sprijin la populațiile subjugate, mai ales la libieni, care s-au răsculat și au format o armată sub comanda unui sclav napolitan pe nume Spendius. Și, toți împreună, au asediat orașul.

Negustorii bogați din Cartagina au început să tremure și i-au cerut lui Hamilcar să-i scape de această amenințare. Hamilcar a ezitat; nu-i plăcea să lupte împotriva foștilor săi ostași. Dar, când aceștia au tăiat mâinile și au rupt picioarele camaradului său Cescus și au îngropat de vii șapte sute de cartaginezi, s-a hotărât să treacă la acțiune. A chemat sub arme pe toți tinerii care se mai găseau în orașul asediat, i-a supus la o instrucție militară completă și aspră, a atacat cu zece mii de oameni un inamic care avea patruzece de mii, a rupt încercuirea și i-a fugărit pe rebeli până într-o vale strâmtă, căreia i-a astupat ieșirile; și a rămas apoi să aștepte ca rebelii să moară de foame.

Aceștia și-au mâncat mai întâi caii, apoi prizonierii, pe urmă sclavii. Și, în cele din urmă, disperați, l-au trimis pe Spendius să ceară pace. Hamilcar, drept orice răspuns, l-a răstignit. Mercenarii au încercat o evadare, dar au fost masacrați. Maton, căzut

prizonier, a fost ucis, biciuit pe îndelete. „A fost, spune Polibiu, cel mai sângeros și mai nelegiuit război din istorie.” A durat peste trei ani. Și, când s-a terminat, Cartagina a aflat că Roma mai ocupase și Sardinia. A protestat, dar Roma, știind în ce condiții se găsește adversarul, a răspuns cu o declarație de război. Ca să-l evite, Cartagina a acceptat pierderea Sardiniei, a mai adăugat-o și pe cea a Corsicii și s-a resemnat să mai plătească pe deasupra o mie două sute de talanți. Adică, pentru a evita războiul, a acceptat categoric înfrângerea. Și, de data asta, nici n-a mai protestat.

Dar și Roma, în același timp, își lungea rănilor. Armata era săracă în oameni, iar moneda fusese devalorizată cu optzeci și trei la sută. Politica de unificare inaugurată în peninsula dăduse, în general, rezultate bune, pentru că nici unul din popoarele supuse nu profitase de necazurile Urbei ca să se răscoale. Dar granița de nord nu era sigură. Ligurii, incapabili să formeze un stat, erau totuși foarte capabili să navigheze ca lumea cu bărcile lor de-a lungul malului tirenian, punând piedici traficului și prădând țărâmul, mai ales pe cel toscan. În Adriatica de nord, ilirii, ascunși printre stâncile Dalmației, făceau la fel. Și, de la Bologna până la Alpi, în toată Câmpia Padului, galii se pregăteau să-i aștepte pe frații lor din Franța care, necunoscându-i încă pe romani, nu se temeau de ei. Să-i lase să se întărească, exista riscul de a-i vedea căzându-le încă o dată în spinare, cum se mai întâmplase cu Brennus.

Curățată de resturile cartagineze, Sicilia a fost ocupată de garnizoane și de „coloni”, mai puțin regatul Siracuzei, lăsat credinciosului Hieron, și a fost proclamată „provincie”. A fost prima din multe care au format mai târziu imperiul. Cea de a doua au format-o Sardinia și Corsica reunite. Apoi, odată instaurată o oarecare ordine administrativă, Urbea s-a hotărât s-o extindă și dincolo de Apeninii toscani, care constituiau granița de nord.

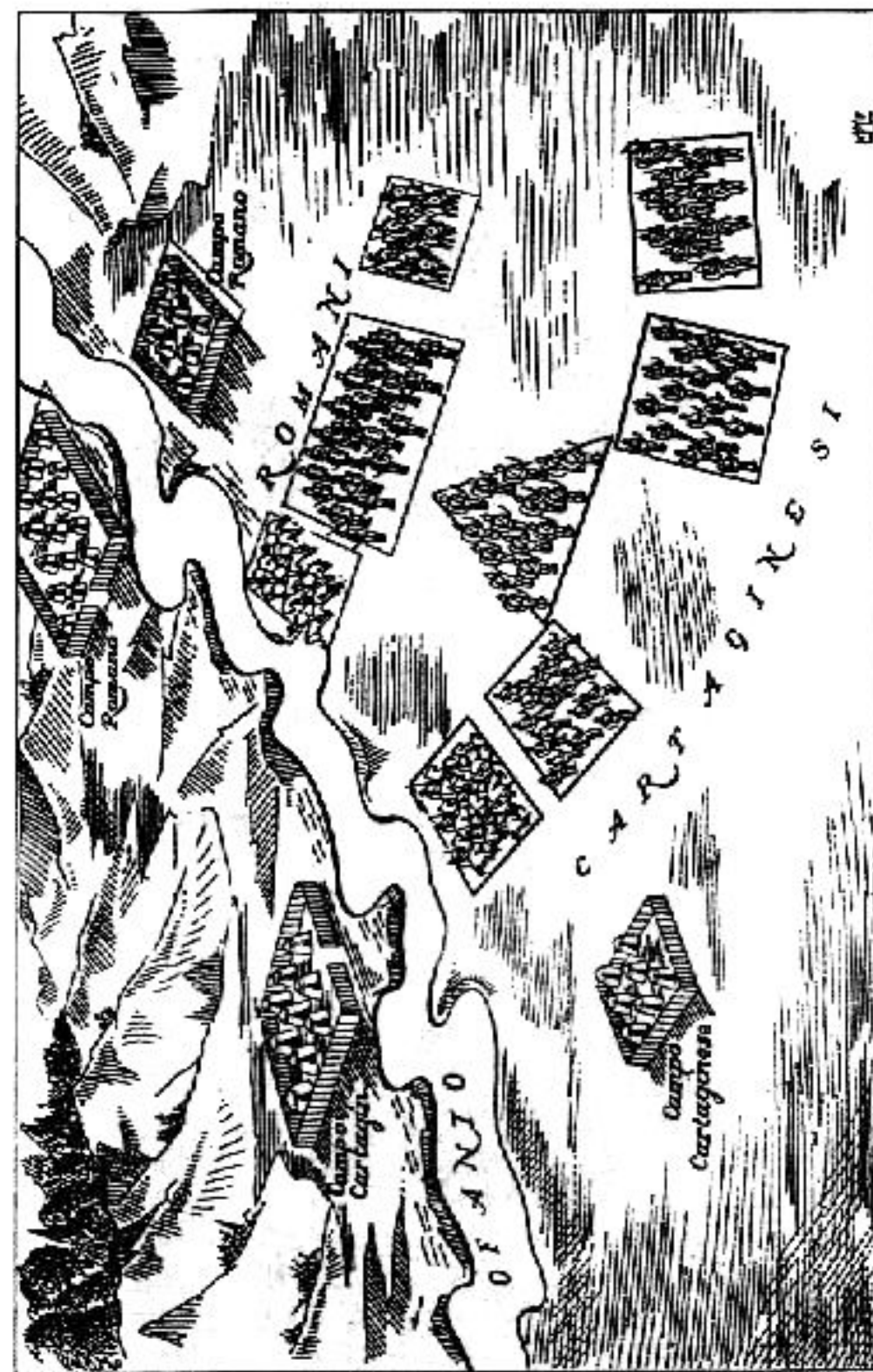
A început cu ligurii, cei mai izolați și mai puțin primejdioși. Și poate că nici n-a fost vorba măcar de un război propriu-zis, ci doar de o serie de operațiuni „amfibii”, adică purtate în același timp și pe mare și pe uscat. Acestea au durat cinci ani, din 238 până în 233, și n-a mai fost nevoie de obișnuitele episoade eroice. Când au luat sfârșit, ligurii deveniseră vasali și nu mai posedau nici măcar o barcă cu care să deranjeze traficul dintre Sardinia și Corsica.

După aceea a venit rândul galilor, care de fapt luaseră deja inițiativa, organizând, cu ajutor francez, o armată de cincizeci de mii de pedestrași și douăzeci de mii de călăreți. Romanilor nu le-au fost niciodată prea simpatici soldății aștia, pe care Polibiu ni-i descrie ca fiind „înalți și frumoși, mereu ahtiați după războaie, unde luptau goi, cu excepția vreunui colan sau a vreunei amulete”. Senatul a fost foarte speriat de acest nou atac, într-atât încât, revenind la un obicei părăsit de mult, s-a hotărât să-i îmbuneze pe zei printr-un sacrificiu uman, îngropând de vii două victime. Alese desigur dintre gali. Oricum, se vede că zeii au fost și așa mulțumiți, deoarece legiunile au reușit să-l împresoare pe inamic la Talamone și să-l nimicească odată pentru totdeauna. Patruzeci de mii de gali au rămas pe câmpul de luptă și zece mii au fost luați prizonieri. Toată Italia, până la Alpi, era acum la discreția Romei. Ea i-a dat numele de Galia Cisalpină acestei noi și foarte bogate provincii, a treia; i-a ocupat capitala, Mediolanum, și a pus bazele a două puternice colonii, Cremona și Piacenza.

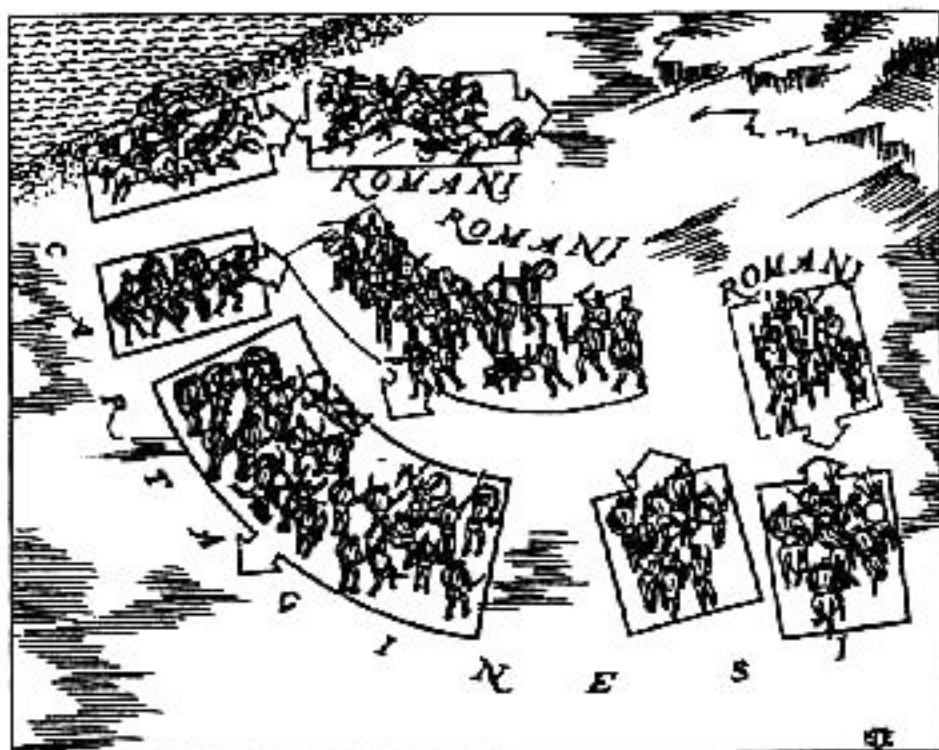
Apoi Roma s-a îndreptat către răsărit și, în câțiva ani, prin expediții asemănătoare celor organizate împotriva ligurilor, i-a făcut tributari și pe ilirii reginei Teuta. Și, o dată cu asta, a pășit pentru prima oară și pe celălalt mal al Adriaticii, creându-și o bază de lansare pentru următoarele cuceriri din Orient.

În timp ce Roma își completa astfel cucerirea peninsulei și se consolida în nord, la Cartagina Hamilcar se agita în vederea pregătirii revanșei. Imediat după potolirea revoltei, ceruse guvernului să-i dea o armată, pentru a restabili prestigiul fenician zdruncinat în Spania, unde voia să organizeze o bază de operațiuni contra Italiei. A avut de partea sa clasele de mijloc, care voiau să recucerească pe Mediterana monopolul comercial de care atârna însăși soarta lor; și împotriva, aristocrația moșierilor, care nu voia să-și riște privilegiile în aventuri periculoase.

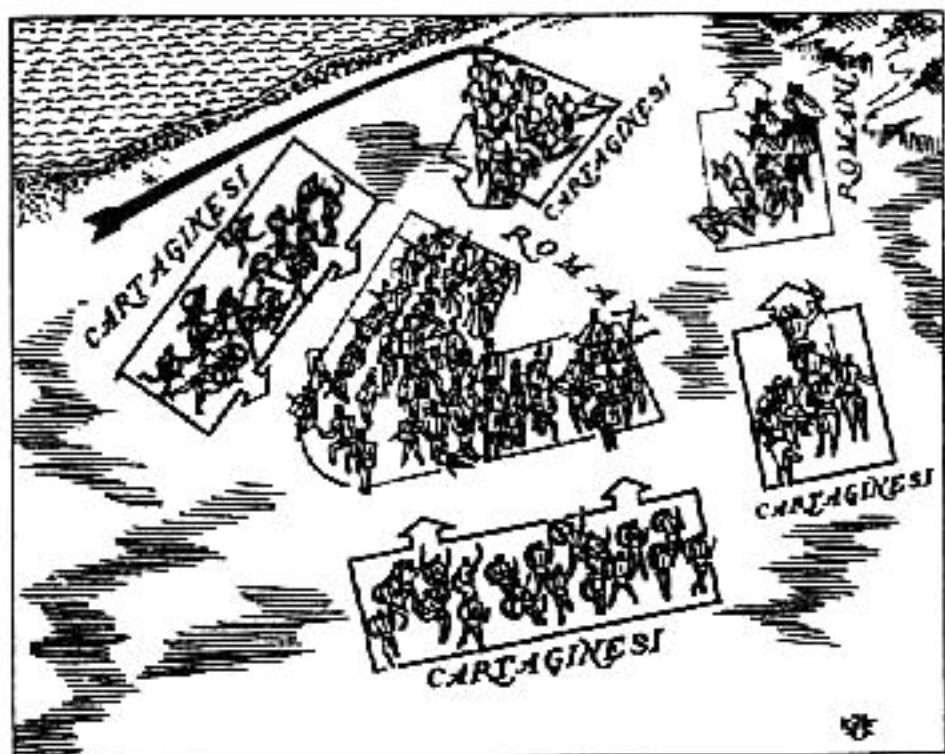
Până la urmă s-a ajuns la un compromis: în loc de un corp de armată, i-a fost dată lui Hamilcar numai o divizie. Dar i-a ajuns. Hamilcar era într-adevăr un mare general, și nu degeaba îl porecliseră „Barca”, ceea ce în limba feniciană înseamnă „fulger”. Mai înainte de a porni în fruntea acestei puțin numeroase oști, i-a dus la biserică pe „puii săi de lei”, cum le spunea el ginerelui său Hasdrubal și celor trei copii ai săi: Hannibal, Hasdrubal și Magon. Și i-a pus acolo să jure înaintea altarului lui Baal-Amon că într-o

BĂTĂLIA DE LA CANAE: DISPOZITIVUL ÎNȚIAL AL TRUPELOR

BĂTĂLIA DE LA CANAE: FAZELE A DOUA ȘI A TREIA

zi vor răzbuna Cartagina. După care i-a imbarcat împreună cu trupa și i-a luat cu el.

În câteva luni a redus la tăcere orașele spaniole care se răsculasera și le-a obligat să recruteze localnici în vederea formării unei armate ca lumea. Patria n-a mișcat un singur deget ca să-l ajute; tot ce Hamilcar a făcut, a făcut singur. A deschis mine; a extras fier, l-a prelucrat ca să fabrice arme și a monopolizat comerțul ca să se poată finanța. Din nefericire, moartea l-a surprins încă tânăr, în timpul unor lupte cu niște triburi rebele. Închizând ochii, l-a recomandat succesor pe ginerele său, Hasdrubal, care a deținut comanda timp de opt ani, fără să-și dezamăgească socrul, construind din temelii un nou oraș, într-o regiune minieră, acela care se numește azi Cartagena. Când i-a venit și lui rândul să moară, sub loviturile unui asasin, soldații l-au aclamat ca general pe Hannibal, cel mai în vârstă dintre cei trei fii ai lui Hamilcar. Avea în momentul acela douăzeci și șase de ani, din care șaisprezece și-i petrecuse deja sub cort, printre soldați. Dar își amintea foarte bine de jurământul pe care îl făcuse tatălui său.

Hannibal a fost, dacă nu cel mai mare în sens absolut, sigur cel mai strălucit comandant al antichității. Mulți îl pun pe același plan cu Napoleon. Mai înainte ca tatăl său să-l ducă în Spania, primise o educație aleasă. Aleasă pentru timpurile acelea, se înțelege. Știa istorie, cunoștea limbi străine (greaca și latina) și, din câte îi povestise Hamilcar, își făcuse o idee destul de clară despre Roma, despre puterea și slăbiciunile ei. De exemplu, avea convingerea că o bătălie pierdută de romani în Italia ar fi îndepărtat de Urbe pe toți aliații ei, fiindcă așa se întâmplase și pe vremea tatălui său. Ignora total faptul că politica romană încetase de a mai fi una federalistă. Era robust, frugal, de o șiretenie și de o îndrăzneală fără margini. Titus Livius povestește că intra cel dintâi în luptă și ieșea cel din urmă. Avea probabil o încredere excesivă în talentul său de a improviza. Istoricii romani, și Titus Livius printre ei, au insistat mult asupra avariției sale, asupra cruzimii și a lipsei sale de scrupule. Și, într-adevăr, cursele pe care le-a întins el romanilor au fost nenumărate și diabolice. Dar, tocmai din acest motiv, soldații îl adora și credeau orbește în el. N-avea nevoie de galoane pentru a-și afirma prestigiul. Se îmbrăca la fel cu ostașii și le împărțea toate greutatețile. În afară de un maestru al strategiei, s-a dovedit și un excelent diplomat și un campion al spionajului.

Cum nu era cunoscut compatrioților săi, pe care îi părăsise de la vârsta de nouă ani, Hannibal nu putea desigur să spere într-un acord din partea lor la deschiderea ostilităților. Așa că războiul, în loc să-l declare, trebuia să-l facă să fie declarat. Și de aceea, în anul 218, a atacat Saguntul.

Saguntul era un oraș aliat al Romei care, totuși, pe vremea lui Hasdrubal, înțelesese să recunoască drept zonă de influență cartagineză tot teritoriul de la sud de Ebru. Și, cum orașul se găsea exact în aceeași zonă, Hannibal a putut să respingă cu ușurință protestele, în termeni ultimativi, venite de la Roma, care avea convingerea că și acum Cartagina rămăsese același oraș speriat și răvășit de pe urma revoltei mercenarilor. Astfel a început, cu multă abilitate dintr-o parte și cu multă ușurință din cealaltă, această a doua campanie.

Hannibal a mai rămas încă opt luni de zile sub zidurile Saguntului, mai înainte de a-l cucerii. Nu avea încredere să-l știe în spatele său, acest excelent port, deschis flotei romane. După aceea, lăsându-l acolo pe fratele său Hasdrubal, cu ordinul să fie atent și să pregătească întăririle, a trecut Ebrul cu treizeci de elefanți, cincizeci de mii de ostași pedestri și nouă mii de călăreți. Aproape toți erau spanioli și libieni, și nici un mercenar printre ei.

Dificultățile au apărut imediat după ce au trecut Pirineii. Triburile galice, aliate Marsiliei, care la rândul ei era aliata Romei, i-au opus rezistență, indiferente la soarta pe care Roma le-o rezervase surorilor lor de pe valea Padului. Iar trei mii din oamenii săi au refuzat să-l mai urmeze când au aflat că Hannibal vrea să treacă Alpii. Barca nu i-a silit; mai mult chiar, i-a scutit de orice obligații pe încă alți șapte mii și i-a trimis acasă. Ușurat astfel de niște trupe fricoase și nehotărâte, s-a îndreptat către nord, spre Viena, și a început escaladarea.

Nu se știe exact pe unde a trecut. Unii spun că pe la Saint Bernard, alții că pe la Monginevro. Cei mai mulți înclină către Monginevro. Dar oricum, către începutul lui septembrie al anului 218, a ajuns pe creastă, a găsit-o acoperită cu zăpadă și le-a acordat oamenilor săi două zile de odihnă. Pierduse deja vreo câteva mii, doborâți de frig și de extenuare, de prăpăstii și de francirorii celți. Apoi, după acest repaus, a început coborârea, care a fost încă și mai anevoioasă, mai ales pentru elefanți. Au existat în sufletele acestor temerari momente de criză și de disperare. Hannibal le-a

depășit, arătându-le de sus, din depărtare, frumoasa câmpie a Padului și promițându-le-o ca pradă. Cei care au ajuns jos în vale au fost în total douăzeci de mii de oameni, mai puțin de jumătate din câți pleaseră. În schimb, boii și ceilalți gali i-au primit prietenește, i-au aprovizionat și s-au aliat cu ei, masacrând sau punând pe fugă garnizoanele romane din Cremona și Piacenza.

Înmărmurit de atâta curaj, Senatul și-a dat seama că acest al doilea război avea să fie mult mai primejdios decât primul. A chemat la arme trei sute de mii de oameni cu paisprezece mii de cai și a încredințat o parte din ei primului dintre Scipionii care aveau să-și facă numele de familie celebru. Acesta l-a înfruntat pe Hannibal la Ticin, unde armata i-a fost împrăștiată de cavaleria numidă și a pierdut bătălia. Și-ar fi pierdut chiar și viața dacă, grav rănit cum era, nu ar fi fost salvat de fiul său care, șaisprezece ani mai târziu, avea să-și răzbune tatăl la Zama. Era luna octombrie a anului 218 înainte de Hristos.

Au trecut două luni și o altă armată a fost trimisă să-l înfrunte pe Hannibal la Trebbia. A doua bătălie și a doua înfrângere. Au mai trecut alte opt luni și, împotriva lui Barca, acum stăpân deja pe toată Galia Cisalpină, a pornit Caius Flaminius, în fruntea unei armate de treizeci de mii de oameni. Era atât de sigur de victorie încât luase cu el un car plin cu lanțuri, destinate prizonierilor. Hannibal părea că vrea să evite lupta în câmp deschis. În realitate însă, printr-un inteligent joc de patrulare și de hărțuiri, l-a atras pe inamic într-o luncă pe malul lacului Trasimeno, înconjurată de dealuri și de păduri, unde își ascunsese cavaleria. Aici a desfășurat-o fără probleme. Din toți romanii n-a mai rămas viu nici unul, nici măcar Flaminius.

Titus Livius povestește că știrea a stârnit panică la Roma. Dar Senatul a făcut față situației cu multă bărbăție. Pretorul Marcus Pomponius nu a încercat s-o minimizeze când a citit de la tribună comunicatul care anunța înfrângerea. „Am fost învinși într-o mare bătălie“, a spus el. „Primejdia e mare.“

Dar nici pentru Hannibal lucrurile nu stăteau pe roze. Pe măsură ce se apropia de Roma, își dădea seama că speranțele sale de a o despărți de aliații ei erau lipsite de temei. În Toscana și în Umbria orașele și-au închis porțile în fața armatei sale care nu putea să se aprovizioneze. În zadar i-a trimis acasă liberi pe toți prizonierii neromani. De la Apenini până la Sannio, Italia făcuse

front comun cu Roma. Și lui Hannibal nu i-a rămas atunci decât să se îndrepte spre Adriatică, în căutare de pământuri mai ospitaliere. Soldații săi, după trei bătălii consecutive, erau obosiți; el însuși suferea de un dureros trahom. Aliații gali, care nu vedeau mai departe de lungul nasului, acum când el se îndepărta de locurile lor, au început să dezerteze. Hannibal a trimis soli la Cartagina, să ceară întăriri: l-au refuzat. A trimis la Hasdrubal, dar acesta era încurcat în Spania cu romanii care debarcaseră între timp acolo. Și-a reluat marșul spre sud, dar s-a trezit față în față cu un nou și incomod strateg.

Quintus Fabius Maximus fusese numit „dictator” și inaugurase acea „magistrală inacțiune” pentru care a rămas cunoscut în istorie sub numele de „Cunctator”, Temporizatorul. Se angaja în scurte încăierări, pregătea ambuscade, dar nu se lăsa atras în luptă deschisă. Aștepta ca dificultățile, foamea și oboseala să-și desăvârșască treaba printre soldații inamici care erau cuprinși de disperare. Din păcate, însă, au obosit înaintea lor romanii care își doreau o victorie rapidă și care și-au plecat urechea la vorbele lui Minucius Rufus, locotenent și detractor al lui Fabius. „Dictatorul” a fost demis, iar comanda trupelor împărțită între doi consuli proaspăt numiți: Terentius Varro și Emilius Paulus. Acesta din urmă era un aristocrat cu multă minte, pe deplin conștient că împotriva strategiei lui Hannibal Roma nu găsisese încă antidotul potrivit. Varro era un plebeu, mai valoros ca patriot decât ca general, și care dorea ceea ce doreau și cei care îl aleseseră: un succes rapid. Vorbind în numele orgoliului și al naționalismului, a avut, ca de obicei, dreptate. Și i-a condus pe cei optzeci de mii de infanteriști și șase mii de cavaleriști împotriva lui Hannibal care, cu toate că dispunea doar de douăzeci de mii de veterani, cincisprezece mii de gali nesiguri și zece mii de călăreți, a respirat ușurat. Lui îi era teamă numai de Fabius Maximus.

Bătălia, care a fost cea mai formidabilă din toată antichitatea, a avut loc la Canae, pe râul Ofanto. Ca de obicei, Barca l-a atras pe inamic într-o zonă de câmpie, foarte potrivită pentru manevrarea cavaleriei. După aceea s-a regrupat, plasându-i pe gali în centru, sigur fiind că ei ar fi intenționat să fugă. Ceea ce au și făcut. În golul rămas, a năvălit Varro, iar flancurile lui Hannibal s-au închis peste el. Emilius Paulus, care nu dorise această confruntare, s-a bătut vitejește și a căzut împreună cu alți patruzeci de mii de

romani, printre care optzeci de senatori. Varro a reușit să se salveze, împreună cu Scipio care mai scăpase o dată la Ticin, s-a refugiat la Chiassi și de acolo s-a înapoiat la Roma.

Poporul, în doliu, îl aștepta la porțile orașului. Când l-au văzut venind, i-au ieșit în întâmpinare, cu oficialitățile în frunte, și i-au mulțumit că a avut încredere în forțele patriei. Aceasta a fost reacția Romei în fața dezastrului.

XV

SCIPIO

După părerea celor competenți în materie, Canae rămâne în istoria strategiei un exemplu care n-a fost niciodată depășit. Hannibal, singurul căpitan capabil să-i bată pe romani de patru ori la rând, a pierdut doar șase mii de oameni, dintre care patru mii erau gali. Dar a mai pierdut în același timp și secretul succeselor sale, pe care, până la urmă, l-a aflat și inamicul: superioritatea cavaleriei cartagineze.

Pentru moment, se părea că invadatorul câștigase partida: samniții, abruzzezii, lucanii s-au răsculat; la Crotona, la Capua, la Locri, la Metaponte, populația a masacrat garnizoanele romane; Filip al V-lea al Macedoniei s-a aliat cu Barca; acum Cartagina, dându-și aere, anunța că va trimite întăriri; și câțiva tineri patricieni romani, deja corupți de cultura elenistică, s-au gândit să fugă în Grecia, patria lor de suflet.

Dar acestea au fost cazuri izolate. Tânărul Scipio, scăpat din cele două dezastre, de la Ticin și Canae, i-a denunțat cu cuvinte de foc. Poporul a acceptat noi impozite și noi recrutări; nobilele matroane au oferit Vistieriei propriile lor bijuterii și au măturat cu pletele lor lespezile templelor; guvernul a ordonat un nou sacrificiu uman, nu numai din două, ci din patru victime, îngropând de vii doi greci și doi gali. Ostașii au renunțat la soldă. Și, de peste tot, au apărut voluntari în vârstă de treisprezece și paisprezece ani, care să întărească slaba garnizoană ce se pregătea să apere Roma în ultima sa bătălie contra lui Hannibal.

Însă Hannibal nu a atacat-o; și lumea se întreabă și azi din care motiv nu a îndrăznit s-o facă. Întocmai ca și Hitler, după Dunkerque, acest mare soldat, care în luptă avea atâta curaj, nu l-a

avut pe acela de a înfrunta ultimul obstacol, deși știa bine că acesta este aproape lipsit de apărare. Și-a făcut oare iluzii că va primi la timp întăriri pentru acțiunea cea mare? Spera ca inamicul să ceară pace? Sau poate pentru că Roma, deși bătută de patru ori, îi mai inspira un profund respect? Oricum, însă, în loc să exploateze enormul succes de la Canae, s-a decis să se odihnească. L-a expediat acasă pe toți prizonierii care nu erau romani, iar pe cei romani i-a propus Urbei să-i restituie în schimbul unor sume de bani. Orgolios, Senatul a refuzat. Atunci Hannibal a trimis la Cartagina o parte din ei ca sclavi, iar pe alții i-a transformat în gladiatori, pentru distracția soldaților. După aceea s-a apropiat la câțiva kilometri de Roma, făcând-o să tremure, dar a cotit-o către est, spre Capua.

Pentru moment, romanii nu l-au urmărit. Erau în curs de organizare, cu destulă greutate, a unei noi armate de două sute de mii de oameni. Când a fost gata pregătită, i-au dat o parte consulului Claudius Marcellus, ca să facă ordine în Sicilia răsculată, o alta au păstrat-o pentru apărarea orașului, iar o alta au expediat-o în Spania, sub comanda a doi bătrâni Scipioni, ca să-l țină în loc pe Hasdrubal.

În anul următor, Claudius Marcellus cucerea Siracuză care, după moartea credinciosului Hieron, trădase alianța și încercase să reziste, cu contribuția lui Arhimede, cel mai mare matematician și tehnician al antichității. Acesta, printre altele, născocise „brațele de fier”, care, conform unor descrieri confuze și pline de admirație rămase de la unii istorici, trebuie să fi fost un fel de macarale care ridicau în aer corăbiile romane; apoi „oglinzile de foc” care incendiau ambarcațiunile, focalizând asupra lor razele soarelui. Poate că erau numai niște idei strălucite, practic rămase doar pe hârtie. Adevărul e că orașul a căzut oricum și, în masacrul ce a urmat, și-a pierdut viața însuși Arhimede.

La acest succes care a mai ridicat prestigiul Romei în sud, s-au mai adăugat și cele ale Scipionilor, de mai multe ori biruitori asupra lui Hasdrubal în Spania, precum și recucerirea orașului Capua, în anul 211, într-un moment când Hannibal plecase de acolo, sperând să-i înșele pe romani prefăcându-se că pornește împotriva Urbei. Pedepsa administrată orașului infidel a fost exemplară: toți conducătorii au fost uciși, iar populația deportată

în masă. În întreaga Italie domnea spaima, și încrederea în „eliberatorul” Hannibal se clătinase.

Și iată că, în acel moment, apare marele căpitan care trebuia să răzbune toate umilințele Romei. Cei doi Scipioni care se băteau cu Hasdrubal, deși învingători, au căzut în luptă. Ca să-i înlocuiască, a fost trimis fiul și respectiv nepotul lor, de douăzeci și patru de ani abia, Publius Cornelius, supraviețuitorul de la Ticin și Canae. Nici nu atinsese limita de vârstă pentru o astfel de comandă, însă și Senatul și Adunarea au fost de acord, cu o derogare de la lege în împrejurări atât de grave. Publius Cornelius Scipio fusese un soldat viteaz și un excelent comandant de falange și de cohorte. Reîntors la Roma împreună cu Varro, în clipele acelea tragice care au urmat înfrângerii de la Canae, el devenise sufletul rezistenței. Era frumos. Era elocvent. Purta un nume mare. Se bucura de faima unui om pios, amabil și drept. Nu întreprindea nimic, nici de interes public și nici personal, fără să ceară sfatul zeilor, ducându-se să se roage și să se reculeagă în templu. Mai mult, izbutise să se facă recunoscut de către compatrioții săi drept un om norocos, adică foarte „recomandat” de zei.

Într-adevăr, abia sosit în Spania, unde a găsit armata angajată la asediul Cartagenei, s-a bucurat imediat de bunăvoința zeilor. Pentru cucerirea orașului, trebuia să se traverseze neapărat o mlaștină care avea legătură cu marea și a cărei adâncime nu permitea trecerea ei decât înot; operațiune imposibilă pentru niște oameni ce purtau platoșă, coif și arme. Într-o bună dimineață, Publius Cornelius își adună soldații și le spune că zeul Neptun i-a apărut în vis și i-a promis să-l ajute coborând nivelul apei în mlaștină. Soldații mai îl cred, mai nu-l cred. Dar, când, la un moment dat, îl văd pe generalul lor că intră în apă și o traversează în fugă, scot strigăte de uimire, se iau după el și, ca să se arate mai demni de zei decât de comandant, cuceresc fulgerător obiectivul.

În realitate, nu era vorba de nici o minune. Publius Cornelius aflase pur și simplu, de la pescarii din Taragon, despre jocul mareei, ceva de care veteranii săi, toți niște țărani, habar n-aveau. Dar energia și entuziasmul unei trupe cresc atunci când capătă convingerea că generalul ei îl are pe Neptun în buzunar. Deja se șusotea despre Publius Cornelius că tatăl său nici nu era Scipio, ci un balaur monstruos, în care se preschimbaseră Jupiter. Sau, poate, o fi șusotit-o singur. În acele timpuri, romanii, numai de dragul

unei victorii, erau gata să-i creeze proastă reputație chiar și mamei lor. Oricum, de data aceasta jocul a reușit.

Printr-o astfel de întâmplare, aproape toată Spania a căzut în mâinile Romei. Însă Hasdrubal, care nu mai avea nici un motiv să rămână acolo, a reușit să scape și a pornit-o cu toată armata pe urmele fratelui său, cu intenția de a-l ajunge, prin Franța și peste Alpi. Și, mai bine sau mai rău, a reușit și el să-i treacă. Numai că un mesaj al său către Hannibal, în care îl anunța că sosește, a căzut în mâinile romanilor, care au luat astfel cunoștință de tot planul său de operațiuni. În grabă au fost pregătite două armate noi. Una, comandată de Claudius Nero, avea misiunea să-l imobilizeze în Apulia pe Hannibal care, neștiind nimic, a rămas pe loc. Cealaltă, sub ordinele lui Livius Salinator, l-a așteptat pe Hasdrubal în cel mai potrivit loc, pe Metaurus, lângă Senigallia, și l-a exterminat. Se povestește că generalul a fost decapitat, iar capul său dus în Abruzzi și azvârlit peste valul de pământ în spatele căruia se adăpostea Hannibal cu ai săi. Acesta pierduse deja un ochi de pe urma trahomei. Dar, cu cel care îi mai rămăsese, i-a fost de ajuns ca să poată recunoaște trista rămășiță a fratelui său mai mic pe care îl iubise ca pe un fiu.

Cartaginezul se simțea deja un om sfârșit. Filip al Macedoniei, după o platonice declaratie de război, se lăsase iar cucerit de diplomația Romei și încheiase pace cu ea. Rebelii italieni, înspăimântați de exemplul de la Capua, îi arătau simpatie lui Barca, dar nu-l ajutau. Din cele o sută de nave încărcate cu întăriri, trimise de Cartagina, optzeci se scufundaseră în largul coastelor Sardiniei. Iar „trândăveala de la Capua”, care de atunci a devenit proverbială, slăbise și moralul și fizicul curajoasei armate de la Canae. „Zei”, îi spunea un ofițer lui Hannibal, atunci când el a refuzat să atace Roma, „nu îți oferă toate darurile unui singur om. Tu știi să obții victoriile, dar nu știi cum să te folosești de ele.” Ceva poate că era adevărat în această afirmație.

În anul 204, Scipio, revenit acasă după triumful din Spania, a fost numit iar în fruntea unei noi armate, cea mai puternică, pe care el a imbarcat-o și a îndreptat-o spre Africa. Pentru Cartagina, din ofensiv, războiul devenea defensiv. Speriată, l-a chemat în mare grabă, pe Hannibal al ei, ca s-o apere. Însă acela care s-a înapoiat, după o absență de treizeci și șase de ani, pe jumătate orb și uzat de eforturi și de dezamăgiri, mai era încă, e adevărat, un mare

căpitan, dar nu același demon de douăzeci și opt de ani care își luase zborul din Cartagina. Jumătate din trupele sale au refuzat să-l urmeze. Istoricii romani relatează că ar fi executat, pentru nesupunere, douăzeci de mii. Cu restul a debarcat, în anul 202, recunoscând cu greu orașul din care plecase copil de nouă ani abia; și a venit să se regroupeze cu veteranii care îi mai rămăseseră, în câmpia de la Zama, la vreo cincizeci de mile sud de Cartagina.

Ca forțe, cele două armate erau egale. Și au stat așa să se privească una pe alta multe luni de zile, fiecare întărindu-și propriile poziții. Apoi cea romană a căpătat un ajutor nesperat. Massinissa, regele Numidiei, deposedat de tron de către rivalul său Sifax, amic și protejat al cartaginezilor, a venit să se alinieze cu cavaleria sa în rândurile lui Scipio. Și Hannibal tocmai în cavalerie își puna, ca întotdeauna, speranțele.

Poate că tocmai de aceea, înainte de ciocnire, a vrut să joace și cartea unei înțelegeri prietenești. A cerut să aibă o convorbire cu adversarul, care i-a acordat-o. Cei doi mari generali se întâlneau în sfârșit în persoană. Convorbirea a fost scurtă și, pe cât se pare, extrem de politicoasă. Ambii interlocutori au constatat imposibilitatea unui acord, dar, după cele ce au urmat, s-ar zice că au simțit o vie simpatie unul pentru celălalt. (Stima, nici ea, nu putea lipsi.) S-au despărțit fără ranchiună; și imediat după aceea s-a dezlănțuit lupta.

Hannibal, pentru prima oară în viața sa, în loc să-și impună adversarului inițiativa, a trebuit să i-o suporte. Iar acesta, ca să-l învingă, i-a folosit propria tactică, prinderea în clește. Omul de patruzeci și cinci de ani, Barca, și-a regăsit în acest dezastru energia celor douăzeci de ani ai săi. L-a atacat pe Scipio într-un duel individual și l-a rănit. L-a atacat și pe Massinissa. Și-a orânduit iarăși iarăși de cinci, de șase, de zece ori falangele derutate, ca să le conducă la contraatac. Nu mai era nimic de făcut. Douăzeci de mii din oamenii săi zăceau pe câmpie. Iar lui nu i-a mai rămas decât să încalce pe un cal și să galopeze spre Cartagina. Ajuns acolo, plin de sânge, a convocat Senatul și l-a anunțat că a pierdut, nu o bătălie, ci războiul, sfătuindu-l să trimită o solie care să ceară pace. Așa s-a și făcut.

Scipio s-a arătat generos. A pretins predarea întregii flote cartagineze, mai puțin zece trireme, renunțarea la toate cuceririle din Europa, recunoașterea lui Massinissa într-o Numidie inde-

pendentă, și o despăgubire de zece mii de talanți. I-a lăsat, în schimb, Cartaginei toate posesiunile din Tunis și din Algeria, interzicându-i totuși să mai facă altele, și a renunțat la predarea lui Hannibal, pe care romanii ar fi dorit să-l vadă, în ziua triumfului, înjugat la carul învingătorului.

Unei atitudini atât de cavalești din partea dușmanului său nu i-a corespuns nimic, pentru Hannibal, din partea compatrioților. Tratatul de pace nici nu fusese încă ratificat, că unii cartaginezi deja informau Roma despre intențiile de revanșă ale lui Hannibal care s-ar fi apucat cu toată furia s-o pregătească. În realitate, el nu făcea decât să pună ordine în țara sa, în fruntea partidului popular, să desființeze privilegiile unei oligarhii senatoriale corupte și mercantile, care era cu adevărat răspunzătoare de înfrângere.

Scipio s-a folosit de toată influența pe care o avea ca să-și convingă compatrioții să renunțe la ideea de a pretinde capul marelui său rival. Dar degeaba. Ca să scape de arest și de predare, Hannibal a fugit în timpul nopții călare, a galopat peste două sute de kilometri până la Tapsos și, de aici, s-a imbarcat pentru Antiohia. Regele Antioh șovăia în vremea aceea între pace și război cu Roma. Hannibal l-a sfătuit pentru război și a devenit unul din experții săi militari. Dar, cu toată experiența acestuia, Antioh a fost învins la Magnesia, iar romanii, printre alte condiții, i-au impus predarea lui Barca. Acesta a fugit din nou: mai întâi în Creta, apoi în Bitinia. Romanii nu i-au dat pace și, până la urmă, l-au împresurat pe furiș în ascunzătoarea sa. Bătrânul general a preferat să moară. Titus Livius povestește că, în timp ce ducea la gură cupa cu venin, a spus ironic: „Hai să le redăm romanilor liniștea, dacă tot nu mai au răbdare să aștepte sfârșitul unui bătrân ca mine.” Avea șaiszeci și șapte de ani. Câteva luni mai târziu, învingătorul și admiratorul său, Cornelius, l-a urmat în mormânt.

Acest al doilea război punic a fost de fapt războiul care a decis pentru veacurile următoare soarta Mediteranei și a Europei occidentale, întrucât cel de al treilea n-a fost altceva decât un postscriptum cu totul inutil. El a dat Romei Spania, Africa de Nord, stăpânirea mărilor și bogăția.

Însă din aceste câștiguri a luat naștere o schimbare a vieții romane, care nu avea să se dovedească bună pentru soarta Urbei. Pe câmpul de luptă rămăseseră în total trei sute de mii de oameni

care constituiau floarea agriculturii și a armatei. Patru sute de orașe fuseseră distruse; jumătate din marile gospodării, jefuite, mai ales în Italia de Sud care, exact din acel moment, nu s-a mai repus în întregime pe picioare.

Romanii care trăiseră cu două sute de ani mai înainte ar fi fost în stare să remedieze în câteva decenii aceste lipsuri. Dar urmașii lor nu mai erau făcuți din același aluat. Ceea ce îi ispita acum nu mai era cultivarea pământului, ci comerțul și străinătatea. În loc să obțină bogăția prin muncă răbdătoare și perseverență, ducând o viață cumpătată și chibzuită, le era mai comod să meargă s-o găsească gata făcută în Spania. Acolo unde, de exemplu, ajungea să zgării pământul ca să dai de fier și de aur. Jefuirea popoarelor învinse umpluse cuferele Vistieriei. Tributul pe care le plăteau statele învinse cu sunători de miliarde, an după an, făceau practic din orice roman un rentier și-l dezvătau să mai muncească.

Acest *boom* economic, cum l-ar fi numit americanii, a zăpăcit societatea, făcând acum ca eșafodajul pe care se înălțase până în acel moment să nu i se mai potrivească. A început să se formeze o nouă burghezie, a traficantilor și a antreprenorilor. Obiceiurile s-au mai îndulcit și s-au mai îmblânzit. A luat naștere ceea ce am numi noi azi o *social life*, cu saloane intelectuale și progresiste. Credința în zei a slăbit, ca și cea în democrația care, la vreme de primejdie, trebuia să recurgă la dictatori și la „depline puteri” pentru salvarea patriei.

Criza nu s-a produs dintr-o dată. Dar premisele ei s-au creat atunci, în anii aceia care au urmat catastrofei cartagineze.

XVI

„GRAECIA CAPTA...”

Când Roma s-a decis să înceapă războiul împotriva Greciei, unul din primele transporturi cu pradă adusă de acolo l-a constituit un grup de circa o mie de intelectuali care se distinseseră în lupta de rezistență. Printre ei se afla și un oarecare Polibiu, un pasionat de istorie, care i-a învățat pe romani cum trebuie s-o scrie. „Cu ce fel de sisteme politice”, s-a întrebat el la sosire, „a reușit cetatea asta să cucerească lumea în mai puțin de cincizeci și trei de ani, treabă pe care n-a reușit s-o facă nimeni până acum?”

În realitate, Roma avusese nevoie de mult mai mult de cincizeci și trei de ani. Însă, pentru grecul Polibiu, „lumea” se mărginea doar la Grecia, pentru a cărei cucerire nu fusese efectiv nevoie de mai mult de jumătate de secol. Numai că nu sforăriile politice ale Senatului și ale generalilor romani făcuseră atât de posibil succesul, ci faptul că Grecia, mai înainte de a fi cucerită, se distrusese ea singură. Dezintegrarea sa venise din interior, Roma limitându-se doar să-i culeagă fructele.

Primele contacte pe care Urbea le-a avut cu Grecia se cunosc, de fapt, din timpul lui Pirrus, cel care luase inițiativa să le stabilească, debarcând în Italia în anul 281 cu soldații și elefanții săi, pentru a apăra de agresiunea romană Tarentul și alte orașe grecești. Dar, în momentul acela, Grecia încetase de mult să mai existe ca națiune; sau, mai bine zis, abandonase orice speranță de a deveni așa ceva. Diversele orașe care o alcătuiau își petreceau tot timpul bătăndu-se între ele; și nu mai exista nici unul care să fie în stare să le țină strâns unite pe celelalte, întru apărarea interesului comun.

Ultima încercare de a crea o națiune greacă venise din afară, din Macedonia, o țară pe care grecii din Atena, din Corint, din Teba și din alte părți o considerau barbară și străină. Adevărul e că prea puțin element grecesc avea în ea. Lanțurile inaccesibile ale munților, care o izolau la sud, îi interziseseră contactul cu cultura și educația, deci cu civilizația orașelor de pe coastă, de altfel o civilizație prea orășenească și prea negustorească, pentru a se putea aclimatiza în acest ținut aspru, cu văi închise, cu turme numeroase, cu sate uitate și arhaice. În schimb, populația se păstrase sănătoasă, necioplită și zdravănă. Habar n-avea ea de gramatică și de filozofie; credea doar în zei și asculta doar de stăpâni. Aceștia formau o aristocrație de mari proprietari funciari, a căror singură ocupație era de a-și administra pământurile; iar ca singură distracție, nu cunoșteau decât întrecerile cavaleriești și vânătoarea. La Pella, capitala, se duceau rareori, și fără mare plăcere; nu numai pentru că drumul era obositor, ci și pentru că în acel burg de câmpie lipsit de distracții trăia regele, față de care țineau mult să rămână cât mai independenți. Numai Filip și fiul său Alexandru au reușit să le dezarmeze neîncrederea și să-i unească în vederea unei uriașe aventuri de cucerire a lumii. Fiecare din ei a venit să contribuie la armata comună cu propriul său contingent de forțe, al cărei general s-a proclamat însuși regele; și toți, împreună, sub o comandă unică, mai întâi cea a tatălui, apoi cea a fiului, au ocupat Grecia, au făcut în ea rânduială și au încercat să-i coordoneze forțele la un loc cu cele macedonene, pentru cucerirea lumii.

A fost numai o superbă aventură, care n-a supraviețuit celor doi protagoniști. Când, în anul 323, la vârsta de numai treizeci și trei de ani, Alexandru a murit în Babilon, după ce își condusesese armatele din victorie în victorie până în Egipt și în India, dincolo de Asia Mică, Mesopotamia și Persia, imperiul său efemer s-a surpat în bucăți. Generalilor care se strânseseră la căpătâiul său și-l întrebau pe cine desemnase ca succesor, el le-a răspuns: „Cel mai tare“, dar a uitat să precizeze cine era acesta, sau poate nici el n-o știa. Și atunci ei și-au împărțit moștenirea în cinci: Antipatru a luat Macedonia și Grecia; Lisimah, Tracia; Antigon, Asia Mică; Seleucos, Babilonul și Ptolomeu, Egiptul. Și bineînțeles că au început să se războiască între ei.

Dar să-i lăsăm pe „diadohi“, cum li s-a spus apoi acestor cinci urmași, cu disputele lor care s-au terminat până la urmă toate în avantajul Romei, și să ne oprim doar asupra evenimentelor ce au avut loc imediat în regatul lui Antipatru, care trebuia să păstreze unită Macedonia cu Grecia. Dacă această uniune s-ar fi realizat, atunci Roma ar fi dat peste un os mult mai greu de ros. Însă grecii nu doreau unirea, și au făcut totul ca s-o saboteze. Plutarh povestește că, atunci când Alexandru a murit, atenienii, care avuseseră de pe urma lui numai beneficii, s-au adunat totuși în nesfârșite procesiuni, cântând pe străzi imnuri de victorie, „ca și cum ei ar fi fost aceia care l-au doborât pe tiran“. Demostene, care fusese capul „rezistenței“, dar numai din gură, a avut și el momentele sale de glorie, incitându-și concetățenii să-și organizeze o armată care să-i reziste lui Antipatru. Armata a fost organizată și a fost, bineînțeles, învinsă de noul rege macedonean. Acesta, ca un incult ce era, nu avea slăbiciunile lui Alexandru pentru civilizația Atenei, și a tratat-o, în consecință, așa cum era el obișnuit să-și trateze soldații atunci când nu-l ascultau.

Când a murit și Antipatru, lăsând fiului său Casandru tronul, Atena s-a răsculat din nou. Și a fost din nou înfrântă și pedepsită: zeci de ani s-a continuat așa, cu revolte și represii. După aceea a venit din Asia Mică Demetrios Poliorcetul (care înseamnă „cuceritorul de cetăți“), fiul lui Antigon, ca să-i izgonească pe macedoneni din Grecia. La Atena l-au primit ca pe un învingător și i-au mobilat un apartament chiar în Partenon, pe care el l-a umplut cu prostituate și efebi. După aceea, plictisindu-se de atâtea chefuri, s-a proclamat rege al Macedoniei și, ca atare, a abolit statutul de independență a Atenei, pe care el singur o instaurase, și a încredințat orașul unei garnizoane macedonene.

Din această stare de anarhie care a durat un secol, complicată și cu o teribilă invazie a galilor, Grecia a ieșit, politicește vorbind, terminată. Pe brazda trasă de flota ei comercială și de armele lui Filip, ale lui Alexandru și ale diadohilor, civilizația sa a pătruns peste tot, din Epir în Asia Mică, în Palestina, în Egipt, în Persia, până în India; și, peste tot, clasele conducătoare și intelectuale erau grecești sau grecizante. Filozofia, sculptura, literatura și științele sale, transplantate în aceste țări cucerite, au dat naștere unei culturi noi. Dar, din punct de vedere politic, Grecia murise, și moartă avea să rămână încă două mii de ani.

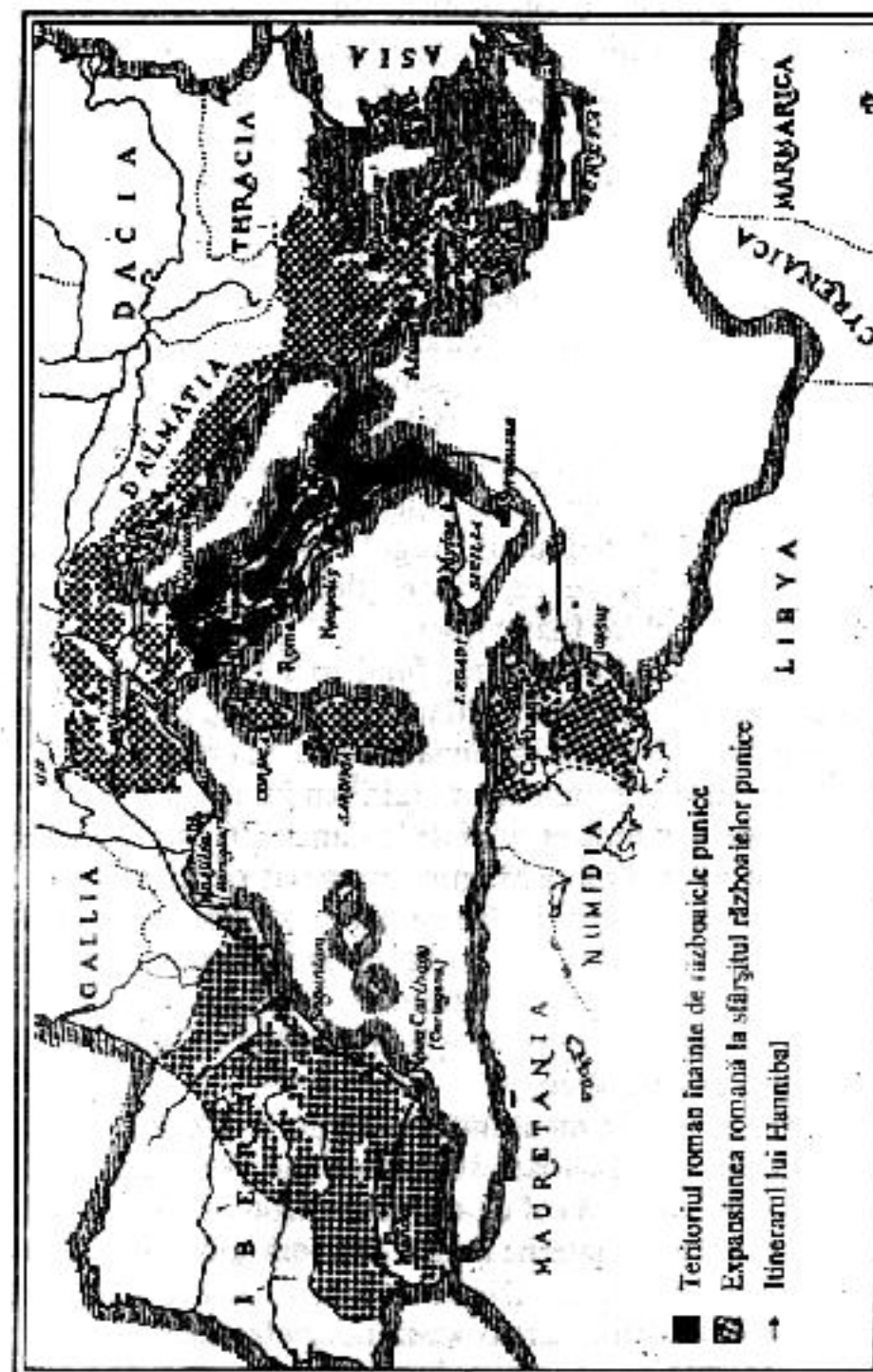
Când, după ce a scăpat de Cartagina, Roma și-a întors privirile înspre Grecia, n-a putut vedea decât un fel de Cale Lactee, formată din stătulețe într-o continuă încăierare unele cu altele. Polibiu n-avea nici un motiv să se minuneze că i-a trebuit Romei atât de puțin ca să le cucerească. Adevărul e că i-ar fi trebuit și mai puțin.

Totul a început din vina lui Filip V, regele macedonenilor. Statul lui, sleit și sărăcit de Alexandru, nu mai era acela de odinioară. Însă era încă cel mai solid din Grecia, ale cărei cetăți se găseau în acel moment împărțite în două Ligi: Liga Ahee și Liga Etolă, care făcuseră între ele pace numai ca să se unească împotriva lui.

În anul 216, Filip, aflând că Hannibal îi zdrobise pe romani la Canae, a încheiat cu acesta un pact și le-a cerut grecilor să-l ajute să distrugă Roma care putea deveni un pericol pentru toți. O conferință a fost convocată la Naupactum, unde Agelau, delegatul etolilor, vorbind în numele celor prezenți, l-a îndemnat pe Filip să ia conducerea tuturor grecilor în această cruciadă. Numai că, imediat după aceea, a început să circule la Atena și prin alte orașe zvonul că Hannibal ar fi lăsat macedoneanului libertatea să dispună cum o vrea el de greci, în schimbul ajutorului primit. Și, deodată, s-a trezit neîncrederea adormită pentru moment, iar Liga Etolă a trimis soli la Roma să ceară ajutor împotriva lui Filip. Acesta, ca să poată face față Greciei, a trebuit să renunțe la Italia și să încheie și el un pact cu Roma, punând astfel capăt, înainte chiar de a fi fost început, acestui prim război macedonean.

După Zama, au urmat Pergamul, Egiptul și Rodosul care au cerut ajutor Romei împotriva neastâmpăratului Filip. Roma, care avea o memorie bună și nu uitase de tentativa regelui macedonean din perioada Canae, a expediat o armată sub conducerea lui Titus Quintus Flamininus, care l-a zdrobit pe Filip la Chinochefalos, în anul 197. Drumul spre Grecia era acum deschis.

Numai că Flamininus era un tip ciudat. Aparținând unei familii patriciene, studiase la Tarent, învățase grecește și era îndrăgostit de civilizația greacă. Ba mai mult, nutrea idei „progresiste”. Nu l-a ucis pe Filip, ci, dimpotrivă, l-a așezat din nou pe tron, în ciuda protestelor aliaților săi greci, care pretindeau că ei obținuseră victoria de la Chinochefalos, așa cum fac și azi unii francezi care spun că ei au învins Germania. După aceea, cu ocazia marilor Jocuri Istmice, care adunau la Corint delegați din întreaga Grecie, a proclamat că toate

DE LA PRIMUL RĂZBOI PUNIC LA CUCERIREA GRECIEI (264-146 î.d.Hr.)

popoarele și orașele grecești erau libere, nu mai aveau de plătit tribut, nu mai erau supuse gamizoanelor romane și puteau să se guverneze după propriile lor legi. Ascultătorii, care se așteptau la o substituție a jugului macedonean cu cel roman, au rămas năucii. Plutarh povestește că au izbucnit atunci niște urlete de entuziasm atât de puternice, că niște corbi care zburau în stol pe deasupra lor au căzut morți la pământ. Dacă și celelalte povești pe care ni le spune Plutarh sunt tot atât de scrupulos adevărate, atunci chiar că avem de ce să fim veseli.

Scepticii din Atena și din alte orașe nu vedeau de ce să se îndoiască de intențiile sincere ale lui Flamininus, deoarece acesta le-a și pus imediat în aplicare, retrăgându-și armata din Grecia. Dar, după ce îl salutaseră ca pe un „salvator și eliberator“, au avut de ce râde atunci când l-au văzut cărând cu el o imensă pradă de război sub formă de opere de artă, eliberate din câteva orașe ale Ligii Etole, unde nu stăteau bine. L-au chemat atunci pe Antioh, ultimul urmaș al lui Seleucus, regele Babilonului, ca să-i reelibereze. De cine și de ce, nu se știe, având în vedere că Flamininus îi lăsase chiar foarte liberi.

Pergamul și Lampsacos care, fiind mai în vecinătatea lui Antioh și cunoscându-l mai bine, știau la ce să se aștepte din partea lui, au cerut ajutorul Romei. Iar Senatul, care nu crezuse deloc în experimentul liberal și progresist al lui Flamininus, a expediat o nouă armată, sub comanda eroului de la Zama. Cu oameni puțini, acesta l-a atacat pe Antioh la Magnesia, l-a pus pe fugă, în ciuda sfaturilor strategice pe care i le dăduse Hannibal, oaspetele său, și i-a asigurat Romei aproape întregul țărm mediteranean al Asiei Mici. După aceea s-a îndreptat către nord, i-a bătut pe galii care mai rămăseseră încă prin regiune, și s-a înapoiat în Italia fără să se atingă de nici un oraș grecesc.

Multă vreme Roma a menținut această politică de toleranță și de respect, foarte asemănătoare aceleia pe care Statele Unite au practicat-o în Europa după cel de al doilea război mondial. Intervenea în problemele lor interne numai când era solicitată și căuta să mențină ordinea existentă. Din acest motiv, se alegea cu toate antipatiile nemulțumiților, care o acuzau de defetism.

A fost o stare de spirit a „maselor“ din care a crezut că poate trage foloase Perseu al Macedoniei. Succesor al lui Filip, în anul 179, i-a chemat pe toți să se unească într-un război împotriva

Romei. Era căsătorit cu fiica lui Seleucus, urmașul lui Antioh, pe care și l-a făcut aliat și pe care l-a târât după el în Iliria și în Epir. Acestea au fost singurele state care i-au dat, practic, ajutor, atunci când o a treia armată romană, condusă de Emilius Paulus, fiul consulului căzut la Canae, l-a ajuns pe Perseu la Pidna, în anul 168, i-a distrus oastea, iar pe el l-a dus la Roma în lanțuri, ca să împodobească carul de triumf al învingătorului.

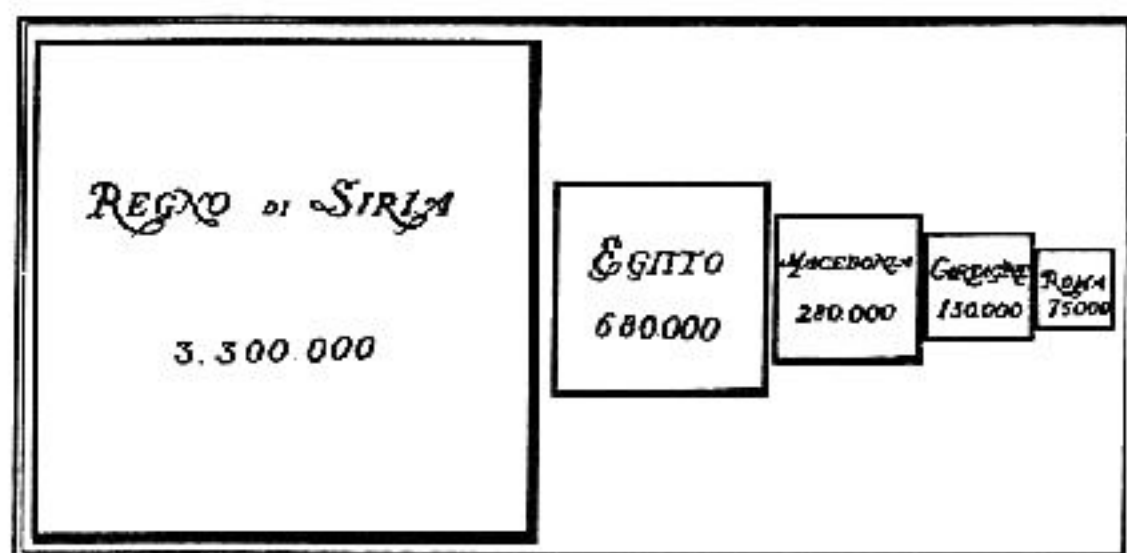
În mâinile lui Emilius a căzut, printre alte lucruri, și arhiva secretă a învinsului, unde s-au descoperit documente legate de conjurație, cu dovezi despre cei ce se făcuseră răspunzători de ea. Drept pedeapsă, șaptezeci de orașe macedonene au fost distruse; Epirul și Iliria, devastate; Rodosul, care conspirase și el, fără să ia însă parte activă la război, a fost deposedat de tot ce stăpânea în Asia Mică; și mii de simpatizanți greci ai lui Perseu, printre care și Polibiu, au fost duși ca ostateci la Roma.

Era deja un semn că Senatul, o dată cu abandonarea iluziilor lui Flamininus și ale altor filo-eleni ai Romei, printre care chiar și Scipionii, depășise acum complexul de inferioritate față de Grecia, și că revenea la sistemele sale tradiționale de tratament aplicat învinșilor. Dar nici măcar de această dată turbulenții greci n-au vrut să înțeleagă. De atunci, timp de câțiva ani, în diverse orașe au venit la putere noi clase proletare, care confundau perfect socialismul cu naționalismul. Liga Aheea a fost refăcută și, când s-a știut că Roma e încurcată în teribilul ei război contra Cartaginei, a chemat toată Grecia la lupta pentru eliberare.

Numai că acum Roma putea să ducă liniștită și un război pe două fronturi. În timp ce Scipio Emilianus se imbarca pentru Africa, consulul Mummius s-a năpustit asupra Corintului, una din cetățile cele mai rebele. A asediat-o, a cucerit-o, i-a ucis pe toți bărbații, le-a luat sclave pe femei și, încărcând pe vase tot ce se putea transporta la Roma, i-a dat foc. Grecia și Macedonia au fost constituite într-o singură „provincie“ sub un guvernator roman, cu excepția Atenei și Spartei, cărora li s-a recunoscut o oarecare autonomie.

În sfârșit, Grecia își găsisse liniștea: liniștea cimitirului.

Cel de al treilea, și ultimul, război punic a fost dorit de Cato Cenzorul și provocat de Massinissa, amândoi destinați să nu-i apuce sfârșitul.

EXTINDEREA ÎN KM PĂTRAȚI A CELOR MAI MARI STATE
MEDITERANEENE LA ÎNCEPUTUL RĂZBOAIELOR PUNICE

Acest Massinissa a fost unul din personajele cele mai ciudate ale antichității. A trăit până la nouăzeci de ani, a avut un fiu la optzeci și șase și, la optzeci și opt, mai galopa încă în fruntea trupelor. După Zama, și-a recăpătat tronul în Numidia și, cum Cartagina se angajase față de Roma să nu mai poarte războaie, nu ezita nici o clipă s-o necăjească prin nesfârșite incursiuni și jafuri. Cartagina protesta și Roma o calma. Dar, după ce și-a achitat și ultima din cele cincizeci de rate anuale de despăgubiri de război datorate Romei, Cartagina s-a revoltat împotriva acestor acte arbitrare și l-a atacat pe Massinissa.

Pe vremea aceea la Roma era tare partidul lui Cato care, ori de câte ori ținea un discurs, indiferent de subiect, încheia cu refrenul: „În rest, cred că trebuie să distrugem Cartagina”. În incidentul cu Massinissa, Senatul, ajutat de acesta, a văzut o ocazie nimerită ca nu numai să ceară Cartaginei abținerea de la orice inițiativă, ci să-i pretindă drept ostatici și trei sute de copii de familie nobilă. Copiii i-au fost acordați, în plânsetele mamelor, dintre care multe s-au aruncat înot în urma navelor care îi duceau și s-au înecat. Imediat după aceea, romanii, văzând că această

provocare nu fusese de ajuns, au mai pretins să le fie predate și toate armele, toată flota și o mare parte din grâu. Iar atunci când și aceste pretenții le-au fost satisfăcute, Senatul a mai cerut ca întreaga populație a Cartaginei să se retragă la zece mile distanță de oraș, acesta urmând să fie ras la pământ. Solii cartaginezi au obiectat în zadar, spunând că niciodată în istorie nu se mai auzise de o asemenea atrocitate; s-au aruncat la pământ, și-au smuls părul din cap, s-au oferit singuri să fie uciși. În zadar însă. Roma voia război, și război trebuia să fie, cu orice preț.

Când s-a aflat acest lucru la Cartagina, mulțimea dezlănțuită i-a linsat pe conducătorii care predaseră copiii, pe ambasadori, pe miniștri și pe toți italienii care le-au picat în mână. Apoi, înnebuniți de furie și de ură, i-au chemat sub arme pe toți cetățenii, inclusiv pe sclavi, au transformat casele în fortărețe și, în două luni de activitate febrilă, au pregătit opt mii de scuturi, optsprezece mii de săbii, treizeci de mii de lănci și o sută douăzeci de nave.

Asediul, pe uscat și pe mare, a durat trei ani. Scipio Emilianus, copilul adoptiv al fiului învingătorului de la Zama, și-a câștigat o îndoielnică faimă cucerind până la urmă orașul în care, timp de încă șase zile, stradă cu stradă, casă cu casă, au continuat luptele. Atacat de francirorii care acționau de pe acoperișuri și de la ferestre, Scipio a ordonat distrugerea tuturor clădirilor.

Cei care, până la urmă, s-au predat numărau doar vreo cincizeci și cinci de mii, dintr-un total de cinci sute de mii de locuitori ai Cartaginei; restul erau morți. Generalul lor care, întâmplător, se numea tot Hasdrubal, a cerut pentru sine îndurare, iar Scipio i-a acordat-o. Nevastă-sa, de rușine, s-a aruncat împreună cu copiii în flăcările unui incendiu.

Scipio a cerut Senatului să nu-l oblige să execute un masacru. I s-a răspuns că nu numai Cartagina, ci și toate anexele sale trebuiau distruse. Orașul a continuat să ardă încă timp de șaptesprezece zile. Puținii supraviețuitori au fost vânduți ca sclavi. Iar teritoriul lor a devenit de atunci o „provincie” cunoscută sub numele generic de Africa.

N-a existat un tratat de pace, pentru că nu s-ar fi știut cu cine să fie încheiat. Solii cartaginezi avuseseră dreptate: niciodată în istorie nu mai fusese comisă o asemenea atrocitate.

Din fericire pentru ei, nici Cato, nici Massinissa n-au avut timp să mai sufere de remușcări. Erau deja morți.

XVII

CATO

În anul 195, imediat după primul război punic, femeile din Roma au organizat o manifestație, s-au îndreptat spre For și au cerut Parlamentului abrogarea Legii Oppia, promulgată în timpul regimului de austeritate impus de amenințarea iminentă a lui Hannibal și care interzicea sexului frumos podoabele de aur, rochiile colorate și utilizarea trăsurilor.

Pentru prima oară în istoria Romei, femeile deveneau protagoniste într-o problemă, luau o inițiativă politică, își afirmau, cu alte cuvinte, drepturile. Până atunci nu se mai întâmplase așa ceva. Timp de cinci secole și jumătate, adică de când a fost întemeiată, Roma a avut o istorie a bărbaților cărora femeile le-au servit, în masă și anonim, drept cor. Puținele din ele ale căror nume se mai cunosc, Tarpeia, Lucretia, Virginia, poate că nici n-au existat vreodată și nu încarnează personaje credibile, ci doar monumente ale Trădării sau ale Virtuții. Viața publică romană era doar masculină. Femeile nu contau decât în cea particulară, adică în cerul casei și al familiei, unde influența lor era legată, în mod exclusiv, de rolul de mamă, de soție, de fiică sau de soră.

Marcus Porcius Cato, în calitatea sa de „cenzor” însărcinat cu supravegherea moravurilor, s-a opus în Senat cererii. Și discursul său, transmis nouă de Titus Livius, spune multe despre transformările petrecute în acei ultimi ani în viața de familie și socială a Urbei.

„Dacă fiecare din noi, domnilor, și-ar fi păstrat autoritatea și drepturile de soț în propria-i casă, n-am mai fi ajuns azi aici. Acum, priviți unde suntem: aroganța femeii, după ce a redus la zero libertatea noastră de acțiune în cadrul familiei, este pe cale s-o

distrugă chiar și în For. Aduceți-vă aminte cât ne-am străduit să le ținem în mână pe femeile noastre și să înfrânăm bunul lor plac atunci când legile ne permiteau s-o facem. Ei bine, închipuiți-vă ce-o să fie de acum înainte dacă aceste legi vor fi revocate, iar femeile așezate pe același picior de egalitate cu noi. Voi le cunoașteți pe femei: faceți-le egale cu voi și îndată o să vă treziți cu ele în cărcă, drept stăpâne. Până la urmă așa o să fie: bărbații din întreaga lume, care în întreaga lume le conduc pe femei, sunt conduși de bărbații ce se lasă conduși de femei: romanii.”

Demonstrantele i-au răs oratorului în nas, dar el, de altfel ca toți cei ce spun adevărul, era obișnuit cu asta; și Legea Oppia a fost abrogată. Cato a încercat degeaba s-o mai facă simțită, înzecind impozitele pe articolele de lux. Sunt curente pentru care, atunci când încep să sufle, nu există nici o barbă de cenzor care să le oprească. Și sufragetele, odată luată inițiativa, nu se gândeau să-i dea drumul din mână. Încetul cu încetul, ele au obținut și dreptul de a-și administra propria zestre, ceea ce le făcea, din punct de vedere economic, independente și libere, cum s-ar spune azi, „să-și trăiască viața”; apoi, pe acela de a putea să divorțeze de bărbat; iar uneori, dacă nu reușeau, să-l otrăvească. Și tot mai mult au înclinat către practici malthusiene, ca să scape de „corvoada” cu copiii.

Contrar părerilor despre el și felului cum a fost zugrăvit, bărbatul acesta care încerca să se pună în calea unor mode noi, toate de origine greacă, nu era deloc un moralist insuportabil, cu gură rea și bolnav de ficat. Din contră, Marcus Porcius Cato era un țaran plebeu din împrejurimile orașului Rieti, plesnind de sănătate și de bună dispoziție, care a trăit până la vârsta de optzeci și cinci de ani (ceea ce, pentru acele vremuri, ține de legendă) și a murit după ce a obținut toate satisfacțiile, inclusiv aceea care îi era lui cea mai pe plac: să-și facă mulți dușmani.

A fost o întâmplare că a devenit un om politic de marcă și poate personajul cel mai interesant al acelei epoci. Trăia modest, ca un stoic, pe mica sa bucată de pământ pe care o cultiva muncind-o singur, atunci când a venit să se instaleze, nu departe de dânsul, un bătrân senator la pensie, Valerius Flaccus, retras acolo dezgustat de corupția ce domnea la Roma. Era un patrician de modă veche, adică din accia care fac alergie la rafinamente; a prins drag de tânărul cu mâini bătătorite, cu apucături simple, cu păr roșu și dinții rari, care îi citea pe clasici în ascuns, fiindcă se

simțea jenat de asta ca de un viciu ceva mai puțin decât rușinos. Și învățase să scrie și să vorbească despre clasici într-un stil limpede și concis. Au devenit prieteni pe acest fond de gusturi și de idei comune. Și Valerius l-a îndemnat să se facă avocat pe Marcus, care se numea Porcius pentru că familia sa crescuse întotdeauna porci, și Cato pentru că toți strămoșii săi fuseseră niște șireți. Era meseria cu care debutai în viața politică. Și poate că senatorul l-a lansat în ea tocmai cu scopul și speranța de a avea un urmaș în polemica anti-modernistă pe care vârsta nu-i mai permitea s-o continue.

Cato a susținut și a câștigat, unul după altul, o serie de procese în fața tribunalului local. Apoi, cu o clientelă sigură, a deschis, cum s-ar spune azi, un birou la Roma, s-a prezentat în alegeri și a învins în așa-zisul „*cursus honorum*”, cu victorii la Hannibal. Edil la treizeci de ani în 199, pretor în 198, iar, după trei ani, consul. Apoi a ținut-o tot așa: tribun în 191, cenzor în 184 și, practic, a continuat, magistratură după magistratură, până la adânci bătrâneți, distingându-se mai ales în timp de război, când schimba galoanele civile cu cele militare. Viața de tabără îi plăcea mai mult decât cea din For, pentru că acolo putea face cu mai multă relevanță apel la disciplină, considerată de el drept o condiție a valorilor morale. Se pare că a fost un general cam pedant, însă ostașii i-o iertau, pentru că mărșăluia pe jos împreună cu ei, lupta calm și cu curaj, iar când începea jaful, care era considerat un drept al învingătorului, acorda fiecărui ostaș o livră de argint pentru prada pe care o încredința în întregime Senatului, fără să oprească un dram măcar pentru sine.

Aceasta era o regulă respectată aproape întotdeauna de generalii romani, până la războaiele punico; de câțiva timp însă ea devenise o excepție. Nici guvernul nu mai urmărea cu atenție cât luase pentru el învingătorul, dacă prada era bogată. Quintus Minucius adusese din Spania treizeci și cinci de mii de livre de argint și treizeci și cinci de mii de dinari; Manlius Vulson, din Asia, patru mii cinci sute livre de aur; patru sute de mii de sesterți, cam cât două miliarde de lire, fuseseră stoarse de la Antioh și Perseu. Sub ploaia asta de aur, era normal ca onestitatea generalilor și a magistraților romani, strâns legată de sărăcie, economie și avarie, să se sufocă. Iar lupta dusă de Cato pentru a

împiedica asemenea lucruri era sortită falimentului. Oricum, el a dus-o totuși.

În anul 187, pe când era tribun, le-a cerut lui Scipio Emilianus și fratelui său Lucius, care se înapoiau victorioși din Asia, să dea socoteală Senatului de sumele vărsate ca despăgubiri de război de la Antioh. Era o cerere perfect legitimă dar care a surprins Roma, pentru că punea sub semnul îndoielii corectitudinea învingătorului de la Zama, un om cu adevărat deasupra oricăror bănueli. Nu s-a înțeles nici până azi ce l-a îndemnat pe Cato să facă acest gest, el care nu putea ignora desigur integritatea Africanului și imensa lui popularitate. Poate că, pur și simplu, a vrut numai să reînvioreze un principiu care era pe cale să cadă în desuetudine, căci generalii, indiferent de numele și de meritele lor, erau obligați să facă aceste dări de seamă; sau poate se ascundea aici vreo antipatie violentă împotriva clanului Scipionilor, niște estetizanți, elenizanți și modernizanți?

Poate că și una și alta. Oricum însă, această pretenție i-a adus pe cap toată oligarhia familiilor dominante care, în cercul aristocrației senatoriale, dețineau practic monopolul puterii. Până la Silla, istoria romană s-a rezumat doar la aceea a unor dinastii și, de fapt, ea prezintă în mod continuu aceleași nume. Din ultimii două sute de consuli ai Republicii, jumătate aparțin doar unui număr de zece familii, cealaltă jumătate, altor șaisprezece. Și, printre ele, cea a Scipionilor era probabil una din cele mai însemnate, începând cu cel ce căzuse la Trebbia, până la acesta care triumfase la Zama, tatăl adoptiv al celui care mai târziu avea să distrugă Cartagina.

Africanul, deși rănit în amorul propriu, se pregătea să răspundă, însă fratele său Lucius l-a împiedicat s-o facă. Atunci, scoțând din geantă documentele care conțineau conturile cu încasările și vărsămintele în cauză, le-a rupt în bucăți în fața Senatului. Pentru acest gest a fost adus înaintea Adunării și condamnat pentru fraudă. Dar pedeapsa i-a fost anulată în urma veto-ului unui tribun, un anume Tiberius Sempronius Gracchus, despre care o să mai auzim noi, și care era rudă cu acuzatul, fiind soțul fiicei acestuia, Cornelia. Ceea ce confirmă politica de dinastie despre care tocmai vorbeam. Eroul de la Zama a fost convocat în adunare pentru a fi judecat. Dar el a întrerupt dezbaterile, invitând deputații la templul lui Jupiter, pentru a sărbători aniversarea

sarea marii sale victorii, care cădea tocmai în ziua aceea. Deputații l-au urmat și au asistat la slujbă. Dar, înapoiți la Parlament, l-au convocat din nou pe general. De astă dată, el a refuzat să se prezinte și, mâhnit de atâta insistență, s-a retras la vila sa de la Literno, unde a rămas până la sfârșitul vieții. Persecutorii l-au lăsat, până la urmă, în pace. Cato, însă, a deplâns, pe bună dreptate, faptul că, pentru prima oară în istoria Romei, meritele militare ale unui acuzat au putut împiedica mersul justiției și, cu acest episod, a denunțat începuturile unui individualism care avea să corupă curând societatea prin cultul personalității și să distrugă democrația. Evenimentele își vor lua sarcina să-i dea mai târziu deplină dreptate.

Cineva poate să se întrebe cum, cu atâția adversari puternici, ca femeile și „Mafia” familiilor aristocrate, a reușit totuși acest „bețe-n roate” să reziste în șa și să câștige alegerile ori de câte ori își depunea candidatura pentru o funcție? Puțini, de fapt, îl iubeau. Onestitatea sa în acele vremuri de corupție, ascetismul său într-o epocă de moliciuni, erau resimțite de toți ca o remușcare. El reprezenta ceea ce fiecare ar fi trebuit și poate ar fi voit să fie, dar din păcate nu era. Și tocmai de aceea îl respectau, detestându-l totuși, și îi acordau sufragiul. Pe deasupra, mai era și un mare orator. Lucru destul de curios și acesta, pentru că debutase în literatură publicând un tratat împotriva retorilor, unde anticipa faimoasa frază a lui Verlaine: „Când întâlnești oratoria, sucește-i gâtul”. Și tocmai învățându-i fără răgaz pe alții cum nu trebuie să vorbească, învățase el însuși s-o facă, și încă foarte bine. Puținul ce ne-a rămas din discursurile sale ajunge să-l recunoaștem mai bun decât Cicero, fără îndoială mai armonios, mai pretențios și, din punct de vedere literar, superior acestuia, dar mai puțin direct; eficace și sincer. Ceea ce demonstrează că nu există elocință, după cum nu există literatură, după cum nu există muzică și nici pictură, după cum nimic nu există fără o forță morală și o convingere reală care să le susțină.

Cato știa să condimenteze cu umor și cele mai severe rechizitorii ale sale. Când, de exemplu, în calitate de cenzor, l-a dat afară din Senat pe Manilius pentru că își sărutase soția în public, și a fost întrebat dacă nu i s-a întâmplat și lui s-o facă vreodată, a răspuns: „Ba da, însă numai când tună. De aia mă și binedispune întotdeauna vremea rea.” Chiar când i se intentau

proces și era combătut cu zeci de probe sub cele mai diferite acuzații, el își păstra buna dispoziție și râdea în aceeași măsură în care și mușca. Cu mereu nelipsitul său sarcasm, cu glumele sale țărănești, cu obrazul său brăzdat de răni, cu părul roșu și cu dinții săi rari, nu era o plăcere să-l ai în față ca adversar. Și n-ar fi reușit nimeni să-l dea jos, dacă la un moment dat nu s-ar fi plictisit de atâtea lupte inutile și nu s-ar fi retras singur, de bunăvoie, ca să scrie cărți, ocupație pe care în sinea lui o disprețuia.

A făcut-o pentru că voia să opună un text scris în latină acelor scrieri pe care de mult toți literații se apucaseră să le redacteze în greacă, o limbă ce amenința să-și asigure monopolul culturii romane. *De agricultura*, unica scriere care de fapt ne-a rămas de la el, este prima carte adevărată în proză născută la Roma. Și e un ciudat manual practic în care, la un loc cu idei vag filozofice, se amestecă sfaturi pentru îngrijirea reumatismului și vindecarea diareei. Cât despre criteriile de exploatare a pământului, iată-le: „Cel mai bun lucru”, zice el, „este creșterea cu profit a vitelor. Apoi? Apoi o creștere a vitelor cu profit moderat. Și apoi? Apoi o creștere a vitelor nici măcar cu un profit mai puțin moderat. Apoi? Apoi... Apoi, aratul și semănatul.” Cato nu voia să se întoarcă nici măcar la agricultură, ci la păstorit.

Nimeni n-a avut ca el presentimentul decadenței Romei, și nimeni n-a diagnosticat mai bine unde era focarul infecției, în Grecia. Îi studiasse limba; cult și avizat cum era, umblând îmbrăcat fără nici un fason, înțelesese că toată cultura elenă era prea elevată și mult prea rafinată față de cea romană, ca să nu o corupă. Pe Socrate îl numea „o fată bătrână și flecărească”, și era de acord cu judecătorii care îl condamnaseră la moarte ca pe un stricător al legilor și al caracterului Atenei. Dar îl și admira, tot atât cât îl ura, exact pentru că își dădea seama că ideile lui ar fi cucerit Roma. „Crede-mă pe cuvânt”, scria el fiului său, „că dacă poporul ăsta reușește să ne contamineze cu cultura lui, suntem pierduți. Au început deocamdată cu medicii care, sub pretext că ne îngrijesc, au venit să ne distrugă pe noi, «barbarii». Eu îți interzic să ai de a face cu ei.” Mai degrabă ar fi acceptat să-l vadă mort decât vindecat de aspirinele și vitaminele grecești.

Este foarte probabil ca tocmai această spaimă să-i fi sugerat insistența care l-a făcut celebru cu al său *delenda Carthago*. Mai mult decât să împiedice o renaștere a cetății feniciene, el urmărea

să smulgă Roma din mrejele tentației de a cuceri Grecia. Dorea ca patria sa să privească spre Occident și nu spre Orient, de unde, spunea el, nu ar fi avut parte decât de vicii și de boli. Și se poate să fi fost dezamăgit de viteza cu care Scipio își îndeplinise misiunea. Ar fi preferat un război defensiv contra zece Hannibali unei ofensive contra Eladei. Și, când i-a văzut pe consulii Marcus Fulvius și Emilius Paulus înapoindu-se de acolo încărcăți cu statui, picturi, cupe de metal, oglinzi, mobilă de preț și stofe brodate, iar poporul căscând gura în fața acestor minunății și discutând despre modă, stil, pălărioare, sandale, argintărie și cosmetice, trebuie că s-a luat cu mâinile de păr.

A murit în anul 149, atunci când Senatul se hotărâse deja să-l trimită pe ultimul Scipion *ad delendam Carthaginem*. Poate că acest gest i-ar mai fi dat un suflu de speranță; sau, cel puțin, ne place nouă s-o credem. Dacă ar mai fi apucat să trăiască, și-ar fi dat seama că distrugerea Cartaginei nu servise chiar la nimic. Ba dimpotrivă, odată dispărut acest oraș de pe fața Africii și a Mediteranei, romanii n-au mai avut ochi și urechi și nici minte decât pentru Fidias, Praxitele, Aristotel, Platon, bucătăria, sulimanurile și „hetairele” Atenei.

XVIII

„...FERUM VICTOREM CEPIT”

Multă vreme după aceea, Horațiu a confirmat *a posteriori* temerile exprimate *a priori* de Cato, prin versul său rămas celebru: „*Graecia capta ferum victorem cepit*” (Cucerită, Grecia l-a cucerit pe barbarul ei învingător). Și, ca s-o poată face, ea s-a folosit de arme diverse: religia și teatrul pentru plebe, filozofia și artele pentru clasele de sus, care încă nu erau cultivate, dar din nefericire aveau să fie.

Lui Polibiul, când a fost adus prizonier, i s-a părut că religia Romei era încă solidă. „Cauza pentru care, după părerea mea”, scrie el, „Imperiul Roman se situează deasupra tuturor celorlalte, este religia practică aici. Ceea ce la alte popoare este considerat drept superstiție condamnată, aici la Roma constituie cimentul statului. Tot ce ține de ea este înveșmântat cu atâta pompă și condiționează în asemenea măsură viața publică și privată, că nicidecum nimic nu-i va putea face concurență. Cred că guvernul a inițiat intenționat acest sistem pentru mase. El n-ar fi necesar dacă un popor s-ar compune exclusiv din oameni luminați; dar, pentru mulțimile care întotdeauna au fost obtuze și ușor supuse pasiunilor oarbe, e bine să existe cel puțin o teamă care să le țină în frâu.”

Unui om ca el, proaspăt venit din Grecia, unde scepticismul și neîncrederea nu mai aveau margini, se înțelege că romanii, care mai conservau încă o licărire de credință, trebuie să i se fi părut niște monahi. Dar era vorba doar de o licărire, deși unele forme liturgice („pompa”, spunea Polibiul) mai erau, prin puterea obișnuinței, respectate. Cato, care totuși mai spera să salveze toate vechile obiceiuri și credințe, se întreba într-un discurs public cum făceau *augurii*, care își cunoșteau unul altuia trucurile, de nu-și

rădeau în nas atunci când se întâlneau pe stradă? Iar Plaut putea să-l ridiculizeze nepedepsit pe scenă pe Jupiter, în rolul seducătorului Alcmeniei, și să-l prezinte pe Mercur ca pe o paiață.

Poporul, care bătea din palme la aceste comedii ireverențioase, era același care cu puțin mai înainte, la vestea dezastrului de la Canae, năvălise în piață strigând: „Cărui zeu trebuie să ne rugăm pentru salvarea Romei?” E clar că numai în clipele de primejdie romanii își mai aduceau aminte că au un zeu. Nu-l găseau însă pe cel mai potrivit, printre atâția câți populau paradisul. Și curios a fost răspunsul guvernului, care a hotărât să încredințeze salvarea Urbei nu unui zeu roman, așa cum se întâmplase mereu până atunci, ci unei zeițe grecești, Cibelei, poruncind ca statuia ei să fie transportată de la Pessino, din Asia Mică, unde se găsea, la Roma. Attalus, regele Pergamului, a fost de acord cu transferul. Și astfel, *Magna Mater*, cum fusese rebotezată zeița, a ajuns într-o bună zi la Ostia, unde o aștepta, în fruntea unui comitet de nobile matroane, însuși Scipio Africanul. La Roma s-a răspândit zvonul că vasul, împotmolit la gurile Tibrului, a fost salvat și condus pe fluviu în sus, până în inima orașului, de către vestala Virginia Claudia, prin puterea castității sale. Și toți, că o credeau sau nu, au ars tămâie în calea zeiței pe care matroanele au purtat-o în triumf până la templul Victoriei. Senatul a fost nițel scandalizat când a aflat că marea mamă trebuia să fie asistată de preoți castrați. La Roma, în colegiile sacerdotale, nu exista așa ceva. Până la urmă au găsit vreo câțiva, printre prizonierii de război, și i-au făcut preoți de ocazie.

Din momentul acela, liturghia greacă s-a răspândit și a fost aplicată nu numai zeilor care veneau din Grecia, dar și celor romani. Și rezultatul a fost că, din austeră și mai degrabă lugubră, cum fusese până atunci, ea a devenit veselă și carnală. În anul 186, Senatul a aflat cu stupeoare, alarmat, că poporul prinsese drag în special de Dionisos, că îl declarase preferatul lui, că umplea templele sale și îi aducea cu mult entuziasm sacrificii. E ușor de înțeles motivul: sacrificiile constau în uriașe ospete, în beții de pomină și într-un total desfrâu în relațiile dintre bărbați și femei. Ce să mai vorbim, erau orice altceva decât „sacrificii”. Poliția a făcut o mare razie printre participanții la asemenea serbări, arestând șapte mii, condamnând la moarte vreo câteva sute, pe alții la pușcărie, și a suprimat cultul. Dar dacă trebuie să intervină

jandarmii ca să salveze obiceiurile unui popor, asta spune clar că ele sunt în agonie.

De altfel, acest lucru se vedea bine la teatru, care era pe cale să devină un adevărat templu la Roma.

Cea dintâi încercare de spectacol a fost aceea a lui Livius Andronicus, prizonierul de război tarentin, grec de origine, care înscenase, interpretase și cântase în versuri „saturnine” necizelate, în anul 240, *Odissea*. Așa cum am mai spus, publicul și guvernul au rămas încântați, într-atât încât au permis actorilor să se constituie într-o „corporație” și să se organizeze pentru marile sărbători ale anului, așa-zisele *ludi scenici*.

Cinci ani după această istorică premieră, un alt prizonier de război, de data asta napolitan, Cneius Nevius, a prezentat o altă comedie cu iz aristofanesc, unde ridiculiza abuzurile și ipocrizia societății romane. Poporul s-a amuzat. Însă familiile influente, care se simțeau vizate, au protestat. Erau prea inculte și prea necioplite ca să accepte satira, care își căpătase dreptul de cetățenie numai la popoarele foarte civilizate. Bietul Nevius a fost arestat și a trebuit să retracteze. A scris o altă comedie, cu intenția desigur să nu ofenseze pe nimeni dar, cum era un om plin de spirit, nu a reușit. Căci și de data aceasta i-au scăpat de sub pană câteva apropouri ironice, și a plătit-o cu deportarea. Astfel, Roma a pierdut în același timp un comedialograf care putea deschide drum unei producții originale, nu copiate după modele străine, și un umorist care ar fi putut să-l învețe pe acest popor greoi și posac arta de a zâmbi, de a-și da seama de propriile-i defecte și de a și le corecta. Nevius a continuat să scrie și în exil, lăsând urmașilor un poem dramatic urât, legat de istoria Romei, plin de un patriotism deșănțat.

Din acel moment, teatrul roman a continuat să-l copieze pe acel grec, până în clipa când un al treilea străin a venit să-i insufle un pic de originalitate. Quintus Ennius, originar din Apulia, era fiul unui italic și al unei grecoaice. Studiase la Tarent, unde se jucau dramele lui Euripide, de care era fascinat. După aceea plecase să-și satisfacă serviciul militar și, în Sardinia, atrăgând prin curajul său atenția lui Cato, chestor în localitate, acesta l-a luat cu el la Roma. *Analele* sale, o istorie epică a Romei, de la Enea până la războaiele punice, au fost, până la Vergiliu, poemul național al Urbei. Dar pasiunea lui era teatrul, pentru care a scris

vreo treizeci de tragedii, luând în zeflema cel mai des zelul bigoșilor. Și iată convingerile sale religioase, prin gura unuia din eroii săi: „Vă asigur, prieteni, că zeli există, numai că îi doare în cot de ce fac muritorii. Altfel cum puteți să vă explicați că binele nu este întotdeauna răsplătit cu bine și răul cu rău?” Cicero, care ne transmite această frază, unde străbat deja teoriile lui Epicur, și care afirmă că a auzit-o cu propriile sale urechi, ne asigură că mulțimea a aplaudat-o îndelung și zgomotos.

Ennius i-a sfătuit pe urmașii săi să facă în comedii și puțină filozofie, însă nu prea multă. Din păcate, el însuși a fost primul care să nu țină cont de această înțeleaptă maximă; a vrut să scrie drame de „idei”, cum se spune azi. Și publicul, plictisit, i-a întors spatele ca să alerge la farsele lui Plaut, primul adevărat comedigraf al Romei.

Acesta venea din Umbria, unde se născuse în anul 254, și însuși numele său te făcea să râzi. Titus Maccius Plautus însemna: Titus, paiața cu picioare plate. A început ca „figurant”, a strâns ceva bani, i-a investit într-o afacere proastă și i-a pierdut. Atunci, ca să aibă ce mânca, a început să scrie. Pentru moment a adaptat comedii grecești, introducând în ele glume legate de evenimentele romane ale vremii. Și, când a văzut că publicul tocmai de astea se amuză cel mai tare, a părăsit modelele străine și a început să compună pe subiecte originale, inspirându-se din cronicile orașului și inaugurând astfel un adevărat teatru de „moravuri”.

A devenit repede idolul publicului, căruia îi plăcea buna sa dispoziție sinceră și râsul său sănătos rabelaisian. *Miles gloriosus* a provocat delir în staluri. Toți l-au îndrăgit și i l-au acceptat și pe *Amphitruon*, care conținea o satiră ireverențioasă la adresa lui Jupiter, înfățișat ca un vulgar donjuan care, pentru a o seduce pe Alcmena, luase chipul soțului acesteia și se invoca singur oferindu-și sacrificii.

În anul în care Plaut a murit, 184, a sosit la Roma Terentius, un sclav cartaginez, care a avut norocul să trăiască în casa lui Terentius Lucanus, un senator cult și afabil. Acesta, descoperind talentul sclavului său, l-a eliberat. Terentius, pe numele lui adevărat, Publius Afro, a luat, drept recunoștință, numele stăpânului. Când a scris prima sa comedie, *Andria*, s-a dus să i-o citească lui Cecilius Statius, scriitor afirmat deja, care pe atunci avea succes, dar de la care nu ne-a rămas nimic. Suetoniu

povestește că Statius a fost atât de impresionat, că l-a invitat la masă pe vizitator, deși acesta era îmbrăcat ca un sărăntoc. Terentius a frecventat saloanele și a ajuns la modă în societatea înaltă, dar nu a atins niciodată popularitatea lui Plaut. Cea de a doua comedie a sa, *Hecyra*, a fost un fiasco, pentru că publicul a părăsit îndată locurile când a aflat că la Circ începuse o luptă între un gladiator și un urs. Norocul i-a surâs cu *Eunuțul* care, în două spectacole jucate în aceeași zi, i-a adus opt mii de sesterți, circa patru milioane de lire. La Roma se șoptea că adevăratul autor al acestor lucrări era Lelius, fratele lui Scipio, mare prieten și protector al lui Terentius. Acesta, cu mult tact, nici n-a dezmințit, dar nici n-a confirmat bârfa. Și, poate tocmai ca să scape de ea, s-a hotărât să plece în Grecia. Și nici nu s-a mai înapoiat. La reîntoarcere, pe drum, o boală i-a curmat zilele în Arcadia.

Cercurile intelectuale și sofisticate de atunci au avut pentru Terentius aceeași admirație pe care au avut-o francezii din zilele noastre pentru Gide. Cicero l-a numit „cel mai rafinat poet al republicii”. Cezar, care se pricepea la literatură și era mai categoric, îl considera un perfect stilist, însă *dimidiatus Menander*, un Menandru mai mic, pe scenă. De fapt, comediiile sale nu alunecă în vulgaritate ca cele ale lui Plaut. Personajele lui sunt mai complexe și mai nuanțate, dialogul mai concentrat și mai bogat în subînțelsuri. Din păcate însă, a fost scris într-o limbă care nu era cea a poporului: el a sesizat artificii și l-a fluierat.

Poporul acesta se ducea acum tot mai des la teatru, dar și pentru că intrarea era gratuită. Localurile erau rudimentare și se amenajau numai cu ocazia sărbătorilor, după care erau demontate. Ele constau dintr-o construcție din bărne care susținea scena, în fața căreia se afla o „orchestră” circulară pentru baletale care acompaniau spectacolul. Spectatorii stăteau o parte în picioare, unii întinși pe jos, alții așezați pe scăunase aduse de acasă. Abia în 145 a fost construit un teatru stabil; și acesta tot din lemn, dar cu bănci fixe, dispuse circular în jurul scenei, după stilul grec. Toată lumea era admisă, chiar și sclavii, care totuși nu aveau loc pe bănci; iar femeile ocupau locuri numai în spate.

În prolog, pe care actorul îl recita înainte de ridicarea cortinei, se făceau recomandări mamelor să șteargă nasul copiilor până n-a început spectacolul, sau să-i ducă acasă pe aceia care scânceau. Probabil că era vorba de spectatori zgomotoși și nedisciplinați,

care întrerupeau adesea jocul actorilor cu glume și apropouri grosolane și care de multe ori nu-și dădeau seama nici când spectacolul s-a terminat, astfel încât, de obicei, acesta se încheia cu un *nunc plaudite omnes*, o invitație la aplauze.

În general, actorii erau sclavi greci, în afara protagonistului care putea să fie și cetățean roman. Dar acesta, îmbrățișând o astfel de carieră, își pierdea toate drepturile politice, așa cum s-a întâmplat și în Franța până în secolul al XVII-lea. Rolurile feminine erau interpretate tot de bărbați. Aceștia, atâta vreme cât publicul a fost mai puțin numeros, se mulțumeau doar cu o simplă travestire. Dar când, în ultimul secol înainte de Hristos, stalurile au devenit aglomerate, atunci, pentru a se distinge personajele, a fost introdusă folosirea măștilor care se numeau *personae*, de la etruscul *phersu*. Așa că *dramatis personae* însemna literalmente „măștile dramei”. Interpretii, când era vorba de o tragedie, purtau *coturni*, un fel de cizmulite; când era vorba de o comedie, purtau *soccus*, adică ghetă cu tocul jos.

Și atunci, ca și azi, au existat conflicte între public și cenzura care supraveghea atent spectacolul. Ea era exercitată în baza legii celor Douăsprezece Table care interzicea satira politică și prevedea chiar pedeapsa cu moartea; bietul Nevius fusese izgonit și, ca să nu aibă aceeași soartă, urmașii lui împrumutau de la greci scene, personaje, situații, obiceiuri, până și denumirea monedelor. Criteriile după care se conducea această cenzură polițienească erau, ca întotdeauna, birocratice și obtuze. Se admiteau unele obscenități, cu condiția să nu se facă nici o aluzie critică la guvern și la cetățenii de vază.

Din fericire, edilii care organizau aceste spectacole, ca să atragă masele și să le câștige voturile, țineau întotdeauna cu autorii și-i protejau. Plaut trebuie să fi avut de partea sa pe vreunul foarte puternic ca să-și permită tot ce și-a permis. Dacă nu ar fi existat el, teatrul roman nici nu s-ar fi născut. Ar fi rămas o imitație a celui grec, iar noi nu am fi avut azi această oglindă a unei societăți pe care, de bine de rău, ne-a oferit-o el.

Dar această slăbire a chingilor a apărut mai ales pentru că în atmosferă se simțea deja un suflu de „gândire liberă”. Îl aduseseră cu ei „grecușorii”, cum le plăcea romanilor să se amuze numindu-i, un amuzament care nu-i împiedica totuși să-i utilizeze ca învățători. Prizonierii de război, importați din Grecia ca ostatici și

ca sclavi, au fost de fapt primii grămatici, retori și filozofi care au deschis școli la Roma. În anul 172, Senatul a descoperit printre ei doi discipoli ai lui Epicur și i-a alungat. După câțiva ani a venit la Roma un ambasador, Cratete din Mallo, director al bibliotecii de stat din Pergam, șeful școlii stoice care, rupându-și un picior, în așteptarea vindecării a început să țină conferințe. În anul 155, Atena a trimis în misiune diplomatică trei filozofi (nu-i mai avea decât pe aceștia): Carneade platonice, Critolao aristotelice și Diogene stoice. Au ținut și aceștia conferințe; iar Cato, când l-a auzit pe Carneade susținând că zeii nu există și că justiția și injustiția nu sunt decât niște convenții, a mers în Senat și a cerut repatrierea celor trei atenieni.

A obținut-o, însă asta n-a servit la nimic, dacă ținem seama că gândirea și cultura greacă erau patronate de foarte mulți romani, și încă din cei mai influenți, pe care ele îi câștigaseră. Flamininus avea la locuința sa o galerie plină de statui ale lui Policlet, Fidias, Scopas și Praxitele. Emilius Paulus, din prada luată de la Perseu, reținuse biblioteca regelui și cu ea și-a educat copiii. Pe cel mai mare dintre ei, la moartea sa, l-a adoptat Cornelius Scipio, fiul Africanului. L-a dat numele său și, ca Publius Cornelius Scipione Emilianus, acesta și-a întrecut bunicul, distrugând Cartagina și devenind șeful acelei puternice familii, convertită toată la elenism. Frumos și bogat cum era, manierat, cu o inteligență vie, cinstit și incoruptibil (când a murit a lăsat numai treizeci și trei de livre de argint și două de aur), era cel mai indicat să devină idolul saloanelor care începuseră în momentul acela să prolifereze. Ani de zile Polibiu a trăit în casa lui, unde zilnic venea și Panetio, alt grec din Rodos, de sânge nobil și dintr-o școală stoică. Lucrarea sa *Despre îndatoriri*, pe care i-a sugerat-o probabil Scipio, a fost scrierea după care s-a format „tineretul de aur” al Romei. Spre deosebire de cei vechi, noii stoici nu predicau virtutea absolută și nu invocau completa indiferență față de soarta bună sau față de cea rea. Ei voiau doar să propună un surogat, plin de compromisuri însă decent, în locul unei credințe care acum nu mai sprijinea obiceiurile Romei. Era indulgența, care se substituia puritanismului sever al vremii.

Salonul lui Scipio a avut o influență enormă. Aici au strălucit, în afară de Flamininus, Caius Lucilius și Gaius Lelius, a căror fraternitate cu stăpânul casei i-a inspirat lui Cicero cartea *De*

amicitia. Aici se dezbăteau gânduri înaripate. Se entuziasmau pentru Frumos. Erau obligatorii atitudinile rafinate, ideile originale și prețioase, dar mai ales o limbă curată, lustruită, fără accent: o limbă care, mai târziu, în mâna lui Catul, care a frecventat acest mediu, a devenit limba literară și cultă a Romei, dar care, în gura personajelor lui Terentius, a fost fluierată de publicul ce o simțea artificială și îndepărtată de a sa.

XIX

GRAHII

Aici, în unul din aceste saloane, a fost locul unde s-a pregătit revoluția. Ea, contrar părerii generale, nu se naște în sânul clasei proletariatului – acesta furnizează doar mâna de lucru –, ci în al celei de sus, aristocratice și burgheze, care suportă cheltuielile. Ea reprezintă, mai mult sau mai puțin, un fel de sinucidere. O clasă nu este eliminată decât atunci când s-a eliminat singură.

Cornelia, fiica lui Scipio Africanul, se căsătorise cu Tiberius Sempronius Grahus, tribunul care pronunțase un veto la condamnarea lui Lucius, fratele eroului de la Zama. Fusesse o atitudine de nepotism în sens invers, deoarece, făcând asta, el îl salvase de fapt pe unchiul nevestii-sii. Cu toată această slăbiciune, de înțeles însă, Sempronius a continuat să se bucure de renumele unui om integru; și îl merita. Ales cenzor și apoi de două ori consul, administrase Spania pe criterii liberale și cu metode luminate. De la Cornelia a avut doisprezece copii, dintre care nouă muriseră la o vârstă fragedă. Când, la rândul său, a murit și el, Corneliei i-au mai rămas doar trei: doi băieți, Tiberius și Caius, și o fată, Cornelia, care avea o malformație; nu se știe dacă din naștere, sau în urma unei paralizii infantile.

Mama Cornelia a fost o văduvă exemplară și o mare educatoare. Trebuie să fi fost și frumușică, după cele afirmate de Plutarh, care spune că un rege egiptean ar fi cerut-o în căsătorie. Ea i-a răspuns cu demnitate că preferă să rămână fiica unui Scipio, soacra unui al doilea și mama Grahilor. În momentul acela, cea de a doua Cornelia era deja căsătorită cu distrugătorul Cartaginei. Pe cât se pare, nu a fost o căsătorie din dragoste, ci doar una de

conveniență, așa cum se obișnuia în acea societate de familii și dinastii, pentru consolidarea alianțelor.

Dar Cornelia mai era ceva ce nu se mai văzuse la Roma până atunci: o mare „intelectuală” și o excelentă *maîtresse de maison*. Salonul său, unde se reuneau cele mai ilustre personalități ale politicii, artelor și filozofiei, semăna cu acelea din secolul al XVIII-lea din Franța, și aproape că îndeplinea aceleași funcțiuni. Predomina, e adevărat, și, din motive de rudenie, așa-zisul „cerc al Scipionilor”, cu Lelius, Flamininus, Polibiu, Gaius Lucilius, Mucius Scaevola, Metellus Macedonicus. Era tot ce avea Roma mai bun la vremea aceea, ca sânge, inteligență și experiență. Dar cât de diferiți erau acești noi „lideri” de părinții lor! Acceptau, totuși, ca inspiratoare o femeie, făceau baie în fiecare zi, țineau mult la felul cum umblau îmbrăcați și nu erau deloc convinși că Roma trebuia să dea lumii întregi lecții. Ba din contră, erau convinși că mai avea nevoie să meargă la școală. La școala grecească.

Discuțiile care se purtau în acest salon nu erau revoluționare, ci „progresiste”. Trebuie să fi semănat vag cu cele care au loc azi între „liberalii de stânga”, radicali și membrii partidului Acțiunii. Și, cum toți erau oameni avizați, știau ce spuneau, și ceea ce spuneau avea în continuare ecou chiar în Senat și în guvern.

La Roma, situația nu era prea îmbucurătoare și îndreptățea criticile cele mai aspre și previziunile cele mai sumbre. Urbea digera greu imensul imperiu pe care îl devorase atât de repede. Grâul din Sicilia, din Sardinia, din Spania și din Africa, revărsat pe piețele sale cu preț scăzut, pentru că fusese produs la cost scăzut, cu munca neplătită a sclavilor, ducea la ruină economică o Italie rustică, de cultivatori direcți, de proprietari mici și mijlocii, care constituiseră cel mai rezistent zid de apărare împotriva lui Hannibal, furnizând excelenții ostași care l-au învins. Incapabili de a rezista concurenței, ei au început să-și vândă proprietățile lor modeste, absorbite acum de latifundiar. O lege din anul 220, care interzicea senatorilor să practice comerțul, îi obliga să investească în agricultură capitalul acumulat ca pradă de război. Și mare parte din pământurile luate de la inamic erau date speculanților, în schimbul banilor cu care aceștia împrumutaseră statul. Dar nici acești speculanți și nici senatorii nu mai erau vechii nobili de la țară. Obișnuiți să trăiască la oraș, în confort și comoditate, cu politica și afacerile lor, nu aveau de gând să renunțe la ele pentru

a reveni la traiul simplu și frugal al strămoșilor stoici. Așa că ei făceau ceea ce mai fac și azi unii baroni din Italia meridională: după ce cumpărau o moșie, o dădeau în arendă unui administrator care, cu munca gratuită a sclavilor, căuta să obțină un randament cât mai bun în folosul proprietarului și al său personal, exploatând la maximum truda oamenilor și resursele solului, fără să-i pese de ziua de mâine.

Peste această criză economică se suprapunea o alta, socială și morală: aceea a unei societăți care, obișnuită să se sprijine pe cultivatorii mici și liberi, se baza acum din ce în ce mai mult pe jaful din afară și pe sclavia dinăuntru. Sclavii, la Roma, curgeau puhoi, fără oprire. Patruzeci de mii de sarzi au fost aduși dintr-un foc în anul 177; iar la zece ani după aceea, o sută cincizeci de mii de epiroți. „Angrosiștii” unor astfel de mărfuri însoțeau legiunile care li le procurau și care ajunseseră acum, în urma catastrofei imperiului grec și macedonean, până în Asia, pe Dunăre, ba chiar la granița cu Rusia. Era atâta abundență, că pe piața din Delos tranzacțiile cu câte zece mii de suflete dintr-o dată constituiau ceva normal; iar prețurile scădeau până la cinci sute de lire sclavul.

La oraș, acum, mâna de lucru în ateliere, în birouri, în bănci, în fabrici, era furnizată de sclavi, condamnând la șomaj și la lipsuri pe cetățeanul care avusese mai înainte o ocupație. Relațiile cu întreprinzătorii variau în funcție de bunul plac al acestora din urmă. Existau și dintre aceia care, deși nu aveau nici o obligație față de sclav, încercau să-l trateze omeneste. Însă legea economică a prețurilor și a concurenței puneă limite acestor comportări de omenie. Ea cerea să pretinzi cât mai mult și să dai cât mai puțin.

La țară, mizeria sclavului era acum și mai mare, față de vremea când acesta constituia o marfă de preț și când, adus în casă, sfârșea prin a face parte din familie, ca o rudă săracă. Proprietatea modestă și lipsa de brațe de lucru făceau să fie directe și umane relațiile cu stăpânul. Dar pe marile moșii, unde sclavii erau niște turme, patronul nici nu se făcea văzut; în locul său exista un zbîr, ales dintre cele mai de jos canalii, care căuta să economisească până și hrana și zdrențele, singura plată a acestor nenorociți. Iar ei, dacă se dovedeau neascultători sau se plângeau, erau puși în lanțuri și aruncați într-o închisoare de sclavi, subterană.

În anul 196 a avut loc în Etruria o revoltă a sclavilor. Au fost toți uciși de către legionari și mulți dintre ei crucificați. Zece ani

mai târziu, o altă revoltă a izbucnit în Apulia: puținii care au mai supraviețuit represaliilor au fost trimiși în mine. În anul 139 a izbucnit un adevărat război „al sclavilor”, condus de Eunus, care a masacrat populația din Enna, a ocupat Agrigentum și, foarte repede, cu o armată de șaptezeci de mii de oameni, toți sclavi răsculați, a pus stăpânire pe aproape întreaga Sicilie, învingând chiar și o oaste romană. Au trebuit să fie purtate timp de șase ani de zile lupte pentru a-i potoli. Iar represaliile au fost, ca de obicei, demne de efortul depus.

Tocmai în anul acesta, 133 înainte de Hristos, era ales tribun Tiberius Grahus, fiul lui Sempronius și al Corneliiei.

El fusese crescut în salonul mamei sale, cu ideile radicale pe care i le insuflase preceptorul său Blossios, un filozof grec din Cuma. Și, la vârsta când te gândești la fete, el nu se gândea decât la politică. Era ceea ce este numit de obicei un „idealist”. Dar până la ce punct ideile sale, care erau excelente, i-au servit ambițiile, care și ele erau mărețe, n-o știa nici el singur, cum li se întâmplă de altfel tuturor idealistilor. Situația din țară o cunoștea, parte pentru că în salonul mamei sale se vorbea mereu despre asta, și chiar cu multă competență; dar și pentru că, după spusele fratelui său, fusese în Etruria la studii, unde rămăsese îngrozit de cele aflate. A înțeles că Italia se îndrepta spre ruină, dacă agricultura avea să cadă definitiv în mâna speculanților și a sclavilor; și că, până și la Roma, nici un fel de democrație sănătoasă nu putea triumfa cu un proletariat zilnic corupt de lene și de subvenții.

Singurul remediu contra sclavagismului, a urbanismului și a decăderii militare i s-a părut o reformă agrară îndrăzneată, pe care, de îndată ce a fost ales, a și propus-o Adunării. Ea consta din trei puncte: 1) Nici un cetățean nu trebuia să posede mai mult de o sută douăzeci și cinci de hectare din pământul public, care puteau ajunge până la două sute cincizeci numai în cazul când existau doi sau mai mulți copii. 2) Toate terenurile distribuite sau arendate de către stat trebuiau restituite la același preț, cu o rambursare pentru eventualele îmbunătățiri aduse. 3) Pământurile trebuiau împărțite și redistribuite cetățenilor săraci în loturi de câte cinci sau șase hectare, cu obligația ca aceștia să nu le vândă și să plătească pentru ele un impozit moderat.

Erau propuneri chibzuite și în plină concordanță cu legile Licine care fuseseră deja aprobate cu peste două secole în urmă.

Însă Tiberius a făcut greșala să le asezoneze cu o retorică demagogică și revoluționară care, pe deasupra, mai distona și cu poziția sa socială. Pentru că toți acești „progresiști” de aleasă stirpe, nobilă ea sau burgheză, nu știau să se ferească, atunci ca și azi, de contradicția dintre obiceiurile lor de viață rafinată și sofisticată și niște apucături populiste, de bătăran. „Generalii noștri”, a spus el de la tribuna parlamentului, „vă îndeamnă să luptați pentru templele și mormintele strămoșilor. Chemare falsă și fără rost. Voi nu aveți altare strămoșești. Voi nu aveți morminte ale străbunilor. Voi nu aveți nimic. Voi vă bateți și muriți numai ca să procurați altora lux și bogății.”

Era bine zis, fiindcă, din nefericire, Tiberius avea mult talent de orator. Dar se atinseseră limitele sabotajului. Senatul i-a proclamat ilegale propunerile, l-a acuzat pe autor de ambiții dictatoriale și l-a pus pe celălalt tribun, Octavius, să se opună prin veto. Tiberius a răspuns cu un proiect de lege prin care un tribun care acționa împotriva voinței Parlamentului trebuia să fie demis. Adunarea a aprobat propunerea, iar lictorii lui Tiberius l-au evacuat cu forța pe Octavius de pe locul său. Apoi proiectul de lege a fost votat și Adunarea, temându-se pentru viața lui Grahus, l-a escortat până acasă.

Avem impresia că el n-a fost primit în ziua aceea cu entuziasmul unanim la care se aștepta. Poate singură Cornelia a continuat să-l considere una din „nestematele” sale, așa cum îi definise odată pe el și pe Caius. Ceilalți trebuie să fi fost puțin intrigati, nu atât de legea pe care o impusese și care corespundea din plin cu vederile politice și sociale ale „salonului”, cât de procedeul neconstituțional folosit împotriva lui Octavius. Dar au fost sigur scandalizați și s-au desolidarizat de el atunci când, împotriva unor norme precise care i-o interziceau, el a candidat din nou pentru tribunat.

A fost obligat s-o facă, pentru că Senatul amenința să-i intenteze proces de îndată ce i-ar fi expirat mandatul. Dar gestul său era un gest de rebeliune. Părăsit chiar și de propriii săi prieteni, Tiberius a virat-o și mai mult către stânga pentru a câștiga favorurile plebei. A promis că, dacă va fi ales, va scurta durata serviciului militar și va aboli monopolul senatorilor în juriile tribunalelor; și, cum tocmai atunci Attalus al III-lea al Pergamului murea lăsându-și regatul în mâinile Romei, a propus să se vândă proprietățile mobiliare ale acestuia pentru a-i ajuta, cu banii

obținui, pe țărani să-și înzestreze pământul. Și cu asta a făcut demagogie pură, dând serios apă la moară adversarilor.

În ziua alegerilor, Tiberius a apărut în For însoțit de o gardă înarmată și îmbrăcat în doliu, pentru a da de înțeles că eșecul în alegeri însemna pentru el o condamnare la moarte. Dar, în timpul votului, un grup de senatori cu băte în mână, conduși de Scipio Nasica, a năvălit în For. Prestigiul de care încă se mai bucura Senatul și pe care Grahus l-a ignorat prosteste, îl dovedește faptul că, în fața acestor togi patriciene, amicii lui Tiberius s-au retras respectuos, lăsându-l pe tribun singur. A fost ucis cu lovituri de ciomag în ceafă. Iar corpul său, împreună cu cele ale câtorva sute de susținători, a fost aruncat în Tibru.

Fratele său, Caius, a cerut permisiunea să-i pescuiască trupul, ca să-l poată înmormânta. I s-a interzis.

Toate acestea s-au petrecut în anul 132. Nouă ani mai târziu, adică în 123, cea de a doua „nestemată” a Cornелиei lua locul de tribun al fratelui său. Îl cunoaștem mai bine și îl stimăm mai mult, pentru că ni se pare mai realist decât fratele său și chiar mai sincer. A fost și el un orator excelent. Cicero îl considera cel mai mare (după el, se înțelege); luptase cu curaj în Numantia sub comanda cumnatului său Scipio Emilianul, dovedind o mare stăpânire de sine. De fapt și-a cucerit poziția treptat, fără nici o intenție de a răzbate din primul moment.

În acești nouă ani, Legile Agrare ale lui Tiberius pe care, după asasinarea sa, Senatul nu a îndrăznit să le abroge, au dat rezultate bune, cu toate că aplicarea lor se lovise de multe dificultăți de ordin practic. Registrele de stare civilă înscrisau optzeci de mii de noi cetățeni care apăruseră acum tocmai pentru că posedau un lot de pământ. Multe proteste fuseseră ridicate însă de vechii proprietari; ei nu voiau nici să plătească, nici să li se confişte terenurile. Și au incredințat problemele lor lui Scipio Emilianul. Nu se știe de ce a acceptat el să le aperse interesele care erau tocmai contrare propriilor sale idei. Dar poate că a făcut-o din motive de familie; despre ele însă el n-a spus niciodată nimic. Relațiile sale cu soția, Cornelia, mergeau din ce în ce mai prost. Și, într-o dimineață a anului 129, a fost găsit asasinat în pat. Cine l-a ucis nu s-a știut niciodată; dar bineînțeles că șoaptele care circulau prin casele aristocraților le incriminau pe soție și pe soacră, amândouă detestate de ei.

Crescut în mijlocul atâtor nenorociri și într-o casă părăsită chiar de prietenii cei mai apropiați, Caius a urmărit cu prudență aplicarea legilor lui Tiberius; a creat noi colonii agricole în Italia de Sud și în Africa; i-a câștigat de partea sa pe ostași, stabilind ca ei să fie pe viitor echipați pe cheltuiala statului; a fixat un „preț politic” pentru grâu, care reprezenta jumătate din cel al pieții. Și, cu această ultimă măsură, care a devenit arma cea mai puternică în mâinile lui Marius și Cezar, și-a atras de partea sa toată populația măruntă a Urbei.

Înarmat cu aceste succese, s-a putut prezenta în anul următor la tribunat, fără să-și riște viața, cum se întâmplase cu fratele său; și a convins. Atunci a crezut că poate juca o carte mare, dar aici a greșit. A propus să se adauge celor trei sute de senatori de drept încă trei sute aleși de Adunare și să extindă cetățenia asupra tuturor oamenilor liberi din Latium și a unei bune părți din peninsula.

Își făcuse însă greșit socoteala cu egoismul proletariatului roman, căruia puțin îi păsa de confrății săi din Latium și din peninsula. Senatul a acționat imediat, ca să exploateze această eroare de tactică a adversarului. L-a împins pe celălalt tribun, Livius Drusus, să vină cu niște propuneri mai radicale: să fie abolite impozitele prevăzute de legea lui Tiberius în sarcina noilor proprietari, iar patruzeci de mii de cetățeni lipsiți de pământ, din Roma, să primească și ei terenuri în douăsprezece colonii noi. Adunarea a aprobat imediat proiectul. Iar când s-a înapoiat, Caius constata că toate favorurile le monopolizase Drusus.

Caius s-a prezentat pentru al treilea mandat și a fost respins. Partizanii săi au susținut că au fost comise fraude, însă el i-a îndemnat la calm și s-a retras din viața politică.

Atunci când a fost vorba să facă față obligațiilor pe care și le luase, ca să-l lichideze pe Caius, Senatul s-a văzut în încurcătură și a început să șovăie. Adunarea a înțeles că se făcea primul pas pentru sabotarea legii Grahilor, ai căror simpatizanți s-au prezentat la următoarele alegeri înarmați. Unul din ei l-a făcut bucăți pe un conservator care pronunțase cuvinte de amenințare la adresa lui Caius.

A doua zi, senatorii au apărut în ținută de luptă, fiecare însoțit de doi sclavi. Grahistii s-au retras pe Aventin; și Caius a încercat să intervină pentru a restabili calmul. Nereușind, s-a aruncat în Tibru și a început să înoate. Când a văzut că pe malul celălalt avea

să fie ajuns de urmăritori, a poruncit sclavului său să-l ucidă. Acesta s-a supus. Dar după aceea, trăgând afară pumnalul însângerat din pieptul stăpânului, și l-a înfipt într-al său. Un partizan al lui Caius i-a retezat acestuia capul, l-a umplut cu plumb și s-a prezentat cu el la Senat, ca să primească recompensa egală cu greutatea în aur promisă de acesta. A încasat răsplata și și-a reconstruit o „virginitate politică”. Poporul mărunț, care îl aplaudase atâta pe Grahus, nici n-a clipit măcar la uciderea lui; era prea ocupat să-i prade casa.

Cornelia, mama celor doi fii uciși și a unei văduve bănuită de crimă, s-a îmbrăcat în doliu. Dar Senatul a obligat-o să-l lepede.

XX

MARIUS

O dată cu Caius au mai fost uciși încă două sute cincizeci de partizani ai săi, iar alți trei mii au fost arestați. Se părea că grupul conservator câștigase partida, și lumea se aștepta la o represiune serioasă. Însă ea n-a venit. Senatul a înlăturat reforma agrară, dar nu s-a atins de lista de prețuri a grâului și nici n-a încercat să restabilească monopolul aristocrației în juriile tribunalului. Își dădea seama că, în ciuda acestei victorii de moment, situația nu permitea restaurări radicale.

Timp de câțiva ani s-a trăit de la o zi la alta, fără să se caute vreun remediu la ceea ce încercaseră să facă Grahii, chiar așa prematur și cu multe greșeli de tactică. Sub pretext că li se acordă o favoare în plus, li s-a permis noilor mici proprietari creați de legile agrare să-și vândă pământul cu care fuseseră împroprietăriți. Aceștia, lipsiți de alte mijloace, l-au vândut. Iar latifundiile au renăscut pe vechea bază a muncii cu sclavi. Appianus, care era un democrat din cei mai moderați, recunoștea în vremea aceea că în toată Roma ar fi existat cam două mii de proprietari de pământ. Restul nu aveau nimic, iar situația lor se înrăutățea din zi în zi.

Semnalul și pretextul mării revolte a fost așa-zisul „scandal african”, care s-a iscat în anul 112. Micipsa, urmașul lui Massinisa pe tronul Numidiei, murind în urmă cu șase ani, îl lăsase pe fiul său natural Jugurta regent și tutore al celor doi fii legitimi ai săi, încă minori. Jugurta l-a ucis pe unul și a pornit război împotriva celuilalt, care a cerut ajutor Romei, protectoare a Regatului Numid. Roma a trimis o comisie de anchetă pe care Jugurta a cumpărat-o cu o sumă grasă. Chemat la Roma, i-a corupt și pe senatorii care trebuiau să-l judece. Și, în concluzie, a fost nevoie

să se aștepte alegerea la consulat a lui Quintus Metellus, un om șters dar de treabă, pentru a se găsi un general dispus să declare război uzurpatorului și să respingă „bacșiful”.

Deși pe vremea aceea nu existau ziare, lumea tot era informată și cunoștea foarte bine evenimentele și culisele lor. Ura care mocnea împotriva aristocrației, din zilele asasinării Grahilor, a izbucnit cu violență când s-a aflat că Metellus, deși era un om cinstit, se opunea alegerii la consulat a lui Caius Marius, un locotenent al său, numai pentru că nu era aristocrat. Și, fără să-l cunoască măcar cine este, adunarea l-a volat *in corpore* și i-a încredințat comanda legiunilor. Pentru că la Roma se spunea pe atunci ceea ce se spune întotdeauna când democrația agonizează: „Ne trebuie un om”...

Și, din întâmplare, cu alegerea aceea, l-au găsit.

Marius era un personaj de modă veche, cum nu existau decât în provincie. Se născuse, de fapt, la Arpino, ca și Cicero, fiul unui muncitor agricol sărac, iar drept universitate avusese cazarma, unde intrase de foarte tânăr. Își câștigase galoanele, medaliile și cicatricile care îi tatuau tot corpul la asediul Numantie. Întors din război, făcuse o căsătorie bună. Luase de nevastă o Iulie, sora unuia Caius Iulius Caesar, dintr-o familie nu cine știe ce, pentru că aparținea doar micii aristocrații țărănești, dar care avea un fiu, tot Caius Iulius Caesar, sortit să se vorbească despre el mii de ani după aceea. Datorită faptelor sale de arme, Marius a fost ales tribun. Și a profitat de asta, nu ca să facă politică și să-și dovedească în ea totala sa incapacitate, ci ca să revină cu autoritate și mai mare în fruntea ostașilor, sub comanda lui Metellus. Acesta tot târăgăna războiul cu Jugurta, și, când a aflat că subalternul său vrea să meargă la Roma pentru a candida la consulat, s-a scandalizat ca de o pretenție absurdă din partea unui țaran sărac ca el: consulatul, desigur, era deschis și plebeilor, dar numai în teorie.

Marius, care era susceptibil și ranchiunos, s-a simțit ofensat. Și, odată ales, a reclamat postul lui Metellus, care a trebuit să i-l cedeze. Războiul a căpătat imediat o altă turnură. În câteva luni Jugurta a fost obligat să se predea și să împodobească carul de triumf al învingătorului, gratificat la Roma cu o superbă paradă din partea poporului care vedea în el un apărător. Însă poporul nu știa că nu Marius dăduse lovitura de grație uzurpatorului

Numidiei, ci un chestor al său pe nume Silla care, față de Marius, era cam ce fusese acesta față de Metellus.

Pentru moment, însă, eroul Urbei era Marius, iar aceasta, nemaiîntinzând seamă de Constituția deja pe ducă și întrevăzând în el pe „omul care îi trebuia”, l-a confirmat la consulat pe șase ani. De fapt, primejdiile din afară nu încetaseră o dată cu Jugurta; dimpotrivă, amenințau și mai mult din cauza galilor, aflați cu toții în ofensivă. Cimbrii și teutonii reveneau mai numeroși și mai agresivi ca oricând, rostogolindu-se ca o avalanșă din Germania înspre Franța. O armată romană, care i-a întâlnit în Carintia, a fost zdrobită. Apoi au mai distrus una și pe Rin; și o a treia, și o a patra, până când Senatul a trimis o a cincea sub comanda a doi aristocrați: Servilius Cepione și Manlius Maximus. Aceștia n-au știut să facă altceva mai bun decât să se certe între ei, din invidie, și să strice unul ce făceau celălalt. La Orange, optzeci de mii de legionari, mândria aristocrației din care proveneau acești incapabili generali, și patruzeci de mii de soldați din corpurile străine de armată au rămas pe Câmpie. Iar Romei i s-a tăiat respirația de spaimă că o să-i pice în spate aceste hoarde. Har Domnului că, în loc să traverseze Alpii, ele au trecut Pirineii, ca să prade Spania. Și, când s-au înapoiat ca să atace Italia, Marius, de patru ani consul, era gata să-i primească.

El pregătise o nouă oștire, care a constituit adevărata sa mare revoluție, aceea ce va furniza armele nepotului său Cezar. Înțelesese că nu mai era cazul să conteze pe cetățenii „apți de serviciu militar” doar pentru că, înscriși într-una din cele cinci clase, erau obligați să-l presteze, dar nu voiau s-o facă. Atunci s-a adresat celorlalți, sărăntocilor, disperăților, atrăgându-i cu o soldă bună, cu promisiunea unor prăzi bogate și a unor substanțiale împroprietări după victorie. Nu făcea decât să substituie unei armate naționale o alta mercenară: operațiune riscantă și, pe termen lung, catastrofală, dar devenită necesară în urma decăderii societății romane.

El i-a condus pe recruții săi proletari, încadrați de subofițeri veterani, dincolo de Alpi. I-a fortificat prin marșuri. I-a antrenat să se bată, prin atacuri asupra unor obiective minore. Și în cele din urmă le-a construit o tabără lângă Aix-en-Provence, punct obligatoriu de trecere al teutonilor.

Aceștia au defilat pe lângă ei timp de șase zile fără întrerupere, o mulțime nesfârșită, întrebându-i în bătaie de joc pe soldații romani, de sentinelă pe metereze, dacă n-au de transmis ceva nevestelor acasă. Erau aceiași ca în urmă cu trei secole: înalți, blonzi, foarte puternici, foarte îndrăzneți, dar lipsiți total de orice noțiune de strategie; altfel nu l-ar fi lăsat în spatele lor pe acest atât de puțin numeros inamic. Și au plătit-o scump. După câteva ore, Marius le-a căzut în spate și a exterminat o sută de mii. Plutarh spune că locuitorii Marsiliei au ridicat garduri din schelete și că pământul, îngrășat cu atâția morți, a dat anul acela o recoltă nemaipomenită.

După această victorie, Marius a revenit în Italia să-i aștepte pe cimbri lângă Vercelli, acolo unde Hannibal obținuse primul său succes. Ca și frații lor teutoni, și aceștia au dovedit mai mult curaj decât minte. Au înaintat siguri de ei, goi prin zăpadă, folosindu-se de scuturi drept sănii, ca să alunece peste romani de-a lungul văilor înghețate, veseli și gălăgioși, ca și cum ar fi fost vorba de o întrecere sportivă. Și aici, ca și la Aix-en-Provence, n-a avut loc o bătălie, ci un masacru monstruos.

La Roma, Marius a fost întâmpinat ca un „al doilea Camilius”. Și, în semn de recunoștință, i-au făcut cadou toată prada capturată de la inamic. El a devenit astfel un om foarte bogat, proprietar de terenuri „întinse cât un regat”. Și l-au ales, pentru a șasea oară consecutiv, consul.

În jocul politic, cu care venea acum pentru prima oară în contact, eroul, așa cum adesea se întâmplă cu eroii, s-a dovedit mai puțin luminaț decât în conducerea legiunilor. El făcuse soldaților săi niște promisiuni pe care acum trebuia să și le țină. Și, ca să și le țină, a trebuit să cadă la înțelegere cu șefii partidului popular: Saturninus, tribun al plebei, și Glaucia, pretor. Erau două canalii, mari experți în toate sforările parlamentare, care, la adăpostul popularității lui Marius, voiau pur și simplu să-și facă afacerile. Pământurile au fost distribuite efectiv, conform legii celor doi Grahi; dar, în același timp, ca să câștige voturi pentru partidul lor, prețul grâului, și așa foarte scăzut, a mai fost redus de ei cu încă nouă zecimi. Era o măsură absurdă, care pune în primejdie balanța de prețuri a statului. Cei mai moderați, chiar dintre populari, au ezitat; Senatul l-a convins pe un tribun să pronunțe veto, dar Saturninus, împotriva Constituției, și-a prezen-

tat legea. Au avut loc incidente. Pentru consulatul anului 99, drept colegi ai lui Marius, au fost propuși să candideze Glaucia, din partea popularilor, și Caius Memmius, unul din puținii aristocrați încă agreeți, din partea conservatorilor. Acesta a fost asasinat de derbedei lui Saturninus. Și atunci Senatul, recurgând la măsura pentru starea de urgență, aceea a senatusconsultului în vederea apărării statului, i-a cerut lui Marius să facă dreptate și să restabilească ordinea. Marius a ezitat. De altfel, de când se băgase în politică, altceva nu făcea. Îmbătrânise, se îngrășase și bea cam mult. Acum era vorba să aleagă între o rebeliune pe față și lichidarea prietenilor săi. A ales cea de a doua alternativă, și a permis ca Saturninus, Glaucia și partizanii lor să fie omorâți cu pietre de către conservatorii pe care, cu această ocazie, i-a condus el însuși. Văzând, după aceea, că este detestat de toți, de aristocrați, care vedeau în el un fals aliat, și de plebe, care vedea în el un autentic trădător, s-a retras, plin de amărăciune, și a plecat într-o călătorie în Orient.

Nu trecuseră nici doi ani de când Roma îl întâmpinase ca pe un al doilea Camilius. Și dacă ar fi acceptat, cu puțină înțelepciune, ingratitudea alor săi, ar fi rămas în istorie cu un nume nepătat. Dar era brutal, pasionat, plin de ambiții nesatisfăcute și, mai mult ca oricând, convins că este „omul care ne trebuie”. De aceea, atunci când evenimentele l-au rechemat pe scenă, el s-a prezentat fără șovăire, ca să joace un rol mai degrabă ambiguu.

În anul 91, a fost ales tribun Marcus Livius Drusus. Era un aristocrat, fiul aceluia care se opusese lui Tiberius Gracchus, și tatăl unei fete care avea să se căsătorească mai târziu cu un oarecare Octavianus, destinat să devină Cezar August. El a propus Adunării trei reforme importante: să se distribuie noi pământuri săracilor; să se redea Senatului monopolul în jurii, însă după ce acesta avea să mai primească încă trei sute de membri; și să se confere cetățenia romană tuturor italienilor liberi. Adunarea a aprobat primele două proiecte. Cel de al treilea nu a intrat în discuție, deoarece pumnalul unui asasin necunoscut l-a suprimat pe autor.

Îndată după aceea, întreaga peninsulă a pus mâna pe arme. Ea continua, după secole de uniune cu Roma, să fie tratată ca o provincie cucerită. Era stoarsă prin impozite și recrutări. Era supusă unor legi aprobate de un Parlament în care nu avea nici un reprezentant. Și marele efort depus de prefectii romani în diferitele

centre administrative fusese doar acela de a adânci contradicția dintre bogați și săraci, pentru a-i păstra mereu divizați. Cetățenia romană o obținuseră numai câțiva milionari, uneltind și distribuind bacșișuri. Dar, în anul 126, Adunarea interzisese italienilor din provincie să imigreze la Roma și, în anul 95, i-a gonit pe cei care se mai aflau acolo.

Revolta s-a întins ca fulgerul, cu excepția Etruriei și a Umbriei, care au rămas credincioase. Și s-a format o oaste, înarmată mai mult cu disperare decât cu lănci și scuturi, în special din sclavi, care și-au unit imediat destinul cu cel al rebelilor. Aceștia au proclamat o republică federală cu capitala la Corfinio, transformând astfel un „război social” într-un al doilea „război al sclavilor”. În panica ce se răspândise la Roma, unde nimeni nu-și făcea iluzii asupra răzbunării pe care o pregăteau acești dezmoșteniți celor care timp de secole îi oprimaseră, a renăscut mitul lui Marius, „omul care ne trebuie”. Acesta a improvisat, cu sistemul său, o armată pe care a condus-o din victorie în victorie, fără să țină însă seamă de pagube, devastând și masacrând întreaga peninsulă. Când s-a văzut că deja peste trei sute de mii de oameni pieriseră de ambele părți, Senatul s-a decis să acorde cetățenie etruscilor și umbrilor, drept răsplată pentru fidelitatea lor, precum și tuturor acelor care erau gata să depună jurământ de credință; asta cu scopul de a-i face să lase armele.

Pacea care a urmat a fost aceea a unui cimitir; și face puțină cinste aceluia care o impusese. În plus, Roma și-a ținut cuvântul, înglobând pe noii cetățeni în zece noi triburi, care trebuiau să voteze după cele treizeci și cinci de triburi romane ce formau Comițiile tribale: adică fără nici o posibilitate de a se opune hotărârilor. Ca să obțină adevărate și depline drepturi democratice, au mai trebuit să-l aștepte pe Cezar, căruia i-au deschis de fapt porțile cu mare entuziasm, fără să-și dea atunci seama că el reprezenta sfârșitul democrației.

Și iată că, după un an, războiul a reînceput: nu unul al sclavilor, nici unul social, ci unul civil. Și, de data aceasta, Marius nu s-a limitat doar să tragă foloasele; el a fost chiar acela care l-a provocat, convins că el era „omul care ne trebuie”.

Din nefericire, era nevoie de un om. Dar acesta nu mai era el. Era acela pe care, așa cum odată, întâmplător, îl descoperiseră popularii, acum îl găsiseră conservatorii: vechiul subaltern și chestor al lui Marius în Numidia: Silla.

XXI

SILLA

Silla a fost ales consul în anul 88 înainte de Hristos, adică puțin după sfârșitul revoltei sociale a sclavilor, pe care Marius o reprimase într-un mod atât de sângeros. Dar alegerea, preferată de conservatori, se abătea de la Constituție și de la uzanțe, întrucât era aceea a unui bărbat care nu parcursese obșnuitul *cursus honorum*.

Lucius Cornelius Silla venea din mica aristocrație săracă și se arătase întotdeauna refractar celor două mari pasiuni ale contemporanilor săi: uniforma militară și toga de magistrat. Avusese o tinerețe desfrânată. Fusese întreținut de o prostituată greacă mai în vârstă decât el, o maltratase și o părăsise. Nu se ocupase niciodată de politică și de lucruri serioase; poate că nici studii nu avea. Citise însă mult, cunoștea foarte bine limba și literatura greacă, și avea gusturi rafinate în probleme de artă.

Calitățile sale de fond, care erau enorme, poate că nici n-ar fi ieșit vreodată la suprafață dacă, ales chestor, nimeni nu știe cum, și numit cam cu gradul de căpitan în armata lui Marius în Numidia, nu s-ar fi trezit implicat direct în lichidarea lui Jugurta. De fapt, el a fost acela care l-a convins pe Bocchus, regele maurilor, să i-l predea pe uzurpator. Operațiune strălucită care le încorona pe toate cele realizate cu spada în mână. Silla se dovedise un excepțional comandant, rece, șiret, foarte îndrăzneț și cu mare ascendent asupra soldaților. Prinsese gustul războiului, care îl amuza, deoarece pentru el acesta implica jocul și riscul: două lucruri care întotdeauna îi plăcuseră. De aceea l-a urmat pe Marius și în campania contra teutonilor și cimbrilor, contribuind din plin la victoriile sale.

Reîntors la Roma, în anul 99, cu atâtea merite la activ, ar fi putut concura foarte bine la magistraturile cele mai înalte. Însă, nimic: se săturase. Și, timp de patru ani, și-a reluat vechile obiceiuri, printre prostituate, gladiatori de circ, poezi execrați și actori fără parale. Și apoi, dintr-o dată, și-a prezentat candidatura la pretură, și a fost respins. Atunci, ros de orgoliul care îi ținea loc de ambiție, a concurat la postul de edil. A fost ales și i-a încântat pe romani, oferindu-le, în amfiteatru, spectacolul primelor lupte cu lei. Un an mai târziu, evident, era pretor; și, în această funcție, a avut comanda unei divizii în Cappadocia, pentru a-l reînscăuna pe Ariobarzan, detronat de Mitridate. A adus la Roma, o dată cu victoria, și o pradă grasă. Dar se pare că și mai grasă era aceea pe care a băgat-o în buzunar. Era mâncat de datorii și prefera să-și finanțeze singur companiile electorale, decât să depindă de un partid. De fapt, nici nu era înscris în vreunul. Ca aristocrat, dar sărac, nutrea pentru aristocrație și pentru cei care îl făcuseră „snob“, dar și pentru plebea care îl considera de-al ei, aceeași indiferență. Totdeauna trăise pentru sine, în tovărășia unor oameni de la marginea societății. Iar cearta sa cu Marius n-a fost provocată de probleme politice, ci de faptul că primise în dar de la Boccus un basorelief de aur, în care regele maurilor era reprezentat predându-l pe Jugurta lui Silla, și nu lui Marius. După cum vedeți, mizerii.

La consulatul din 88, Silla s-a prezentat nu pentru a face politică, ci ca să obțină comanda armatei care se forma împotriva lui Mitridate, în aceeași provincie turbulentă din Asia Mică, unde luptase deja contra lui Ariobarzan al Cappadociei. Și a învins, mai ales cu ajutorul femeilor. O părăsise, de fapt, acoperind-o cu daruri, și pe cea de a treia soție a sa, Clelia, ca s-o ia pe a patra: Cecilia Metella, văduva lui Scaur și fiica lui Metellus Dalmaticus, *pontifex maximus* și *princeps*, adică președinte al Senatului. Și iacă așa, datorită acestei înrudiri cu una din cele mai puternice familii, aristocrația a început să vadă în Silla pe propriul ei susținător. Astfel că i-a înlesnit alegerea, atribuindu-i, imediat după aceea, comanda dorită.

Tribunul Sulpicius Rufus a încercat să invalideze această numire și a propus Adunării ca ea să fie transferată lui Marius care, deși în vârstă de șaptezeci de ani, tot mai umbla după posturi, misiuni și onoruri. Numai că Silla nu era omul dispus să renunțe.

A alergat la Nola, unde armata sa era în curs de organizare și, în loc s-o îmbarce pentru Asia Mică, a condus-o spre Roma, unde Marius improvizase și el o alta, ca să-i reziste. Silla a învins ușor și repede; Marius a fugit în Africa, iar Sulpicius a fost ucis de propriul său sclav. Silla i-a expus capul retezat la tribuna din For și l-a recompensat pe asasin, mai întâi eliberându-l din sclavie pentru serviciul făcut, apoi ucigându-l pentru trădarea comisă.

Alte represalii, după această primă restaurație, nu au mai fost, sau, în orice caz, prea puține. Cu cei treizeci și cinci de mii de oameni ai săi, instalați în For, Silla a proclamat că pe viitor nici un proiect de lege nu mai poate fi prezentat Adunării fără consimțământul prealabil al Senatului, și că votul în comiții trebuie dat pe centurii, conform vechii Constituții a lui Servius. Apoi, după ce i s-a confirmat comanda militară cu titlul de proconsul, a consimțit la alegerea a doi consuli pentru rezolvarea problemelor patriei: aristocratul Cneius Octavius și plebeul Cornelius Cinna. Și a plecat în expediția după care tânjea.

Dar nici nu se iviseră bine în zare malurile grecești, că Octavius și Cinna s-au luat de păr. Iar, în urma lor, se luau la bătaie în stradă conservatorii, *optimates*, de o parte, și democrații, *populares*, de alta. Războiul social al sclavilor din urmă cu doi ani se peschimba într-un război civil. Octavius a învins, iar Cinna a fugit; dar, numai după o singură zi, zăceau pe caldarâmul Urbei peste zece mii de cadavre.

Marius s-a grăbit să se întoarcă urgent în Africa, pentru a-l întâlni pe Cinna, care se învârtea prin provincii, incitând lumea la revoltă. Se prezenta, melodramatic, cu toga în zdrențe, cu sandalele rupte, cu o barbă neîngrijită și cu cicatricile rănilor la vedere. Și, într-o clipită, a strâns în jurul lui o armată de șase mii de oameni, aproape toți sclavi, cu care s-a îndreptat spre capitala rămasă acum fără apărare. A fost un masacru. Octavius și-a așteptat moartea cu calm, așezat pe scaunul consular. Capetele senatorilor, în vârful sulitelor, au fost purtate la plimbare pe străzi. Un tribunal revoluționar a condamnat mii de patricieni la pedeapsa capitală. Silla a fost declarat demis din comandă, toate proprietățile sale confiscate, toți preietenii săi uciși. A scăpat doar Cecilia, pentru că a reușit să fugă și să-și întâlnească soțul în Grecia. Sub noul consulat al lui Marius și al lui Cinna, teroarea a continuat implacabilă un an de zile. Vulturii și câinii devorau pe

străzi cadavrele cărora li se refuzase înmormântarea. Sclavii eliberați au continuat să jefuiască, să dea foc și să fure până când Cinna, cu un detașament de ostași gali, i-a înconjurat și i-a măcelărit pe toți. Pentru prima oară în istoria Romei, au fost atunci folosite trupe străine care să restabilească ordinea în oraș.

Acestea au fost cele din urmă isprăvi frumoase ale lui Marius, care a murit în plin carnagiu, ros de alcool, de ranchiuni, de complexe de inferioritate și de ambițiile nesatisfăcute ce-l inspiraseră. Păcat de un atât de mare oștean care, mai înainte de a-și fi azvârlit patria într-un război civil, o salvase de atâtea ori.

Acum, practic, Cinna rămăsese dictator, pentru că Valerius Flaccus, ales în locul lui Marius, fusese trimis cu douăsprezece mii de oameni în Orient, ca să-l demită pe Silla.

Având toate legăturile rupte cu patria mamă, aceasta asedia acum Atena care se aliase cu Mitridate, venit din Asia cu o armată de cinci ori mai numeroasă. Era o situație aproape disperată care, dacă Silla s-ar fi lăsat surprins sub zidurile orașului de către Mitridate și Flaccus în același timp, ar fi putut să se transforme în dezastru. Numai că în Silla, spuneau cei care îl cunoșteau, zăceau la un loc o vulpe și un leu; iar vulpea era mult mai periculoasă decât leul. Câteva „minuni“, aranjate artistic chiar de el, îi convinseseră pe soldați că șeful lor era un zeu, deci infailibil. Se înțelege că era un general formidabil, care își cunoștea perfect oamenii, și deținea, rece și lucid, și metode de exploatare a tăriei și slăbiciunii lor. Rămas fără ajutor în bani, reușise să-i procure trupei „solda“, lăsând-o să jefuiască Olimpia, Epidaurul și Delfi. Însă întotdeauna, imediat după aceea, restabilea disciplina. Inexpugnabila Atenă a fost cucerită printr-un atac surpriză. Și Silla i-a recompensat pe soldați lăsându-le la discreție orașul. „Nu se știe câtă lume au ucis“, spune Plutarh. „Dar sângele a curs șiroaie pe străzi și a inundat suburbiile.“

După zile întregi de masacru, Silla care, cu toată dragostea sa pentru Grecia, pentru cultura și arta ei, asistase complet indiferent la ceea ce se petrecea, a hotărât că cei rămași în viață trebuiau iertați acum, în numele celor morți. Și-a adunat falangele și și-a condus oastea împotriva armatei lui Mitridate care înainta spre Cheronea și Orhomenos. L-a învins într-o bătălie magistrală și i-a fugărit resturile oștirii, traversând Helespontul, până în inima

Asiei. Se pregătea să distrugă definitiv și ultimele forțe dușmane, când a sosit Flaccus cu ordinul de înlocuire la comandă.

Cei doi generali s-au întâlnit. Și, la sfârșitul convorbirii lor, Flaccus nu numai că a renunțat să execute ordinele, dar s-a pus în mod deliberat sub cele ale lui Silla. Locotenentul său, Fimbria, a încercat să protesteze. Și atunci Silla i-a oferit lui Mitridate o pace avantajoasă, garantându-i respectarea regatului în vechile sale granițe și pretinzând doar, ca despăgubiri, optzeci de nave și două mii de talanți cu care să-și plătească trupa și s-o ducă în patrie. Apoi s-a îndreptat spre Lidia, împotriva lui Fimbria, dar n-a fost nevoie să-l bată, pentru că ostașii, de îndată ce l-au văzut, au trecut de partea lui, atât de mare era acum prestigiul numelui Silla. Fimbria, rămas singur, s-a sinucis.

Silla a făcut drumul înapoi, fără să uite să prade comorile și să stoarcă banii tuturor provinciilor pe unde trecea. A străbătut Grecia, și-a imbarcat trupa la Patrassos și, în anul 83, a ajuns la Brindisi. Cinna, ieșindu-i înainte ca să-l oprească, a fost ucis de propriii săi ostași. La Roma a izbucnit revoluția.

Silla aducea guvernului o pradă frumoasă: cincisprezece mii de livre de aur și o sută de mii de argint. Însă guvernul, acum în mâna popularilor, conduși de fiul lui Marius, Marius cel Tânăr, l-a declarat inamic public și a trimis împotriva lui o armată ca să-l oprească. Mulți aristocrați au fugit din oraș pentru a se alătura lui Silla. Unul din ei, Cneius Pompeius, considerat cel mai strălucit luptător al „tineretului de aur“, i-a oferit o mică trupă personală compusă exclusiv din prieteni, clienți și sclavi ai familiei.

În luptă, Marius cel Tânăr a fost bătut crunt. Dar, mai înainte de a fugi la Preneste, a trimis partizanilor săi de la Roma ordin să-i ucidă pe toți patricienii care mai rămăseseră încă în capitală. Pretorul, așa cum avea dreptul, a convocat Senatul. Și senatorii care figurau pe „lista neagră“ au fost măcelăriți chiar pe scaunele lor. Apoi asasinii au părăsit orașul pentru a se alătura lui Marius și altor forțe populare care se pregăteau să joace ultima lor carte contra lui Silla. Bătălia de la Porta Collina a fost una din cele mai sângeroase din antichitate. Din cei peste o sută de mii de oameni ai lui Marius, mai mult de jumătate au rămas morți pe câmp. Opt mii de prizonieri au fost masacrați fără discriminare. Iar capetele retezate ale generalilor, înfipite în sulii, au fost purtate în

procesiune pe sub zidurile cetății Preneste, ultimul bastion al rezistenței populare, care puțin după aceea s-a predat. Marius se sinucisese. Iar capul său a fost retezat, expediat la Roma și expus în For.

Triumful pe care capitala i l-a rezervat lui Silla în zilele de 27 și 28 ianuarie ale anului 81 a fost extraordinar. Generalul era urmat de o suită entuziastă de proscriși ai lui Marius, toți cu coroane de flori pe cap, care îl aclamau ca pe un părinte salvator al patriei. Și, de data asta, ostașii nu-și mai zeflemiseau căpitanul. Îl slăveau și ei. Silla a celebrat sacrificiile rituale pe Capitoliu, apoi a vorbit mulțimii în For, explicând cu ipocrită modestie seria incredibilă de succese care îl aduseseră până aici, atribuindu-le doar norocului; drept care a cerut, mai bine-zis a impus, să-i fie recunoscut titlul de *felix*, ceea ce literalmente înseamnă fericit, dar, în cazul lui, îmbrățișat de soartă, unsul Domnului; într-un cuvânt, „omul providenței”. Poporul s-a înclinat și a hotărât să-i înalțe, drept recunoștință, prima statuie ecvestră, din bronz aurit, care s-a văzut vreodată la Roma, unde nimănui nu-i era permis să fie reprezentat decât în picioare.

N-a fost asta singura noutate introdusă de Silla, ca să-i sublinieze puterea absolută. El a fost adevăratul inventator al „cultului personalității”. A bătut noi monede cu profilul său și a introdus în calendar, cu caracter obligatoriu, „Sărbătoarea victoriei lui Silla”. De la înălțimea totalitarismului său dictatorial, el a tratat Roma ca pe un oraș cucerit, lăsând-o în paza soldaților înarmați și supunând-o celei mai crunte represii. Patruzeci de senatori și două mii șase sute de cavaleri care fuseseră partizanii lui Marius au fost condamnați la moarte și executați. Au fost oferite premii de până la cinci milioane de lire acelor care îl predau pe vreun proscris fugar, viu sau mort. Forul și străzile erau împodobite frumos cu capete retezate, așa cum se face azi cu baloane colorate. „Bărbații”, spune Plutarh, „erau uciși în brațele soțiilor, iar copiii, în ale mamelor”. Chiar și mulți dintre aceia care încercaseră să stea deoparte, fără să se amestece cu nici un partid, au fost suprimați sau deportați, mai ales dacă erau bogați. Silla avea nevoie de averea lor, ca să-și îngrășe soldații. Printre cei suspectați era și un tinerel pe nume Caius Iulius Caesar care, nepot al lui Marius din partea nevestii acestuia, a refuzat să-și renege unchiul. Au intervenit prietenii comuni, și tinerelul a scăpat numai cu

exilul. Când a semnat sentința, Silla a spus ca pentru sine: „Fac o mare prostie, pentru că în băiatul ăsta zac mulți Mariuși”. Dar a semnat totuși.

La câteva zile după ce s-a instalat bine la putere, Silla, cu ocazia unei ceremonii publice, s-a văzut pus în situația de a asista la gestul de insubordonare al unuia din ce mai credincioși locotenenți ai săi, Lucretius Ofella, cuceritorul cetății Preneste, un ofițer brav, dar semeț și nedisciplinat. În fața trupei, care îl adora, Silla a pus un ostaș să-l înjunghie, așa cum avea să facă Hitler cu Roehm, două mii de ani mai târziu, și Stalin cu câteva zeci de amici. Era semnalul „normalizării”.

Silla a guvernat ca un autocrat timp de doi ani. Pentru a umple golurile provocate printre cetățeni de războiul civil, a acordat dreptul de cetățenie și străinilor, în special spaniolilor și galilor. A distribuit pământ la peste o sută de mii de veterani, mai ales la Cuma, unde avea și el o moșie. Pentru a descuraja urbanismul, a abolit distribuirile gratuite de grâu. A micșorat prestigiul tribunilor și a restabilit regula celor zece ani de interval pentru cine candida a doua oară la consulat. A refăcut Senatul, pustiit în urma masacrelor, cu trei sute de noi membri din marea burghezie, care îi erau fideli; și le-a restituit toate drepturile și privilegiile de care se bucuraseră până la apariția Grahilor. Era exact o „restaurare aristocratică”. El a făcut-o până la capăt. A eliberat ostașii, decretând că nici o forță armată nu mai putea rămâne în bivouac pe pământul Italiei. Apoi, socotind că și-a îndeplinit misiunea, spre uimirea generală, a predat Senatului puterea și a restabilit guvernarea consulară. După care, ca orice cetățean, s-a retras la vila sa de la Cuma.

În vremea aceea, Cecilia Metella murise deja. Se îmbolnăvisese la scurt timp după triumful soțului care, deoarece era vorba de o boală infecțioasă, o mutase într-o altă casă și o lăsase acolo să crape ca un câine răios.

Cu puțin timp înainte de a se retrage, Silla, acum la aproape șaiszeci de ani, a cunoscut-o pe Valeria, o frumoasă tânără de douăzeci și cinci de ani. Întâmplarea a făcut să se găsească amândoi alături în Circ. Ea a văzut un fir de păr pe toga dictatorului și, cu două degete, l-a îndepărtat. Silla s-a întors s-o privească, uimit de atâta îndrăzneală, dar și de frumusețea ei deosebită. „Nu te supăra, dictatorule”, i-a zis ea, „vreau să împărtășesc și eu ceva,

măcar cât un fir de păr, din norocul tău.“ Se pare că a fost singura iubire adevărată și dezinteresată a lui Silla, prea egoist să nutrească asemenea sentimente. S-a căsătorit curând cu ea, și nimeni nu poate ști cât o fi contribuit la hotărârea sa de a abdica dorința de a fi fericit lângă o asemenea tânără și frumoasă soție.

În ziua în care, după ce renunțase la putere și depusese însemnele de comandant, plecase acasă ca un cetățean oarecare, în uimirea mută a trecătorilor, unul din aceștia s-a luat după el și l-a insultat. Silla n-a întors capul nici măcar atunci când mitocanul a devenit necuviincios. S-a adresat numai câtorva prieteni care îl întovărășeau: „Imbecilul! După un asemenea gest n-o să mai existe pe lume nici un dictator dispus să-și abandoneze puterea.“

Și-a petrecut ultimii doi ani de viață făcând dragoste cu Valeria, vânând, discutând probleme de filozofie cu prietenii, și scriindu-și *Memoriile*, din care ne-au parvenit doar câteva fragmente. „Fericitul“ pare să fi fost cu adevărat fericit în acel crepuscul al existenței sale, ani plini, fără deziluzii, fără regrete (de remușcări nu era capabil), așa cum singur visase să-i aibă. Printre veteranii săi de la Cuma, el rămăsese singurul viguros și sprinten până în ultima clipă, participând la controversile lor și aplanându-le în felul său hotărât și expeditiv. Când un oarecare Granius n-a fost de acord cu el în privința unei bagatele oarecare, l-a invitat acasă și a pus sclavii să-l sugrume, cum făcea când era dictator. Orgoliul și aroganța sa n-au slăbit nici când s-a găsit față în față cu moartea care îi bătea la ușă sub forma unui ulcer malign, un cancer probabil. Cu ochii săi albaștri și reci, sub coama de păr auriu, cu obrazul acela palid care părea o „dudă pudrată cu făină“, cum spunea Plutarh, el a continuat să-și ascundă suferința sub un zâmbet vesel și cuvinte de spirit. Înainte de a muri, și-a dictat singur epitaful:

„N-a existat prieten care, făcându-mi un serviciu, sau dușman care să mă jignească, eu să nu-l fi răsplătit din plin.“

Și era adevărat.

XXII

O MASĂ LA ROMA

Restaurarea lui Silla a avut un defect esențial: prea era o „restaurare“, adică ceva care nu ținea seama de exigențe sau, cum am spune noi azi, de „cauzele“ care au provocat revoluția. Autorului ei, ca să realizeze o operă vitală și de durată, i-a lipsit ceea ce era mai necesar: încrederea în oameni. Care oameni nu o merită, dar pretind s-o aibă în cei propuși să-i conducă. Silla nu credea în nimic; și cu atât mai puțin în posibilitatea de a-i face pe semenii săi mai buni. Iubirea de sine îi era atât de mare, încât pentru ceilalți nu-i mai rămânea nimic. Pe oameni îi disprețuia și era convins că singurul lucru de făcut cu ei era să-i țină în poziție de drepti. De aceea și crease un aparat polițienesc pe care îl încredințase aristocrației: asta nu pentru că o stima, ci pentru că era convins că ceilalți, „popularii“, erau și mai de disprețuit, și că, pentru ei, orice reformă ar fi constituit un lucru și mai rău. Urmarea a fost că, la zece ani după ce a murit, opera sa politică era făcută praf.

Patricienii, care se treziseră cu o asemenea putere în mână, în loc s-o utilizeze ca să facă ordine în guvern și în societate, au profitat de ea ca să fure, să corupă și să ucidă. Totul nu era acum decât o problemă de bani. Să cumperi alegerea într-o funcție era o operație normală; și exista chiar o industrie a procurării de voturi, cu tehnicieni specializați: *Interpreți*, *divisori* și *sequestri*. Pompei, ca să-l aleagă pe amicul său Afranius, i-a invitat acasă la el pe șefii organizațiilor și a contractat sufragiile lor ca pe tot atâția saci cu mere. La tribunal era și mai rău. Lentulus Sura, achitat de jurați cu o majoritate de două voturi, a exclamat, dându-și o palmă peste frunte: „Fir-ar să fie, am cumpărat unul în plus. Și la prețurile de azi!“

Deoarece totul depindea de bani, aceștia deveniseră singura preocupare pentru toți. În birocrație, sigur că mai existau încă funcționari capabili și cinstiți. Dar majoritatea erau niște tâlhari incompetenți care, pentru a obține un post administrativ în provincie, nu numai că renunțau la leafă, ba îl mai și plăteau, încredințați fiind că, în decurs de un an, aveau să se refacă din plin. Și se refăceau: cu impozite, cu jafuri, cu vânzarea populației ca sclavi. Cezar, când i s-a dat pe mână Spania, datora creditorilor cam cât o jumătate de milion de lire. Într-un an a plătit tot. Cicero s-a bucurat de titlul de „gentilom” numai pentru că, în anul când guvernase Cilicia, pusese deoparte pentru sine numai șaiszeci de milioane, și a trâmbițat-o peste tot în scrisorile sale, ca pe un exemplu bun.

Nici militarii nu se comportau altfel: Lucullus s-a înapoiat acasă din campaniile sale în Orient, miliardar. Pompei a adus tot de acolo o pradă de șase miliarde pentru vistieria statului și de cincisprezece pentru cea personală. Atât de ușor se putea înmulți capitalul, când aveai destui bani să-ți cumperi o funcție, că bancherii dădeau împrumuturi, cu dobânzi de cincizeci la sută. Senatul a interzis membrilor săi să practice o astfel de camătă ignobilă. Dar interdicția era evitată cu ajutorul mijlocitorilor. Chiar și oamenii foarte demni, ca Brutus de exemplu, se asociau cu cămătarii, care le administrau banii dându-i cu împrumut în atare condiții. În mâinile unei clase conducătoare atât de corupte, Roma devenise un fel de pompă care suga bani din tot imperiul, ca să permită unei categorii de satrapi să ducă o viață cât mai plină de fast și de un lux tot mai insolent.

Într-o seară, Cicero a început să-l ia peste picior pe Lucullus pentru faima sa de gurmand rafinat. Cicero era un tânăr avocat din Arpino, fiul unui agricultor înstărit care îi dăduse o frumoasă educație. Încă nu avea douăzeci și șapte de ani, și era aproape un necunoscut când a făcut față unui proces celebru și, pentru el, destul de primejdios: pentru că era vorba să-l apere pe Roscius împotriva lui Crisogonos, acesta din urmă un mare favorit al lui Silla, dictator încă în acel moment. A câștigat cu o pledoarie magistrală. Dar după aceea, temându-se poate de ceva represalii din partea lui Silla, a plecat în Grecia, unde a rămas trei ani de zile ca să studieze limba, oratoria lui Demostene și filozofia lui Posidonios, un mediocru urmaș al lui Socrate și al școlii stoice.

S-a înapoiat după trei ani, când Silla murise deja, s-a căsătorit cu Terentia și cu zestrea ei, care era uriașă; și, cu profesia de avocat, a cultivat politica de care, de altfel, meseria lui era strâns legată. Curând, i-a picat în mână un alt proces celebru, acela împotriva lui Verrus, un senator care, plecat să guverneze Sicilia, comisese acolo tot felul de pungășii și de matrapazlăcuri, știindu-se susținut de întreaga aristocrație. S-a trezit oponent al lui Hortensius, președintele Forului roman, avocatul de încredere al aristocrației și al Senatului. Procesul acela a fost un fel de afacere Dreyfus a timpului, cu patricienii de o parte și poporul, dar mai ales marea burghezie cavalierească, de alta. Și, încă o dată, Cicero a câștigat, smulgând sceptrul din mâna lui Hortensius și devenind astfel idolul unei clase sociale în care el însuși se născuse.

Lucullus era un fost locotenent al lui Silla, care timp de opt ani colaborase la „opera” acestuia în Orient, luptând împotriva lui Mitridate. Provenea dintr-o familie aristocratică săracă și cu reputație proastă. Se spunea că tatăl său se lăsase corupt de sclavii răsculați în Sicilia, că bunicul său ar fi furat statui și că maică-sa a avut mai mulți amanți decât păr pe cap. Dar poate că nu erau decât vorbe. Oricum, Lucullus, încă de tânăr, nu arătase că ar avea vreunul din aceste vicii; era însă foarte ambițios și poseda și toate calitățile necesare ca să-și satisfacă ambițiile: inteligență, elocvență, cultură și curaj. Cât timp a trăit Silla, care avea pentru el o slăbiciune, cariera i-a fost înlesnită. Când i-a murit protectorul, nu a ezitat, pentru a o continua, să obțină favorurile unei femei, Precia, foarte influentă datorită intrigilor sale amoroase; și, prin ea, a căpătat proconsulatul Ciliciei, adică posibilitatea de a putea să comande, de a se război, de a birui și de a se îmbogăți cu prada de la inamic. Ca să poată ajunge, ca șef de oaste, la înălțimea unui Marius, a unui Silla sau a unui Cezar, i-a lipsit o singură însușire: intuiția. Și-a condus soldații din victorie în victorie, însă i-a obosit până i-a adus aproape de revoltă. Și, cum prin intrigi obținuse comanda, tot prin intrigi a și pierdut-o. Rechemat la Roma, s-a retras din viața publică, iar acum nu făcea altceva decât să se bucure de averea sa imensă și să afișeze o paradă insolentă cu ea. Vila din Miseno îl costase peste un miliard de lire; moșia din Tusculum avea peste douăzeci de mii de hectare, iar palatul pe care și-l construise în Pincio era faimos prin galeria sa de statui, prin manuscrisele prețioase, jefuite în Orient, prin grădinile unde

cultiva, cu sânguința unui botanist pasionat, plante până atunci necunoscute la Roma, ca cireșul; dar mai ales era cunoscut pentru bucătăria sa, adevărat laborator al celor mai rafinate delicatități.

Așadar, într-o seară, Cicero, la o întâlnire cu amicii, a început să-l ia peste picior pe chestia lăcomiei sale, spunând că totul nu era decât o poză și pariind că, dacă l-ar vizita pe neașteptate, ar da numai peste o masă frugală de țaran sau de soldat. Lucullus a acceptat provocarea, i-a invitat pe toți să facă o constatare la fața locului și a cerut doar permisiunea să-și anunțe servitorii să pună masa în salonul Apollo. Destul ca să le dea de înțeles despre ce era vorba; în salonul Apollo o masă nu putea să coste mai puțin de două sute de mii de sesterți. Aici erau obligatorii aperitive ca „fructele de mare“, puii cu sparanghel, pateurile cu stridii, raci. După aceea urma prânzul propriu-zis: uger de purcă, pește, rață, iepure, curcan, păun de Samos, potârnichi de Frigia, murene de Gabes, nisetrul de Rodos. Și brânzeturi, și dulciuri, și vinuri.

Plutarh, care ne relatează episodul, nu ne spune cine a participat la banchet. Dar trebuie să fi fost floarea societății romane. Nu lipsea desigur aristocratul Marcus Licinius Crassus, fiul unui faimos locotenent al lui Silla, care se sinucisese în loc să se predea lui Marius. Silla îl recompensase pe orfan, permițându-i să cumpere la preț de lichidare bunurile marianștilor proscriși și aprobându-i să organizeze primul corp de pompieri care s-a văzut vreodată la Roma. Când izbucnea un incendiu, Crassus alerga la fața locului; însă nu ca să stingă focul, ci ca să contracteze imediat cu proprietarul clădirii care ardea cumpărarea ei; acesta era prea fericit să scape de ea. Și numai când clădirea devenea a sa, Crassus pune în funcțiune pompele. Altfel, o lăsa să ardă.

Un altul, ce cu siguranță nu putea să lipsească, era Titus Pomponius Atticus care, deși cu ascendenți burghezi, reprezenta un tip de aristocrat mai rafinat decât mulți alții. Neavând nevoie să se mănjească învârtind afaceri necurate, pentru că era deja din familie foarte bogat, fusese interesat să-și perfecționeze cultura la Atena. Acolo l-a cunoscut Silla și a fost atât de încântat de el, încât a vrut să-l aibă colaborator. Însă Atticus n-a acceptat, pentru a-și putea continua studiile. Apoi și-a investit averea, care însuma circa un miliard, într-o fermă în Epir, pentru creșterea vitelor, în achiziționarea de apartamente la Roma, într-o școală de gladiatori și într-o casă de editură pentru cărți de cultură înaltă. Cicero,

Hortensius, Cato și multe alte personalități de marcă ale vremii se foloseau de el, nu numai ca sfătuitor financiar, ci și ca bancă de depunere. Iar stima și prestigiul de care se bucura erau atât de mari că, deși trăia sobru, ca un adevărat epicurean, nu exista salon în societatea romană unde să nu fie permanent invitat, și nici serbări la care să nu participe.

Și a mai fost desigur și Pompei, favoritul și ginerele lui Silla care, cam ironic, îl numea „cel Mare“. Dintr-o familie de cavaleri, adică burgheză, și el era „făt-frumosul“ „tineretului de aur“ roman. Câștigase și o victorie pe câmpul de luptă, obținând și triumful, înainte de vârsta majoratului. Și era atât de frumos că Flora, curtezana, spunea că nu se putea dezlipi de el fără să-l muște. Trecea drept un tânăr integru și, pentru acele vremuri, așa și era: căuta să facă tuturor bine cu aceeași ardoare cu care și-l făcea și sieși. I se atribuiau multe ambiții. În realitate, nu avea decât una singură: aceea de a fi deasupra tuturor, în toate. Dar, mai mult decât o ambiție, era un orgoliu.

Toți erau personaje pe care, în Roma stoică de cu trei secole în urmă, nu le-ai fi întâlnit. Și nu numai pentru eleganța rafinată a îmbrăcămintei, pentru mâncărurile pe care le consumau și pentru discuțiile purtate într-o frumoasă, limpede și curată limbă latină, condimentată cu citate literare, ci și pentru că la aceste festinuri participau și femeile care părăsiseră acum vechiul lor statut de obediță. Clodia, soția lui Quintus Cecilius Metellus, era pe vremea aceea „prima doamnă“ a orașului și un exemplu pentru celelalte. Era feministă, ieșea singură seara și, dacă întâlnea vreun cunoscut, în loc să-și plece pudic privirea, cum fusese mereu obiceiul, ea îl îmbrățișa și-l săruta. Își invita la masă prietenii în lipsa soțului și afirma dreptul femeii la mai mulți bărbați, ba chiar l-a și pus în practică, fără să facă economie, luându-și amanți cu zecile și părăsindu-i cu multă grație și fără remușcări. Unul dintre ei a fost poetul Catul, care n-a mai reușit s-o uite, a suferit de gelozie și a cântat-o în versurile sale sub numele de Lesbia. Celius, un alt abandonat, ca să se răzbune, a acuzat-o în tribunal că a vrut să-l otrăvească și a numit-o în public *quadrantaria*, ceea ce înseamnă „sfert de centimă“: tariful prostituatelor sărace. Clodia a fost condamnată la o amendă: nu pentru că ar fi fost vinovată, ci pentru că era sora lui Publius Clodius, unul din șefii partidului radical, urât de aristocrația atât de puternică pe atunci, și dușman

jurat al lui Cicero, care a susținut cauza lui Cilius, spunând că îl dorea să acuze o femeie, mai ales pe una care se arătase atât de binevoitoare față de o mulțime de bărbați.

Cu astfel de exemple în fața ochilor, era greu pentru tinerele fete să devină bune mame de familie. Căsătoriile, dictate numai din interese și din calcule politice, se încheiau și se desfășeau cu dezinvoltură. Pompei, pentru a face carieră, a divorțat de prima sa soție, ca s-o ia pe Emilia, fiica vitregă a lui Silla. Apoi, rămas văduv, s-a căsătorit cu Iulia, fata lui Cezar care, și el, a schimbat vreo patru neveste și le-a înșelat mereu pe toate patru. „Orașul acesta“, spunea Cato, „nu este altceva decât o agenție de căsătorii politice retușate de coarne.“ Iar Metellus Macedonicus și-a poftit, cu un frumos discurs, compatrioții să facă ordine în viața lor de familie spunând: „Și eu înțeleg că nevasta e doar o pacoste...“ Căsătoria *cum manu*, adică aceea care nu admitea divorțul, practic dispăruse, tocmai pentru a lăsa soților libertatea de a renunța la conviețuire atunci când doreau s-o facă. Și era suficientă pentru asta doar o simplă scrisoare. Copii nu mai dorea nimeni, deoarece reprezentau o bătaie de cap. Și deveniseră acum un lux pe care numai săracii și-l puteau permite. Nemaifiind preocupate de sarcină, de alăptare și de grija copilului, nevestele erau, cum am spune noi azi, în căutare de „evadări“. Și le găseau mai ales în intrigile amoroase și în cultura care începuse să devină un lucru monden și de salon.

Gusturile literare ale acestei societăți bogate și frivole nu s-au îndreptat către marele poet și scriitor al timpului, Lucretius. Autorul lui *De rerum natura* a fost probabil un aristocrat, dar a trăit foarte retras din motive de sănătate: pare să fi suferit de un fel de manie depresivă, iar inspirația sa era prea elevată, tragică și prea profundă pentru a crea modă. Furori făcea Catul, poet facil și sentimental, ceva între Gozzano și G  raldy*. Era un burghez din Verona, înstărit și zg  rcit, care se pl  ngea mereu de mizerie, dar avea o casă la Roma, o vilă la Tivoli și o altă la lacul Garda. Plăcea cucoanelor pentru că nu vorbea decât de dragoste și făcuse

* Guido Gozzano (1883-1916), poet liric, sentimental și facil, cunoscut prin lucrarea *Calloqui*, publicată în anul 1911.

Paul G  raldy (n. 1885), liric francez, c  nt  re   al hedonismului, al vieții u  oare și al iubitelor mărunte.

m  ng  ietoare și de salon o limbă care părea destinată doar textelor de lege și proclama  iilor pentru victorie.

Mari partizani ai săi erau Marcus Cilius, un aristocrat fără bani, adept al ideilor comuniste; Licinius Calvus, un diletant în poezie și-n oratorie, nu lipsit de talent; și Elvius Cinna care, după moartea lui Cezar, a fost confundat din gre  eal   cu unul din asasinii acestuia și ucis de mulțime. Erau toți intelectuali de „stânga“, adversari ai dictaturii, fără să facă nimic pentru a apăra democrația. Dar au avut totuși o influență care le-a depășit meritele, pentru că dispuneau, în afară de saloane și de femei, de adevărate edituri care să le popularizeze operele.

Atticus introdusese pergamentul și făcea „volume“ (ceea ce înseamnă „suluri“), în pagini având două sau trei „coloane“ de manuscris. Pentru scrierea lor de mână erau folosi  i sclavi specializa  i care erau pl  ti  i doar cu întreținerea. Nici măcar autorii nu erau retribui  i, decât poate cu vreun cadou ocazional; a  a că, practic, numai boga  ii puteau să se ocupe de literatură. O edi  ie se ridica întotdeauna cam la o mie de exemplare distribuite librarilor, de unde le cumpărau amatorii. Unul din ace  știa, Asinius Pollione, a   nfiin  at prima bibliotecă publică din Roma. Acest progres tehnic a stimulat produc  ia. Terentius Varro și-a publicat eseurile asupra limbii latine și asupra vieții de la   r  . Salustius, între o luptă politică și alta, și-a tipărit *Istoriiile*, splendid scrise, dar cam părtinitoare. Și Cicero, devenit acum „maestrul“ prin excelen  ă al artei oratorice, și-a transcris în cărți discursurile, din care la noi au ajuns doar cincizeci și șapte.

Pe scurt, cultura nu mai era acum monopolul unor speciali  ști solitari, ci începuse să se răspândească în această societate care întorcea cu hotărâre spatele unor apucături grosolane și ignoran  ei zdravene din prima epocă republicană. Lumea se apropia de ceea ce obi  nuim noi să numim „vârsta de aur“ a Romei și care, ca mai toate „v  rstele de aur“, era preludiul agoniei civiliza  iei sale.

XXIII

CICERO

Pompei și Crassus, pe care i-am întâlnit în capitolul precedent, nu erau numai niște afaceriști amatori de petreceri, ci și niște bărbați politici care pretindeau să joace la Roma un rol de prim plan. Și au reușit s-o facă, deși, până la urmă, au trebuit s-o plătească amândoi cu viața.

Ca favoriți ai lui Silla, au avut de la început cariera ușoară. De fapt, ei au fost aceia pe care, după moartea dictatorului, Senatul i-a pus în fruntea armatelor, pentru a potoli revoltele din Spania și din Italia.

Spania se revoltase deja în diferite rânduri contra malversațiunilor guvernatorilor romani. Dar acum, acestor malversațiuni li se adăugaseră și multe cruzimi inutile. În anul 98, generalul Didius, luându-l ca exemplu pe predecesorul său Sulpicius Galba, a atras în tabăra sa un întreg trib de localnici, cu promisiunea distribuirii unor pământuri, și i-a exterminat. Un ofițer al său, Quintus Sertorius, indignat de o astfel de barbarie fără rost, a dezertat, a chemat la arme celelalte triburi, a organizat cu ele o armată și, timp de opt ani de zile, a condus-o din victorie în victorie contra romanilor; și, tot atâta vreme, a guvernat cu înțelepciune „provincia”. Metellus, generalul pe care Senatul îl trimisese să-l combată, neizbutind să-l învingă, a promis cam la două sute de milioane de lire și zece mii de hectare de pământ cui va reuși să-l ucidă. L-a ucis cu pumnalul Perpena, și el un fugar roman în tabăra lui Sertorius. Dar, în loc să meargă să-și încaseze premiul, a preferat să preia moștenirea mortului și să continue războiul pe cont propriu. Atunci Senatul l-a trimis pe Pompei, care l-a învins

ușor pe renegat, l-a capturat, l-a suprimat și a redat Spania malversațiunilor guvernatorilor.

Mai gravă era în acest timp revolta care însângera Italia. Lentulus Batiatus deschisese la Capua o școală de gladiatori, evident frecventată de sclavi, care se antrenau să moară în Circ pentru amuzamentul spectatorilor. Într-o zi, două sute din ei au încercat să fugă; șaptezeci și opt au reușit, au prădat împrejurimile și și-au ales drept șef pe un trac numit Spartacus, care trebuie să fi fost un om de familie bună și cu calități deosebite. El a lansat un apel către toți sclavii din Italia, care se numărau cu milioanele, a organizat o armată din șaptezeci de mii de oameni însetați de libertate și de răzbunare, i-a învățat să-și confectioneze singuri arme și i-a bătut pe toți generalii trimiși împotriva lui de Senat.

Aceste victorii nu l-au amețit. Era un cap politic priceput și știa foarte bine că lupta sa, la urma urmelor, era o luptă lipsită de speranță. De aceea și-a îndreptat hoarda spre Alpi, cu intenția ca, munții odată traversați, s-o dizolve și să-l trimită pe fiecare la casa lui. Cel puțin așa povestește Plutarh. Dar oamenii săi au vrut să rămână și s-au apucat să jefuiască satele și orașele, iar Spartacus, care trebuie să fi fost un om corect și care încerca să-i împiedice de la astfel de prădăciuni, n-a avut inima să-i părăsească. A pierdut o bătălie, a câștigat o alta contra lui Cassius și, până la urmă, s-a trezit față în față cu Urbea. Orașul nici nu mai respira de spaimă că o să-i vadă pe toți sclavii din Italia și pe cei din Roma, care constituiau aici o periculoasă coloană a cincea, alăturându-se răsculaților și formând împreună un tăvălug. Atunci i-a fost incredințată lui Crassus comanda și, sub steagul lui, s-au înrolat toți tinerii, floarea aristocrației. Spartacus și-a dat seama că are de înfruntat Imperiul și s-a retras spre sud, intenționând să-și treacă forțele în Sicilia și, de acolo, în Africa. Crassus l-a urmărit, l-a atacat și i-a distrus toată ariergarda, continuând să-l fugărească. Între timp, venea în marș forțat din Spania Pompei cu legiunile sale. Dându-și seama că se apropie sfârșitul, Spartacus a pornit la atac, s-a aruncat personal în mijlocul încăierării, a ucis cu mâna lui doi centurioni și a fost și el, la rândul-i, ciopârțit de lovituri, în așa fel încât a fost imposibil după aceea să i se mai identifice cadavrul.

Cea mai mare parte din oamenii săi au pierit împreună cu el. Vreo șase mii aproximativ, vânați prin păduri, au fost crucificați de-a lungul Viei Appia.

Era anul 71, iar cei doi generali biruitori, înapoiți la Roma, nu și-au eliberat soldații, așa cum cerea legea și cum dorea Senatul. Nu se iubeau prea mult unul pe altul; erau amândoi prea bogați, prea norocoși și prea ambițioși. Însă, când Senatul i-a refuzat lui Pompei triumful și distribuirea de pământuri, promisă de el veteranilor, atunci s-au aliat și au înconjurat amenințatori orașul cu armata.

Imediat „popularii”, care după moartea lui Silla așteptau clipa răzbunării pentru toate abuzurile aristocraților, li s-au alăturat, i-au făcut propriii lor apărători și i-au ales consuli pentru anul 70. Pompei și Crassus nu erau deloc „populari”: dimpotrivă, aparțineau, prin naștere, marii burghezii. Dar egoismul orb al aristocrației avusese exact efectul de a arunca marea burghezie în brațele proletariatului. Cei doi consuli, ca primă măsură deci, au adoptat-o pe aceea de a restaura puterea tribunilor, pe care Silla o suprimase, și de a desființa monopolul patricienilor în juriile tribunalului, admitând să facă parte din ele și cavalerii. După care și-au reafirmat acordul pentru împărțirea avantajelor personale. Pompei urma să aibă comanda supremă a operațiunilor din Orient, înlocuindu-l pe Lucullus și adăugând puterii sale de general pe aceea de amiral, în vederea reprimării piraților din Mediterana care făceau nesigure căile către Asia Mică; în schimb, se obliga să redeschidă piețele Orientului, pentru investițiile bancherilor aliați lui Crassus, care devenea astfel un stăpân absolut al acestor piețe.

În Senat, care s-a opus în unanimitate acestor măsuri, nu s-a ridicat decât un singur glas ca să le apere: acela al unui tânăr, pe atunci încă necunoscut și puțin iubit de confracții săi aristocrați: Julius Cezar. Adunarea le-a aprobat, tot atât de unanim, condusă de un alt tânăr, Cicero. Victoria Adunării și a lui Pompei a marcat sfârșitul supremației patriciene și a restaurației lui Silla care se sprijinise pe ea, și a avut consecințe hotărâtoare asupra evenimentelor ce au urmat. Imediat după plecarea lui Pompei, în fruntea a o sută douăzeci de mii de oameni, cu cinci sute de nave și o sută cincizeci de milioane de sesterți, s-a reluat comerțul cu Orientul și, drept consecință, prețul grâului, pe care se sprijinea aristocrația moșierească, a scăzut.

Un singur eveniment a venit să tulbure această pașnică și progresivă revenire la democrație, care a redat oxigen reacțiunii. Noi pe Lucius Sergius Catilina nu-l cunoaștem decât din descrierile dușmanilor săi, și în special ale lui Salustius și Cicero. Acesta din urmă ni-l zugrăvește ca pe „un individ ascuns, în continuu conflict cu Dumnezeu și cu oamenii, care nu reușea să-și găsească liniștea nici în somn, nici trează: de aici culoarea sa pământie, ochii injectați, alura de epileptic: pe scurt, aspectul unui nebun”. Necazul e că Cicero, din partea nevestii-sii, era cam un fel de cumnat cu o vestală, de a cărei siluire fusese acuzat Catilina. La proces fusese achitat. Dar, în saloane, se spunea că era adevărat, deoarece imputatul își ucisese și propriul fiu ca s-o mulțumească pe amantă.

Poate că și pentru această ostilitate, întâmpinată peste tot, deși se trăgea din stirpe aristocratică, a trecut el de partea celor mai înfocați „populari” și s-a vopsit în iacobin.* Programul său era radical: reclama anularea tuturor datoriilor pentru toți cetățenii. Și începuse să se șoptească peste tot că deja organizase o bandă de patru sute de desperați, pregătiți să-i omoare pe consuli și să pună mâna pe guvern.

În realitate nimeni n-a văzut-o, această faimoasă bandă, în timp ce Catilina s-a mulțumit să-și prezinte foarte democratic candidatura pentru consulat, sperând evident că avea să obțină unanimitatea antisenatorială care funcționase atât de bine pentru Crassus și Pompei. Dar marea burghezie, căreia îi aparțineau creditorii și care îl suspecta serios pe acest soi de comunist, n-a mai fost de data asta alături de el. Ea mergea cu plebea numai atunci când era vorba să se rezeze monopolurile aristocrației; dar era de partea aristocrației, deci a Senatului, atunci când erau în joc statul și capitalismul.

S-a văzut asta și din atitudinea lui Cicero, care a opus propria sa candidatură aceleia a lui Catilina și a câștigat, predicând „concordia între clase”, adică Sfânta Alianță a aristocrației cu marea burghezie, al cărei mare interpret a fost în anul acela.

Căzut în alegeri, cum am spune noi azi, Catilina a început organizarea faimoasei sale conjurații, adunând în taină, la Fiesole, cam vreo mie de partizani și organizând un fel de coloană a cincea chiar în interiorul orașului. Din ea făceau parte tot felul de oameni:

* Iacobini: aripă revoluționară care în zilele Marii Revoluții Franceze de la 1789, s-a situat categoric de partea Comitetului Salvării Politice și a lui Robespierre.

sclavi, senatori și doi pretori, Cetegus și Lentulus. Sprijinit pe aceste forțe, s-a prezentat anul următor la alegeri și, pentru a-și asigura reușita, a urzit uciderea rivalilor și a lui Cicero.

Cel puțin aceasta a fost versiunea dată de avocat când s-a prezentat în Câmpul lui Marte, urmat de doi scutieri, pentru numărătoarea volurilor. Catilina a ieșit și de astă dată învins.

În ziua de 7 noiembrie a anului 63, Cicero a spus că, în timpul nopții, au venit acasă la el conspiratori ca să-l omoare, dar că au fost alungați de paznici. Iar a doua zi, întâlnindu-l pe Catilina în Senat, a pronunțat împotriva lui faimosul discurs („Până când vei abuza, Catilina, de răbdarea noastră...?”), care și azi încă mai constituie coșmarul și amuzamentul elevilor de liceu. Nu i-a ajuns o zi pentru acest rechizitoriu; i-au trebuit trei. Dar a fost o capodoperă în care au fuzionat, în egală măsură, toate comorile elocinței sale, atât de cizelate și de armonioase, dar și vanitatea și cabotinismul său.

La 3 decembrie a reușit să obțină un mandat de arestare împotriva lui Lentulus, a lui Cetegus și a altor cinci conspiratori de rang înalt. Însă Catilina reușise să fugă din Roma în timpul nopții și să-și întâlnească trupele în Toscana. Pe ziua de 5, Cicero a cerut condamnarea la moarte a prinșilor. Silanus și Cato cel Tânăr l-au susținut. În apărarea acuzaților, însă, din nou s-a ridicat același singur glas, proaspăt și tânăr: al lui Cezar, avocatul fidel al „popularilor”, care a cerut doar o simplă pedeapsă cu detenția. Oratoria lui, spre deosebire de cea a lui Cicero, era sobră, fără floricele. Când a terminat de vorbit, câțiva tineri aristocrați au încercat să-l ucidă. Cezar a reușit să scape, în timp ce Cicero se îndrepta spre închisoare, ca să aplice sentința; iar un alt consul, Marcus Antonius, tatăl unui tinerel destinat să ajungă mai faimos decât părintele, punea în fruntea unei armate ca să-l distrugă pe Catilina.

Lupta a avut loc lângă Pistoia și nici unul dintre răsculați nu s-a predat. Copleșiți numeric, s-au bătut până la ultimul, în jurul steagului lor, acvilele lui Marius și ale lui Catilina, care le-a urmat soarta.

Primul surprins și entuziasmat de tenacitatea acestui om a fost Cicero însuși care nu bănuia că dispune de atâta energie. Într-un discurs la Senat, el a afirmat cu modestie că acțiunea întreprinsă împotriva rebelului a fost atât de deosebită încât a depășit limitele admise unui om. Și, punându-și astfel candidatura la divinizare, a adăugat că s-ar fi comparat chiar și cu Romulus, dacă salvarea

Urbei n-ar fi fost un eveniment mult mai glorios decât însăși întemeierea ei.

Senatorii au zâmbit ascultând un astfel de limbaj, dar i-au acordat totuși, cu bunăvoință, titlul de „Părinte al Patriei”. Și când, la sfârșitul anului 63, și-a părăsit postul, l-au însoțit, în semn de omagiu, până acasă. Toate astea au contribuit și mai mult să facă să i se urce marelui orator fumurile la cap și să se creadă un arbitru al Romei. Era proprietar de vile la Arpino, la Pozzuoli și la Pompei, avea o fermă în valoare de cincizeci de mii de sesterți la Formia, o altă de cinci sute de mii la Tusculum și un palat de două milioane și jumătate pe Palatin. Erau toate lucruri cumpărate cu împrumuturi de la clienți, pentru că legea interzicea avocaților să pretindă „onorarii”. Și aceste împrumuturi, care firește că nu se mai înapoiau niciodată, le țineau locul. Dar Cicero a mai inventat și un alt mijloc de îmbogățire: testamentele, unde cerea să fie trecut drept moștenitor. În treizeci de ani, a moștenit de la clienți douăzeci de milioane de sesterți, adică în jur de un miliard de lire.

Era normal ca un asemenea om să predice „concordia între clase”, căutând un punct de echilibru care să nu fie nici reacția dușmănoasă a unei caste aristocratice, din care nu făcea parte, dar nici progresismul celor interesați de o nivelare generală.

Bogat cum era, președinte în For, „Părinte al Patriei”, părea că nu-i mai lipsea nimic. Nu; îi lipsea lucrul cel mai important: liniștea în casă. Terentia era o soție virtuoasă și insuportabilă care, cu nervii, cu reumatismul și cu o elocință deloc mai prejos decât cea a soțului, i-a otrăvit viața. Doi oratori într-o singură casă, asta e prea mult. Președintele Forului cedase nevastei sceptrul la el în familie, iar ea îl folosea și cu rost și fără, pentru a se plânge mereu de câte ceva. Când, în sfârșit, s-a hotărât să-l lase văduv, Cicero a înlocuit-o cu Publilia, care i-a adus o zestre deloc inferioară celei a sărmaneii defuncte. Însă, după aceea, a gonit-o și pe a doua, pentru că nu intrase în grațiile fiicei sale Tullia, singura lui dragoste adevărată și dezinteresată.

După afacerea Catilina, steaua sa politică a început să apună, deși o oarecare sclipire i-a mai fost rezervată și sub Cezar, căruia îi era când amic, când inamic, așa cum o să vedem, dar căruia nu i-a iertat niciodată că a fost un mare orator, cel puțin tot atât cât și el, deși într-un stil cu totul diferit. Din ce în ce mai intense au devenit preocupările sale literare, cărora le datorăm unele din cele

mai frumoase pagini ale limbii latine. Nouă ne plac mai ales, pentru caracterul lor deschis, scrisorile, pline de anecdote autobiografice. A scris foarte multe și s-a înfățișat în ele așa cum era: un muncitor asiduu, un tată duios, un administrator priceput al banului public, ca și al celui personal, bun prieten cu cei care îi puteau fi utili și un vanitos atât de inconștient de acest lucru, încât a fost chiar în stare să-și immortalizeze vanitatea într-o impecabilă proză, cu atâta candoare, încât îi iertăm defectele, preschimbându-i-le în virtuți.

XXIV

CEZAR

În momentul în care Catilina cădea, sosea la Roma Metellus Nepos, locotenent și avangardă a lui Pompei, debarcat la Brindisi după un șir de victorii strălucite în Asia Mică. Devansase călătoria pentru a putea concura la funcția de pretor și, odată ales, să înlesnească o nouă candidatură la consulat pentru Pompei.

Primul obiectiv și l-a atins cu voturile „popularilor”, dar s-a trezit avându-l drept coleg pe Marcus Cato, reprezentantul celor mai intransigenți conservatori care, după victoria asupra lui Catilina, credeau că au devenit stăpâni pe situație. Ei nu au înțeles de ce era nevoie să sprijine ambițiile lui Pompei, care nu ar fi cerut altceva decât să devină apărătorul lor. Dacă l-ar fi ales ca atare, poate că s-ar fi salvat, sau cel puțin ar fi făcut să întârzie propria lor înfrângere, având în vedere prestigiul de care se bucura Pompei. Dar cea mai mare parte dintre ei erau invidioși pe el, pe bogăția și pe succesele sale, socotind că acest om nu le trebuia.

Și, de astă dată, tot un singur glas a „distonat” în mijlocul corului, susținându-l pe Pompei: glasul lui Cezar, tot pretor și el. În ziua aceea, Adunarea a fost foarte agitată. Cezar, destituit împreună cu Nepos, a fost salvat de mulțimea care sărise să-l apere și intenționa să se răscoale. El i-a calmat pe oameni și i-a trimis acasă. Senatul și-a dat atunci pentru prima oară seama că acest tinerel însemna ceva și a renunțat la destituire.

Caius Iulius Cezar avea pe atunci douăzeci și șapte de ani și, ca și Silla, provenea dintr-o familie aristocrată săracă, ale cărei origini urcau până la Ancus Martius și Venus, dar care, după acești discutabili strămoși, nu mai oferise Romei personalități de răsunet. Au existat în familia sa pretori, chestori, chiar și consuli, dar au

fost persoane de rang comun în administrație. Locuința lor se înălța în Suburra, un cartier popular și de faimă proastă al Romei; aici s-a născut Cezar, spun unii, în anul 100; iar după alții, în anul 102 înainte de Hristos.

Despre copilăria lui nu știm nimic, decât că a avut ca educator un gal, un oarecare Antonius Grifon care, în afară de latină și greacă, l-a mai învățat și altceva foarte folositor despre caracterul compatrioților săi. Se pare că, la pubertate, a suferit de dureri de cap și de crize de epilepsie, și că avea ambiția să se facă scriitor. A rămas foarte curând chel și, fiindu-i rușine cu asta, a încercat să remedieze necazul pieptănându-și părul de la ceafă pe frunte. Pierdea în fiecare dimineață mult timp cu o asemenea complicată operație.

Suetoniu zice că era înalt, cam grasuț, cu tenul alb, cu ochii negri și vioi. Plutarh, că era slab și de talie medie. Probabil că amândoi au dreptate. Unul îl descrie când era tânăr, celălalt la maturitate, atunci când, de obicei, te mai împlinești un pic. Dar lungă-i perioadă de viață militară trebuie să-l fi făcut robust. Încă de copil a fost un bun călăreț: obișnuia să galopeze cu mâinile încrucișate la spate. Dar și umbla mult pe jos în fruntea ostașilor săi, dormea în căruță, mânca frugal, își păstra întotdeauna sângele rece și mintea lucidă. La față nu era frumos. Capul lui chel și cam masiv avea o bărbie pătrată, o gură arcuită și amară, marcată de două riduri drepte și adânci, cu buza inferioară depășind-o pe cea de sus. Și totuși a avut întotdeauna succes la femei. S-a căsătorit cu patru și a avut o mulțime de iubite. Soldații săi îi ziceau *moechus calvus*, nerușinatul chel; iar când defilau pe străzile Romei, cu prilejul vreunui triumf, strigau: „Hei, voi, bărbaților, țineți-vă nevestele în casă, că a venit seducătorul cel pletos!” Și primul care făcea haz de asta era chiar el.

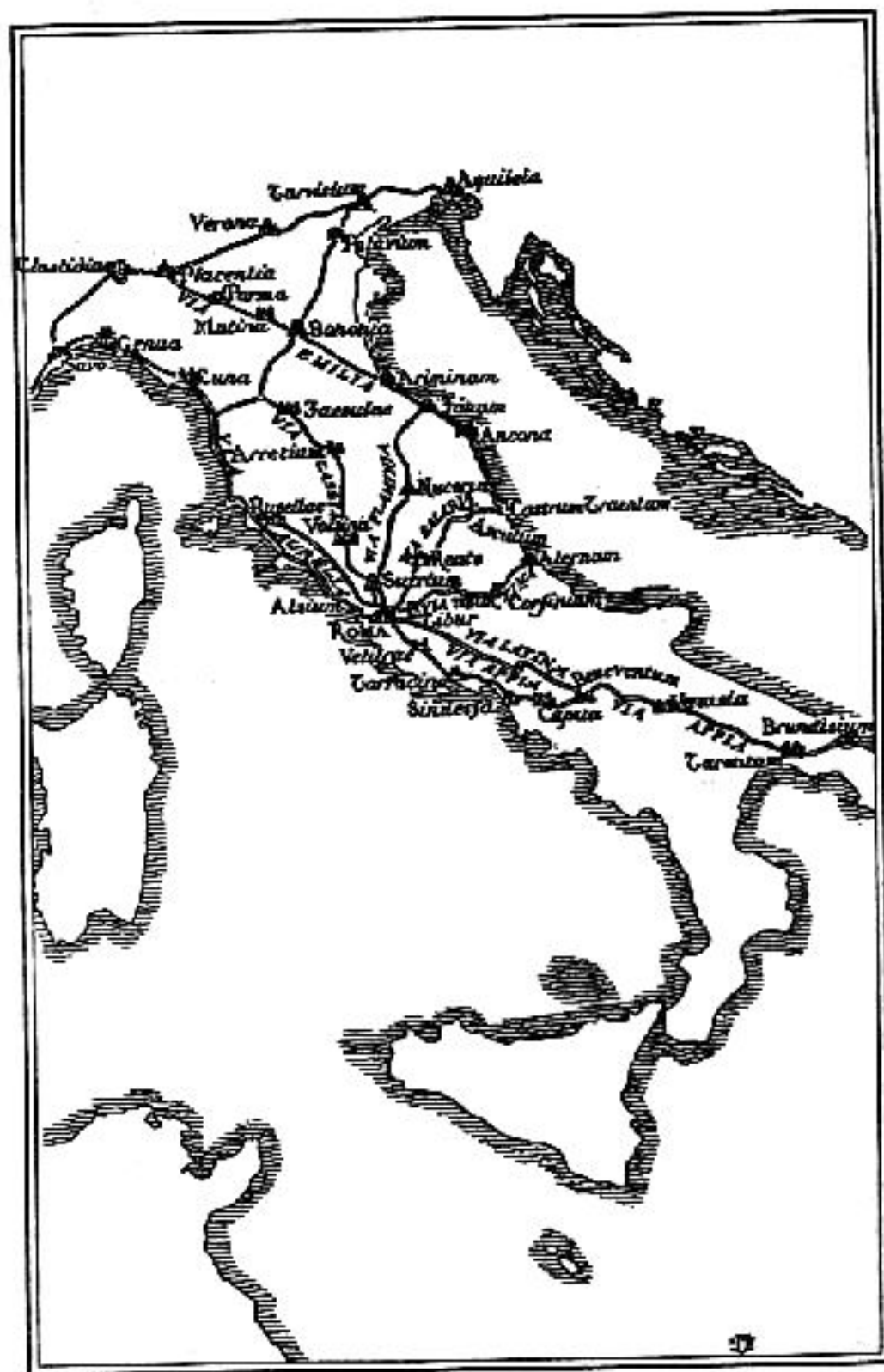
Contrar unor legende care ni-l înfățișează îngâmfat și solemn, Cezar, dimpotrivă, era un desăvârșit om de lume, galant, elegant, fără prejudecăți, plin de umor, capabil să încaseze glumele altora și să răspundă la ele cu un sarcasm mușcător. Era înțelegător față de viciile celorlalți, pentru că avea nevoie ca și ceilalți să i le înțeleagă pe ale sale. Curion îl numea „bărbatul tuturor femeilor și femeia tuturor bărbaților”. Iar unul din motivele pentru care aristocrații îl urau atât era și acela că le seducea cu regularitate nevestele care, ca să fim dreți, se cam băteau să fie seduse. Printre ele era și Servilia, sora vitregă a lui Cato care, și din acest motiv,

i-a fost dușman neîmpăcat. Servilia a ținut atât de mult la el, că i-a sacrificat până și fata, pe Tertia, căreia i-a cedat locul atunci când anii au obligat-o să se retragă. Cezar a răsplătit-o pe mama generoasă, înlesnindu-i achiziționarea bunurilor unor senatori proscriși, la prețul de o treime din valoarea lor. Ciceron a și brodat pe chestia asta un joc de cuvinte, spunând că vânzarea s-a făcut *Tertia deducta*. Chiar și Pompei, cât a fost el de frumos și de bogat și, la vremea aceea, mai celebru decât Cezar, s-a văzut obligat să-și repudieze nevasta pentru că se încurcase cu seducătorul. Cezar l-a împăcat, dându-i de soție pe propria sa fiică.

Acest personaj extraordinar, în jurul căruia a început din acel moment să se învârtă toată istoria Romei și a lumii, era deci, în ceea ce privește moralitatea, fiul vremurilor sale. Și, de fapt, s-a lansat într-un mod care nu prevestea nimic bun. După terminarea studiilor, pe la șaisprezece ani, a plecat după Marcus Termus în Asia, ca să participe la unul din multele sale războaie. Însă, în loc de soldat viteaz, a ajuns favoritul lui Nicomede, regele Bitiniei, mare amator de băieți frumoși. Revenit la Roma, când avea optsprezece ani, s-a însurat cu Cossutia, fiindcă așa voia taică-său. Dar, când acesta a murit, și-a repudiat soția și a luat-o pe Cornelia, fata lui Cinna care, la vremea lui, îi urmase unchiului său Marius. Și, uite așa, s-a ajuns la întărirea legăturilor care îl apropiu de partidul democrat.

Silla, când a instaurat dictatura, i-a poruncit să divorțeze. Cezar, deși obișnuit să-și schimbe nevestele ca pe haine, a refuzat plin de aroganță. A fost condamnat la moarte, iar zestrea Corneliei confiscată. Apoi, așa cum am mai spus, niște prieteni comuni au intervenit, și Silla l-a lăsat să plece în exil. Cezar a răspuns la acest gest de clemență numindu-l o „tâmpenie”. Se înșela însă. Silla înțelesese foarte bine ce fel de „tâmpenie” făcea: dar probabil că simțea o oarecare simpatie pentru acest tânăr.

Când s-a retras dictatorul, s-a reîntors și Cezar la Roma. Dar găsim orașul în mâinile reacționarilor care îl detestau pe el ca fiind nepotul lui Marius și ginerele lui Cinna, a plecat în Cilicia. Pe mare, l-au capturat niște pirați; aceștia au cerut pentru el, drept răscumpărare, douăzeci de talanți, cam patruzeci de milioane de lire. Cezar le-a răspuns cu insolentă că prețul este prea mic față de valoarea persoanei sale și că preferă să le dea cincizeci. Și-a trimis sclavii să găsească bani și, până atunci, și-a omorât timpul scriind versuri pe

DRUMURILE ROMANE ÎN TIMPUL IMPERIULUI

care le citea răpitorilor săi, care însă nu le gustau deloc. Cezar nu-i scotea din „barbari” și „cretini”, promițându-le că o să-i spânzure cu prima ocazie pe toți. Și s-a ținut de cuvânt, pentru că, de îndată ce a fost eliberat, a dat fuga până în Milet, a închiriat o mică flotă, i-a urmărit și i-a prins. Și-a recuperat banii, adică pe cei ai creditorilor (că de înapoiat, nu i-a mai înapoiat) și, dând dovadă de clemență, mai înainte de a-i spânzura, le-a tăiat beregata.

Aventura asta a povestit-o el însuși, în niște scrisori către prieteni; dar noi nu băgăm mâna în foc pentru autenticitate. Cezar nu devenise încă în momentul acela scriitorul sobru și imparțial al lui *De bello Gallico*, victorios cu adevărat în multe bătălii și, deci, neavând nevoie de înflorituri. Era un tinerel palavragiu, arrogant și împrăștiat care, atunci când, înapoiat la Roma în anul 68, și-a depus candidatura la funcția de chestor, era plin de datorii. Le contractase la Crassus, după ce-i sedusese și acestuia nevasta, pe Tertullia. Cu banii, a cumpărat voturile, a fost ales, a devenit guvernator și comandant militar în Spania, a luptat împotriva rebelilor și s-a înapoiat la Roma cu faima unui bun ostaș și a unui administrator priceput.

În anul 65, s-a prezentat din nou la alegeri, a căpătat funcția de edil și și-a răsplătit susținătorii, finanțând spectacole nemaivăzute până atunci. Dar a mai făcut și altceva: a readus în Capitoliu însemnele victoriilor lui Marius, pe care Silla le îndepărtase. După trei ani, a fost numit propretor în Spania. Însă toți creditorii săi s-au adunat și au cerut guvernului să nu-l lase să plece până nu-și achită datoriile. El a recunoscut singur că avea de plătit douăzeci și cinci de milioane de sesterți. Iar Crassus, ca de obicei, i-a împrumutat banii. Cezar a revenit printre iberici, i-a supus aproape pe toți, și a adus la Roma o pradă atât de bogată, încât Senatul i-a acordat triumful. Sau a făcut-o poate pentru a-l împiedica să concureze la titlul de consul, știut fiind că nimeni nu-și putea prezenta aici candidatura decât în persoană, iar celui ce i se acorda triumful nu-i era îngăduit, prin lege, să pătrundă în Roma înainte de începerea ceremoniei. Cezar, însă, a intrat totuși, lăsându-și armata la porțile orașului. Și, exact cu această campanie electorală, a început și marea sa activitate politică.

Conservatorii îl detestau, pentru că îl apăraseră pe Catilina și adusese în Capitoliu efigiile lui Marius; iar acum se prezenta ca șef al „popularilor”. Ei puteau foarte bine să-i pună piedici,

opunându-i un bărbat de prestigiu, ca Pompei, pe care însă l-au pierdut, așa cum am mai spus, deoarece îi invidiau victoriile și bogăția. Iar această bogăție era atât de mare, că i-a permis să întrețină o armată proprie: aceea cu care debarcase la Brindisi, când s-a înapoiat din Orient, și cu care ar fi putut să forțeze alegerea sa ca dictator. Însă, om corect, el și-a lăsat la vatră ostașii și a intrat în Roma numai cu un mic grup de ofițeri cu care a celebrat triumful. Îndrăzneț în luptă, Pompei era foarte timid în problemele politice și nu voia să întreprindă nimic contra legalității și a „regulamentului”. Senatul știa acest lucru și a profitat de el ca să-l trateze cu răceală și să refuze distribuirea către soldați a pământului promis. Cezar a văzut în asta o bună ocazie de a-l atrage de partea sa și a lui Crassus.

A fost o capodoperă de diplomatie, materializată printr-un acord tripartit: primul triumvirat. Pompei și Crassus veneau cu foarte marea lor influență și cu imensele lor bogății, toate puse în slujba lui Cezar, pentru ca acesta să fie ales consul, iar el, odată venit la putere, să distribuie pământul ostașilor lui Pompei și să acorde lui Crassus monopolurile pe care acesta le râvnea.

Astfel, s-a frânt faimoasa „concordie între clase”, adică alianța dintre aristocrație și marea burghezie, dorită de Cicero. Burghezia, care vedea în Crassus și Pompei pe reprezentanții ei legitimi, a căzut la înțelegere cu „popularii” lui Cezar. Iar aristocrația, stupidă și arogantă, convinsă că nu are nevoie de ajutorul nimănui și că nu trebuie să-și împartă cu nimeni privilegiile, a rămas izolată. Ea a prezentat un candidat propriu, un personaj insignifiant, Bibulus, care a fost ales, dar care nu a putut împiedica și alegerea lui Cezar, personalitate de cu totul alt calibru.

Cezar a respectat obligațiile față de aliații săi. A propus îndată distribuirea pământurilor și ratificarea măsurilor luate de Pompei în Orient. Senatul s-a opus. Atunci, Cezar a prezentat Adunării propriile sale proiecte de lege. Era ceea ce făcuseră și Grahii, care își pierduseră atunci viața. Dar vremurile se schimbaseră. Bibulus a pronunțat un veto, spunând că zeii, întrebați, se arătasera potrivnici. Adunarea i-a râs în nas, iar un „popular” i-a vărsat o oală de noapte în cap. Proiectele au fost aprobate cu majoritate absolută. Pompei a devenit ginerele lui Cezar, luând-o în căsătorie pe fiica acestuia, Iulia: burghezii și proletarii s-au îmbrățișat îndelung și,

luni de zile, au petrecut pe cheltuiala triumvirilor, care le-au oferit fastuoase spectacole în Circ.

În cadrul acestei atmosfere de bună dispoziție populară, nu i-a fost greu lui Cezar să-și pună în aplicare reformele economice și sociale, care erau de fapt cele ale Grahilor. Senatul le-a combătut pe toate, trimițând mereu pe Bibulus în Adunare ca să spună că zeii le dezaprobă. Adunarea nici nu se sinchisea de zei și își râdea de Bibulus care, până la urmă, s-a închis în casă și n-a mai vrut să apară. Și, deoarece obiceiul era să se boteze anul cu numele celor doi consuli, romanii l-au numit pe acesta, al cincizeci și nouălea, „anul lui Iulius și al lui Cezar”.

Iar el l-a încheiat făcând să fie aleși, drept urmași ai săi pentru anul 58, pe Gabinius și pe Piso, cu a cărui fată, Calpurnia, s-a și însurat, după ce divorțase legal de a treia nevastă, Pompeia, care urma să fie judecată pentru ultragiu la pudoare și religie: era acuzată că își adusese iubitul, pe Clodius, travestit în femeie, în incinta sacră a zeiței Bona, a cărei preoteasă era însăși Pompeia. Faptul era adevărat. Clodius, un tânăr aristocrat frumos, ambițios și lipsit de scrupule, frecventa casa lui Cezar, îi admira politica și, ceva mai mult, nevasta. Totuși, nu se știe dacă ea i-a fost complice atunci când l-au surprins pe tânăr comițând această impietate. Cezar, chemat să depună mărturie la proces, a proclamat nevinovăția Pompeii. Când judecătorul l-a întrebat de ce mai divorțează atunci, el a răspuns: „Pentru că soția lui Cezar nu poate fi nici măcar bănuită”. Și a depus mărturie chiar în favoarea lui Clodius, zicând că nu-l vedea capabil de un asemenea gest, deși știa bine că fusese în stare să comită și altele mai urâte: acela, de exemplu, de a-și fi sedus propria soră, pe faimoasa Clodia, soția lui Quintus Cecilius Metellus, frumoasa pe care Catul o numea Lesbia și pe care Cicero n-o ierta deloc cu limba sa veninoasă. Ranchiunos și băgăreț cum era, marele avocat a venit să depună și împotriva frățiorului. Însă Cezar l-a pus în mișcare pe Crassus, care i-a cumpărat pe judecători. Și Clodius a fost achitat.

De ce ținea atâtă Cezar să-l scape pe acest derbedeu care, am spune noi azi, i-a dezonorat nevasta? S-a văzut imediat după aceea, când Clodius și-a pus candidatura ca tribun al plebei, iar Cezar l-a susținut. E clar că, după ce își instalase socrul și un prieten intim în funcții de consul, avea acum nevoie și de o persoană îndatorată în fruntea proletariului. Puțin îi păsa lui Cezar de onoarea

conjugală. Clodius, în toată treaba asta, îi oferise prilejul să scape de o nevestă care nu-i mai folosea la nimic, și s-o înlocuiască acum cu o alta care îi era mai utilă prin legăturile sale de rudenie. În ziua când își părăsea funcția, se autoproclamase deja proconsul pe cinci ani în Galia Cisalpină și Narboneză. Și, deoarece legea interzicea ca trupele să staționeze la sud de Apenini, cine deținea comanda celor de dincolo de munți era practic stăpânul peninsulei. Iar Cezar voia acum să fie el acest stăpân.

Știa bine că Senatul ar fi făcut totul ca să-l împiedice. Dar Cezar demonstrase că se putea guverna și fără Senat, făcând ca legile să fie aprobate direct de către Adunare. În ultima vreme mersese chiar și mai departe: impusese ca toate discuțiile care aveau loc în acest for solemn și aristocratic să fie înregistrate și publicate zilnic. Așa s-a născut prima gazetă. Ea s-a numit *Acta diurna* și nu costa nimic, pentru că, în loc să fie vândută, era afișată pe ziduri, în așa fel ca cetățenii s-o poată citi și să poată controla ce făceau și ce spuneau guvernanții lor. Invenția a avut un răsunet nemaipomenit, ea consfințind unul din cele mai democratice drepturi ale omului. Senatul, care își sprijinea prestigiul și pe discreția activității sale, s-a văzut acum pus în fața opiniei publice și nu și-a mai revenit din asta nici până azi.

Cu Gabinius și cu Piso, doi consuli care îi asigurau spatele, cu un aventurier ușor de șantajat, cum era Clodius, în fruntea plebei, cu prietenia lui Pompei și sprijinul financiar al lui Crassus, cu Senatul ținut în frâu și constrâns să dea mereu seamă de hotărârile luate, Cezar putea să plece acum cât de departe de Roma, pentru a pune mâna pe ceea ce încă nu avea: gloria militară și o armată credincioasă.

XXV

CUCERIREA GALIEI

Când Cezar a ajuns aici în anul 58, Franța era pentru romani doar un nume: Galia. Ei nu cunoșteau decât ținuturile din sud, acelea pe care le făcuseră vasale ca să-și asigure legăturile pe uscat cu Spania. De ce se găsea mai la nord habar n-aveau.

Mai la nord nu exista ceea ce numim noi azi o națiune. Împrăștiate prin diverse teritorii, trăiau niște triburi de rasă celtică, ocupate tot timpul să se bată între ele. Cezar, care, printre altele, era și un bun gazetar, cu mult spirit de observație, a văzut că fiecare din aceste triburi era împărțit în caste: nobilii sau cavalerii, cu monopolul oștirii; preoții sau druzii, cu monopolul religiei și al învățaturii; și poporul, care avea monopolul foamei și al fricii. Cezar s-a gândit că, pentru a stăpâni toate aceste triburi, era de ajuns să le țină dezbinat; și, ca să le țină dezbinat, nu trebuia decât să-i asmută pe cavaleri împotriva... cavalerilor. Fiecare din aceștia, ca să-l combată pe celălalt, trebuia să aibă de partea sa o fărâma a populației. Există o singură primejdie: ca nu cumva druzii să se înțeleagă între ei și să formeze un centru spiritual de unitate națională. În cazul ăsta, trebuia ca Roma să-i aibă pe toți de partea sa.

Cezar îi simpatiza pe gali din două motive: mai întâi pentru că primul său educator fusese un gal; și apoi, pentru că erau frați de sânge cu celții aceia din Piemont și din Lombardia pe care Roma îi supusese și care îi procuraseră pe cei mai buni infanteriști ai săi. Dacă reușea să-și extindă stăpânirea asupra întregii Franțe, obținea o mină inepuizabilă pentru reînnoirea armatei sale.

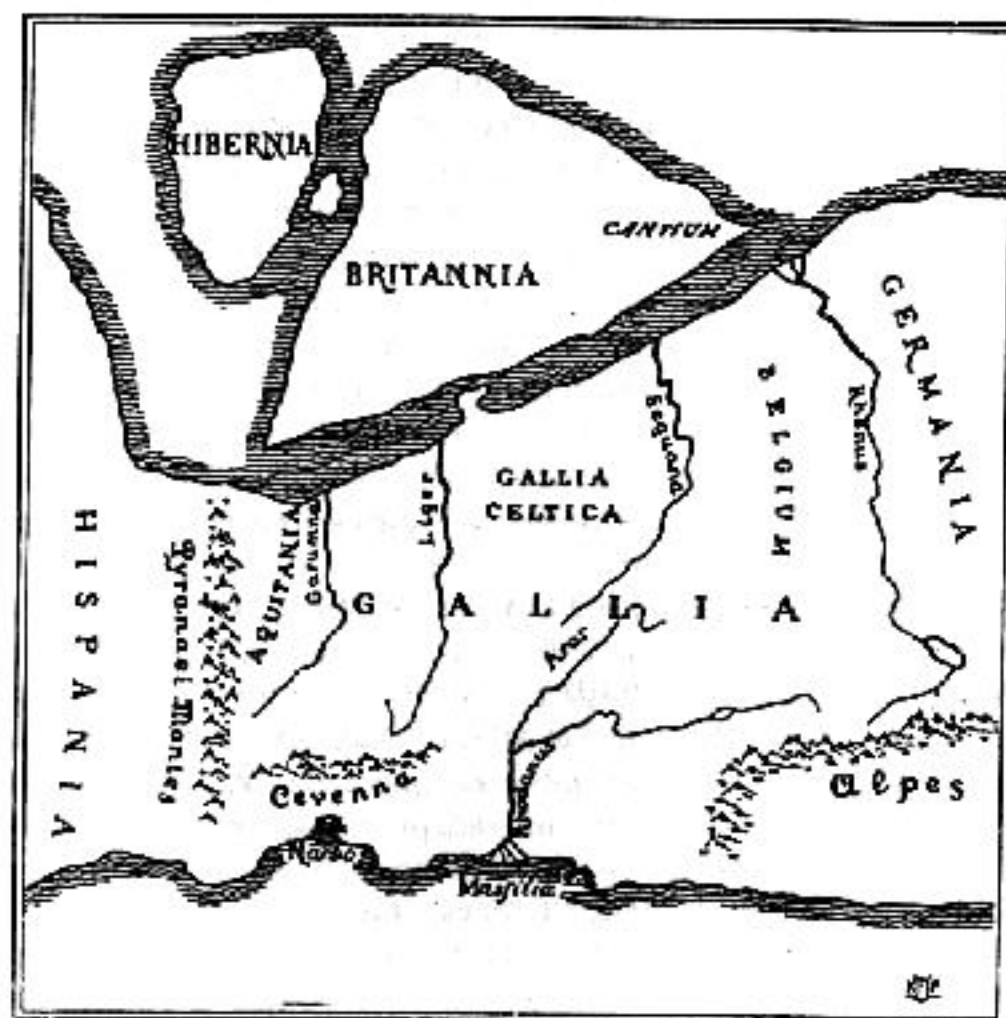
Cezar nu poseda forțele necesare unor cuceriri. I se dăduseră numai patru legiuni pentru bucata aceea de teritoriu; nici măcar

treizeci de mii de oameni. Și, exact în momentul când lua comanda lor, patru sute de mii de helveți se revărsau din Elveția peste Galia Narboneză, amenințând s-o sufocă; iar o sută cincizeci de mii de germani traversau Rinul pentru a-l sprijini în Flandra pe confratele lor Ariovist, stabilit acolo cu treisprezece ani în urmă. Împăimântată, toată Galia a cerut ajutor lui Cezar care, fără măcar să anunțe Senatul, a înrolat pe propriile sale speze încă patru legiuni și i-a cerut lui Ariovist să vină să cadă la înțelegere cu el. Ariovist a refuzat și Cezar, ca să-și afirme prestigiul în ochii noilor săi supuși, n-a avut altă alegere decât războiul împotriva lui și a helveților.

Au avut loc două campanii îndrăznețe și fulgerătoare. Bătuți, cu toată enorma lor superioritate numerică, helveții au cerut voie să se retragă în țara lor; Cezar le-a permis-o, cu condiția să accepte vasalitatea Romei. Germanii au fost pur și simplu desființați lângă Ostheim. Ariovist a fugit și a murit puțin după aceea. Destrăbălatul și înglodatul în datorii muieratic se dovedea, pe câmpul de luptă, un general formidabil.

Profitând de acest succes care lăsase cu gura căscată toată Galia, Cezar le-a cerut galilor să se unească sub comanda sa, pentru a evita alte eventuale invazii. Numai că galii erau gata să facă orice, în afară de a se înțelege între ei. Multe triburi s-au revoltat și au cerut ajutor belgilor care au și sărit la bătaie. Cezar i-a potolit, apoi i-a învins și pe cei care li chemaseră, anunțând Roma, cam prea devreme, că toată Galia era cucerită. Poporul a exultat, Adunarea a aclamat, Senatul a strâmbat din nas. Cezar a mirosit că i se pregătește ceva din partea conservatorilor, a revenit în Italia și i-a convocat la Lucca pe Pompei și pe Crassus, în vederea reînțării triumviratului, pentru apărarea comună.

De fapt, Roma se afla în prada unor convulsii, de când părăsise Cezar consulatul. Până în clipa aceea, apărătorul aristocraților fusese Cato, un reacționar cam obtuz, dar altfel om cumsecade. Poate că ar fi avut el și idei mai destupate, dacă n-ar fi purtat numele bunicului său, marele Cenzor, care le avea foarte ermetice. Numele acesta l-a distrus, obligându-l să joace un rol ce poate că nici nu i se potrivea. Ca să apere autoritatea vechilor obiceiuri, umbla desculț, fără tunică, mereu bombănind împotriva oamenilor noi. Asta o făcuse și primul Cato, însă amestecând la un loc cu bombănelile și râsul sincer, în cascadă, sarcasmele înțepătoare, ghiftuiala cu fasole și „ședințele” de Chianti. Nepotul

CUM VEDEA CEZAR GALIA ȘI BRITANIA

Galia este toată împărțită în trei: o parte este locuită de Belgi, alta de Aquitani, și a treia de Celți, pe limba lor, sau Galli, pe limba noastră.

Cezar, De Bello Gallico, 1, 1.

- IBERIA - Irlanda actuală
- CANTIVM - Peninsula engleză Kent
- Fluviul SEQUANA - Sena
- Fluviul LIGER - Loara
- Fluviul GARUMNA - Garonna
- Fluviul ARAR - Saona

său avea o figură încruntată și ursuză, un colorit de pastor protestant bolnav de icter și o gură acră de fată bătrână obsedată de păcatele necomise. Îi plictisea atâta pe alții, probabil pentru că se plictisea și pe sine tot făcând mereu pe moralistul strică-chef. Dar mai era și un moralist de un fel aparte care, de exemplu, n-a găsit nimic de obiectat atunci când nevastă-sa, Marcia, sâcâită de un soț atât de pisălog (cine ar putea s-o condamne, săraca?), și-a luat și ea un prieten, pe avocatul Hortensius, rivalul lui Cicero, bărbat frumos și elocvent, ca un Giovanni Porzio tânăr*. Ba mai mult, Cato, când a băgat de seamă asta, i-a spus amantului: „O vrei? Ți-o împrumut”. (Cel puțin așa povestește Plutarh.) Dar nu numai atât. Atunci când, peste puțin timp, Hortensius a murit, Cato a chemat-o pe Marcia acasă și au continuat să trăiască împreună, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat.

Omul acesta ciudat avea totuși niște calități. Era, mai întâi de toate, cinstit. Și asta explică de ce, într-o vreme când totul era de vânzare, și în special voturile alegătorilor, el nu a reușit să ocupe mai mult decât o funcție de pretor. Senatorii, cărora le apăra monopolul politic și care nu prea țineau la onestitate, l-ar fi preferat să lupte cu arme mai adaptate corupției generale și dușmanului pe care îl avea în față: acel Clodius devenit, după plecarea lui Cezar, stăpânul Romei, care mai obținuse și de la Adunare ca pretorul să fie trimis înalt comisar în Cipru. Cato s-a supus, iar conservatorii s-au trezit fără șef. (Capul și-l pierduseră ei mai de mult.)

Spre norocul lor, Clodius era, mai mult decât un șef politic, un mare demagog, și deci nu avea simțul măsurii. În ura sa oarbă împotriva lui Cicero, s-a apucat să-l persecute pe acesta, obligându-l să fugă în Grecia; i-a confiscat averea și i-a ras la pământ vila de pe Palatin.

Acuma, Cicero nu mai era la Roma acela care își închipuia el că este. Dar, totuși, mai reprezenta un fel de instituție națională; iar Pompei și Cezar au fost primii care să dezaprobe gestul lui Clodius. Acesta însă n-a vrut să înțeleagă, s-a revoltat împotriva celor doi puternici patroni ai săi, a strâns o bandă de ciomăgari și s-a apucat să terorizeze orașul. Quintus, fratele lui Cicero, care

* Giovanni Porzio (1873-1962), avocat și om politic napoletan, fost vicepreședinte al Consiliului de miniștri în guvernul De Gasperi. S-a preocupat de problemele legate de sudul Italiei.

ceruse Adunării să-l recheme pe proscris, a fost victima unui atentat din care a scăpat ca prin minune. Dar, pentru că cererea sa fusese acceptată, Pompei a trebuit să strângă și el o bandă de delincvenți, conduși de Annius Milone, un aristocrat fără bani și fără scrupule, ca și Clodius, împotriva căruia a pornit războiul. Și Roma a devenit ceea ce fusese acum patruzeci de ani Chicago.

Cicero, primit la înapoiere cu mari festivități, a devenit pe loc avocatul triumvirilor care îl salvaseră; le-a susținut cauza în fața Senatului, a obținut pentru Cezar noi fonduri necesare trupelor sale din Galia, iar pentru Pompei un comisariat cu depline puteri pe timp de șase ani, în vederea soluționării problemelor alimentare ale peninsulei. Dar în anul 57, Cato s-a înapoiat din Cipru, unde se achitase în mod strălucit de misiunea avută și, sub conducerea sa, conservatorii au reluat lupta contra triumvirilor. Calvus și Catul au umplut Roma cu epigrame la adresa lor. Prezentându-se candidat la consulatul anului 56, aristocratul Domitius și-a sprijinit campania electorală pe revocarea legilor agrare ale lui Cezar. Cicero a mirosit, ca de obicei, dincolo bate vântul, a crezut că suflă în favoarea dreptei, s-a dat de partea lui Domitius și a denunțat malversațiunile lui Piso, socrul lui Cezar.

Tocmai ca să dreagă toată treaba asta, s-au întâlnit triumvirii la Lucca, unde s-a hotărât ca Pompei și Crassus să se prezinte din nou la consulat și să-l reconfirme, după victorie, pe Cezar ca guvernator al Galiei pe încă cinci ani. Când avea să le expire termenul, Crassus urma să ia Siria, iar Pompei, Spania. Astfel, toți trei aveau să fie stăpâni pe întreaga armată.

Planul a mers, pentru că averile lui Crassus și a lui Pompei, crescute cu contribuția lui Cezar care avea acum în buzunar portofelul întregii Galii, au fost de ajuns pentru cumpărarea unei majorități. Și astfel, proconsulul a putut să se înapoieze în provinciile sale, unde, între timp, se profila o nouă invazie germană. Cezar i-a masacrat pe intruși, alungându-i până dincolo de Rin, apoi a traversat Canalul Mânecii cu un mic detașament și, pentru prima oară, cu el, romanii au pus piciorul pe pământul englez. Nu știe nimeni exact ce a căutat Cezar acolo; poate numai ca să vadă ce este. A rămas doar câteva zile, a învins puținele triburi care i-au ieșit în cale, și-a făcut câteva însemnări și s-a înapoiat. Dar, după un an, a încercat din nou aventura, cu forțe mai mari. A învins o armată a localnicilor, condusă de Cassivelaunus, a înaintat până

la Tamisa și ar fi mers poate și mai departe, dacă nu ar fi primit vești din Galia că acolo izbucnea revolta.

Cezar a considerat-o nu mai mult decât un episod obișnuit, legat de administrație. Debarcat pe continent, i-a pus pe fugă pe eburonii care inițiaseră rebeliunea și a lăsat de pază, în ținuturile lor din sud, cea mai mare parte a forțelor sale, el întorcându-se cu o mică escortă în Lombardia. Însă, abia sosit, a și aflat că toată Galia era în fierbere, unită, pentru prima oară, sub comanda unui șef capabil, Vercingetorix. Cezar îl cunoștea: era un războinic din Alvernia, țară de soldați voiinici de la munte, fiu al unui oarecare Celtillus care aspirase să ajungă regele întregii Galii, lucru pentru care și fusese ucis de ai săi. Poate că tânărul nutrea, ca și taică-său, aceleași ambiții, și sperase să primească investitura de la Cezar, față de care se arătase prietenos. Acum, dezamăgit, se revolta. Dar, mai cu judecată decât ceilalți, el făcea apel la sentimentul național și își asigurase sprijinul druizilor, care îi acordaseră și binecuvântarea lor religioasă.

Vercingetorix se afla acum, cu puternicele sale forțe, plasat între Cezar, singur în sud, și armata sa cantonată în nord. Nici că se putea o situație mai proastă pentru roman. Și Cezar a înfruntat-o cu obișnuita sa îndrăzneală. S-a apucat, cu amărătele sale de plutoane, să traverseze Alpii și să urce spre Franța, într-un teritoriu care îi devenise dușman. A mărșăluit pe jos, zi și noapte, în fruntea soldaților, prin zăpezile Cevennilor, în direcția capitalei inamice. Vercingetorix a alergat s-o apere. Cezar i-a lăsat lui Decimus Brutus comanda și, cu o trupă mică de călăreți, s-a strecurat printre liniile inamice către grosul trupelor romane, le-a adunat la un loc, și i-a bătut, unul după altul, pe avari și pe cenabi, pârjolindu-le orașele; a trebuit însă să se oprească în fața Gergoviei și să se retragă, talonat de heduii pe care îi considerase ca pe cei mai fideli aliați ai săi, dar care, de astă dată, îl abandonaseră.

Și-a dat seama că rămăsese acum singur, unu contra zece, într-o țară ostilă, și s-a socotit pierdut. Jucând ultima carte, s-a îndreptat spre Alesia, unde se afla armata lui Vercingetorix, și a asediat orașul. Imediat au început să curgă de peste tot galii, în ajutorul căpitanului lor. Erau două sute cincizeci de mii de oameni, veniți împotriva a patru legiuni romane. Cezar a dat ordin să se ridice două valuri de pământ: unul în fața orașului asediat, iar altul în fața forțelor care veneau în ajutorul acestuia. Și, între cele două

bastioane, i-a organizat pe ai săi cu puținele muniții și provizii pe care le avea. După o săptămână disperată de rezistență pe două fronturi, romanii erau morți de foame, dar și galii se aflau în pragul anarhiei și începeau să se retragă în dezordine. Cezar povestește că, dacă ar mai fi așteptat încă o zi, l-ar fi învins.

Vercingetorix însuși a ieșit din orașul istovit, ca să ceară pace. Cezar a acordat-o orașului, dar rebelii au devenit proprietatea legionarilor, care i-au vândut ca sclavi și și-au făcut astfel suma. Nefericitul căpitan gal a fost dus la Roma unde, în anul care a urmat, a însoțit în lanțuri carul de triumf al învingătorului, care l-a „sacrificat zeilor”, cum se spunea pe atunci.

Cezar a mai rămas în anul acela în Galia, ca să lichideze și resturile revoltei. A făcut-o cu o severitate neobișnuită la el, om care s-a arătat întotdeauna generos cu adversarul învins. Dar, odată aplicată pedeapsa cu suprimarea capilor revoltei, a revenit la metodele sale de clemență și de înțelegere. Și astfel, dozând cu înțelepciune pumnul cu mângâierea, a făcut din gali un popor respectuos și atașat Romei, așa cum s-a văzut în timpul războiului civil contra lui Pompei, când nici nu s-au gândit măcar să schițeze vreun gest de scuturare a jugului, oarecum slobod, sub care erau ținuți.

Roma nu și-a dat seama atunci de măreția cadoului pe care i-l făcuse proconsulul său. Ea nu a văzut în Galia decât o nouă provincie bună de jumuit, de două ori mai mare decât Italia și populată cu cinci milioane de locuitori. Sigur, nu putea presupune că Cezar pusese acolo bazele unei națiuni, destinată să perpetueze și să răspândească civilizația și limba Romei în toată Europa. Și apoi, nici nu avea timp să se ocupe cu astfel de treburi, încurcată cum era cu discordiile sale interne.

Crassus, după consulat, plecase în Siria, conform înțelegerii de la Lucca; în goana sa după glorie militară, pornise un război contra parților, fusese învins la Carrae și, în timp ce ducea tratative cu generalul învingător, acesta l-a ucis și a trimis capul retezat să împodobească teatrul la o piesă a lui Euripide. În schimb, Pompei, primind o armată pentru guvernarea Spaniei, a rămas cu ea în Italia, având niște intenții care nu prevesteau nimic bun. Veriga cea mai solidă care îl lega de Cezar dispăruse o dată cu moartea Iuliei. Cezar i-a propus s-o înlocuiască, dându-i-o pe nepoata sa Octavia. Și când văduvul a refuzat, s-a oferit el singur să-i devină ginere, luându-i în căsătorie fata, în locul Calpurniei, de care putea

să divorțeze. La Roma se trecea ușor de la poziția de socru la cea de ginere. Însă Pompei a respins și această ofertă. Nu mai ținea la o înrudire cu Cezar, pentru că, până la urmă, se pusese de acord cu conservatorii, devenind apărătorul lor. Știind că în anul 49 avea să ia sfârșit proconsulatul lui Cezar, și l-a prelungit pe al său până în 46. În felul acesta, dintre ei doi, ar fi rămas el singur cu o armată la dispoziție.

Democrația agoniza sub loviturile lui Clodius și ale lui Milone, care o redusese la o problemă de ciomag. Până la urmă, Milone l-a ucis pe Clodius, care cu puțin timp înainte îi dăduse foc la casă. Plebea a acordat defunctului onoruri de martir, i-a purtat corpul în Senat și a aprins clădirea. Pompei a trebuit să-și cheme soldații ca să potolească tumultul și, în felul acesta, a rămas stăpân pe oraș. Cicero l-a salutat ca pe „consulul fără partener”; și formula a plăcut atât de mult conservatorilor, încât au adoptat-o, pentru că permitea să i se atribuie lui Pompei puteri de dictator, evitând în același timp nedoritul cuvânt. Pompei și-a încartiruit în Roma toată armata, la umbra căreia Adunarea și-a ținut ședințele, iar tribunalele, procesele. Printre acestea, celebru a rămas procesul contra lui Milone, condamnat pentru asasinarea lui Clodius, în ciuda apărării susținute de Cicero, care și-a publicat după aceea pledoaria. Când Milone, fugit la Marsilia, a citit-o, a exclamat: „O, Cicero, dacă tu ai fi pronunțat, în realitate, tot ce ai scris, eu n-aș mai fi stat acum aici să mănânc pește!” Ceea ce ne face să ne cam îndoim de potriveala dintre discursurile ținute de marele avocat și cele pe care le-a scris.

Pompei a propus din nou legea care cerea prezența în oraș a celui ce candida la consulat. Adunarea, întărită cu trupele lui, a aprobat-o. Asta însemna excluderea lui Cezar, care nu avea cum să se mai întoarcă astfel înainte de ziua fixată pentru triumf. Era anul 49; însărcinarea lui Cezar expira la 1 martie, însă Marcus Marcellus susținea că termenul trebuia anticipat. Tribunii plebei au pronunțat veto, un veto ce presupunea o legalitate democratică care nu mai exista. Iar Cato a mărit doza, proclamând că Cezar trebuia judecat și izgonit din Italia.

Ca mulțumire pentru cucerirea Galiei, nu era rău.

XXVI

RUBICONUL

Ezitățile lui Cezar înainte de a dezlănțui războiul civil au făcut bucuria multor scriitori și celebritatea unui râuleț al cărui nume ar fi rămas altfel necunoscut: Rubiconul. El marca, lângă Rimini, granița dintre Galia Cisalpină, unde proconsulul avea dreptul să-și țină soldații, și Italia propriu-zisă, unde legea interzicea staționarea lor. Aici, pe malurile sale, l-au înfățișat istoricii pe Cezar stând pe gânduri și ros de îndoieli. Adevărul e însă că, atunci când Cezar a ajuns aici, hotărârea lui fusese deja luată, sau mai bine zis, îi fusese impusă.

Ca să evite o luptă între romani, el acceptase toate propunerile avansate de Pompei și de Senat, rezumate acum la un singur lucru: să trimită una din puținele sale legiuni în Orient, pentru a-l răzbuna pe Crassus, și să restituie o alta lui Pompei, cea pe care i-o împrumutase acesta în vederea operațiunilor din Galia. Dar, când Senatul, până la urmă, i-a răspuns interzicându-i să mai candideze la consulat și l-a pus să aleagă: ori demobilizarea armatei, ori să fie declarat inamic public, el a înțeles că, alegând prima alternativă, se dădea legat în mâinile unui stat care vroia să-i ia pielea. A mai avansat încă o propunere pe care locotenentii săi, Curion și Antonius, au vrut s-o citească sub formă de scrisoare în Senat: ceda opt din cele zece legiuni ale sale, dacă îi prelungeau guvernatorul în Galia până în anul 48. Pompei și Cicero s-au pronunțat de acord; dar consulul Lentulus i-a dat afară din aulă pe cei doi trimiși; atunci, Cato și Marcellus, neavând încotro, au cerut Senatului să consimtă la acordarea de puteri depline lui Pompei, pentru a împiedica „aducerea de prejudicii statului”. Era

formula sub care se aplica legea marțială. Ea îl punea pe Cezar definitiv cu umerii la podea.

Cezar și-a adunat legiunea favorită, a treisprezecea, și le-a vorbit soldaților adresându-li-se nu cu *militēs*, ci cu *commilitōnes*. O putea face. În afară de general, el le fusese cu adevărat și un camarad. De zece ani îi conducea din efort în efort, din victorie în victorie, alternând în mod înțelept indulgența cu rigoarea. Veteranii săi erau niște adevărați profesioniști ai războiului, se pricepeau la el și știau să-și aprecieze ofițerii. Față de Cezar, care rareori trebuise să recurgă la autoritate pentru a-și afirma prestigiul, nutreau o dragoste plină de respect. Și, când el le-a explicat cum stăteau lucrurile și i-a întrebat dacă se simțeau în stare să înfrunte Roma, propria lor patrie, într-un război în care, dacă l-ar fi pierdut, ar fi fost considerați niște trădători, au răspuns în unanimitate da. Aproape toți erau gali din Piemont și din Lombardia: oameni cărora Cezar le acordase cetățenia pe care Senatul se încăpățâna să nu le-o recunoască. Patria lor era el, generalul. Și, când i-a prevenit că nu avea nici bani să le plătească solda, ei au răspuns vărsând în casa legiunii toate economiile lor. Unul singur a dezertat, ca să se alăture lui Pompei: Titus Labienus. Cezar îl considerase cel mai capabil și mai credincios dintre ofițerii săi. I-a expediat și bagajele și solda, pe care fugarul uitase să și le mai ia.

La 10 ianuarie a acelui an, 49, „a aruncat zarurile”, cum spunea el singur, și a trecut Rubiconul cu legiunea lui de șase mii de oameni, împotriva celor șaiszeci de mii strânși deja de Pompei. La Picenum i s-a alăturat cea de a douăsprezecea; la Corfino, a opta. A mai format alte trei, cu voluntari localnici, care nu-l uitaseră pe Marius și vedeau în Cezar, nepotul său, pe un continuator. „Orașele își deschid porțile în fața lui și-l salută ca pe un zeu”, scria Cicero, care începea să nu mai fie sigur dacă alesese bine atunci când trecuse la conservatori. În realitate Italia era sătulă de ei și nu mai opunea nici o rezistență rebelului care răsplătea totul cu o clemență de perspectivă: nici tu jafuri, nici tu prizonieri, nici tu epurări.

În timpul acestei avansări nesângeroase spre Roma, Cezar a continuat să caute o înțelegere, sau cel puțin a avut aerul că o caută. I-a scris lui Lentullus, înfățișându-i dezastrul pe care l-ar avea de suportat Roma într-un astfel de război fratricid; i-a scris lui Cicero, cerându-i să-i declare lui Pompei că era gata să se retragă din viața publică, dacă i se garanta securitatea. Însă, fără să aștepte

răspunsurile, a continuat să înainteze în direcția lui Pompei care înainta și el, însă spre sud.

Și, respingând astfel toate propunerile lui Cezar, conservatorii păraseau Roma, declarând că aveau să-i considere dușmani și pe senatorii rămași. Plini de bani, de pretenții și de insolență, fiecare din ei cu sclavi, neveste, prietene, efebi, corturi de lux, uniforme și panașe, acești aristocrați formau un convoi zgomotos în urma lui Pompei, zăpăcindu-l de cap cu sporovăiala lor. Pompei nu avusese un caracter grozav nici atunci când era tânăr și zvelt. Acuma, îmbătrânit și gras, pierduse și cât mai avea; și ca să nu fie obligat să ia o hotărâre, a continuat să se retragă până la Brindisi, unde și-a încărcat toată armata pe vase și a dus-o la Durës. Curioasă tactică pentru un general care avea de două ori mai mulți oameni decât adversarul său. Însă el spunea că vrea să-și antreneze luptătorii și să-i disciplineze, mai înainte de a da bătălia decisivă.

Cezar a intrat în Roma la 16 martie, lăsându-și ostașii afară din oraș. Se răsculase împotriva statului, dar îi respecta legile. A cerut titlul de dictator, dar Senatul i l-a refuzat. A cerut să fie trimiși soli de pace la Pompei, dar Senatul a refuzat. A cerut să poată dispune de Tezaurul Public, dar tribunul Lucius Metellus a răspuns cu veto. Atunci Cezar a spus: „Mi-e tot atât de greu să vin cu amenințări, pe cât mi-e de ușor să le aplic.” Imediat Tezaurul Public i-a fost pus la dispoziție. Cezar, mai înainte de a-l goli pentru a umple casieria regimentelor sale, a vărsat în el toate prăzile din ultimele campanii. Furtul da; însă, mai întâi, legalitatea.

Conservatorii pregăteau riposta, strângând trei armate: pe a lui Pompei, din Albania; pe a lui Cato, din Sicilia; și o alta din Spania. Socoteau să-i oblige pe Cezar și Italia să capituleze prin foame, fără să mai fie necesară o bătălie de care se cam temeau. Cezar a trimis în Sicilia două legiuni sub comanda lui Curion, care l-a urmărit pe Cato imbarcat pentru Africa, l-a atacat fără nici o pregătire, a fost învins și, murind în luptă, i-a cerut iertare lui Cezar pentru răul pe care i-l făcuse. Împotriva Spaniei, Cezar a plecat în persoană, ca să se asigure și de aprovizionarea cu grâu. Credea că pompeienii o să fie mai puțin tari, dar s-a găsit în fața unei dificultăți neprevăzute. Numai că Cezar dădea tot ce avea mai bun tocmai în momentele cele mai grele. Într-o zi, asediat fiind, a abătut un râu și, din asediat, a devenit asediator. Inamicul a capitulat, iar Spania a căzut din nou sub controlul Romei. Populația, eliberată

de spectrul foametei, l-a aclamat; iar Senatul i-a acordat titlul de dictator. Dar, de data aceasta, a fost Cezar acela care a refuzat: îi era de ajuns cel de consul pe care i-l conferiseră alegătorii.

Cu promptitudinea-i obișnuită, a pus ordine în treburile interne ale statului, dar fără procese, fără exilări și fără confiscări. După aceea, a adunat armata la Brindisi, a imbarcat douăzeci de mii de oameni pe cele douăsprezece vase pe care le avea la dispoziție și i-a debarcat în Albania, pe urmele lui Pompei care a împietrit, convins fiind că, pe timp de iarnă, n-ar fi îndrăznit nimeni să traverseze acest braț de mare patrulat de flota sa puternică. Nu s-a știut niciodată de ce nu l-a atacat pe temerarul său dușman, apărut înainte-i cu niște forțe atât de puține. Și a mai avut de partea lui și o furtună care i-a scufundat lui Cezar o escadră, împiedicându-l astfel să-și aducă și restul ostașilor. În ambarcația cu care încerca totuși să ajungă pe malul italian, Cezar striga văslașilor îngroziți: „Nu vă temeți: îi aveți cu voi pe Cezar și steaua lui“. Dar urganul i-a izbit de stânci și pe Cezar și steaua lui, încât, dacă în clipa aceea Pompei ar fi luat inițiativa, n-ar mai fi scăpat nici unul.

Până la urmă, vremea s-a îndreptat și, în ajutorul trupelor demoralizate ale lui Cezar, a sosit Marc Antoniu, cel mai bun dintre locotenenții săi, cu alți oameni și cu mâncare. Mai înainte de a ataca, Cezar zice că i-a trimis lui Pompei o nouă propunere de pace, dar fără efect. Însă nici măcar atacul lui Cezar nu a avut efect. Pompei a rezistat, a capturat câțiva prizonieri și i-a ucis. A luat și Cezar prizonieri, dar i-a înrolat. Veteranii săi au recunoscut că bătălia mersese prost, pentru că ei nu luptaseră cum trebuia și au cerut să fie pedepsiți. Cezar a refuzat, și atunci ei l-au rugat să-i conducă din nou la atac. El i-a condus, în schimb, în Tesalia, ca să se odihnească și să se întrezeze în grânarul acela.

În tabăra lui Pompei, Afranius era de părere să se înapoieze toți la Roma, rămasă fără apărare, și să-l lase pe Cezar în plata Domnului. Cei mai mulți însă erau de părere să-i dea lovitura de grație, deoarece îl considerau deja învins. Pompei, care, neavând idei proprii, le urma pe ale altora, s-a luat după inamic și l-a ajuns în câmpia de la Farsala. Avea cincizeci de mii de infanteriști și șapte mii de călăreți; Cezar, douăzeci și unu de mii de infanteriști și o mie de călăreți. În ajunul bătăliei a avut loc în tabăra lui Pompei o mare petrecere, cu discursuri, băutură și cupe închinare victoriei sigure. Cezar a mâncat o rație soldățească de grâu cu varză,

împreună cu ostașii săi, în noroiul tranșeei. Dincolo, împărțind ordine de nediscutat ofițerilor lor, se aflau mii de strategii flecari, cu mii de planuri diferite și cu un general care aștepta să i se sugereze unul.

Farsala a fost capodopera lui Cezar, în care a pierdut doar două sute de oameni, a ucis cincisprezece mii, a capturat douăzeci de mii, a ordonat ca aceștia să fie cruțați, și și-a celebrat victoria consumând, sub cortul somptuos al lui Pompei, prânzul triumfal pe care bucătarii i-l pregătiseră acestuia. Nefericitul general fugea în acel moment călare spre Larissa, urmat tot de turma lui de pierde-vară, printre care se găsea și un anume Brutus, al cărui cadavru îl căutase Cezar pe câmpul de luptă, înspăimântat că s-ar fi putut să-l găsească. Era fiul fostei sale iubite Servilia, sora vitregă a lui Cato, și nu era chiar imposibil ca Cezar să-i fi fost tată. A respirat ușurat atunci când a primit din Larissa o scrisoare de la el, în care îi cerea iertare, tot așa și pentru cumnatul său Cassius, căsătorit cu soră-sa Tertia (aceea care urmasese Serviliei în grațiile lui Cezar), căzut și el prizonier împreună cu alți pompeieni.

Cezar i-a iertat imediat pe amândoi, pentru că Roma era pe atunci ceea ce spune Ennio Flaiano* că este azi Italia: o țară nu numai de poeți, de eroi, de navigatori; ci și una de unchi, de nepoți și de veri.

Dar să revenim la Pompei care, întâlnindu-se la Mitilini cu nevastă-sa, s-a imbarcat împreună cu ea pentru Africa, având probabil intenția să ia comanda ultimei armate senatoriale: aceea pe care veniseră s-o organizeze, la Utica, Labienus și Cato. Corabia a ancorat în apele Egiptului, stat vasal Romei, care îl administra prin intermediul unui rege tânăr, Ptolomeu al XII-lea. Era un domnișor semi-degenerat și pe jumătate tembel, condus de un vizir, adică de un prim-ministru eunuc și canalie: Potin. Acesta aflase deja de Farsala și credea că-și asigură recunoștința învingătorului, dacă îl asasinează pe învins. Pompei a fost înjunghiat pe la spate, sub chiar privirea soției sale, pe când debarca dintr-o șalupă. Iar capul retezat i-a fost prezentat lui Cezar, care a întors privirea îngrozit când a venit și l-a văzut. Lui Cezar nu-i plăcea sângele, nici măcar acela al dușmanului. Și nu încapă îndoială că l-ar fi grațiat pe Pompei dacă l-ar fi capturat viu.

Acum, că se afla aici, Cezar a vrut, mai înainte de a se înapoia la Roma, să pună în ordine treburile în această țară, care de câțva

* Ennio Flaiano (n. 1910), prozator, autor dramatic și autor de scenarii cinematografice. Colaborator al regizorului Fellini.

timp mergea prost. Ptolomeu ar fi trebuit, conform testamentului părintelui său, să împartă tronul cu sora lui, Cleopatra, după ce avea să se însoare cu ea. (Aceste amoruri între frați au rămas frecvente în Egipt până la Faruk*: ele fac parte din „culoarea locală“.) Dar Cleopatra nu era acolo când a sosit Cezar. Potin o îndepărtase și o închisese, pentru a-și putea face el jocul. Cezar a trimis după ea în taină. Ca să poată veni, ea a trebuit să se ascundă în pledurile unui pat pe care sclavul Apollodor trebuia să le aducă în apartamentul ilustrului oaspete, în palatul regal. Cezar a dat peste ea în clipa când voia să se culce: o clipă extrem de potrivită pentru o femeie de calitate ei.

Nu prea frumoasă, dar plină de *sex-appeal*, blondă, serpoaică, maestră desăvârșită în pudre și cosmetice, cu o voce melodioasă, care nu avea de fapt nimic comun, așa cum se întâmplă adesea, cu caracterul său lacom și calculat, intelectuală atât cât trebuia ca să facă față cu brio unei conversații, și absolut fără probleme legate de tot ce ar fi putut să însemne pudoarea; era exact ceea ce îi trebuia unui afemeiat fără prejudecăți ca Cezar, după atâtea luni de tranșee și de abstenență. Fiindcă, în materie de femei, Cezar rămăsese același din totdeauna: pentru el un lucru lăsat era un lucru pierdut.

A doua zi i-a pus de acord pe frate și pe soră, adică practic i-a redat acesteia toate puterile în dauna lui Potin, care a fost în mod discret suprimat, pe motiv, poate adevărat, că pregătea un complot. Din păcate, orașul s-a răsculat împotriva lui Cezar, iar garnizoana romană care îl ocupa s-a alăturat rebelilor. Cezar, cu puținii lui oameni, a transformat palatul regal într-o fortăreață, a trimis un emisar în Asia Mică după întăriri, a dat foc flotei, ca să nu cadă în mâna dușmanului (din nefericire, incendiul s-a propagat și la marea bibliotecă, mândria și orgoliul Alexandriei) și, cu o lovitură de comando condusă de el însuși, s-a aruncat în mare și a înotat până la mica insulă Faro pe care a pus mâna și unde a rămas să aștepte întăriri. Ptolomeu, crezând că s-a terminat cu Cezar, s-a aliat cu rebelii, și apoi nimeni n-a mai știut nimic de dânsul. Cleopatra, curajoasă, a rămas cu Cezar care, la sosirea forțelor sale, i-a împrăștiat pe egipteni și a așezat-o pe ea pe tron.

Au rămas împreună nouă luni, atât cât i-a trebuit ei ca să aducă pe lume un băiețel care a căpătat, fiindcă nu exista nici o îndoială asupra paternității, numele de Cezarion. Trebuie că a fost între ei

un mare amor, dacă Cezar a rămas surd la apelurile Romei, căzută, în absența sa, pradă „echipelor“ lui Milone, revenit de la Marsilia. Până la urmă, la vestea că generalul pregătea împreună cu regina o lungă plimbare pe Nil, s-au revoltat înșiși soldații lui: se șoptea printre ei că Cezar vrea s-o ia pe Cleopatra de nevastă ca să rămână în Egipt ca rege al Mediteranei.

Atunci generalul s-a scuturat, a revenit în fruntea ostașilor, s-a repezit în Asia Mică, unde „a venit, a văzut și a învins“ la Zela pe Farnace, fiul rebel al lui Mitridate.

După aceea s-a imbarcat pentru Tarent, unde Cicero și alți conservatori l-au întâmpinat cu cenușă pe cap. Dând dovadă de aceeași mărinimie obișnuită, Cezar le-a întrerupt discursurile de pocăință și le-a întins mâna. Toți au fost atât de fericiți, că nici n-au mai avut timp și nici dorința de a se scandaliza pentru faptul că stăpânul se întorcea într-o Romă plină de masacre și de doliu, aducând cu el o femeie îmbrăcată și fardată ca o dansatoare, care mai împingea și un cărucior cu un mormoloc plângăreț înăuntru.

Cu o astfel de „pradă de război“ vie, el s-a prezentat înaintea Urbei și a propriei sale neveste, care nici n-a clipit măcar, pentru că era învățată cu asta. Credem totuși că a fost singura persoană care și-a dat seama că nasul Cleopatrei era puțin cam lung. Și, să fim drepi, lucrul i-a făcut mare plăcere.

* Faruk, rege al Egiptului între anii 1936 și 1952, când a fost detronat.

XXVII

IDELE LUI MARTIE

La Roma, situația nu era deloc roză. Grâu nu mai venea din Spania, unde fiul lui Pompei organizase o altă armată; nici din Africa, unde Cato și Labienus erau acum stăpâni pe situație și aveau sub ordinele lor forțe egale cu cele care fuseseră înfrânte la Farsala. În interior, haosul creștea. Ginerile lui Cicero, Dolabella, se coalizase cu Celius, succesor al lui Clodius și șef al extremiștilor. Împreună ordonaseră anularea tuturor datoriilor, ceea ce însemna un marasm economic; mai chemaseră de la Marsilia și pe Milone, marele maestru al demagogiei și al ciomagului. Marc Antoniu, care, reprezentându-l pe Cezar, cu manierele sale expeditiv de soldățoi trebuia să mențină ordinea, dezlănțuise trupele; vreo mie de romani fuseseră măcelăriți în For, iar Celius și Milone fugiseră ca să organizeze revolta în provincii, unde câteva legiuni se răsculasera.

Cezar, obișnuit să se bată cu dreapta, adică împotriva reacționarilor, detesta să aibă dușmani la stânga și nu voia s-o sfârșească la fel ca Marius, constrâns să-i masacreze pe ai săi, ca să poată instaura ordinea. A început să-și țeasă intrigile politice pomind de la soldați, „pentru că”, zicea el, „aceștia depind de bani care, la rândul lor, depind de forță, care forță depinde de ei”. S-a prezentat singur și dezarmat în fața legiunilor revoltate și le-a spus, cu calmul său obișnuit, că recunoștea ca îndreptățite revendicările lor și că avea să le satisfacă la înapoierea din Africa, unde se ducea să lupte, dar „cu alți soldați”. La auzul acestor vorbe, spune Suetoniu, veteranii au tresărit de rușine și de căință, strigând că asemenea lucru nu se poate întâmpla, că soldații lui Cezar erau ei și așa intenționau să rămână. Cezar s-a prefăcut că ezită, dar, până

la urmă, a cedat, pentru simplul motiv că alți soldați nici nu avea. Acest mare general mai era, cum am spune-o noi azi, și un mare șmecher. Și-a imbarcat pe vase trupa, care ardea de dorința să-și răscumpere greșala, a debarcat în Africa, la Tapsus, în aprilie anul 46, unde era așteptat de optzeci de mii de oameni sub comanda lui Cato, Metellus Scipio, Labienus, fostul său locotenent, și Juba, regele Numidiei.

Iarăși trebuia să lupte unul contra trei. Iarăși a pierdut prima bătălie. Iarăși a câștigat-o pe cea decisivă, care a fost teribilă. Cu această ocazie, soldații săi n-au mai respectat ordinul de clemență și i-au masacrat pe prizonieri. Juba s-a sinucis pe câmpul de luptă. Scipio a fost ajuns pe mare și omorât. Cato s-a refugiat cu un mic detașament la Utica, l-a sfătuit pe fiul său să se predea lui Cezar, a împărțit toți banii ce-i avea în ladă tuturor celor care voiau să fugă, a oferit prietenilor mai apropiați un prânz, vorbindu-le despre Socrate și Platon, apoi, retrăgându-se în camera sa, și-a înfipt pumnalul în burtă. Sclavii și-au dat seama, au chemat un doctor care, pe cât a putut, i-a strâns intestinele și i-a bandajat rana. Cato s-a prefăcut că e în comă și, când a rămas singur, și-a smuls bandajul și și-a lărgit rana cu propria-i mână.

L-au găsit mort, cu capul aplecat peste paginile lui Platon, la capitolul despre *Fedon*. Cezar, îndurerat, a spus că nu putea să i-o ierte pentru că îl lipsise de prilejul de a-i acorda clemența. I-a făcut funeralii solemne și l-a copleșit cu bunăvoința sa pe fiu. Poate că până și el își dădea seama că acest om, neplăcut și antipatic în unele privințe, ducea cu sine în mormânt virtuțile Romei republicane. Bucuros ar fi preferat viața acestui inamic în locul vieților multor amici: a lui Cicero, de exemplu.

După o scurtă oprire la Roma, a plecat să dea lovitura de grație și ultimei armate pompeiene, cea din Spania. A împrăștiat-o la Munda și, în sfârșit, a putut să se dedice cu totul operei sale de reorganizare a statului. Acum putea s-o facă, deoarece Senatul îi acordase titlul de dictator, mai întâi pe zece ani, apoi pe viață. Dar asta era o muncă uriașă și necesita o structură de conducere pe care Cezar nu o avea. El i-a invitat pe vechii săi adversari aristocrați, care erau cei mai competenți, să colaboreze cu el. I-au răspuns cu sarcasme și comploturi, reamintindu-i de vechea poveste cu Cleopatra și cu transferarea capitalei la Alexandria. Cezar nu putea conta decât pe un număr restrâns de prieteni credincioși, dar nepricepuți în ad-

ministrație, cu care a format un fel de guvern: Balbus, Marc Antoniu, Dolabella, Oppius și alții. Adunarea era de partea sa. Senatul l-a redus la un corp pur consultativ, după ce mărise numărul membrilor săi de la șase sute la nouă sute, prin venirea unor elemente noi din burghezia romană, unele din provincie, altele constând din vechii săi ofițeri celți, din care mulți erau fii de sclavi.

Manevra aceasta făcea parte dintr-un proiect mai vast pe care Cezar îl schișase atunci când acordase cetățenie Galiei Cispadane. Senatul nu validase niciodată această măsură; dar acum a trebuit să admită ca ea să fie extinsă asupra întregii Italii. Cezar înțelege că nu mai era nimic de sperat acum de la romanii din Urbe, reduși, degenerați și incapabili să dea altceva decât intriganți și dezertori. El știa că lucrul bun îl găseai numai în provincii, unde familia rămăsese solidă, obiceiurile sănătoase și educația severă. Și cu provincialii aceștia de origine țărănească și mic-burgheză intenționa el să reformeze cadrele birocratiei și ale armatei.

Adevărata sa revoluție aceasta era, și a încercat s-o realizeze cu ajutorul marii reforme agrare proiectate de Grah. Ca să reușească, a invitat să colaboreze cu el marea burghezie industrială și comercială, care i-a finanțat opera. Marii capitaliști, ca Balbus și Atticus, au devenit bancherii și consilierii lui. Cezar a consumat în treaba asta aceeași energie pe care o dovedise ca general în luptă. Voia să vadă totul, să știe totul, să hotărască totul. Nu admitea nici risipa, nici incompetența. Și, ca să le elimine și pe una și pe cealaltă, nu-i ajungea timpul. Politica folosirii în întregime a mâinii de lucru se împăca foarte bine cu pasiunea sa pentru lucrările în piatră. Era un constructor înăscut și se simțea foarte încântat atunci când îl aglomerau treburile. Cleveteala dușmanilor, în loc să-l irite, îl amuza.

Cerea să-i fie relatată, pentru ca apoi să o povestească și el Calpurniei, la care revenise după paranteza cu Cleopatra. Era, în felul său, un soț de treabă care își recompensa nevasta, pentru toate coarnele puse, cu mii de atenții, cu o stimă profundă și cu o camaraderie plină de afecțiune. Avea întotdeauna ceva de povestit când venea de la birou, unde își trata colaboratorii și subalternii cu obișnuita-i atitudine de domn. Se îmbrăca îngrijit, iar dintre însemnele de dictator la care îi dădea dreptul titlul său nu-l interesa nici unul, cu excepția coroanei de laur pe care o purta pe cap, ca să-i ascundă chelia. Făcea totul cu eleganță, chiar când ierta pe

cineva care îl supăraseră. Ba mai mult, dacă putea, prefera să ignore ofensele. Din acest motiv dăduse foc, fără s-o citească, întregii corespondențe abandonate de Pompei în cortul său de la Farsala, și celei a lui Scipio de la Tapsus. Cine știe câte porcării, trădări și cât joc dublu ar fi descoperit în ele? Când aflase că Sixtus se pregătea să-și răzbune tatăl, în Spania, îi trimisese nepoții rămași la Roma. Și, din cei doi adversari, Brutus și Casius, făcuse doi guvernatori în provincii. Poate că în acest fel de mărinimie se ascundea și puțin dispreț față de oameni: un caracter care e aproape întotdeauna vecin cu măreția. Și poate că în acest dispreț al său stă și explicația totalei indiferențe pe care o arăta primejdiilor care îl pândeau. El nu putea să nu știe că în jurul său se complota și că generozitatea este un stimulent și nu un calmant al urii. Dar nu-i credea pe dușmanii săi destul de curajoși ca să îndrăznească. Și visa la noi isprăvi: să-l răzbune pe Crassus, pedepsindu-i pe părți, să extindă imperiul asupra Germaniei și Scitiei, să refacă definitiv întreaga societate italiană la nivelul unei clase medii, provinciale și țărănești, mai viguroasă și mai atașată obiceiurilor din bătrâni.

În luna februarie a celui an 48, tocmai redacta planurile acestor campanii, când Cassius a luat conducerea conspirației și a încercat să-l atragă și pe Brutus, la care Cezar continua să țină ca la propriul său copil, știind poate că într-adevăr era. Romancierii și dramaturgii au făcut mai târziu din acest tinerel un erou al libertăților republicane. Noi ne îndoiim că a fost. Complotul era înveșmântat în noile idealuri: spunea că vrea moartea unui tiran care aspira la coroana regală pentru a o împărți cu Țiitoarea lui străină, Cleopatra, și a o lăsa apoi bastardului Cezarion, după ce avea să mute capitala țării în Egipt. Oare nu-și ridicase singur o statuie alături de acelea ale vechilor regi? Nu bătuse monedă nouă cu propria-i efigie? I se urcase puterea la cap, amețit deja de crizele sale de epilepsie. Era mai bine, și pentru el și pentru amintirea lui, să fie suprimat mai înainte de a i se da prilejul să distrugă dintr-o lovitură libertatea și supremația Romei.

Acestea au fost probabil argumentele pe care „palidul și uscățivul” Cassius, cum îl descrie Plutarh, le-a folosit ca să-și convingă cumnatul. Dar probabil că acelea care au triumfat au fost cu totul altele, mai personale și mai ascunse. Brutus îl detesta pe Cezar, nu pentru că ignora că îi era fiu, ci pentru că știa că este. Poate că nu-i ierta mamei sale că făcuse din el un bastard. Dar

astea sunt presupuneri, pentru că Brutus era un taciturn și un ascuns. O sursă foarte îndoielnică relatează că el ar fi trimis o scrisoare unui prieten: „Bătrânii noștri ne-au învățat că nu trebuie să-l suportăm pe un tiran, chiar dacă ne este tată”. Însă e prea simplu să atribuim cuiva asemenea idei după ce le-a pus în practică.

Era un om cult, care cunoștea greaca și filozofia. Guvernase în mod corect și cu competență Galia Cisalpină, încredințată de Cezar. Se căsătorise cu propria-i verișoară, Portia, fiica unchiului său Cato, care e sigur că nu-i crease atmosferă favorabilă dictatorului. Dar lucrul cel mai îngrijorător era că scria studii despre virtute. Virtutea este una din acele doamne cumsecade pe care atunci când o iubești, o iubești fără să spui la nimeni.

La începutul lui martie, după ce le „clocise” bine, Cassius a venit la el ca să-i spună că la ideile următoare, adică pe 15, Cezar avea să dea marea lovitură. Locotenentul său, Lucius Cotta, urma să propună adunării, deja hotărâtă să aprobe, proclamarea dictatorului ca rege, pentru că Sibilla prezisese că numai un rege putea să-i învingă pe parți, împotriva cărora se pregătea o expediție. Pe opoziția Senatului nu se putea conta: ultima reformă făcută adusesse partizanilor lui Cezar majoritatea. Nu mai rămânea, deci, altceva decât pumnalul, acum cât încă nu era prea târziu. Convorbirea asta a avut loc în prezența Portiei, care a îmbrățișat teza lui Cassius și, ca să demonstreze că era în stare să păstreze secretul, chiar sub tortură, și-a înfipt un pumnal în coapsă. Brutus a fost și el de acord, poate și numai ca să nu se arate mai prejos de nevastă.

În seara aceea, Cezar lua masa cu niște prieteni. După obiceiul amfitrionilor romani, el a propus un subiect de discuție: „Ce fel de moarte ați prefera?” Fiecare și-a spus părerea. Cezar s-a exprimat în favoarea unui sfârșit rapid și violent. A doua zi de dimineață, Calpurnia i-a spus că l-a visat plin de sânge și l-a rugat să nu se ducă la Senat. Dar un prieten, care făcea parte din conjurație, a venit să-l cheme și Cezar l-a urmat, cu câteva clipe mai înainte de a se întâlni cu un altul, credincios lui, care venea să-l informeze despre complot. Pe drum, un ghicitor i-a strigat să se ferească de ideile lui martie. „Astăzi sunt”, i-a răspuns Cezar. „Dar încă n-au trecut”, i-a replicat celălalt. Când a intrat în aulă, cineva i-a înmănat un papirus făcut sul. Cezar credea că era vorba de o cerere obișnuită și n-a desfăcut sulul. Îl mai ținea încă în mână când a murit: era un denunț bine informat despre complot.

De-abia pășise în sală, că s-a trezit cu conjurații sărind cu pumnalele asupra lui. Singurul care ar fi putut să-l apere, Marc Antoniu, fusese reținut în anticameră de Trebonius. Cezar a încercat mai întâi să se apere cu mâinile dar, când l-a văzut printre asasini chiar pe Brutus, a renunțat. E foarte probabil să fi și spus chiar: „Și tu, fiule?”, așa cum povestește Suetoniu. Este o vorbă pe care orice părinte ar spune-o în asemenea împrejurări.

A căzut străpuns de lovituri la picioarele statuii lui Pompei care fusese așezată acolo din ordinul său, și în fața căreia obișnuia să se incline ori de câte ori îi trecea pe dinainte.

Lovitura i-a lăsat consternați și descumpăniți chiar și pe cei care o dăduseră. Agitând pumnalul însângerat, Brutus a adresat un zgomotos salut lui Cicero, numindu-l „Părinte al Patriei” și invitându-l să țină un discurs. Îngrozit de ideea că ar putea fi amestecat într-o asemenea treabă și înțelegând cât de inoportun ar fi fost orice discurs, marele avocat a rămas, pentru prima oară în viața lui, fără grai. Marc Antoniu a intrat în sală, a văzut cadavrul căzut la pământ, și toată lumea se aștepta să-l audă izbucnind și cerând mănios răzbunare. Dar nu; „prea fidelul” a tăcut. Și, liniștit, a ieșit afară. Acolo, mulțimea se înghesuia agitată și tulburată de vestea care începuse deja să circule. Cam cu teamă, conjurații s-au îndreptat spre ieșire; iar unul din ei a încercat să explice ce se întâmplase, prezentând faptul ca pe o victorie a libertății. Însă acest cuvânt nu-i mai impresiona deloc pe romani, care l-au primit cu murmure amenințătoare. Conjurații s-au retras și s-au baricadat în Capitoliu, punând de pază sclavi înarmați și trimițând un mesaj lui Marc Antoniu să vină să-i scoată din încurcătură.

„Prea fidelul” a venit a doua zi, când Brutus și Cassius pronunțaseră deja un al doilea discurs, inutil, pentru liniștirea mulțimii care devenise tot mai amenințătoare. A reușit mult mai bine el, ținând un alt discurs, abil ticluit, în care a cerut menținerea ordinii, promițând în schimb pedepsirea vinovaților. După aceea s-a dus la Calpurnia, zdrobită de durere, și a cerut testamentul lui Cezar, sigilat într-un plic. Conform uzanțelor de la Roma, Antoniu l-a încredințat apoi vestalelor, fără să-l deschidă, atât era de sigur că figura în el ca moștenitor. În secret, a trimis să fie aduse trupele cantonate în afara orașului; și, revenit la Senat, a pronunțat acel discurs echilibrat, în genul lui Cezar, care deja constituia un program de guvernare și urmarea destinderea. A aprobat

propunerea de amnistie generală făcută de Cicero, cu condiția ca Senatul să ratifice toate proiectele lăsate în suspensie de Cezar. Le-a promis lui Cassius și lui Brutus câte un guvernorat departe de Roma și i-a reținut, în seara aceea, la el la masă.

Pe 18 martie, a fost însărcinat să pronunțe elogiul defunctului, cu ocazia funeraliilor acestuia, care au fost ceva nemaivăzut de solemn la Roma. Comunitatea evreiască, recunoscătoare lui Cezar pentru tratamentul pe care acesta i-l acordase, însoțea sicriul, în mijlocul veteranilor eroului, cântând imnurile sale vechi și solemne. Soldații și-au aruncat armele pe foc, actorii și gladiatorii, costumele. Întreaga noapte, toți cetățenii orașului au rămas strânși în jurul catafalcului.

A doua zi, Antoniu a cerut vestalelor testamentul, l-a deschis solemn înaintea demnitarilor statului și i-a dat în mod public citire. Din averea sa personală, care se ridica la o sută de milioane de sesterți, Cezar lăsa câte ceva fiecărui cetățean al Romei; iar orașului îi dăruia grădinile sale splendide, ca să fie transformate în parc public. Restul trebuia împărțit între cei trei descendenți ai săi, dintre care pe unul, Caius Octavianus, îl adopta ca fiu și îl desemna moștenitor.

„Prea fidelul“ care, la patruzeci de ore după asasinarea șefului său, îi invitase la masă pe ucigași, era răsplătit pentru credință.

XXVIII

ANTONIU ȘI CLEOPATRA

În afară de vreo câțiva prieteni ai casei, care îl cunoscuseră adolescent, nimeni la Roma nu-l știa pe acest Caius Octavianus, destinat să-și schimbe de două ori numele și, cu ultimul, August, să intre în istorie ca cel mai mare om de stat al Romei. Bunica sa fusese Iulia, sora lui Cezar, căsătorită cu un provincial din Velletri, un țărănoi plin de bani. Tatăl său făcuse o carieră acceptabilă și ajunsese guvernator în Macedonia. Cât despre fiu, acesta crescuse într-o disciplină aproape spartană, studiasse cu folos, iar unchiul Cezar, rămas fără copii legitimi, cu toate nevestele pe care le avusese, îl adusese în casa lui și-l îndrăgise. Când a avut loc împrăștierea ultimelor resturi ale armatei lui Pompei, în anul 45, l-a luat cu el în Spania. Și, cu această ocazie, admirase tăria de caracter a copilandrului imberb și fragil care știa să reziste unor eforturi disproporționate față de sănătatea lui. Adevărul e că suferea de colită, eczeme și bronșită: boli care, cu timpul, au devenit din ce în ce mai supărătoare și l-au obligat să trăiască în puf, ca un pui de găină, cu brăuri, șaluri, căciuli de lână, cu un arsenal de pilule, unguente și siropuri pe lângă el, și cu un medic la dispoziție, chiar și în campanie. Nu bea, mânca puțin, ca o păsărică, avea o sfântă spaimă de curent, în schimb îl înfrunta pe dușman cu mult curaj și nu făcea nimic, nici cel mai neînsemnat lucru, fără să cântărească bine avantajele și dezavantajele.

Cezar, strălucitul improvizator, temerarul, îngăduitorul, nesocotitul generos, cu replica promptă și iute în acțiune, l-a luat pe lângă el tocmai pentru că iubea contrastul. I-a supravegheat studiile, l-a îndrumat spre cele militare și administrative, iar când tânărul a împlinit șaptesprezece ani, i-a încredințat o comandă mai

mică în Iliria, ca să facă practică de oștean și de conducător. Acolo, către sfârșitul lui martie, l-a găsit un mesager cu vestea morții unchiului și a testamentului lăsat. A alergat la Roma și, împotriva părerii mamei sale, neîncrezătoare în Marc Antoniu, s-a dus să-l caute pe acesta, care l-a tratat de sus spunându-i „băiețuș”.

Băiețușul nu s-a supărat. Și, calm, a întrebat dacă banii lăsați de Cezar au fost efectiv distribuiți cetățenilor și soldaților. Antoniu a răspuns că erau lucruri mai urgente de făcut. Caius Octavianus, care acum, prin adopțiune, își luase numele de Caius Iulius Caesar Octavianus, a cerut cu împrumut fonduri de la amicii bogați ai defunctului și le-a distribuit așa cum poruncise el. Veteranii au început să se uite cu simpatie la „băiețușul” care promitea să arate că știe ce face.

Iritat, Antoniu a declarat, câteva zile mai târziu, că a fost victima unui atentat și că a aflat că lovitura fusese organizată de Octavian. Octavian a pretins dovezi. Și, cum acestea nu veneau, a adunat atunci cele două legiuni pe care le adusese între timp din Iliria, le-a reunit cu acelea ale celor doi consuli în funcție, Irtius și Pansa, și a pornit cu ele contra lui Antoniu.

Nu avea în momentul acela decât optsprezece ani și, de aceea, Senatul a fost de partea lui. Aristocrații erau alarmați de aroganța lui Antoniu care, văzându-se lipsit de moștenirea lui Cezar, încerca acum s-o acapareze cu forța. În acele câteva zile cât deținuse puterea, jefuise vistieria, însușindu-și cincisprezece miliarde, ocupând în mod arbitrar palatul lui Pompei și proclamându-se singur guvernator al Galiei Cisalpine, ca să poată pretinde păstrarea unei armate în Italia și să devină astfel stăpânul țării. Senatul și-a dat seama că, dacă îl lasă în pace, lui Cezar mort avea să i se substituie un altul și mai rău. Și atunci s-a hotărât în favoarea lui Octavian, un „băiețuș” care ar fi făcut mai puțină umbră. Cicero și-a pus la contribuție oratoria, în lupta asta contra lui Antoniu, printr-o serie de *Filippice* care se legau în special de viața sa particulară. Material era destul. Antoniu, care avea pe atunci treizeci și opt de ani, și-i trăise în isprăvi soldățești, în abuzuri, risipă și indecențe. Chiar și Cezar, cât de larg era el în vederi și cât ținea el la dânsul, a trebuit să se scandalizeze totuși de haremul de ambe sexe pe care îl căra cu sine generalul, chiar și în campanie. Antoniu era un aristocrat ignorant și amoral, zdravăn,

sanguin și brutal. Cicero, scormonindu-i viața, a găsit pretexte destule pentru toate acuzațiile.

Ciocnirea dintre cele două armate a avut loc lângă Modena. Și norocul l-a ajutat cu atâta nerușinare pe Octavian, încât a rămas singurul general pe teren; Irtius și Pansa căzuseră în luptă; iar Antoniu, învins pentru prima oară în viața sa, fugise. Astfel, „băiețușul” a revenit la Roma în fruntea tuturor trupelor din Italia, a mers în Senat, și-a impus propria numire în funcția de consul, a hotărât anularea amnistiei conspiratorilor din martie și condamnarea acestora la moarte. Senatul, care socotise să-l utilizeze ca instrument, s-a indignat și a rezistat. Octavian a chemat atunci pe un alt locotenent al lui Cezar, Lepidus, l-a trimis ca ambasador de pace la Antoniu și, cu amândoi, a pus bazele unui nou triumvirat, dovedind în felul acesta că învățase bine lecția unchiului. Senatul s-a plecat și a avut astfel răgaz să reflecteze că urmașul unui dictator te face întotdeauna să-l regreți pe primul.

Patrula de soldați au fost dislocate la porțile orașului și marea vendetă s-a pornit. Au fost inculpați, judecați și executați, după confiscarea tuturor bunurilor, trei sute de senatori și două mii de mari funcționari. Pe capul oricui încerca să fugă se plăteau douăzeci și cinci de mii de drahme, circa zece milioane de lire. Însă cei mai mulți au preferat să se sinucidă; și, în gestul lor, s-a regăsit stilul marilor strămoși de odinioară. Tribunul Salvius a oferit un banchet, a băut otravă, exprimându-și ultima dorință ca masa să continue și în prezența propriului său cadavru. L-au satisfăcut. Fulvia, soția lui Antoniu, a pus să-l spânzure de poarta casei pe nevinovatul Rufus, numai pentru că acesta nu voia să-i vândă ei casa. Bărbatul n-a putut s-o împiedice, pentru că în momentul acela era în pat cu soția lui Coponius care, în felul acesta, a scăpat cu viață.

Dar prada cea mai grasă pentru Antoniu a fost Cicero, nu doar pentru că îi mai rămăseseră încă în gât *Filippicele* marelui avocat, ci și pentru că trebuia să-l răzbune pe Clodius, cu văduva căruia se căsătorise, și pe Lentulus, pe care Cicero ordonase să-l ucidă zbiri în închisoare, pe vremea lui Catilina, și al cărui fiu vitreg era însuși el, Antoniu. „Părintele Patriei” încercase să fugă, imbarcându-se la Anzio. Dar, vai, suferea de rău de mare, lucru care i s-a părut mai greu decât moartea și care l-a obligat să debarce la Formia. Patrulele lui Antoniu i-au căzut în spate. Cicero le-a

interzis servitorilor să le opună rezistență și și-a oferit docil gâtul. Capul, retezat, a fost dus triumvirilor împreună cu mâna sa dreaptă. Antoniu nu mai putea de bucurie. Octavian a fost indignat, sau s-a prefăcut că este. Nu simțise niciodată simpatie pentru Cicero, care se purtase într-un mod ambiguu față de Cezar; îl ridicase în slăvi cât trăia, iar acum, când era mort, se împăcase cu ucigașii lui. Pe Octavian îl definise *laudandum adolescentem, ornandum, tollendum*. Părea elogios. Însă *tollendum* nu înseamnă numai „de slăvit“, ci și de „ucis“. Iar în gura lui Cicero, sensurile acestea duble se știa foarte bine cum trebuiau interpretate.

Astfel s-a sfârșit, victimă a propriei sale elocințe, cel mai mare orator al Romei.

Acum mai rămăneau de pedepsit și cei doi principali vinovați, Brutus și Cassius care, plecați să guverneze Macedonia și respectiv Siria, își uniseră forțele și formaseră astfel ultima armată a Romei republicane, sortită să nu lase prea frumoase amintiri în aceste provincii. Palestina, Cilicia, Tracia au fost literalmente jefuite. Populații întregi, mai ales evreiești, care nu aveau cu ce să plătească birurile, au fost făcute sclave și vândute. Virtutea nu l-a împiedicat pe Brutus să-i asedieze, să-i înfometeze și să-i aducă, în masă, în pragul sinuciderii pe locuitorii din Xantos. Armatele lui Antoniu și Octavian, când au ajuns acolo, au fost primite ca „eliberatoare“.

Ciocnirea s-a produs la Filippi, în septembrie 42. Brutus a străpuns frontul lui Octavian, dar Antoniu l-a împrăștiat pe cel al lui Cassius, care a cerut unui aghiotant al său să-l ucidă. Octavian era în pat, în cort, cu una din obișnuitele sale gripe. Antoniu l-a așteptat să se facă bine, pentru ca amândoi să pornească în urmărirea lui Brutus. Acesta, văzându-și oamenii fugind în debandadă, s-a aruncat în spada unui prieten și a rămas străpuns în ea. Antoniu i-a căutat cadavrul și, impresionat, l-a acoperit cu mantaua sa de purpură. Își amintise că Brutus participase la complotul împotriva lui Cezar punând o singură condiție: să nu fie amestecat Antoniu.

La Filippi au căzut, o dată cu republica, și cei mai iluștri aristocrați ai Romei, stâlpii înșiși ai existenței sale. Cei care nu-și găsiseră moartea pe câmpul de luptă și-au căutat-o în sinucidere, cum au făcut fiul lui Hortensius și fiul lui Cato. Era tot ce mai rămăsese bun din vechii patricieni romani: cel puțin se dovediseră,

până la unul, ostași curajoși. Acasă rămăseseră doar ambuscații, afaceriștii, lume dispusă să accepte orice, numai să nu muncească și să nu riște; să fie de acord până și cu împărțirea marelui Imperiu, făcută de învingători. Lui Octavian i-a revenit porția europeană; lui Lepidus, cea africană; Antoniu și-a ales Egiptul, Grecia și Orientul Mijlociu. Toți acești trei bărbați știau că înțelegerea lor era provizorie; fiecare din ei, în afară de Lepidus care se considera mulțumit, spera să-i înlăture pe ceilalți mai curând sau mai târziu. Cel mai sigur de reușită era Antoniu, care nu credea decât în puterea militară și știa că este, ca general, superior celorlalți.

Pentru început, el i-a trimis Cleopatrei un mesaj prin care îi cerea să-l întâlnească la Tars, ca să răspundă acuzațiilor ce i se aduceau, cum că l-ar fi ajutat cu bani pe Cassius. Cleopatra s-a supus. În ziua fixată pentru întâlnire, Antoniu a aranjat s-o primească pe regină, așezat pe un tron impresionant înălțat în centrul Forului, în prezența populației nerăbdătoare să asiste la un proces. Cleopatra a sosit pe un vas cu pânze roșii, având prora aurită la vârf și chila îmbrăcată în argint. Echipajul era format din sclavele sale costumate în nimfe, așezate în jurul unui baldachin din *lamé*, sub care egipteanca stătea tolănită într-o ținută provocatoare, în chip de Venus, ascultând absentă o muzică de fluier și flaut.

Când s-a răspândit în oraș zvonul acestei extraordinare apariții pe apele Cidnului, toată lumea a alergat în port, așa cum aleargă azi toți s-o vadă pe Sofia Loren, lăsându-l singur și enervat pe Antoniu. El a trimis s-o cheme. Ea i-a răspuns că îl așteaptă pe bord, la masă. Furios, Antoniu s-a dus totuși, socotind că judecătorul este el, iar acuzata, ea. Dar, când a văzut-o, a rămas înmărmurit. O cunoscuse fetiță, la Alexandria, după aceea n-o mai văzuse; iar acum o reîntâlnea femeie implinită; și implinită într-un fel care explica foarte bine de ce până și Cezar rămăsese fără grai. Generalii lui Antoniu erau toți făcuți praf, la picioarele ei. Când s-a servit aperitivul, el a început, trufaș, s-o acuze; când s-a ajuns la fructe, îi făcuse deja cadou Fenicia, Ciprul și mari regiuni din Arabia și Palestina. Iar ea l-a răsplătit chiar în aceeași noapte; generalii au trebuit să se declare mulțumiți cu nimfele. Apoi l-a dus cu ea până la Alexandria, unde el părea să fi uitat cu totul în ce situație de provizorat se afla. Cleopatra, în schimb,

își dădea foarte bine seama de asta. Ea știa că Imperiul nu tolera trei stăpâni. Nu-l iubea pe Antoniu; poate că nu iubise niciodată pe nimeni. Dar se gândea să facă din el instrumentul loviturii care nu-i reușise cu Cezar.

În timp ce toate acestea se petreceau la Alexandria, Octavian, la Roma, pune bazele unificării. Treaba nu era ușoară. În Spania, Sextus Pompeius începuse iar să se agite și bloca aprovizionarea; șomajul creștea; inflația devenea amenințătoare. Senatul era mereu în opoziție și trebuia cumpărat de fiecare dată. Iar în plus, Fulvia, nevasta lui Antoniu, poate pentru a-l smulge pe bărbat din mrejele Cleopatrei rechemându-l la Roma, a organizat împreună cu fratele lui, Lucius, un complot. Au strâns amândoi o armată și au lansat un apel la revoltă către toți italienii. A trebuit să intervină Marcus Agrippa, cel mai credincios locotenent al lui Octavian, ca să înăbușe tentativa. Lucius s-a predat la Perugia. Fulvia a murit de necaz, de dezamăgire și de gelozie.

Cleopatra a văzut în aceste întâmplări pretextul de a-l îndemna pe Antoniu să joace cartea cea mare. El a strâns armata și a suit-o pe corăbii. A debarcat-o la Brindisi și a asediat garnizoana lui Octavian. Însă soldații au refuzat să se bată între ei și i-au obligat pe generali să facă pace. Pacea a fost întărită cu o căsătorie: aceea a lui Antoniu cu sora lui Octavian, Octavia, o fată cumsecade, de care ar fi fost o prostie să se creadă că un asemenea zăpacit avea să se lase stăpânit.

Istoria nu a înregistrat reacțiile Cleopatrei la acest episod care îi arunca în aer toate planurile.

Antoniu, departe de ea, părea să-și mai recapete un pic din minte. Și-a condus soția la Atena unde ea, femeie instruită, l-a purtat prin muzee, l-a dus să asculte prelegeri ale filozofilor, sperând să trezească în acest om gustul pentru cultură. Antoniu se prefăcea că admiră și ascultă. În realitate, el se gândea doar la Cleopatra și la război, singurele două lucruri pe lume care îi plăceau cu adevărat. O fi reflectat poate că, dintre amândouă, tot războiul era mai puțin periculos. Și, obosit de atâta cumsecădenie și de atâtea virtuți casnice, a trimis-o pe Octavia la Roma, iar el s-a îndreptat cu ostașii contra Persiei, unde Labienus, fiul generalului care îl trădase pe Cezar, tocmai pregătea o armată ca s-o pună în serviciul regelui rebel al acestei țări. Cleopatra l-a ajuns pe Antoniu în Antiohia, n-a fost de acord cu inițiativa lui și n-a

vrut s-o finanțeze; dar și-a însoțit iubitul. Acesta l-a fugărit în mod inutil pe inamic vreo cinci sute de kilometri, și-a pierdut o bună parte din cei o sută de mii de oameni ai săi, a impus Armeniei o vasalitate teoretică, s-a proclamat învingător, și-a oferit singur un triumf în Alexandria, scandalizând Roma care se considera depozitară unică a unor astfel de ceremonii, și a trimis Octaviei o notificare de divorț, rupând astfel și singura legătură care îl mai unea cu Octavian; s-a căsătorit apoi cu Cleopatra, i-a înzestrat cu Orientul Mijlociu pe cei doi copii avuți cu ea și l-a numit pe Cezarion prinț ereditar al Egiptului și Ciprului.

Asfel, cu mâna lui, a făcut să fie inevitabil conflictul dintre el și Octavian care, în felul său prudent și tenace, a și început să se pregătească. Avusese și el complicațiile lui sentimentale. Închipuiți-vă, se îndrăgostise de o femeie însărcinată în cinci luni, Livia, nevasta lui Tiberius Claudius Nero. Mai înainte de asta, fusese căsătorit de două ori, deși n-avea nici treizeci de ani: prima oară cu Claudia, apoi cu Scribonia, care îi dăruise o fată, pe Julia. Acum a divorțat și de a doua soție și l-a convins prietenește pe Tiberius Claudius Nero să facă același lucru cu Livia, ca s-o ia el, cu doi copii: Tiberius, deja măricel, și Drusus, care urma să se nască. I-a adoptat ca și cum ar fi fost ai săi.

Însă, odată rezolvate aceste probleme conjugale, s-a pus serios pe treabă în vederea reconstrucției. Blocajul lui Sextus a fost eliminat o dată cu distrugerea flotei sale; ordinea a fost restabilită; și încrederea renăscută a eliberat capitalurile păstrate ascunse. Marius Agrippa s-a dovedit nu numai un bun general, ci și un incomparabil ministru de război. El a fost adevăratul reorganizator al mării armate, aceea care urma să ofere întregului Imperiu Roman o comandă unică.

XXIX

AUGUST

În primăvara anului 32 înainte de Hristos, a sosit la Roma un emisar al lui Antoniu cu o scrisoare către Senat, în care triumvirul propunea celorlalți doi colegi ai săi să depună toți, în același timp, puterea și armele și să se retragă din viața publică, după ce, mai înainte, aveau să reinstaureze instituțiile republicane. Ni se pare imposibil de crezut ca un descreierat ca el să fi conceput o mișcare atât de bine gândită. Aici trebuie că era lăbuța Cleopatrei.

Octavian se găsea în încurcătură. Ca să scape, a deschis testamentul lui Antoniu, spunând că i l-au dat vestalele care îl aveau în păstrare. Acolo erau desemnați, ca moștenitori ai săi, copiii avuți cu Cleopatra, iar aceasta era numită regentă. Avem mari îndoieli asupra autenticității unui asemenea document. Dar el a servit să confirme bănuielile pe care întreaga Romă le avea asupra acestui intrigant și i-a permis lui Octavian să anunțe războiul de „independență” pe care, cu multă perspicacitate, l-a declarat Cleopatrei și nu lui Antoniu.

A fost un război maritim. Cele două flote s-au întâlnit la Atium. Și cea a lui Octavian, comandată de Agrippa, deși inferioară ca număr de unități, a pus-o pe fugă pe cea dușmană, care s-a repliat în dezordine la Alexandria. Octavian n-a urmărit-o. Știa că timpul lucra în favoarea lui și că Antoniu, cu cât rămânea mai mult în Egipt, cu atât se istovea mai tare în orgii și-n lenevie. A debarcat la Atena, pentru a pune în ordine câteva lucruri în Grecia. S-a înapoiat în Italia, ca să potolească o revoltă. Apoi a luat-o pe ocolite, începând cu Asia, pentru distrugerea alianțelor încheiate acolo de Antoniu, izolându-l în felul acesta pe rival. La sfârșit, s-a îndreptat spre Alexandria și, pe drum, a primit trei

scrisori: una de la Cleopatra, împreună cu un sceptru și o coroană, semne de supunere, și două de la Antoniu, care implora pacea. Lui nu i-a răspuns. Ei i-a replicat că îi lăsa tronul dacă își ucidea iubitul. Cunoscut fiind genul, ne miră că n-a făcut-o.

Cu îndrăzneala disperării, Antoniu a lansat un atac și a obținut o victorie parțială, ceea ce nu l-a împiedicat însă pe Octavian să înconjoare orașul ca într-un clește. Dar, a doua zi, mercenarii Cleopatrei s-au predat și lui Antoniu i-a parvenit vestea că regina a murit. Atunci a încercat să se sinucidă cu o lovitură de pumnal. Și când, agonizând, a aflat că, din contra, ea era în viață, a cerut să fie transportat în turnul unde se baricadase cu roabele și, în brațele ei, și-a dat sufletul. Cleopatra i-a cerut lui Octavian permisiunea să îngroape mortul și i-a solicitat și o audiență. Octavian a fost de acord. Ea s-a prezentat înaintea lui așa cum se prezentase și înaintea lui Antoniu: parfumată, aranjată și înfășurată numai în văluri regale. Dar, vai, sub aceste văluri se ascundea acum o femeie de patruzeci de ani, nu de douăzeci și nouă; și i se vedeau toți. Iar nasul său încetase de mult să mai fie compensat de prospețimea cârnii și de strălucirea zâmbetului. Lui August nu i-a trebuit cine știe ce tărie de caracter ca s-o trateze cu răceală și s-o anunțe că o va duce la Roma ca să-i orneze carul triumfal. Și poate că, mai mult decât ca regină, Cleopatra s-a simțit pierdută ca femeie; acesta a și fost motivul care a împins-o la sinucidere. Și-a așezat o viperă pe sân și s-a lăsat inoculată cu venin; iar roabele au imitat-o.

Octavian a lichidat ereditatea ei și a lui Antoniu cu un „tact” ce ne dezvăluie întregul său caracter. A permis ca cei doi morți să fie îngropați unul lângă altul, l-a ucis pe tânărul Cezarion, i-a trimis Octaviei pe cei doi copii ai defuncțiilor, pe care ea i-a crescut ca și cum ar fi fost ai săi, s-a autointitulat rege al Egiptului, pentru a nu umili țara proclamând-o provincie romană, a pus mâna pe imensa ei vistierie, a lăsat acolo un prefect și s-a înapoiat acasă; pe tăcute, l-a suprimat și pe copilul cel mai mare al lui Antoniu și al Fulviei. Apoi, cu cugetul împăcat al omului convins că, prin acest dublu infanticid, și-a făcut datoria, s-a apucat de lucru.

Avea în momentul acela treizeci și unu de ani și era stăpânul absolut al întregii moșteniri a lui Cezar. Senatul nu mai avea nici chef și nici puterea să i-o refuze; iar el, doar din prevedere, nu i-a pretins investitura la tron. I s-ar fi acordat. Însă Octavian știa cât cântăresc titlurile și mai știa că acela de rege nu era agreat. De ce

să stârneasă niște indispoziții care mai dormitau încă în niște conștiințe atipice? Romanii încetaseră să mai creadă în instituțiile democratice și republicane, pentru că știau cât sunt de corupte, dar țineau la forme. Ei cereau ordine, pace, siguranță, o bună administrație, o monedă sănătoasă și garantarea economiilor. Iar Octavian și-a propus să li le ofere.

Cu aurul adus din Egipt, a demobilizat armata care număra o jumătate de milion de oameni și costa prea mult, păstrând în serviciu doar două sute de mii de ostași al căror *Imperator* s-a proclamat, titlu de altfel pur militar, și i-a împroprietărit pe ceilalți, ca țărani, cu pământ achiziționat în acest scop; a anulat datoriile particularilor către stat; și a demarat marile lucrări de interes obștesc. Dar aceștia au fost doar primii pași, și cei mai ușori. Ca și Cezar, el urmărea nu numai să administreze, ci voia să realizeze și o reformă de proporții care să schimbe întreaga societate, după modelul conceput de unchiul său. Pentru asta avea nevoie de un sistem birocratic pe care l-a conceput singur. A format în jurul său un fel de cabinet ministerial, alcătuit din tehnicieni, la alegerea cărora a avut mână bună. El cuprindea un mare organizator ca Agrippa, un mare financiar ca Mecena, și diverși generali, printre care s-a remarcat curând fiul său vitreg, Tiberiu.

Deoarece, însă, toți aceștia aparțineau aproape în întregime marii burghezii, iar aristocrații se plâneau că sunt excluși, Octavian a ales vreo douăzeci dintre ei, toți senatori, și a alcătuit un fel de Consiliu de Coroană, care, încet-încet, a devenit purtătorul de cuvânt al Senatului, angajând toate deciziile acestuia. Adunarea, sau Parlamentul, a continuat să se reunească și să discute, dar cu tot mai puțină fermitate și niciodată ca să respingă vreo propunere de-a lui Octavian. Acesta a candidat cu regularitate de treisprezece ori la consulat și, evident, tot de atâtea ori a ieșit învingător. În anul 27, pe neașteptate, a proclamat restaurarea republicii și a anunțat că vrea să se retragă. Nu avea în acel moment decât treizeci și cinci de ani și singurul titlu pe care îl acceptase era acela nou de Principe. Senatul, drept răspuns, s-a autodizolvat, cedându-i lui toate puterile, rugându-l să și le asume și conferindu-i titlul de Augustus, ceea ce voia să spună literalmente „augmentatorul”. Era doar un adjectiv, dar mai târziu, cu practica, a devenit substantiv. Iar Octavian l-a acceptat având aerul că se resemnează. A fost o scenă foarte bine jucată de ambele părți și a

demonstrat că, din acel moment, fronda conservatoare și republicană luase sfârșit: chiar și orgolioșii senatori preferau un stăpân în locul haosului.

Dar stăpânul a continuat să se arate moderat în exercitarea puterii. Locuia în clădirea somptuoasă a lui Hortensius, care era foarte frumoasă, dar n-a transformat-o într-un palat și, ca apartament personal, și-a rezervat o încăpere mică la parter, cu un studio, mobilate foarte simplu. Chiar și atunci când, după mulți ani, clădirea s-a deteriorat în urma unui incendiu și și-a construit alta la fel, a cerut ca cele două camere să fie refăcute identic. Pentru că el era un om al rutinei, sobru, și respecta orele de lucru. Muncea mult, considerându-se primul servitor al statului. Și scria totul: nu numai discursurile pe care trebuia să le țină în public, dar și ceea ce se discuta în casă cu nevasta și cu membrii familiei. A trebuit să-l așteptăm pe Franz Joseph al Austriei, cu care se asemana în multe privințe, ca să ne ofere istoria un suveran tot atât de sclav al datoriei, respectabil și prozaic, puțin amabil, și nefericit în ceea ce privește căldura căminului.

Acesta era reprezentat de Iulia, fiica avută de la Scribonia, de Livia, cea de a treia soție a sa, și de cei doi copii vitregi pe care ea îi adusese în casă: Drusus și Tiberius. Livia a fost, ca soție, o femeie căreia nu i se putea reproșa nimic, deși cam plicticoasă cu ideile ei ostentative despre virtute. Și-a educat frumos copiii, a făcut multe binefaceri și a purtat cu dezinvoltură coarnele pe care i le punea bărbatul. Totul ne lasă să credem că ea, mai mult decât la dragoste, ținea la puterea lui August și la cariera copiilor pe care, de fapt, aceștia au și făcut-o repede. Generali la douăzeci de ani, au fost trimiși să subjuge Iliria și Panonia. August, care a realizat *pax romana*, a renunțat curând la război și la alte anexiuni. Dar voia să asigure granițele Imperiului, mereu amenințate. Drusus, preferatul său, ca să le facă și mai sigure, le-a împins de pe Rin pe Elba, bătăndu-i în mod strălucit pe germani. Dar, căzând de pe cal, s-a rănit grav. Tiberius, care îl adora, se găsea în Galia, și a galopat patru sute de mile ca să sosească la timp pentru a-i închide ochii. August a fost zguduit de moartea acestui băiat vesel, impetuos și expansiv, pe care socotea să și-l facă moștenitor. Acum spera ca Iulia să-i dea un alt urmaș.

Pentru el, această fată vioaie, senzuală și cam prost crescută era ca și mâna sa dreaptă. O măritase la paisprezece ani cu Marcellus,

fiul surorii sale Octavia, văduva lui Antoniu. Însă Marcellus murise curând după aceea și Iulia devenise „văduva veselă” a Romei. Se distra, nu numai făcând, dar și povestind. Iar tatăl său, care începuse să emită legi pentru instaurarea moralei, s-a gândit s-o îndrume pe calea cea dreaptă dându-i un alt bărbat: pe acel Marcus Agrippa, ministrul de război care, după ce îi oferise victoria de la Actium, devenise cel mai de încredere și cel mai priceput colaborator al său. Mare gentleman, mare ostaș, mare inginer, pacificase Spania și Galia, reorganizase comerțul, construisese drumuri, și era singurul mare personaj despre care nu se putea spune nici măcar că ar fi avut vreun avantaj personal din toate astea. August, care avea stofă de „planificator” și care se considera îndreptățit să organizeze și fericirea altora, nu și-a făcut probleme că el avea patruzeci de ani și Iulia numai optsprezece, că era soțul unei femei care îl făcea fericit. I-a impus divorțul și o altă căsătorie.

Formau o pereche cum nu se putea mai prost asortată, deși au avut cinci copii care, curios, semănau toți cu Agrippa. Când cineva, obraznic, i-a cerut explicații, Iulia i-a răspuns cu nerușinare: „Eu nu urc pe corabie alți marinari decât atunci când ea e încărcată.” După opt ani, Agrippa a murit și Iulia a redevenit „văduva veselă” a Romei. Din nou, August a vrut să remedieze treaba și a obligat-o la o altă căsătorie; de data asta cu Tiberiu, în care vedea acum, sau Livia îl făcea să vadă, un posibil conducător al Imperiului până la majoratul copiilor Iuliei, Caius și Lucius. Tiberiu era și el căsătorit, și tocmai cu fata lui Agrippa, Vipsania, cu care avea o căsnicie fericită. Dar această fericire nu coincidea cu cea planificată de August, care a distrus-o pentru a crea în locul ei o nefericire. Devenit succesorul lui Agrippa, după ce îi fusese ginere, Tiberiu a suportat din partea Iuliei tot ceea ce poate suporta cel mai nefericit dintre soți de la o nevastă. Când n-a mai putut să suporte, s-a retras din viața publică, la Rodos, unde a trăit șapte ani, ocupându-se de diverse studii, în timp ce Iulia estompa cu scandalurile ei amintirea Clodiei. Caius și Lucius muriseră, unul de tifos, celălalt în război. August, om de șaptezeci de ani acum, doborât de atâtea neazuri, mâncat de o eczemă și de reumatism, și în continuare sub papucul Liviei, până la urmă și-a alungat fata pentru imoralitate, închizând-o la Ventotene, l-a chemat pe Tiberiu și l-a adoptat ca fiu și ca moștenitor, deși nu prea ținea la el. Poate credea în momentul acela că se afla în pragul morții. Colita și răcelile nu-i dădeau pace, și nu făcea un pas fără medicul său

personal. Antonius Musa. Devenise îndărătnic, suspicios și crud. Din cauza unei indiscreții, i-a rupt picioarele secretarului său Tallus. Și, ca să se păzească de comploturi, de fapt inexistente, a inventat poliția, adică pe acei „pretorienii”, sau gărzi personale, care aveau să desfășoare o atât de nefastă activitate mai târziu sub urmașii săi. Dar lucrul cel mai trist și mai amar decât suferința era că el vedea limpede falimentul operei sale de reconstrucție. Da, exista o *pax augusta*; și marinarii Orientului veneau să-i mulțumească pentru siguranța cu care se naviga. Dar pe Elba Varus fusese masacrat împreună cu trei legiuni de către Arminius; granița a trebuit să fie retrasă pe Rin; și August intuia că, dincolo de fluviu, în umbra pădurilor, triburile germanice se agitău. Da, comerțul reorganizat de Agrippa înflorea, iar moneda, însănoșită de Mecena, era solidă. Birocrația funcționa. Armata era puternică. Dar marea reformă a moravurilor dăduse greș. Divorțurile și malthusianismul uciseseră familia, iar tulpina romană se uscăse. Ultimul recensământ arăta că trei sferturi din cetății erau liberi, sau fii ai unor liberi străini. Se construiseră sute de temple noi, dar în ele nu se mai aflau zei, pentru că nimeni nu mai credea în existența lor. O morală nu se poate reface fără o bază religioasă. August încercase să reînvie vechea credință fără s-o împărtășească; iar poporul i-a răspuns prefăcându-se că îl adoră pe el ca pe un zeu.

Iulia, moartă în exil, îi lăsase lui August o nepoată care, întocmai ca și ea, se numea tot Iulia și care, din păcate, a arătat curând că vrea s-o imite pe maică-sa nu numai cu numele. Bunicul a trebuit s-o oblige și pe ea la domiciliu forțat, pentru imoralitate. Distrus de această nouă durere, s-a gândit să facă greva foamei. Dar îndatoririle de lucru, cărora le era foarte atașat, precum și certitudinea că nu mai avea mult de trăit, au fost mai tari. În schimb, ca toți cei care țin de suflet cu dinții, și el a ținut de al său timp îndelungat pentru vremurile de atunci.

Avea șaptezeci și șase de ani când, convalescent dintr-o bronșită, la Nola, l-a surprins sfârșitul. În dimineața aceea lucrase, ca de obicei, de la opt până la prânz, semnând toate decretale, răspunzând la toate scrisorile, ca un funcționar desăvârșit ce era. A chemat-o pe Livia, cu care era pe cale să-și serbeze nunta de aur, și a salutat-o afectuos. Apoi, ca un adevărat mare roman, li s-a adresat celor de față spunând: „Mi-am jucat bine rolul. Permiteți-mi, prieteni, să părăsesc scena în mijlocul aplauzelor voastre”.

Senatorii i-au purtat coșciugul pe umeri prin toată Roma, mai înainte de a-i incinera cadavrul în Câmpul lui Marte. Poate că ar fi fost mulțumiți de moartea lui, dacă n-ar fi aflat că, drept urmaș, îi fusese deja desemnat Tiberiu.

XXX

HORATIU ȘI LIVIU

Cu câțiva ani mai înainte, când se întorcea victorios din campania contra lui Antoniu, August i-a găsit, așteptându-l la Brindisi, pe Mecena și pe un tânăr poet mantovan, Virgiliu. Acesta era fiul unui funcționar de stat, celt de origine, căruia legionarii îi sechestraseră mica fermă în care își investise toate economiile. Tânărul venise la Roma, unde publicase cu mare succes o carte de versuri, *Eclogele*; Mecena îl proteja, iar acum voia să facă din el un instrument de propagandă pentru August, căruia venise să i-l prezinte.

August l-a pus să-i citească manuscrisul *Georgicelor*, încă inedite, și a prins simpatie pentru el, din două motive care nu aveau nici o legătură cu arta, de care prea puțin se sinchisea: primul, pentru că Virgiliu era bolnăvicios și prăpădit ca și el, așa că puteau discuta pe săturate despre bronșite, amigdalite și colite; al doilea, pentru că poeziile sale cântau bucuriile vieții rustice, frugale, către care August dorea să se îndrepte toți romanii. În realitate, cum spunea mai târziu Seneca, Virgiliu descria satul pe tonul și cu gustul unuia care trăia la oraș, adică sunând fals. Dar August nu avea ureche ca să-și dea seama. Ce îl interesa pe el era că poezia lui Virgiliu avea calități didactice. Și l-a răsplătit pe autor, restituindu-i ferma rechiziționată de la tatăl său. Virgiliu nu s-a mai întors acolo, pentru că prefera să scrie despre ogoare stând la Roma; însă i-a rămas recunoscător lui August, compunând în cinstea lui *Eneida*, o epopee destinată să-i celebreze victoriile. Scria încet, cu multă sârguință și scrupulos în ceea ce privea stilul, dedicând acestei activități cea mai mare parte a zilei, deoarece veniturile fermei și atențiile lui Mecena îl scuteau să mai

muncească pentru existență; iar alte distracții nu cunoștea. Din motive de sănătate nu se căsătorise, și prietenii săi din Neapole, unde se ducea mereu să-și petreacă iarna, îi spuneau „Virginica”. August era nerăbdător să-i vadă opera terminată. Virgiliu îi citea tot timpul câte un fragment, dar era departe încă de sfârșit. În anul 19 a întrerupt scrisul ca să-l urmeze pe împărat la Atena, a făcut o insolajie și, înainte de a muri la Brindisi, unde fusese transportat, a cerut să-i fie ars manuscrisul. Își dăduse poate seama că-i lipsea coarda epică și prefera să i se păstreze amintirea din alte scrieri, mai scurte și mai elegiace. August a interzis ca voința mortului să fie respectată. În dorința sa de a păstra pentru gloria proprie acest monument neterminat, a salvat, pentru poezie, o capodoperă de autentică artă.

Solicitudinea lui August față de literatură nu s-a oprit doar la Virgiliu, ci s-a extins și asupra altor scriitori, ca Horațiu și Propertiu. I-i prezenta Mecena, care era impresarul lor și care și-a împrumutat de atunci numele tuturor protectorilor artei, obținând prin asta iertarea pentru versurile proaste pe care se încăpățâna să le compună. Dar acest obicei era răspândit printre toți romanii bogați, deveniți simțitori față de „cultură”, chiar și atunci când nu o aveau. După prima casă editorială a lui Atticus, au mai apărut multe altele care deschideau drum unui comerț înfloritor. Ediții de cinci sau zece mii de exemplare, toate scrise de mâna sclavilor, se epuizau în câteva luni, la o mie sau două mii de lire unul. Cartea devenise o garnitură obligatorie în orice casă care se respecta, chiar dacă nu era citită; iar din provincie comenzile plouau.

Moda aceasta a avut o mare influență asupra societății care, din războinică și incultă, a devenit una literară și de salon. Și, tocmai din acest motiv, August a văzut în ea un instrument de reformă morală. Atâta vreme cât bătrânețea și durerile nu-l făceau prea sensibil și supăracios, s-a arătat foarte înțelegător chiar și față de epigramele și de satirele care îl vizau personal. A construit biblioteci publice, i-a recomandat întotdeauna lui Tiberiu să se abțină de la pedepse și să evite cenzura; ba odată a compus și el niște versuri ca să i le trimită unui grec ce-l aștepta zilnic la poarta palatului, dorind să i le citească el pe ale sale. Grecul l-a plătit cu un bacșiș modest și cu o scrisoare politicoasă, în care își cerea scuze că e sărac și nu poate da mai mult. August s-a distrat enorm la această replică spirituală și i-a trimis grecului o sută de mii de sesterți.

Totuși, scriitorii și poeții i-au dezamăgit împăratului speranțele, deoarece păstrau pentru glorificarea statului tot ce era mai prost în opera lor și rezervau partea cea mai valoroasă pentru sprijinirea tendințelor decadente ale unei societăți din ce în ce mai sceptice și mai libertine. În locul marilor teme, dedicate eroismului și credinței, erau preferate acelea ale amorului și ale galanteriei. Bardul acestor noi inspirații a fost Ovidiu, un avocat din Abruzzi, care îl necăjise pe tatăl său refuzând să îmbrățișeze cariera politică și care s-a proclamat singur alesul lui Venus, pentru că îl cânta pe Eros. A avut trei neveste și a iubit multe altele; iar despre toate a scris fără nici un menajament, declarând că își bate joc de toți Cato mărunti care îl critică. Succesul obținut cu versurile sale dulcele și lascive l-a făcut într-atât să se creadă un mare poet, că ultimele cuvinte din *Metamorfozele* sale sunau foarte modest: „Voi trăi peste veacuri”.

Abia se apucase să le schițeze, că un ordin al lui August l-a expedit în exil la Tomis, pe malul Mării Negre. Nu se știe exact pe ce motiv a vrut să-l pedepsească împăratul. Se spune că ar fi avut ceva relații cu nepoata sa Iulia care, de fapt, fusese și ea surghiunită cam în aceeași vreme. Ovidiu, ca de altfel toți bărbații cu succese facile, nu avea stofa unuia care să suporte ușor nenorocirea. Lamentațiile lui din locul acela îndepărtat, *Ex Ponto* și *Tristia*, au fost mai mult spre lauda talentului său elegiac decât a tăriei sale de caracter. La Roma a revenit, însă mort, după ce implorase în mii de scrisori mila împăratului și ajutorul prietenilor.

În general, chiar dacă a fost numită Perioada de Aur, Epoca lui August n-a avut parte de o înflorire literară și artistică demnă de comparat cu cea a Greciei lui Pericle, sau cu a Italiei din timpul Renașterii. Sub acest împărat burghez s-au dezvoltat gusturi la fel de burgheze, care preferau calea de mijloc; iar ceea ce este de mijloc adesea este mediocru. Calitățile cele mai apreciate erau moderația și măsura, condimentate cu un fel de scepticism blând, de casă. Iar scriitorul acelor vremuri, care le-a reprezentat cel mai bine, a fost Horațiu.

Era fiul unui perceptor din Apulia, care dorea să facă din odrasla sa un avocat și un om politic. Cu prețul a cine știe câte sacrificii, l-a trimis să studieze mai târziu la Roma, apoi la Atena. Aici, Horațiu l-a cunoscut pe Brutus care se pregătea pentru bătălia de la Filippi și care a prins drag de el, numindu-l pe loc comandantul unei legiuni; ceea ce ne ajută să înțelegem cum de a fost

bătuță armata lui. Horațiu, în toiul luptei, și-a aruncat coiful, scutul și sabia, și s-a înapoiat la Atena, ca să scrie o poezie despre cât de dulce și de nobil este să mori pentru patrie.

Revenit acasă, fără un ban, s-a angajat la un chestor și a început să scrie versuri despre curtezanele pe care, deoarece nu era invitat în saloane, le frecventa, căci doamne cumsecade nu cunoștea. Într-o zi Virgiliu a citit o carte de a lui și i-a vorbit entuziasmat despre ea lui Mecena care i-a cerut să i-l prezinte pe autor. L-a simpatizat repede pe acest provincial, cam de la țară, bondocel, orgolios și timid, și i l-a propus lui August ca secretar. August a consimțit. Numai că Horațiu a refuzat ceva ce pentru oricare altul ar fi fost o mană cerească. Și asta pentru că, în primul rând, temperamentul său îl îndemna mai mult la contemplație decât la acțiune, apoi pentru că nu era nici ambițios, nici lacom, dar mai mult, credem, pentru că nu voia să-și lege viața de aceea a unui om politic care, azi-măine, putea fi ucis, și l-ar fi atras și pe el s-o sfârșească tot așa. Mecena, ca să-i dea posibilitatea să se dedice mai ușor literaturii, i-a dăruit o vilă cu ceva pământ în Sabinum. În anul 1932 ea a fost dezgropată, fapt care ne-a dat posibilitatea să cunoaștem măsura generozității acestui bogătaş. Avea douăzeci și patru de camere, un portic mare, trei băi, o grădină frumoasă și cinci ferme.

Acum, că era proprietar înstărit, Horațiu putea să se dedice cu totul adevăratelor sale înclinații și inspirații de moralist. *Satirele* sale sunt o colecție extrem de prețioasă de cele mai obișnuite figuri și personaje romane ale vremii. El le-a luat de pe stradă, nu din istorie sau de prin palate, și ni le-a portretizat cu atâta relief și cu atâta ironie, încât din fiecare a făcut un „caracter”. Din când în când, ca să se pună bine cu guvernul, mai scria și câte un vers de laudă retorică și nesinceră la adresa lui August, care era foarte încântat și i-a poruncit să completeze odele cu un *Carmen Saeculare*, în care să fie celebrate faptele și isprăvile lui Drusus și ale lui Tiberius. Horațiu s-a apucat de lucru oftând și fără pic de inspirație. Trebuia să aibă oricum de a face cu Gloria, cu Norocul și cu inevitabilul Destin: toate astea, niște lucruri prea mari pentru el și pe care nu le simpatiza deloc. Până la urmă, vlăguț și plictisit, a terminat poemul acesta imposibil, după mii de întreruperi, scriind între timp acele *Epistole* către prieteni, mai ales către Mecena, care rămân, împreună cu *Satirele*, opera sa de căpetenie.

Devenea din ce în ce mai sedentar, asta și din cauza sănătății subrede care îl obliga la multe îngrijiri și la o dietă rigidă. Zadarnic îl invita Mecena la câte o călătorie, ca turist. Horațiu prefera să rămână la Roma; mai mult chiar, în vila lui, să mănânce câteva macaroane pregătite în casă, o bucăică de rasol de vacă și un măr copt. Chit că după aceea avea să se răzbune cântând în versurile sale prietenia de pahar, mesele suculente, marile beții și amorurile cu Glicera, Neera, Pirra, Lidia, Lalage și multe alte femei care n-au existat niciodată, sau erau prea puțin cunoscute. Avea pentru virtute un fel de respect stoic, pentru plăceri o simpatie de epicurean, însă nu le-a putut practica, nici pe una nici pe cealaltă, din cauza arsurilor la stomac, a reumatismelor și a insuficienței hepatice.

Nu-și făcea iluzii în privința decadenței societății și o atribuia, pe bună dreptate, decăderii religiei. Dar nu avea nici tăria s-o afirme categoric, pentru că el însuși nu credea în nimic.

Frica de moarte i-a întunecat ultimii ani ai vieții, când n-a mai vrut să vină nici măcar la Roma. Toate scrisorile lui sunt pline de această spaimă. „Ai făcut, mâncat și băut destul. Acum e momentul să pleci”, și-o repeta el mereu. Însă nu era adevărat. Ar fi vrut să mai facă, să mai mănânce și să mai bea încă puțin și fără dureri de burtă.

A murit la cincizeci și șapte de ani, lăsându-și proprietatea moștenire împăratului și rugându-l să-l îngroape alături de Mecena care se stinsese cu câteva luni înaintea lui. A fost satisfăcut.

Tot ceea ce epoca lui August n-a știut să ofere artelor și filozofiei a oferit în schimb istoriei, prin Tit Liviu, și el tot un celt ca și Virgiliu, născut la Padova. Și el, după dorința familiei, ar fi trebuit să se facă avocat, dar a preferat să se dedice studiului Romei antice, din dezgustul pe care i-l inspira cea contemporană. Din păcate, despre viața sa personală nu ne-a lăsat nimic scris; era prea ocupat să ne povestească întâmplările cu Horații și Scipionii de care, *ab Urbe condita*, adică de la întemeierea Romei, erau pline o sută patruzeci de cărți, însă numai vreo patruzeci au ajuns până la noi. A fost o muncă imensă, depusă așa cum a făcut-o el, gen Bacchelli*, adică fără să se cruțe deloc. Și înțelegem de ce, ajuns la capitolul războaielor punico, era atât de istovit, că n-a mai vrut să scrie. L-a îndemnat să continue însuși August.

* Riccardo Bacchelli (n.1891) prolific scriitor și dramaturg bolognez. Cunoscut mai ales pentru lucrarea cu caracter istoric *Memorie del tempo presente*.

Ne miră însă, oarecum, faptul că toată opera lui Liviu slăvește marea aristocrație republicană și conservatoare, și, ca atare, e împotriva lui Cezar și a cezarismului. Dar e în schimb un imn închinat vechilor obiceiuri austere, deci „caracterului” roman, și acesta era un lucru care plăcea împăratului. Însă, în privința exactității celor relatate de Liviu, ținem să păstrăm anumite rezerve, mai ales acolo unde el pune în gura personajelor sale niște adevărate discursuri care mai puțin le seamănă acestora decât lui Tit Liviu însuși. Istoria sa este o istorie de eroi, o frescă imensă plină de episoade, și servește mai mult ca să-l înflăcăreze pe cititor decât să-l informeze. După el, Roma trebuie să fi fost populată, ca și Italia lui Mussolini, numai de luptători și de navigatori care, total dezinteresați, au cucerit lumea doar ca s-o facă mai bună și s-o moralizeze. După el, oamenii se împărțeau în buni și în răi. La Roma existau numai cei buni, iar în afara ei, cei răi. Chiar și un mare general ca Hannibal devine sub pana sa un banal pungaș.

Dar asta nu înseamnă că istoria lui Tit Liviu, rezultatul a cincizeci de ani de trudă, cât l-au costat pe autor, care s-a ocupat numai de ea, nu rămâne un uriaș monument literar. Poate cel mai mare printre acelea, cam mediocre, apărute sub semnul lui August.

XXXI

TIBERIU ȘI CALIGULA

Singurul lucru exact care se poate afirma despre Tiberiu este că s-a născut într-o zodie rea. Judecați și dumneavoastră.

Atunci când, copil fiind, l-a adus maică-sa în casa lui August, acesta n-a avut ochi decât pentru fratele său Drusus, zgomotos, simpatic, autoritar, impulsiv, pe cât era de timid, rezervat, gânditor și de sensibil cestălt. Tiberiu ar fi putut ajunge, din cauza asta, un ranchiunos și un invidios. Dar nu, el l-a admirat și l-a iubit pe Drusus, riscându-și chiar viața atunci când a încercat să-l salveze, rănit, în Germania; iar moartea fratelui a fost pentru el o adevărată tragedie. I-a însoțit sicriul călare, de la Elba până la Roma, și i-au trebuit ani ca să-i treacă durerea.

Studiase intens și cu folos; de îndată ce i-au încredințat o armată, a condus-o din victorie în victorie, împotriva unor dușmani căliți și vicleni, ca ilirii și panonicii; atunci când a avut de administrat provincii, a făcut-o cu competență și seriozitate. La douăzeci de ani i se spunea „bătrânelul”, din cauza seriozității sale. Puținele clipe de odihnă care îi mai rămăneau, le dedica reîmprospătării cunoștințelor de limbă greacă pe care o știa foarte bine, sau studiului astrologiei care i-a atras numele de „ereticul”. Nu frecventa nici saloanele și nici Circul. Și poate că prima femeie pe care a cunoscut-o a fost nevastă-sa, Vipsania, fiica lui Agrippa, o doamnă foarte virtuoasă și cu preocupări gospodărești, ca și ale lui.

Dacă ar fi putut să rămână cu ea, probabil că firea sa ar fi rămas aceeași ca în tinerețe: firea unui stoic senin în simplitatea lui, generos față de prieteni, mai intransigent cu sine însuși decât cu alții. O demonstrează chiar faptul că ostașii îl adorați, în timp ce la Roma lumea îl detesta, pentru că era considerat un model de

virtute care îi plesnea pe toți în obraz. Însă August l-a divorțat, ca să-i dea în căsătorie pe fiica sa Iulia, o mică mizerabilă drăguță, cea mai nepotrivită ființă de pe lume ca să-i fie tovarăș de viață unui om ca el. De ce a acceptat? Este adevărat că era în joc moștenirea. Însă el nu arătase niciodată prea mult că ar aspira la ea. Era un colaborator serios al tatălui vitreg, dar niciodată nu-i făcuse prea multă curte, și preferase întotdeauna să fie stimat de el și nu iubit. Sigur că aici își vârâse coada și Livia, nevastă exemplară pentru August, dar mamă teribilă pentru Tiberiu, căruia voia să-i ofere gloria chiar cu prețul fericirii.

Tiberiu și-a suportat nefericirea conjugală cu o demnitate de senior. Și nu este adevărat că ar fi refuzat s-o acuze pe Iulia de adulter, așa cum îi dădea dreptul legea; ba chiar era necesar s-o facă, pentru a nu pierde bunăvoința lui August. Adevărul e că, până la urmă, a părăsit și baraca și marionetele, pentru a se retrage ca simplu cetățean la Rodos, unde a trăit poate perioada cea mai liniștită a vieții sale. Mai târziu, împăratul, impunând domiciliu obligatoriu Iuliei și pierzându-i și pe cei doi copii ai acesteia, Gaius și Lucius, l-a rechemat. Recunoaștem și aici tot mâna Liviei. Tiberiu și-a reluat lucrul alături de tatăl său vitreg, devenit acum și mai nesuferit și mai melancolic, și i-a suportat atitudinea fălșă de antipatie. Atinsese vârsta de cincizeci și cinci de ani când a trebuit să-i urmeze la tron. A făcut-o prezentându-se în fața Senatului și cerând să fie exonerat de obligație, pentru a fi reinstaurată Republica. Senatul a considerat că totul nu era decât un teatru, cum probabil că a și fost, și l-a rugat, deși îl detesta, să accepte, cerându-i totodată și acordul de a boteza cu numele său încă o lună a anului, așa cum procedase și cu August. „Și ce-o să faceți“, le-a răspuns Tiberiu, „de la cel de al treisprezecelea urmaș încolo?“

Cu o asemenea atitudine sarcastică față de orice formă de adulație, taciturnul și castul Tiberiu s-a apucat să guverneze; a făcut-o cu multă corectitudine și pricepere, lăsând, la dispariția sa, un stat mai înfloritor și mai bogat decât cel pe care îl găsisese. Din păcate, însă, a căzut sub pana lui Tacit și a lui Suetoniu, doi istorici republicani, care au făcut din el țapul ispășitor al tuturor relelor timpului.

Acuzația cea mai gravă care i se aducea era aceea de a-și fi ucis nepotul, pe Germanicus, după ce-l adoptase și-l desemnase ca moștenitor. Germanicus era fiul lui Drusus și nepotul

lui Antoniu: un tânăr frumos, inteligent, vioi și curajos, care plăcea întregii Rome. Tiberiu îl trimisese în Orient, ca să facă practică de guvernator, și lumea a lansat zvonul că l-a exilat din gelozie. Acolo a murit, și s-a spus că Piso l-ar fi asasinat din ordinul împăratului. Piso, ca să scape de proces, s-a sinucis; iar văduva lui Germanicus, Agrippina, a fost una din cele mai înverșunate acuzatoare ale lui Tiberiu, în timp ce mama dispărutului, Antonia, a rămas fidelă împăratului. Și noi, între nevastă și mamă, o credem mai mult pe mamă.

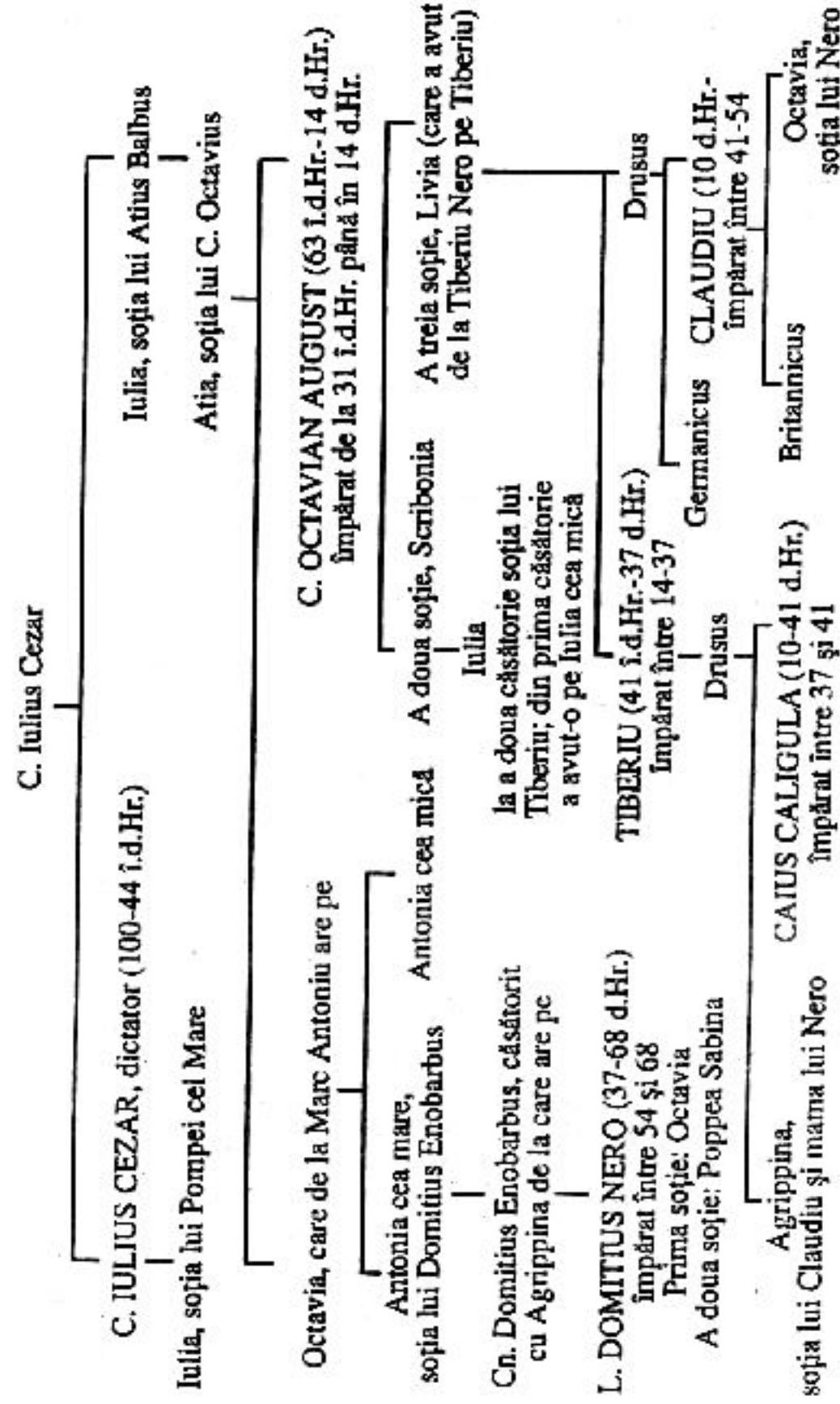
O altă vină care i se aduce este aceea de cruzime față de Livia. Sigur că Liviei îi datora tronul. Dar nu trebuie să-i fi fost ușoară viața cu ea, o femeie care pretindea să contrasemneze rescriptele imperiale și care, la fiecare pas, îi amintea că, fără ajutorul ei, ar fi rămas un simplu particular emigrat la Rodos; dar mai ales, în casă, ea se considera stăpână și refuza să-i încredințeze chiar și cheile, atunci când părăsea locuința. Până la urmă, Tiberiu s-a dus să stea singur într-un apartament modest și trist, unde nu-l bătea nimeni la cap. Dar a avut de a face cu Agrippina care, și ea, emitea pretenții asupra lui: viața lui Germanicus.

Agrippina, în afară de nepoată, prin căsătoria cu fiul fratelui său Drusus, îi mai era și fiică vitregă, deoarece o născuse Iulia din căsătoria cu Agrippa. Era o femeie plângăreață, cu toate defectele maică-sii, dar cu nici una din calitățile tatălui, om simpatic, spiritual și generos. De la Germanicus a avut un fiu, unul Nero, care, după părerea ei, trebuia să fie desemnat atunci moștenitor al tatălui său defunct. Tiberiu suporta cu calm și resemnare asalturile ei. „Chiar te simți păgubită de faptul că nu ești împărăteasă?“, îi spunea el. Avea și el un fiu, tot Drusus, de la virtuoașa Vipsania. Dar pe acesta, om de nimic și plin de vicii, îl renegase. Era efectiv în căutarea unui urmaș, iar Nero nu-l convingea.

S-au organizat împotriva lui o serie de comploturi. Dovezile i le aducea Sejanus, comandantul pretorienilor palatului. Cine știe dacă erau adevărate? Însă, puțin câte puțin, Tiberiu a început să aibă încredere numai în el; și i-a permis să mărească paza până la nouă cohorte, fără să-și dea seama de teribilul precedent pe care îl crea. Apoi s-a retras la Capri.

Nu se poate spune că de acolo a încetat să guverneze. Însă ordinele le transmitea prin Sejanus, care le modifica după bunul său plac și care, datorită lor, a devenit adevăratul stăpân al Romei.

ARBORELE GENEALOGIC AL FAMILIEI IULIA - CLAUDIA

A descoperit un al nu ştiu câteleva complot, urzit de Poppeus Sabinus, Agrippina şi Nero, obţinând permisiunea să-i pedepsească. Cel dintâi a fost suprimat, cea de a doua a fost exilată la Pantelleria, cel de al treilea s-a sinucis. Muriseră şi Drusus şi Livia, „Mama Patriei“, cum i se spunea în bătaie de joc.

Într-o zi, cumnata ei, Antonia, mama lui Germanicus, i-a trimis în taină, riscându-și viața, un bilet prin care îl avertiza că Sejanus pregătea chiar el un complot contra împăratului, urmărind să-l ucidă și să-i ia tronul. Tiberiu a dat printr-o scrisoare ordin să fie arestat trădătorul și să fie trimis în judecata Senatului care, ani de zile, fusese terorizat de acest satrap. Au fost uciși nu numai el, ci și toți amicii și rudele sale. Fiica lui cea mai mică, deoarece legea interzicea executarea fecioarelor, a fost deflorată înainte de proces. Nevastă-sa s-a sinucis, nu însă mai înainte de a-i adresa lui Tiberiu o scrisoare unde o denunța pe Lavilla, fiica Antoniei, drept complice a lui Sejanus. Tiberiu a arestat-o. Ea s-a sinucis în închisoare, refuzând să mai mănânce. S-a sinucis și Agrippina. Iar Tiberiu, care a rezistat acestor hecatombe de familie, acestui infern de sânge, era firesc să nu mai fie omul de altădată. A mai trăit șase ani, și se pare că mintea îi era tulburată. În anul 37 s-a hotărât să părăsească insula Capri și, în timp ce urca spre Campania, i s-a făcut rău; probabil un infarct. Dar, când curtenii au văzut că își revine, l-au îngrămădit sub perne și l-au sufocat.

Tiberiu menținuse pacea, îmbunătățise administrația și îmbogățise Vistieria. Imperiul părea neatins, dar capitala sa se deteriora tot mai mult. Pentru a pune stavilă descompunerii, ar fi fost nevoie de mâna forte a unui mare reformator. Și poate că Tiberius a crezut că a găsit-o la cel de al doilea copil al Agrippinei și al lui Germanicus, Gaius, pe care ostașii, în mijlocul cărora crescuse în Germania, îl numeau Caligula, sau „Cizmuliță“, după încălțăminte de tip militar pe care o purta.

De fapt, la început alegerea părea să fie bună. Caligula s-a arătat generos cu săracii, a redat statului o aparență de democrație, restituind Adunării vechea putere; iar el era cunoscut ca un militar viteaz și disciplinat. Schimbarea sa bruscă și rapidă nu poate fi explicată decât printr-o boală care i-a întunecat mintea: un caz tipic de schizofrenie și de dedublare a personalității. A început prin a avea crize nocturne de spaimă, mai ales când era furtună: rătăcea prin palat și cerea ajutor. Mare și robust cum era, athletic, sportiv,

petrecea ore întregi în fața oglinzii făcând strâmbături care îi reușeau foarte bine din cauza ochilor săi bulbucăți și a cheliei ce aducea a tonsură de călugăr. La un moment dat a prins dragoste de civilizația egipteană, și s-a gândit să introducă obiceiurile ei la Roma. Le-a pretins senatorilor să-i sărute picioarele, să lupte în circ cu gladiatorii și să se lase uciși de-a binelea; le-a cerut să-l aleagă consul pe Incitatus, calul său, căruia i-a construit un grajd din marmură și o iesle din fildeș. Și, ca să imite și mai bine Egiptul, și-a luat ca fiitoare pe cele două surori ale sale. Ba chiar cu una din ele, Drusilla, s-a și căsătorit, declarând-o moștenitoare a tronului, ca apoi s-o repudieze pentru a o înlocui cu Orestilla, chiar în ziua când aceasta se căsătorea cu Gaius Piso. S-a oprit la a patra nevastă, Cesonia, care era însărcinată când a cunoscut-o, și cam urâțică. Acesteia, cine știe de ce, i-a rămas atașat și fidel.

Se prea poate ca Dio Cassius și Suetoniu, în ura lor împotriva monarhiei, să fi exagerat puțin. Dar nebun, Caligula trebuie să fi fost cu adevărat. Într-o dimineață, s-a trezit cu un fel de alergie la oamenii chei. Și pe toți i-a trimis în Circ drept hrană fiarelor, ținute mult timp nemâncate. După aceea, i-a cășunat pe filozofi și i-a condamnat pe toți la moarte sau la exil. Au reușit să scape doar unchiul său Claudiu, pentru că era considerat idiot, și tânărul Seneca, pentru că s-a prefăcut că e foarte bolnav. Nemaștiind pe cine să persecute, a obligat-o într-o zi pe bunică-sa Antonia să se sinucidă, numai pentru că, uitându-se odată la ea, a găsit că are un cap frumos, dar că nu-i ședea bine pe umeri. Până la urmă, s-a luat și de Jupiter. Spunea că e un balon umflat care uzurpă locul regelui zeilor; a poruncit să se reteze capul la toate statuile și l-a pus în loc pe al său.

Păcat, pentru că în rarele momente de luciditate era simpatic, cordial, spiritual, avea ironia gata și replica promptă. Odată, i-a răspuns unui cizmar gal care l-a făcut în față „histriion îngâmfat”: „Așa e, dar crezi tu că supușii mei sunt mai buni?” Chiar dacă ar fi fost cu mult mai buni, s-ar fi debarasat de ei într-un fel sau altul. Dar ei, dimpotrivă, îl aplaudau și-i sărutau picioarele, cu senatorii în frunte.

A fost nevoie de hotărârea comandantului pretorienilor, Cassius Cherea, ca Roma să fie eliberată de acest flagel. Caligula se amuza copleșindu-l, ca de obicei, cu insulte obscene. Cassius era un susceptibil și, într-o seară, pe când îl întovărășea printr-un

coridor al teatrului, l-a înjunghiat. Orașului nu-i venea să creadă. Se temea de vreun truc al lui Caligula, care dorea poate să vadă cine se bucura de moartea sa și să-l pedepsească. Pentru a dovedi tuturor că era adevărat, pretorienii i-au ucis și nevasta, pe Cesonia, și i-au zdrobit capul de pereți și fiicei sale, copil mic.

Era un sfârșit în ton cu personajele și cu climatul întunecat de teroare și de demență în care acestea trăiseră. Dar asta era acum Roma: capitala unui Imperiu în care, împotriva unui satrap fără minte, nu exista alt remediu decât regicidul; și, pentru regicid, era nevoie de mercenari. Fiindcă romanii nu mai știau cum să-i ucidă nici pe propriii lor tirani.

XXXII

CLAUDIU ȘI SENECA

Pretorienii care, după uciderea lui Caligula, deveniseră stăpâni pe situație și voiau să și rămână, au pornit în căutarea unui succesor de care să poată dispune ei după bunul lor plac. Și li s-a părut că personajul cel mai indicat era unchiul defunctului, acel sărman Claudiu, om de cincizeci de ani, cu picioarele împiedicate de o paralizie infantilă, bâlbâit și cu aerul tont, care, în noaptea asasinatului, a fost găsit stând ascuns după o coloană, tremurând de frică.

Era fiul Antoniei și al lui Drusus; acesta, la rândul său, fiul lui Drusus Nero. Supraviețuise tuturor tragediilor casei, apărât numai de faima sa de cretin. Dacă juca doar teatru, trebuie să recunoaștem că-l juca chiar foarte bine, încă de mic, pentru că însăși mamă-sa nu-i spunea altfel decât „avortonul”; și, dacă voia să-l încondeieze bine pe cineva, îl califica drept „mai tâmpit decât bietul meu Claudiu”.

E greu de spus până la ce punct a fost un idiot acest personaj care s-a dovedit mai târziu un excelent împărat; sau a făcut pe prostul ca să nu plătească vamă? Lucru cert e că, din toată familia, el a fost singurul care a scăpat cu viață. Târându-și picioarele, scuipându-i pe toți în obraz când vorbea, înalt, burtos și cu nasul roșu de băutură, trăise până la vârsta aceea fără să deranjeze pe nimeni, studiind și scriind povestiri, printre care și propria-i biografie. Vorbea greaca, avea bune cunoștințe de geometrie și de matematici. Și, când s-a prezentat în Senat ca să fie proclamat împărat, a spus: „Știu că mă considerați un biet nălâng. Dar nu sunt. M-am prefăcut doar. De aia mă și aflu azi aici”. După care a

stricat totul, ținând o conferință despre felul cum trebuie tratate mușcăturile de viperă.

Claudiu a început cu un bacșiș gras acordat pretorienilor care îl aleseseră, primind în schimb de la ei pe asasinii lui Caligula, pe care i-a omorât, ca să instaureze, zicea el, un principiu: acela că împărații nu pot fi asasinați. Apoi, dintr-o trăsătură de condei, a abrogat toate legile predecesorului său și s-a apucat să pună ordine în administrație, dovedind o înțelepciune și un echilibru pe care nimeni nu i le-ar fi bănuț. Convins că printre senatori nu exista nimic bun, a alcătuit un guvern de tehnicieni, aleși dintre liberi. Și a început să studieze și să realizeze împreună cu ei lucrări publice de mare amploare, încântat să facă personal calcule și să prezinte proiecte. Cel mai mult l-a preocupat asanarea lacului Fucino. S-a folosit de treizeci de mii de săpători și, în unsprezece ani de zile, a excavat un canal pentru scurgerea apelor. Când totul a fost gata, le-a oferit romanilor un ultim spectacol înainte de golirea lacului: o bătălie navală între două flote cu douăzeci de mii de condamnați la moarte, care l-au salutat cu faimosul: „*Ave Caesar! Morituri te salutant!*” S-au scufundat reciproc și s-au înecat. Spectatorii, care umpleau colinele din jur, s-au distrat grozav.

Pe toți i-a umflat râsul atunci când, în anul 43, acest împărat bețiv, cu aerul unui neghiob vesel, a plecat în fruntea armatei ca să cucerească Britania. Nu fusese în viața lui ostaș, pentru că ar fi fost respins la recrutare, și Roma era convinsă că ar fi rupt-o la fugă la prima ciocnire. Dar când s-a răspândit zvonul că a murit, doliul a fost general și imens: romanii se atașaseră sincer de acest împărat al lor care, cu toate extravagantele, se dovedise cel mai bun, sau măcar cel mai omenos, dintre urmașii lui August.

Însă Claudiu nu numai că nu murise, dar chiar cucerise cu adevărat Britania, și acum se înapoia aducându-l cu sine pe regele Caractacus, care a fost cel dintâi rege învins de Roma și grațiat. Sigur că meritele acestei victorii au aparținut mai mult generalilor decât lui Claudiu. Dar pe generali el îi numea; și, la alegerea lor, nu făcea gafe. Însuși Vespasian s-a format la școala lui.

Din păcate, acest om de treabă avea o slăbiciune: femeile. Era o poamă incorigibilă. Avusese și înșelase deja trei neveste când, la aproape cincizeci de ani, s-a căsătorit cu cea de a patra, Messalina, în vârstă de șaisprezece ani. Messalina a intrat în istorie ca cea mai infamă dintre toate reginele. Și poate că nu este chiar

adevărat. A fost, credem, doar o destrăbălată. Cum nu era frumoasă, când vreun tânăr îi rezista, îl obliga atunci, printr-un ordin din partea lui Claudiu, să-i cedeze, transformând astfel amorul într-un act de patriotism. Claudiu era de acord, numai să-l lase Messalina în pace cu servitoarele lui. În fond, erau amândoi o pereche foarte potrivită; nenorocirea făcea că bătrânul își pusese în cap să însănătoșească moravurile romane pe bază de austeritate, iar o nevastă de teapa împărătesei nu constituia exemplul cel mai bun. Odată, când el lipsea, ea s-a căsătorit, pur și simplu, cu iubitul ei de serviciu, unul Silius. Miniștrii l-au informat pe împărat, spunându-i că Silius vrea să-i ia tronul. Claudiu s-a înapoiat, l-a ucis pe individ, apoi a trimis doi pretorienii după Messalina care se ascunsese acasă la maică-sa. Temători de vreo vendetă, pretorienii au înjunghiat-o în brațele mamei. Claudiu le-a dat ordin să-l ucidă și pe el, dacă va încerca să se recăsătorească.

S-a recăsătorit, totuși, după un an; iar cea de a cincea nevastă, virtuoaasă, a făcut să fie regretată nerușinata care o precedase. Agrippina, fiica Agrippinei și a lui Germanicus, îi era nepoată, mai avusese deja doi bărbai și, de la primul, îi rămăsese un băiețel pe nume Nero, a cărui carieră a fost singura ei pasiune. În ea trăia o Livie mult mai rea. Cu cei treizeci de ani ai săi, i-a fost ușor să-l țină sub papuc pe bărbatul acesta de șaiszeci, stors de amorurile lui cu servitoarele. Ea l-a despărțit de colaboratorii săi, l-a numit în fruntea pretorienilor pe amicul ei Burrus, și a instaurat o nouă domnie a teroarei, pe spinarea senatorilor și a cavalerilor. Condamnările la moarte purtau semnăturile lui Claudiu, care s-au dovedit, după dispariția lui, că erau falsificate. Se pare că sârmanul de el, deși dăduse în mintea copiilor, și-a dat seama la un moment dat de ceea ce se întâmplă și a vrut să remedieze lucrurile. Agrippina i-a luat-o însă înainte, dându-i la masă niște ciuperci otrăvite. Nero, care în felul său avea ceva spirit, a spus mai târziu că ciupercile sunt o hrană pentru zei, din moment ce l-au transformat în zeu pe sârmanul Claudiu.

Nero, în dialect sabin, înseamnă „puternic” și, în primii cinci ani de domnie, fiul Agrippinei și-a respectat numele, dovedindu-se un împărat mărinimos și înțelept. Dar meritul nu-i aparține; a fost al lui Seneca, acela care a guvernat în numele său.

Seneca era un spaniol din Cordoba, dintr-o familie milionară, de profesie filozof; nume cunoscut deja mai înainte ca Agrippina

să-l angajeze ca preceptor pentru fiul ei. Caligula îl condamnase la moarte pentru „impertinență”; apoi l-a grațiat pentru că suferea tare de astm. Claudiu îl exilase în Corsica pentru o aventură amoroasă cu mătușă-sa, Iulia, fiica lui Germanicus. Seneca stătuse acolo opt ani, timp în care a scris excelente eseuri și câteva tragedii proaste. Nu știm cine i l-a propus Agrippinei drept omul cel mai potrivit ca să i-l educe pe Nero după regulile stoicismului, al cărui maestru necontestat a fost. Dar oricum, în câteva zile numai, el și-a schimbat statutul de surghiunit cu acela de stăpân al viitorului stăpân al Imperiului.

Era un om ciudat. A profitat fără prea multe scrupule de poziția sa pentru a-și îmbogăți patrimoniul, dar nu a folosit acest patrimoniu ca să ducă o viață de senior. Mânca foarte puțin, bea numai apă, dormea pe un pat de campanie, își petrecea timpul numai cu cărțile și cu operele de artă; iar din ziua când s-a căsătorit, i-a fost pe deplin credincios nevastei. Cui îi reproșa că iubește prea mult banii și puterea, îi răspundea: „Dar eu nu laud viața pe care o duc. O laud pe aceea pe care ar trebui s-o duc. Un model pe care mă străduiesc, de departe, să-l imit.” Pe când se găsea în culmea gloriei, un pamfletar l-a acuzat în public de însușirea, în dauna statului, a trei milioane de sestertii; că i-ar fi speculat făcând camătă, și că s-ar fi descotorosit de dușmani și de rivali prin denunțuri. Seneca, în momentul acela om care ar fi putut să trimită la moarte pe oricine ar fi vrut, s-a abținut să-l denunțe pe păcător. Totuși, după cum spune Dio Cassius, camăta a continuat s-o practice.

Când s-a urcat pe tron elevul său, Seneca i-a dat să citească în Senat un frumos discurs, prin care noul împărat se angaja să exercite doar puterea de comandant suprem al armatei. Probabil că nu l-a crezut nimeni, dar promisiunea a fost ținută timp de cinci ani, interval în care toate celelalte puteri au fost exercitate de Agrippina și de Seneca. Și lucrurile au mers destul de bine, atâta vreme cât ei au fost de acord. Nero, avându-i în spate pe acești doi sfătuitori, a luat câteva măsuri judicioase: a respins propunerea Senatului de a i se înălța statui de aur, a refuzat să semneze condamnări la moarte și, când a trebuit să facă odată o excepție, a exclamat cu pana tremurându-i în mână: „De n-aș fi învățat să scriu!” Părea într-adevăr un băiat de treabă, interesat aproape exclusiv de poezie și de muzică; și nimeni nu se gândea vreodată

că aceste frumoase predispoziții ale sale aveau să se dovedească primejdioase într-o zi.

Apoi, Agrippina a vrut să-și depășească atribuțiile, adică să le facă ea singură pe toate. Seneca și Burrus s-au alarmat și, ca s-o neutralizeze, l-au îndemnat pe Nero să-și exercite autoritatea. Furioasă, Agrippina a amenințat să strice totul, înscăunându-l la domnie pe Britannicus, fiul lui Claudiu. Iar Nero a ripostat prin suprimarea acestuia și prin domiciliu forțat impus mamei sale, într-o vilă unde ea a făcut, credem noi, un prost serviciu istoriei, scriind o carte de *Memorii* despre Tiberiu, Claudiu și Nero. Din ea, Suetoniu și Tacit s-au inspirat copios și, cum dorea de a scrie a avut la bază o răzbunare, noi ne temem că, pentru istorie, sursa nu poate prezenta prea mare încredere.

Ce rol să fi avut Seneca în uciderea lui Britannicus? Ne întrebăm și noi. Ca autor al unui eseu intitulat *Despre clemență*, am dori să nu fi avut nici unul. Însă, date fiind unele antecedente, nu băgăm mâna în foc.

Câtă vreme Nero a continuat să joace așa cum i-a cântat Seneca, Roma și Imperiul au avut liniște, hotarele erau sigure, comerțul prosper și industria în progres. Dar, la un moment dat, elevul, care împlinise abia douăzeci de ani, a început să se simtă atras către un alt maestru, unul care îl satisfăcea mai din plin tendințele de estel: Caius Petronius, arbitru al eleganței romane, întemeietorul unei categorii de oameni foarte răspândite: aceea de *dandy*.

Avem oarecare dificultăți să-l identificăm pe acest aristocrat bogat, pe care Tacit ni l-a descris ca pe un om rafinat în gusturi, amator de plăceri alese, având un mod de a conversa ironic și elegant, cu Caius Petronius, autorul lui *Satyricon*, cărțuie de versuri vulgare până la obscenitate, cu personaje banale și situații la fel. Dacă este adevărat că reprezintă una și aceeași persoană, atunci înseamnă că între modul său de viață, de a fi, și acela de a scrie există, nu o întinsă mare ci un imens ocean. Oricum, Nero, încântat de al său Petroniu, cunoscut în societate, rafinat, cult, seducător și de bărbați și de femei, cunosător fără greșală al Frumosului, a găsit că e mai ușor să-l imite pe acest poet prost și să-i pună în practică învățăturile literare. Și, și i-a făcut tovarăși pe toți eroii din *Satyricon*, iar împreună cu ei s-a dedat la orgii prin cartierele cele mai rău famate ale Romei.

Pentru moment, castul Seneca nu a găsit nimic de obiectat, ba e chiar probabil să-și fi împins singur elevul pe acest drum, pentru a-l distra cât mai mult de la problemele statului, pe care prefera să le rezolve personal, sau împreună cu Burrus. În felul acesta, timp de câțiva ani, sub un împărat care se degrada tot mai mult, Imperiul a continuat totuși să prospere. Traian, mai târziu, a definit primii cinci ani ai lui Nero ca „epoca cea mai bună a Romei”. Însă, la un moment dat, tânărul suveran a dat peste Poppea, o Agrippină frumoasă, în plină floare, care voia să facă pe împărăteasa; și, ca să izbutească, l-a împins și pe Nero să facă pe împăratul. Când a cunoscut-o, Nero avea douăzeci și unu de ani, o nevastă cumsecade, Octavia, care își suporta cu multă demnitate toate nefericirile conjugale, și o amantă, Acte, fată de treabă și ea, care îl iubea. Numai că lui Nero nu-i plăceau femeile cinstite; și le-a trădat pe amândouă pentru destrăbălata, senzuala și calculata Poppea. Iar din acest moment încep povestea ei și necazurile Romei.

XXXIII

NERO

Agrippina a fost, desigur, o femeie nefastă. Dar ultimele episoade ale vieții sale sunt acelea ale unei adevărate matroane din antica Romă. Ea n-a ezitat să i se opună fiului, atunci când acesta i-a cerut acordul să divorțeze de Octavia. Tacit spune că ea a ajuns până acolo încât i s-a și oferit.

Nero, deși îi dăduse domiciliu forțat într-o vilă, se mai temea de ea. Dar tot atât se temea și de Poppea, care i se refuza și-și râdea de teama ce i-o inspira împărăteasa mamă. Până la urmă, a reușit să-l facă să creadă că Agrippina complota împotriva lui; iar el, neavând curajul s-o ucidă, a încercat totuși odată s-o otrăvească, iar altădată s-o azvârle într-un râu. Agrippina se aștepta la așa ceva. Poate că fusese informată de vreun servitor credincios, rămas la palat, de ceea ce i se pregătea și a încercat să se salveze; prima oară, cu un medicament care a anihilat otrava; a doua oară, înotând. Oamenii lui Nero au trebuit să facă și ei același lucru, ca s-o urmărească pe malul celălalt. Și ne întrebăm ce a simțit și ce a gândit această femeie, văzându-se urmărită de ucigașii trimiși de un fiu pentru care își sacrificase întreaga viață. Dar nu și-a dat gândurile pe față atunci când zbirii au ajuns-o. Le-a spus simplu: „Loviți aici”, și și-a arătat pântecul din care Nero se născuse. Acesta, când i-au adus corpul gol al mamei sale moarte, n-a spus decât atât: „Ia uite, nu mi-am dat niciodată seama că am avut o mamă așa de frumoasă”. Și poate că singurul lucru pe care l-a regretat a fost că n-a avut-o atunci când ea i s-a oferit.

Ca și în cazul lui Caligula, nu putem presupune altceva decât nebunia, pentru a explica asemenea reacții. Probabil că în sângele Claudiilor zăcea o boală ereditară care le afecta creierul.

Istoria ne încredințează că Seneca n-a luat parte la această oribilă crimă. Dar putem crede că a acceptat-o, din moment ce a rămas alături de împărat. Spera poate să-i oprească alunecarea pe panta decăderii morale? Dacă a nutrit astfel de speranțe, a fost curând dezamăgit. Nero i-a respins toate sfaturile atunci când a încercat să-l facă să-și dea seama că nu era un lucru potrivit pentru un împărat să facă pe jocheul în Cîrc, sau pe tenorul la teatru. Ba mai mult, ca să arate cât de puțin ținea acum la sfaturile învățătorului său, le-a poruncit senatorilor să concureze împreună cu el la întreceri de gimnastică și la competiții muzicale, spunând că acestea constituiau tradiția greacă, și că tradiția greacă era superioară celei romane.

Poate că Senatul, luat în mare, nu merita un tratament mai bun; dar printre senatori mai tresărea uneori și câte o licărire de demnitate. Trasea Pëtus și Elvidius Priscus au vorbit pe față împotriva împăratului, ai cărui spioni i-au acuzat de complot. Nero, care, după uciderea mamei sale, revenise la o atitudine de oarecare clemență, s-a lăsat acum din nou pradă unei orgii de sânge și, cum vistieria, înfloritoare sub Claudiu, se golise în urma debandadei pe care o provocase, a impus condamnațiilor să-i lase lui averea. Seneca s-a opus acestei măsuri. Însă adevăratul motiv pentru care el și-a pierdut poziția a fost că a criticat versurile stăpânului. Și s-a retras, poate cu un oftat de ușurare, la vila sa din Campania, unde a încercat cu toată râvna să se răzbune ca scriitor pentru falimentul preceptorului. Burrus murise cu câteva luni mai înainte și locul i-l luase un scelerat, Tigellinus.

Acum, fără nici o opreliște, Nero se prăbușea. Portretul său fizic, așa cum ne-a fost lăsat, o demonstrează: la douăzeci și cinci de ani, cu părul blond împletit în coade, cu ochi inexpressivi și cu o burtă adipoasă pe două picioare rahitice. Poppea, care îi era acum nevastă, făcea din el ce voia. Nemulțumită numai cu divorțul impus Octaviei, l-a convins s-o condamne și la domiciliu forțat. Și, deoarece romanii nu au fost de acord și îi acopereau statuile cu flori, l-a convins s-o ucidă chiar. Octavia a murit urât, înspăimântată și implorând milă: avea abia douăzeci de ani și se născuse să fie o soție bună, pentru un bărbat bun, nu o eroină de tragedie.

Nici de data aceasta Nero nu a avut remușcări, pentru că între timp se consacrase zeu; iar zeii nu sunt obligați la examene de conștiință. Acum nu voia decât să-și construiască un nou palat, de

aur, care să fie propriul său templu și, deoarece îl proiectase de dimensiuni uriașe, nu găsea, în centrul aglomerat al Romei, un loc potrivit. De câțiva timp tot bombănea că orașul fusese rău construit și că ar trebui refăcut în întregime după un plan urbanistic mai bine gândit, când, în luna iulie a anului 64, a izbucnit faimosul incendiu.

Să-l fi provocat oare chiar el? Poate că nu. În momentul acela el se găsea la Anzio și a alergat repede la Roma, unde a făcut dovada unei energii de nebănuit în acțiunile întreprinse pentru stăvilirea dezastrului. Dar faptul că, imediat după aceea, glasuri din popor îl acuzau, arată că, chiar dacă n-a făcut-o, lumea îl socotea în stare s-o facă. Lucru destul de curios, el nu a reacționat de data aceasta la asemenea acuzații, nu i-a persecutat nici măcar pe autorii fluturașilor și ai pamfletelor care îl arătau cu degetul în fața furiei poporului. Însă, ca un adevărat șef de regim totalitar, s-a gândit că, având în vedere dezastrul, mai înainte de a drege totul, trebuia procedat la găsirea unui vinovat. Și așa s-a întâmplat, spune Tacit, că s-a oprit asupra unei secte religioase, apărută de câțiva timp la Roma, și care își luase numele după acela al unui oarecare Hristos, un evreu condamnat la moarte de Pontius Pilat în Palestina, pe vremea lui Tiberiu.

Nero altceva nu mai știa despre acești oameni atunci când a pus să fie arestați toți câți i-au căzut în mână și, după un proces sumar, i-a trimis în camera de tortură. Unii din ei au fost aruncați la fiare, alții răstigniți, iar alții unși cu rășină și transformați în torțe vii. Roma nici nu prea știa de existența lor. Dar, după acest martiriu în masă, lumea a început să se uite la ei cu o oarecare curiozitate. Acum, împăratul putea, în sfârșit, să construiască o capitală așa cum îi plăcea. Și, la această treabă care l-a absorbit complet, a demonstrat o oarecare pricepere. Dar, în timp ce noua Romă se înălța mai frumoasă decât cea distrusă, murea Poppea, în urma unui avort. Gurile rele șopteau că vinovat era bărbatul, care îi trăsese un picior în pânțele pe când se certau. S-ar putea. Oricum însă, pentru el a fost o grea lovitură, deoarece, o dată cu femeia iubită, își pierdea și moștenitorul mult așteptat. Rătăcind îndurerat pe străzi, a întâlnit într-o zi un tinerel, unul Sporus, care semăna ciudat de mult la față cu moarta. L-a dus cu el la palat, a pus să-l castreze și l-a luat de nevastă. Romanii comentau: „Ah, dacă și tat-su ar fi făcut la fel!...”

În timp ce supraveghea lucrările pentru înălțarea marelui palat, spionii lui au descoperit un complot care urmărea să-l instaleze împărat pe Calpurnius Piso. Au avut loc obișnuitele arestări, obișnuitele torturi, obișnuitele mărturisiri. La una dintre acestea au fost pronunțate și niște nume de intelectuali, printre care Seneca și Lucanus.

Lucanus era, și el, tot un spaniol din Cordova, văr mai de departe cu Seneca, venit la Roma să studieze dreptul, și care a comis nepermisa greșală de a câștiga un premiu pentru poezie la un concurs la care se prezentase și Nero, dar pierduse. Împăratul i-a interzis să mai scrie. Lucanus nu l-a ascultat, compunând un poem despre lupta de la Farsala, retoric și mediocru, dar pe un ton vizibil republican. N-a putut să-l publice, însă l-a citit în saloanele aristocraților, unde a obținut, evident, mare succes printre domnii aceia care nu mai aveau tăria să se opună tiranului, dar își deplângeau soarta. Să fi participat el oare la complot? Să fi fost trecut din oficiu pe listă de către zbirii care cunoșteau antipatia lui Nero față de acest rival al său? La interogatoriu, el și-a recunoscut vina și i-a denunțat și pe ceilalți complici, printre care, se pare, și pe mama sa și pe vărul său Seneca. Condamnat, și-a invitat prietenii la o masă mare, a mâncat, a ciocnit cu ei și apoi și-a deschis venele și a murit recitând versuri contra despotismului. Avea douăzeci și șapte de ani.

Seneca a aflat probabil că și el făcea parte din conjurația lui Piso de la emisarii împăratului, veniți în Campania ca să-i aducă la cunoștință condamnarea. Tocmai adresa o scrisoare unui prieten al său, Lucilius, care se termina astfel: „În ceea ce mă privește, am trăit destul și mi se pare că am obținut tot ce meritam. Acum aștept moartea.” Dar, când moartea s-a prezentat în uniformă trimisului, a obiectat că nu vedea de ce trebuia să moară, deoarece politică nu mai făcea de mult, iar acum nu-și căuta decât de sănătate, al cărei sfârșit iminent îl prevedea. Era aceeași scuză invocată și în fața lui Caligula, care îl lăsase să trăiască până la șaptezeci de ani. Trimisul s-a înapoiat la Roma, însă Nero nici n-a vrut să audă. Atunci Seneca, foarte calm, a îmbrățișat-o pe Paolina, soția sa, a dictat o scrisoare de adio romanilor, a băut cucută, și-a deschis și venele și a murit conform preceptelor stoice, mai frumos decât a știut să trăiască. Paolina a încercat să-l imite, dar împăratul a pus medicii să-i coasă rănilor. Veacurile au șters contradicțiile lui

Seneca omul, și ne-au păstrat doar opera scriitorului, care a atins măreția. El ne-a învățat cum se scrie un studiu de filozofie și cum se împacă ideea de renunțare cu practicarea confortului personal. Unui asemenea profesor nu puteau să-i lipsească elevii.

După ce a făcut vid în jurul său, Nero a plecat într-un „turneu” în Grecia, unde, zicea el, oamenii se pricep în arte mai bine decât la Roma. A participat, ca jocheu, la cursele din Olimpia, a căzut, a ajuns ultimul, dar grecii tot l-au proclamat învingător; iar Nero i-a răsplătit absolvindu-i de tributul datorat Romei. Grecii au înțeles cum stă treaba, l-au scos câștigător și la alte întreceri, au organizat la teatru o clacă zgomotoasă acolo unde cânta împăratul (era absolut interzis să părăsești spectacolul; au fost chiar femei care au născut acolo), și au obținut în schimb cetățenia romană.

Înapoiat acasă, Nero și-a decretat singur un triumf unde, neputând prezenta nici o pradă de la vreun dușman, și-a expus cupele câștigate ca tenor și ca jocheu. O credea și el când pretindea să fie admirat de concetățenii săi; și de aceea a rămas mai mult uimit decât îngrijorat când a aflat că Julius Vindice îi chema la arme pe gali împotriva lui. Prima sa grijă, când și-a organizat armata contra rebelilor, a fost să pregătească un mare număr de căruțe, construite special pentru transportul scenei destinate unui teatru. Pentru că, între obătălie și alta, intenționa să recite, să joace, să cânte, ca să fie aplaudat de soldați. Dar, în timpul acestor pregătiri, a sosit vestea că guvernatorul Spaniei, Galba, se aliase cu Vindice și că amândoi mărsăluiau spre Roma.

Senatul, care de multă vreme aștepta această ocazie, după ce și-a asigurat neutralitatea binevoitoare a pretorienilor, l-a proclamat împărat pe consulul rebel; iar Nero și-a dat îndată seama că este singur. Un ofițer din Gardă, căruia i-a cerut să-l însoțească în fuga sa, i-a răspuns cu un vers din Virgiliu: „E oare atât de greu să mori?”

Da, pentru el era foarte greu. Și-a făcut rost de puțină otrăvă, dar n-a avut curajul s-o ia; s-a gândit să se arunce în Tibru, dar n-a avut tăria. S-a ascuns în vila unui prieten pe Calea Salaria, la zece kilometri de oraș. Acolo a aflat că l-au condamnat la moarte „după obiceiul din bătrâni”, adică prin biciuire. Îngrozit, a pus mâna pe un pumnal, ca să și-l înfigă în piept. Dar, mai înainte de asta, i-a încercat vârful și și-a dat seama că „doare”. Când a auzit răsunând afară zgomot de copite, s-a decis să-și taie beregata. Dar mâna i-a tremurat, și l-a ajutat secretarul, Epafroditus, să-și nimerească

artera carotidă. „Ah, ce artist dispăre cu mine!” a murmurat el horcăind. Ostașii lui Galba i-au respectat cadavrul, care a fost înmormântat modest de către bătrâna lui doică și de prima sa iubită, Acte. Destul de ciudat, mormântul lui a rămas multă vreme acoperit cu flori, mereu proaspete; și numeroși oameni continuau să creadă la Roma că nu e mort și că se va înapoia. Acestea sunt, în general, idei care încolțesc într-un pământ udat cu regrete și speranțe.

Să fi fost Nero, la urma urmelor, mai bun decât ni-l descrie istoria?

XXXIV

ORAȘUL POMPEI

Catastrofa telurică de la 24 august a anului 79, care a adus nenorocirea orașului Pompei, a constituit și fericirea sa postumă. Era unul din cele mai neînsemnate orașe ale Italiei. Număra ceva peste cincisprezece mii de locuitori, trăia mai ales din agricultură, iar de numele său nu se lega nici un mare eveniment istoric. Însă, în ziua aceea, Vezuviul s-a acoperit cu o glugă de nori negri, din care a plouat un torent de cenușă ce, în puține ore, a învelit și Pompei, și Herculaneum. Pliniu cel Bătrân, care comanda flota ancorată în portul Pozzuoli și care, printre altele, avea și patima geologiei, a alergat cu vasele sale să vadă despre ce era vorba și ca să-i salveze pe locuitorii ce fugeau înspăimântați spre mare. Dar, orbit de fum și târât de mulțime, a căzut și a fost ajuns de lava care l-a îngropat. Aproximativ două mii de persoane și-au pierdut viața în acel dezastru. Însă, sub giulgiul morții, orașul s-a păstrat intact. Și în ziua când, acum aproximativ două secole, l-au dezgropat arheologii cu excavatoarele, ceea ce ieșea puțin câte puțin la lumină a fost cel mai instructiv document, nu numai privind arhitectura, ci și viața unui mic centru provincial italian din secolul de aur al Imperiului. Amedeo Maiuri*, care și-a dedicat întreaga existență acestei descoperiri, a tras și continuă să tragă învățăminte prețioase din Pompei.

Centrul orașului era Forul, adică piața, care sigur că la origine a fost târgul de varză pentru care întreaga zonă era renumită; dar, cu timpul, mai târziu, a devenit și teatru în aer liber, atât pentru spec-

* Amedeo Maiuri (1886-1963), distins arheolog de faimă europeană, profesor universitar, titular al catedrei de antichități ale Pompeiului. A condus săpăturile de la Pompei și Herculaneum și a publicat numeroase lucrări de specialitate.

tacole de dramă, cât și pentru întreceri sportive. Edificiile care îl înconjurau erau acelea de utilitate publică, începând cu templele lui Jupiter, Apollo și Venus, și sfârșind cu primăria și diversele prăvălii.

E clar că toată viața orașului se desfășura aici; labirintul de ulicioare care se împleteau în jur constituia un fel de fundal aglomerat de prăvălii, ateliere meșteșugărești răsunând de ciocane, topoare, fierăstraie, rindele, pile și de o larmă confuză și asurzitoare de glasuri de copii, de femei, de pisici, de câini, de vânzători ambulanți, care și azi mai reprezintă una din caracteristicile frumoasei și zgomotoasei noastre țări, mai ales în Sud. Și, cum tot ce se păstrează mai bine din obiceiurile unui popor sunt obiceiurile proaste, aici la Pompei ne putem da seama cât este de vechi în Italia și acela de a mângâia pereții, ca instrument de propagare a ideilor, a iubirilor și a aversiunilor noastre. Azi o facem cu manifeste, cu cretă și cu cărbune. Pe atunci se făcea cu „graffiti”, adică zgârieturi pe piatră. Dar deosebirea e numai de ordin tehnic: în ce privește conținutul, e clar că italienii întotdeauna au gândit, au spus și au urlat aceleași lucruri. Cutare îi promitea Corneliu o dragoste dincolo de mormânt, Caius îl invita pe Sempronius să se ducă să se spânzure, Iulius promitea liniște și prosperitate tuturor celor care l-ar fi ales chestor, și „Viva Majus!” se afișa peste tot la adresa unui edil care îl contractase, pe propria-i cheltuială, pe gladiatorul Paris - cum facem noi azi cu jucătorii de fotbal -, pentru un spectacol în amfiteatru, unde existau douăzeci de mii de locuri, cu cinci mii mai multe decât toată populația, rezervate, bineînțeles, cetățenilor din împrejurimi.

Casele erau confortabile și chiar luxoase. Nu aveau aproape deloc ferestre și rareori încălzire centrală. Dar tavanele erau din ciment, uneori din mozaic, și podeaua din piatră. Săli de baie aveau doar marile clădiri; unele chiar și piscină. Dar existau în oraș trei terme publice, suficiente, fiecare cu săli de gimnastică. Bucătăriile erau prevăzute cu tot felul de ustensile: tigăi, oale, frigări; și, într-o bibliotecă particulară, au fost descoperite două mii de volume în greacă și latină. Mai puțin se cunoaște ceva în privința mobilierului, pentru că acesta, fiind aproape tot din lemn, s-a distrus. Dar au rămas călimări, tocuri de scris, lămpi din bronz și statui, toate de tip grec, însă frumoase ca stil și rafinate ca lucrătură. Toate acestea ne sugerează o viață de confort, bine organizată care, de fapt, așa trebuie să fi fost în toate orașele de provincie în zilele fericite ale Imperiului.

Sigur că nici unul din ele nu se putea lua la întrecere cu Roma, ca viață intensă, servicii publice, saloane și distracții. În schimb, cine locuia aici era ferit de primejdia persecuțiilor, sau cel puțin le suporta în mult mai mică măsură; iar proastele obiceiuri ale decadentei au ajuns aici mai târziu și atenuate de marea rezistență a bunelor tradiții. Nu degeaba Cezar, și mai târziu Vespasian, au încercat să umple golurile aristocrației și ale Senatului cultivând familiile acestea burghezo-provinciale. Iar una din cauzele pentru care, după căderea Romei, civilizația acesteia a rezistat și i-a corupt pe barbari înghițindu-i, este că intrușii, nu numai în Urbe, ci și peste tot în peninsula unde au pus piciorul, au dat peste așezări perfect organizate.

N-o să facem acum un inventar al lor. Ne vom limita doar să spunem că, spre deosebire de ceea ce se întâmplă azi, orașele meridionale erau superioare celor din Nord, pentru că veniseră în contact cu cultura greacă mai înainte de a o cunoaște pe cea romană. Neapole era cel mai renumit oraș pentru templele sale, pentru statuile sale, pentru cerul și marea sa, pentru șiretenia ascuțită a locuitorilor și, ca și în ziua de azi, pentru lenea lor. Aici venea lume de la Roma să-și petreacă iarna; și împrejurimile sale, Sorrento, Pozzuoli, Cuma erau o aglomerare de vile. Capri fusese descoperită de curând; și Tiberiu a „lansat-o”, făcând din această insulă reședința sa obișnuită. Iar Pozzuoli a fost cea mai renumită stațiune termală a antichității, cu apele sale sulfuroase.

O altă regiune împânzită cu așezări deja vechi, construite de etrusci, era Toscana.

Cele mai importante erau Chiusi, Arezzo, Volterra, Tarquinia și Perugia, ultima fiind considerată ca făcând parte din această regiune. Florența care, abia născută, se numea Florentia, era cea mai puțin însemnată și nu-și anunța destinul de mai târziu.

Mai sus, dincolo de Apenini, începeau orașele-cetăți, construite mai ales în scopuri militare, ca fortărețe ale armatelor angajate în lupte contra populațiilor galice mereu în fierbere. Așa au fost Mantova, Cremona, Ferrara, Piacenza. Mai la nord, se afla marele oraș comercial Como, care considera că Mediolanum, adică Milano, era un cartier al său mai sărac. Torino fusese întemeiat de galii taurini, dar a început să devină un adevărat oraș atunci când August l-a transformat în colonie romană. Veneția nu se născuse încă, dar veneții veniseră deja din Iliria și întemeiaseră Verona. Herodot povestește

că șefii de trib strângeau fetele: pe cele mai frumoase le vindeau la licitație și, cu banii luați, le înzestrau pe cele mai urâte. Astfel reușeau să le căpătuiască pe toate. Iată un lucru la care socialiștii din zilele noastre nu s-au gândit încă.

Acesta nu e un catalog; e numai o exemplificare. În linii mari, se poate spune că Italia era încă de pe atunci plină de orașe, pentru că aproape toate cele care există azi s-au născut în acele vremuri. Și libertățile democratice au rezistat acolo mai mult decât la Roma, chiar dacă puterea era exercitată de un guvern de tip mai curând paternalist. El era monopolul unei Curii, un Senat în miniatură, ca și la Roma, care își exercita controlul asupra magistraților liber aleși de către cetățeni. Floarea candidaților se rezuma totuși la cei bogați, pentru că funcțiile nu numai că nu erau remunerate, ci, dimpotrivă, deținătorii lor trebuiau să umple golurile balanței comerciale a orașului.

Între timp, alegerea era sărbătorită cu un banchet uriaș, la care toată lumea era invitată și care se repeta de ziua numelui alesului, la căsătoria fiicei sale, etc. Dar succesele într-o funcție și posibilitatea de a se prezenta din nou, sau de a concura la o treaptă mai înaltă se măsurau prin lucrările publice sau prin spectacolele pe care demnitarul le finanța din buzunarul propriu. Pietre cu inscripții, găsite cam peste tot, confirmă risipa (și vanitatea) acestor conducători care deseori își ruinau propria familie, numai ca să câștige stima și voturile concetățenilor. La Tarquinia, Desumius Tullius, pentru a-și învinge rivalul, a promis să construiască terme și a cheltuit pentru ele cinci milioane de sesterti, surd la protestele copiilor care îi strigau: „Tată, ne ruinezi!...” La Cassino, o văduvă bogată a dăruit un templu și un amfiteatru. La Ostia, Lucilius Gemala a pavat străzile. Iar când erau lipsuri, toți cumpărau grâu și îl distribuiau gratis la săraci. Dar nu toți aceștia le erau recunoscători. Există grafitti la Pompei în care candidații sunt acuzați că au dăruit populației doar jumătate din ceea ce furaseră cu afacerile lor, cât timp au deținut funcția.

Amestecul guvernului central roman în viața municipală a orașelor de provincie, până la Marc Aureliu, a fost rar și aproape întotdeauna a urmărit să le favorizeze și nu să le împiedice dezvoltarea. Împărații, rapaci aproape toți când era vorba de administrarea provinciilor străine, aveau o slăbiciune pentru Italia, chiar dacă una interesată. Ei de aici își recrutau soldații și

susținătorii. Republica tratase cu duritate peninsula, pentru că pe atunci trebuia să se lupte cu ea și să o supună; iar ades era trădată. Dar, pentru Principat, ea era acum hinterlandul Romei. Împărații veneau deseori să-i viziteze orașele și, la fiecare vizită, existau cadouri, subsidii și privilegii, ca răspuns la primirile entuziaste cu care erau în mod regulat întâmpinați; fiecare suveran căuta să-l întrecă în generozități pe cel precedent.

Pentru provincia italiană, Imperiul a fost, la urma urmelor, o mană cerească. Ea n-a avut parte decât de beneficii: ordinea, drumurile bine întreținute, un comerț viguros, moneda sănătoasă, schimburi înlesnite și frecvente, siguranță la hotare. Cu lupte de palat, cu persecuții ale poliției, cu procese și cu masacre, cu așa ceva ea nu a avut de-a face.

XXXV

IISUS

Printre creștinii pe care Nero i-a masacrat în anul 64, făcându-i răspunzători de incendierea Romei, se afla și conducătorul lor: un oarecare Petru care, condamnat la crucificare, după ce a văzut că nevastă-sa este și ea destinată torturii, a cerut să fie răstignit cu capul în jos, pentru că nu înțelegea să moară în aceeași poziție în care murise Domnul său Iisus Hristos. Supliciul a avut loc unde se află astăzi marele templu ce poartă numele osânditului. Și călăii nici n-au bănuț măcar că mormântul victimei lor avea să devină temelia unui alt imperiu, spiritual, hărăzit să-l îngroape pe acela, secular și păgân, care pronunțase verdictul.

Petru era evreu și venea din Iudeea, una din provinciile cele mai chinuite ale detestatului guvern imperial. Cu două secole și jumătate mai înainte, Iudeea reușise, prin minuni de curaj și de diplomatie, să se elibereze de stăpânirea persană și își regăsise, pentru vreo șaptezeci de ani, propria independență, sub conducerea regilor săi sacerdoți, începând cu Simon Macabeul. Palatul lor era Templul din Ierusalim. Și aici s-au baricadat evreii pentru a rezista invaziei lui Pompei, care voia să extindă dominația Romei și pe pământul lor. S-au bătut cu forța disperării, dar n-au vrut să renunțe la odihna din ziua de sabbat, pe care le-o impunea religia. Pompei a observat asta și, tocmai în ziua sabbatului, i-a atacat. Au fost masacrate douăsprezece mii de persoane. Templul n-a fost prădat. Dar Iudeea a devenit provincie romană. La câțiva ani după aceea, s-a revoltat, a plătit tentativa cu libertatea a treizeci de mii de cetățeni, vânduți ca sclavi, și și-a găsit o licărire de independență sub un rege străin, Irod, care a încercat să introducă în țară civilizația greacă și arhitectura ei păgână. În felul său, a fost un mare rege, inteligent, crud și pitoresc, știind să se facă protejatul

Romei fără să devină sclavul ei, dăruind supușilor săi un templu și mai frumos, însă împodobit cu acele imagini pe care austera credință ebraică le respingea cu tărie, ca păcătoase și împotriva legii.

Sub urmașul său, Arhelaos, evreii s-au răzvrătit din nou; romanii au devastat Ierusalimul și au vândut ca sclavi alți treizeci de mii de oameni; iar August, ca să nu mai lungească treaba, a făcut din Iudeea o provincie de rangul doi, sub guvernământ sirian. Însă, cu puțin timp înainte de a se petrece toate acestea, a mai avut loc în țară un eveniment pe care aproape nimeni nu l-a luat în seamă, dar care, cu timpul, avea să se dovedească de o mare importanță pentru soarta întregii lumi: la Betleem, lângă Nazaret, se năștea Iisus Hristos.

Timp de câteva secole, autenticitatea acestui eveniment a fost pusă la îndoială de către o „școală critică” ce nu accepta existența lui Iisus. Astăzi orice îndoială a dispărut. A mai rămas, dacă e cazul, una singură, de importanță secundară: aceea care persistă asupra datei exacte a nașterii Sale. Matei și Luca, de exemplu, spun că ea ar fi avut loc în vremea domniei lui Irod, care, după sistemul nostru de numărătoare, trebuie să fi murit cu trei ani înainte de Hristos. Unii spun că a fost într-o zi de aprilie; alții, de mai. Data de 25 decembrie a anului 753 *ab Urbe condita* a fost fixată, fără prea multă discuție, după trecerea a trei sute cincizeci de ani de la eveniment; și a rămas definitivă.

Istoria ne este de prea puțin folos la cunoașterea perioadei de tinerețe a lui Iisus. Ea ne furnizează mărturii contradictorii, date incerte, întâmplări discutabile, și are foarte puțin de spus împotriva versiunii poetizate a *Evangheliilor*: Buna Vestire către Maria, soția fecioară a lui Iosif teslarul, nașterea într-un staul, adorația oilor și a Magilor, uciderea pruncilor, fuga în Egipt. Istoria ne ajută doar să ne facem o părere despre condițiile de viață din acea țară, în momentul când s-a născut Iisus, și asupra surselor de inspirație găsite acolo. Sunt singurele elemente în care se poate avea încredere.

Iudeea, sau Palestina, era toată un freamăt patriotic și religios. Aici trăiau circa două milioane și jumătate de oameni, din care o sută de mii erau îngrămădiți în Ierusalim. Nu exista o unitate de rasă sau de confesiune. În unele orașe, chiar în majoritatea lor, trăiau gentili, adică neevreii, în special greci și sirieni. Satele, în schimb, aparțineau evreilor, populație alcătuită din țărani și mici meșteșugari săraci, economi, austeri, muncitori și pioși. Își petreceau viața muncind și

rugându-se, postind și așteptând întoarcerea lui Iehova, Dumnezeuul lor, care, după *Cărțile Sfinte*, ce constituiau însuși codul lor de legi, trebuia să vină să-și mântuiască poporul și să întemeieze pe pământ Împărăția Cerurilor. Comerț făceau puțin. Ba se pare chiar că erau total lipsiți de talentul acesta al speculațiilor, pentru care au devenit mai târziu atât de faimoși (și de temuți).

Autogovernarea limitată pe care le-a acordat-o Roma era exercitată de Sinedriu, sau Sfatul bătrânilor, compus din șaptezeci și unu de membri, sub președinția unui preot, și era împărțit în două fracțiuni: una conservatoare și naționalistă, a saducheilor, care înclinau mai mult spre cele pământești decât spre cele cerești; și cea bigotă, a fariseilor, a teologilor care își petreceau vremea interpretând textele sfinte. Apoi mai exista încă o a treia sectă, extremistă, aceea a esenienilor, care trăiau organizați într-un sistem de tip comunist: puneau tot produsul muncii lor la un loc, se serveau de obiecte pe care și le confecționau singuri, mâncau toți la aceeași masă, în tăcere, și consumau atât de puțin, că trăiau în general peste o sută de ani; iar în ziua de sabbat nu-și făceau nici măcar nevoile, pentru că era contrar Legii. Scribii, însă, la care Iisus se referea atât de des, nu constituiau o sectă; erau o profesiune și aparțineau în cea mai mare parte fariseilor. Ei reprezentau, oarecum, pe notari, pe grefieri și pe interpreții *Cărților Sfinte*, de unde extrăgeau precepte pentru buna rânduială a vieții în societate.

Nu numai întreaga politică, dar și întreaga literatură și întreaga filosofie ebraică aveau un caracter profund religios (și așa au rămas). Ideea lor predominantă este așteptarea Mântuitorului care va veni într-o zi să răscumpere poporul din ghearele Răului reprezentat în speță prin Roma. Și cei mai mulți, după Isaia, erau convinși că Mesia acestei izbăviri va fi un Fiu al Omului, coborât din neamul lui David, miticul rege al evreilor, care va izgoni Răul și va instaura Binele: dragostea, pacea, bogăția.

Această speranță începea să fie împărtășită și de popoarele păgâne supuse Romei, care, pierzând orice încredere în destinul lor național, o transferaseră pe plan spiritual. Dar în nici o țară așteptarea nu era atât de spasmodică și de vibrantă cum era în Palestina, unde prezicătorii și oracolele anunțau ca iminentă marea apariție. Erau oameni care își petreceau ziua întreagă în piața din fața Templului, rugându-se și postind. Toți simțeau că se apropie clipa când Mesia nu se va mai putea lăsa așteptat.

Și, totuși, Iisus a întâmpinat câteva greutăți în a se face recunoscut ca acel întrevăzut Fiu al Omului. Se pare că El însuși își dădea seama că rămăsese singur, după ce ascultase predicile lui Ioan Botezătorul, cu care se înrudea de departe, Ioan fiind copilul unei verișoare a Mariei. În general noi ni-l reprezentăm pe Ioan, în calitatea sa de precursor, cu mult mai în vârstă decât Iisus. Dar se pare că aveau aproape același număr de ani. Ioan trăia pe malul Iordanului, înfășurat doar în pletele sale lungi, se hrănea cu ierburi, cu miere și lăcuste; chema lumea să se purifice prin ritualul Botezului, de unde i s-a tras și numele, și promitea venirea lui Mesia, dacă oamenii se vor pocăi cu adevărat.

Iisus l-a întâlnit „în al cincisprezecelea an de domnie a lui Tiberiu“, adică atunci când El însuși trebuie să fi avut vârsta de douăzeci și opt sau douăzeci și nouă de ani. Și, de fapt, i-a acceptat învățătura și Și-a însușit-o, abținându-Se însă de la a-i boteza El singur pe alții, dar ținându-Și predicile în centre populate. Puțin timp după aceea, Ioan a fost arestat de ostașii tetrarhului de la Ierusalim, Irod Antipa. Luca și Matei spun că arestarea a avut loc în urma criticilor aduse de Botezător căsătoriei lui Irod cu Irodiada, soția fratelui său Filip. Fiica ei, Salomea, a dansat atât de frumos înaintea tetrarhului, că acesta i-a promis să-i îndeplinească orice dorință. La sugestia mamei, Salomea a prelinș capul lui Ioan; și a fost satisfăcută.

În urma acestei întâmplări, învățătura lui Iisus s-a manifestat peste tot. El a început să predice în sinagogi și, după mărturii care concordă între ele și au ajuns și până la noi, s-ar spune că mulțimile se simțeau atrase către El de ceva supranatural. Din când în când Își însoțea predicile cu minuni; dar le făcea fără plăcere și interzicea ucenicilor să le folosească în scop de propagandă, refuzând să le considere „dovezi“ ale atotputerniciei Sale.

În jurul Lui se formase un cerc de colaboratori apropiați, cei doisprezece Apostoli. Primul a fost Andrei, un pescar care fusese adept al lui Ioan. El l-a adus cu sine pe Petru, pescar și el, un om impulsiv, generos, uneori timid până la lașitate. Și Iacob și Ioan, fiii lui Zevedeu, erau tot pescari. Matei, în schimb, era „publican“ (azi am spune „funcționar de stat“), adică un colaborator al mult urâtului guvern roman. Iuda Iscariotul era administratorul fondurilor pe care Apostolii le păstrau în comun.

În urma acestora, mai existau încă șaptezeci și doi de Discipoli care Îl precedau desculți pe Iisus prin orașele pe unde El intenționa să meargă, pentru a pregăti mulțimile să-I asculte predicile. Și apoi, o întreagă suită de credincioși, bărbați și femei, care Îl urmau, păstrând între ei relații frățesti, după regulile esenienilor.

La început, Sinedriul nu l-a acordat lui Iisus prea multă atenție. Din două motive: primul, pentru că adepții Săi erau foarte puțini; și al doilea, pentru că ideile propovăduite de El nu erau, în general, incompatibile cu Legea și cu dogmele. Venirea Mântuitorului și a Împărăției Cerurilor făceau parte din doctrina ebraică și a mesianismului, la fel ca și preceptele morale ale lui Iisus. „Jubește-l pe aproapele tău ca pe tine însuși“, „Celui ce ți-a dat o palmă, întoarce-i și obrazul celălalt“, etc., făceau de mult parte din codul bunelor maniere ale acestui popor. Iisus spunea: „Eu nu am venit să stric legea lui Moise, ci ca s-o împlinesc pe ea.“

Ruptura cu autoritățile s-a produs numai atunci când Iisus a afirmat că El este Fiul Omului, Mesia așteptat de toți; și atunci când mulțimea din Ierusalim, unde se înapoiasse după ce predicase în provincie și prin împrejurimi, l-a salutat ca atare, Sinedriul a început să fie îngrijorat, în special din motive de ordin politic: se temea ca Iisus, profitând de convingerea născută în popor că El ar fi Mesia, să nu provoace cumva o răscoală împotriva conducerii romane, răscoală ce s-ar fi încheiat cu un nou masacru.

În seara zilei de 3 aprilie a anului 30, El a fost informat că Sinedriul hotărâse să-L aresteze, în urma denunțului unuia dintre Apostoli. A luat totuși masa cu ei în casa unui prieten și, la această cea din urmă cină, le-a spus că unul dintr-înșii Îl va vinde, anunțându-i totodată că puțin timp l-a mai rămas de petrecut în mijlocul lor. Jandarmii l-au prins în chiar noaptea aceea în grădina Getsemani. Și, când a răspuns Sinedriului, care Îl întreba dacă El era Mesia, „Da, eu sunt“, a fost deferit procuratorului Pontius Pilat, sub acuzația de impietate.

Pilat era un funcționar superior, care mai târziu și-a încheiat cariera fără glorie: a fost demis pentru afaceri dubioase și cruzimi. Totuși, în cazul lui Iisus, nu s-a comportat prea rău din punct de vedere birocratic. L-a întrebat dacă își menține pretenția că ar fi regele evreilor, dar pe un ton de glumă, sperând probabil că acuzatul o să răspundă „nu“. Însă Iisus i-a răspuns „da“. Și i-a și explicat ce fel de

împărăție voia să instaureze. Petru spune că El avea intenția să se lase ucis pentru a-i mântui pe toți oamenii de păcate.

Pilat a pronunțat fără convingere verdictul de condamnare la moarte, aceea pe care confesiunea o impunea: prin răstignire. A fost ținut pe cruce între doi tâlhari, pe la orele nouă dimineața. Chinuit de groaznică suferință, a șovăit o clipă și a murmurat: „Dumnezeul meu, Dumnezeul meu, de ce m-ai părăsit?” La orele trei după-amiază și-a dat sufletul. Doi membri influenți ai Sinedriului i-au cerut lui Pilat, și li s-a aprobat, permisiunea să îngroape mortul. Două zile după aceea, Maria Magdalena, una din cele mai credincioase adepți ale lui Iisus, când s-a dus la mormânt, l-a găsit gol. Vestea a zburat din gură în gură și a fost confirmată de câteva apariții ale lui Iisus pe pământ, când S-a prezentat în carne și oase Discipolilor Săi.

La patruzeci de zile după decesul oficial, El s-a ridicat la Cer, conform tradiției ebraice, ca Moise, Ilie și Isaia. Iar ucenicii Săi s-au răspândit în lume, ca să anunțe marea veste a învierii și a apropiatei Sale întoarceri pe pământ.

XXXVI

APOSTOLII

Această activitate misionară s-a desfășurat la început numai în Palestina și în ținuturile vecine, unde existau colonii evreiești. Pentru că, la început, se convenise în mod tacit între Apostoli că Iisus era Mântuitorul, nu al tuturor oamenilor, ci numai al poporului evreu. Abia după misiunea lui Pavel în Antiohia și succesul obținut de el printre gentilii din acest oraș, s-a pus și s-a rezolvat problema universalității creștinismului.

Pavel a fost pentru „ideologia”, cum am spune noi azi, a noii credințe ceea ce a fost Petru pentru organizarea ei. Era un evreu din Tars, fiul unui fariseu bogat, deci de origine burgheză, care i-a lăsat moștenire cel mai prețios dintre toate bunurile la vremea aceea: cetățenia romană. Studiase greaca și urmas cursurile lui Gamaliel, președintele Sinedriului. Avea o inteligență ascuțită, tipic evreiască, în despicarea firului de păr în patru, și un caracter dificil, autoritar, nerăbdător, adesea chiar nedrept. Prima sa reacție față de Hristos, pe care nu l-a cunoscut personal, și față de creștini, a fost una de antipatie violentă. Îi consideraeretici și, când i-a căzut în mână unul din ei, Ștefan, condamnat pentru încălcarea Legii, a participat cu entuziasm la uciderea lui cu pietre. Într-o zi, a aflat căereticii făceau prozeliti la Damasc. A cerut Sinedriului să-l lase să se ducă să-i aresteze și, în timpul călătoriei, a fost orbit de o lumină ca de fulger și a auzit un glas care îi spunea: „Pavele, Pavele, de ce mă prigonești?” „Cine ești tu?” a întrebat el amețit. „Eu sunt Iisus.” A rămas timp de trei zile fără vedere, apoi s-a dus și s-a botezat, devenind cel mai aprig propagandist al noii credințe.

Pavel a predicat timp de trei ani în Arabia, apoi a revenit la Ierusalim, i-a cerut lui Petru să-i ierte trecutul de persecutor și,

împreună cu Barnaba, a plecat în Antiohia să facă operă de prozelism printre greci. Apostolii, când au aflat că cei doi misionari nu pretindeau circumcizia pentru noii convertiți, așa cum prescria Moise, deci că îi recrutau și dintre gentili, l-au chemat să dea explicații. Cu sprijinul lui Petru, bătălia a fost câștigată de Pavel, dar ea a fost reluată după cel de al doilea „turneu” al său în Grecia. Majoritatea Apostolilor mai erau încă fideli Legii, frecventau Templul, nu voiau s-o rupă cu poporul lor și cu tradiția. Pavel și-a dat seama că, dacă îi lăsa așa, ei ar fi făcut din creștinism doar o erezie ebraică; și-a susținut tezele predicând în public și riscând să fie linșat de mulțime. Au vrut să-l judece pentru sacrilegiu. Dar l-a salvat cetățenia romană, care îi dădea dreptul să facă apel la împărat. Așa că l-au imbarcat pentru Roma, unde a ajuns după o călătorie plină de peripeții.

La Roma l-au ascultat cu răbdare, n-au înțeles nici o boabă din teoria pe care o expunea, dar și-au dat în schimb seama că nu era vorba de politică și, în așteptarea acuzatorilor, l-au tratat bine, mărginindu-se doar să-i pună un soldat de pază la locuința pe care îi permisese să și-o aleagă singur. Pavel i-a invitat aici pe toți exponenții coloniei evreiești, dar n-a reușit să-i convingă. Chiar și aceia dintre ei care erau deja creștini au respins cu groază ideea că botezul ar fi mai important decât circumciziunea, și l-au preferat pe Petru, sosit puțin după aceea, căruia i-au făcut o primire mult mai călduroasă.

Pavel a reușit să convertească vreo câțiva gentili; însă a rămas de fapt singur și, însuflețit cum era de zelul misionarului, și l-a consumat în întregime cu faimoasele *Epistole* pe care le-a adresat cam tuturor vechilor săi prieteni din Corint, Salonic și Efes, și care constituie încă și azi baza teologiei creștine. După unii istorici, el a fost achitat, s-a înapoiat să predice în Asia și în Spania, dar a fost din nou arestat și condus la Roma. Se pare însă că nu este adevărat. Pavel n-a fost niciodată eliberat; îndurerat în acest exil solitar, și-a pierdut puțin câte puțin credința în iminenta revenire a lui Hristos pe pământ, sau, mai bine zis, a convertit-o într-o Lume de Apoi, sancționând astfel esența adevărată a noii religii.

Nu știm cum, când și de ce l-au judecat din nou. Știm doar că acuzația spunea: „Nesupunere la poruncile Împăratului și pretenția că adevăratul rege este un anume Iisus.” De fapt, se putea să nu mai fi existat nimic altceva împotriva lui. Polițiștii aleg

întotdeauna drumul cel mai scurt și, auzindu-l pe Pavel că-i spune rege lui Iisus, atunci când pe tron se afla Nero, l-au arestat și l-au condamnat. O legendă spune că el a fost executat în aceeași zi a anului 64 în care a fost răstignit și Petru și că cei doi mari rivali, întâlnindu-se pe drumul spre locul execuției, s-au îmbrățișat în semn de împăcare. Lucru prea puțin demn de crezare. Petru se afla pe atunci printre ceilalți creștini uciși în masă, ca răspunzători de incendierea Romei. Pavel era „cetățean” și, ca atare, avea dreptul la o oarecare considerație. De fapt, s-au și mărginit doar să-i taie capul. Iar două sute de ani mai târziu, pe locul unde se crede că a fost îngropat, Biserica a așezat temelia unui locaș sfânt care îi poartă numele: Sfântul Pavel din afara Cetății.

Câți neofiți o fi făcut creștinismul la Roma în clipa când cei doi mari Apostoli dispăreau?

Cifrele sunt imposibil de precizat, dar noi nu credem să fi depășit câteva sute, cel mult câteva mii. Însuși faptul că autoritățile le-au acordat prea puțină atenție demonstrează acest lucru. Acuzația de incendiere nu făcea parte dintr-o politică de persecuții; a fost doar o stratagemă, improvizată cu scopul de a abate bănuielile de la persoana lui Nero. Pentru moment, se părea că masacrul distrusese definitiv secta. Dar, după aceea, ca mai toate masacrele, s-a dovedit a fi un fertilizant. Lucrul acesta însă s-a datorat organizării făcute de Petru.

Creștinii se adunau în *ecclesiae*, adică în biserici, sau organizații care, în acele vremuri de început, nu au avut în ele nimic secret sau conspirativ. Comparațiile care se fac astăzi cu organizarea de celule comuniste sunt cu totul ridicole și lipsite de orice temei. Nu numai pentru că în aceste *ecclesiae* se propovăduia iubirea în locul urii; nu numai pentru că nu se urmărea nici un fel de prozelitism politic. Ci, mai ales, pentru că aici nu exista nici umbră de fereală sau secret, și că oricine venea era primit fără suspiciune sau neîncredere. O altă convingere din zilele noastre este aceea că adepții erau toți numai proletari, „drojdia societății”, cum ar fi numit-o mai târziu Celsus. Nimic mai fals. Venea aici tot felul de lume. Și, în general, era vorba de oameni muncitori și pașnici, de gospodari, mai modești sau mai înstăriți, care ajutau cu banii lor comunitățile creștine mai sărace. Lucian Necredinciosul îi definea: „Niște imbecili care folosesc în comun tot ceea ce posedă.” Tertulian, convertit, preciza: „Care folosesc în comun

tot ceea ce alții păstrează separat; și păstrează separat singurul bun pe care alții îl folosesc în comun: nevasta". O discriminare, impusă de circumstanțe, s-a făcut totuși, însă numai între locuitorii orașelor și cei ai satelor. Primii prozeliti au apărut la oraș, din motive ușor de înțeles: pentru că numai la oraș aveau posibilitatea să se adune cu regularitate, pentru că aici nemulțumirile erau mai profund simțite și mințile mai receptive la discuții; pentru că la țară tradițiile și obiceiurile vechi se păstrau mai bine și se sprijineau pe mai multă forță morală. Și iată de ce creștinii au început să-i numească pe necredincioși *pagani*, adică țărani, de la *pagus* care înseamnă sat.

Primul lucru către care ținteau acești precursori a fost instaurarea unui model de viață sănătoasă și decentă; și înțelegem prestigiul și farmecul pe care ei îl exercitau asupra unei capitale devenită tot mai depravată și mai lipsită de rușine. Originea ebraică a noii credințe și a celor care s-au convertit primii la ea era dovedită prin austeritatea pe care ea o impunea. Femeile luau parte la oficierea cultului, care încă se mai consuma doar în rugăciuni, dar purtau văl, pentru că părul îi putea distra pe îngeri, cum spunea Sfântul Ieronim care voia să le taie la toate părul. Iar regula de bază era un regim de viață ordonată și de casă. Sărbătoarea sabbatului, și ea de origine ebraică, era respectată și celebrată printr-o masă comună care începea cu rugăciuni și cu o lectură din Cărțile Sfinte. Preotul binecuvânta pâinea și vinul, care simbolizau trupul și sângele Domnului, iar ceremonia se încheia cu sărutul frătesc între toți participanții, dar care trebuie să fi dat naștere unei satisfacții deosebite, pentru că foarte curând el a început să fie practicat separat între bărbați și între femei, cu recomandarea să se țină gura închisă și să nu fie repetat dacă provoacă plăcere.

Avortul și infanticidul au fost abolite și execrate de către creștini, în sânul unei societăți pe moarte care le practica tot mai mult. Ba chiar, credincioșii erau obligați să-i strângă pe copiii găsiți, să-i adopte și să-i educe în noua credință. Homosexualitatea era și ea execrată; iar divorțul, admis numai la cererea soției, dacă aceasta era păgână. Un succes mai mic a avut interzicerea mersului la teatru. Însă, până la urmă, regula a rămas rigidă doar atâta vreme cât a fost practică mai ales și în exclusivitate de către evrei. După aceea, puțin câte puțin, o dată cu creșterea numărului și a impor-

tanței gentililor, ea a devenit mai maleabilă. Iar sărbătoarea austeră a sabbatului a devenit cu timpul aceea, mai plăcută, a duminicii.

În această „zi a Domnului“, lumea se strângea în jurul preotului care citea un fragment din Scriptură, începea rugăciunile, apoi ținea o predică. Aceasta a fost prima Slujbă, rudimentară, care, mai pe urmă, a evoluat după un ritual mai precis și mai complicat. În acei ani de început, ascultătorii erau și protagoniști, pentru că lor li se conferea dreptul de a „profetiza“, adică de a exprima în stare de extaz concepte pe care apoi sacerdotul trebuia să le interpreteze. Obiceiul acesta însă nu a durat, pentru că amenința să provoace haos tocmai acolo unde Biserica se silea să pună ordine: în problemele teologice.

Din cele șapte Taine erau practicate pe atunci doar două: Botezul nu se deosebea de Confirmare (prima comuniune), pentru că era impus deja persoanelor adulte, așa cum fuseseră primii convertiți. Dar apoi, cu timpul, au început să apară copiii creștinilor, și atunci cele două Taine s-au separat, cea de a doua constituind „confirmarea“ celei dintâi. Căsătoria era numai civilă; preotul se limita doar s-o binecuvânteze. În schimb, mare grijă se avea cu înmormântarea, pentru că, din clipa când cineva murise, acesta aparținea exclusiv Bisericii care trebuia să dispună totul în vederea reînvierii sale. Mortul trebuia să aibă un mormânt personal, iar preotul oficia în timpul înmormântării. Mormintele erau construite după modelul sirian și etrusc: cripte săpate în pereții unor lungi galerii subterane, catacombele.

Obiceiul a ținut până în secolul al nouălea, apoi s-a pierdut. Catacombele au devenit loc de pelerinaj și au fost uitate. Au fost redescoperite în anul 1578 printr-o simplă întâmplare. Faptul că ramificațiile lor erau complicate și întortocheate a făcut să se creadă că au fost săpate ca ascunzători pentru „conspiratori“. Și pe aceste presupuneri s-au brodat multe povești.

Cu o astfel de zestre, s-a născut religia cea adevărată; aceea care nu se limita numai la un popor și la o singură rasă, ca iudaismul, sau la o singură clasă socială, ca păgânismul Greciei și al Romei, unde era considerată un monopol al cetățenilor lor. Superioritatea sa morală, marea Speranță care se naștea în inima oamenilor și avântul misionarilor care o aprindeau într-însa l-au făcut pe Tertulian să spună cu mândrie: „Existăm numai de ieri. Dar am umplut de mult pământul.“

XXXVII

FLAVII

Cel ce le-a dat, fără să vrea, o mână de ajutor creștinilor a fost un împărat care nu-i simpatiza pe evrei, comițând marea greșală de a-i persecuta și contribuind astfel, prin împrăștierea lor în lume, la răspândirea credinței celei noi.

Vespasian s-a urcat pe tron în anul 70, după îngrozitorul interregnum care a urmat morții lui Nero și cu care lua sfârșit dinastia Iulia-Claudia. A venit la tron generalul rebel Galba, un aristocrat cu nimic mai rău decât atâția alții, un om pleșuv, gras, cu încheieturile înțepenite de artrită și cu mania economiilor. De-abia ajuns împărat, primul său gest a fost să ordone tuturor celor care primiseră daruri de la Nero să le restituie statului. Asta l-a costat tronul și viața, pentru că printre beneficiari erau și pretorienii care, la trei luni după proclamarea sa, întâlnindu-l în Forul, l-au purtat într-o lectică, i-au tăiat capul, brațele și buzele și l-au proclamat succesor pe Otton, un bancher fraudulos care promitea acum să administreze finanțele statului cu aceeași nesocotință cu care și le administrase pe ale sale proprii.

La această veste, armata dislocată în Germania sub comanda lui Aulus Vitellius, și cea dislocată în Egipt, sub Vespasian, s-au răscolat și au pornit în marș spre Roma. Primul a ajuns Vitellius, care l-a înmormântat pe Otton, gata sinucis, și s-a proclamat împărat. Dar s-a lăsat apoi în voia pasiunii sale preferate, aceea a meselor bogate și, ghiftuindu-se cu carne de miel, a neglijat să iasă în întâmpinarea forțelor lui Vespasian, debarcate între timp. Bătălia sângeroasă de la Cremona a decis soarta acestui război de succesiune. Vitellius a fost bătut, iar romanii s-au distrat grozav cu masacrul care a urmat în propriul lor oraș. Tacit povestește că

populația se strânsese grămadă pe acoperișuri și pe la ferestre ca să asiste la acest măcel, făcând galerie participanților, ca și cum ar fi fost vorba de un meci de fotbal. Între un om ucis și altul, combatanții mai intrau și prin prăvălii, jefuiau și dădeau foc; sau dispăreau pe vreo poartă, ademeniți de câte o prostituată și, în timp ce petreceau cu ea, erau înjunghiați de alți clienți, veniți de la adversar. Vitellius, când a fost prins în ascunzătoarea unde, pentru variație, stătea și benchetua, a fost tras afară gol și plimbat prin oraș cu un laț de gât, bombardat cu excremente, torturat pe îndelete și, până la urmă, azvârlit în Tiber.

Un oraș care se distrează cu lupte fratricide, armate care se răzvrătesc, împărați mânjiți cu murdăria la numai câteva zile după ce fuseseră copleșiți cu osanale: iată ce devenise capitala Imperiului.

Titus Flavius Vespasianus trăise puțin aici. Se născuse în provincie, la Rieti, și apoi îmbrățișase cariera militară, care îl purtase peste tot. Nu era de neam. Provenea din burghezia de la țară; gradele și solda și le câștigase cu mii de sacrificii, și ținea la mare cinste în special două virtuți: disciplina și economia. Avea șaizeci de ani când s-a urcat pe tron, dar se ținea bine. Era complet chel, cu o figură deschisă, colțuroasă și cinstită, împodobită cu o pereche de urechi imense și păroase ca ale lui Ante Pavelici*. Pe aristocrați îi detesta; îi considera niște puturoși, și n-a fost niciodată tentat, ca toți snobii, să treacă drept unul de-al lor. Când un specialist în heraldică, intenționând să-l înobileze, a venit să-i spună că i-a descoperit strămoșii, care s-ar fi tras chiar din Hercule, a izbucnit într-un hohot de râs, de să dărâme zidurile și să ne facă să credem că, într-o astfel de bazaconie, o fi fost ceva adevăr. Când primea pe vreun demnitar, îi pipăia îmbrăcămintea, ca să vadă dacă era din stofă prea fină, și îl adulmeca puțin, ca să simtă dacă e parfumat. Nu putea să sufere asemenea finețuri.

Prima sa grijă a fost aceea de a reorganiza armata și finanțele. Pe cea dintâi a încredințat-o unor ofițeri de carieră, aproape toți provinciali ca și el. Pentru cea de a doua, a ales drumul cel mai drept: să vândă, la prețuri foarte piperate, demnitățile publice mai importante. „Și așa“, spunea el, „sunt toți niște tâlhari, indiferent cum îi promovăm. Mai bine s-o pornească dând înapoi statului, acum la

* Ante Pavelici (1889-1959), om politic croat, naționalist. Inițiatorul și organizatorul mișcării teroriste ai cărui membri i-au asasinat la Marsilia, în octombrie 1934, pe regele Alexandru al Iugoslaviei și pe președintele Franței, Louis Bourbon.

început, câte ceva din ce or să fure mai târziu.“ Aceeași metodă a folosit-o și pentru reorganizarea fiseului. L-a încredințat unor funcționari aleși printre cei mai rapaci și mai lacomi, și le-a dat drumul, investiți cu puteri depline, în toate provinciile Imperiului. Închipuiți-vă ce chilipir pe bieții locuitori. Niciodată percepțiile Romei n-au funcționat cu o atât de nemiloasă precizie. Dar când jaful s-a terminat, Vespasian i-a chemat la Roma pe executanți, i-a elogiat și le-a confiscat toate câștigurile personale cu care, echilibrând mai întâi balanța, a compensat mai apoi victimele. Fiul său, Titus, care era un puritan plin de scrupule, a protestat împotriva acestor procedee ce repugnau unui bigot cinstit și virtuos ca el. „Eu sunt popă la biserică“, i-a răspuns taică-său. „Cu bandiții mă fac bandit“. Și, ca să mărească veniturile, a inventat și acele mici monumente care îi mai poartă și azi numele, vespasienele, stabilind o taxă pentru cine le folosea și o amendă pentru cine nu. N-aveai de ales. Cine făcea afară plătea mai mult decât cine făcea înăuntru. Și la o astfel de măsură Titus a protestat. Taică-său i-a vârât un sesterț sub nas și l-a întrebat: „Miroase a ceva?“

Acest fecior delicat și de treabă, pe care el îl iubea cu duioșie, era cea mai mare preocupare a bătrânului și scepticului suveran care nu avea pretenția să schimbe lumea și să desființeze viciile, ci numai să le mențină fixate pe locul unde se găseau. Ca să-l învețe meseria de om, l-a trimis să facă ordine în Palestina, unde izbucnise ultima și cea mai teribilă revoltă. Evreii au apărut Ierusalimul cu un curaj fără precedent. După un istoric de al lor, ar fi pierit acolo două milioane de oameni; după Tacit, doar șase sute de mii. Ca să poată veni de hac rezistenței, Titus a dat întregul oraș pradă flăcărilor, care au distrus și Templul. Dintre supraviețuitori, unii s-au sinucis, alții au fost vânduți ca sclavi, iar alții au fugit. Împrăștierea lor în lume, începută deja cu șase veacuri mai înainte, a devenit adevărata „diasporă“. Și, precum în ranița soldatului lui Napoleon se aflau *Drepturile omului*, în traista multora din acești sărmani emigranți se afla Cuvântul lui Hristos.

Vespasian, foarte mândru, i-a acordat lui Titus un triumf, puțin cam disproportionat față de valoarea militară a isprăvii și, în cinstea lui, a construit faimosul arc ce-i poartă numele. Dar, spre uimirea sa cea mare, și-a văzut fiul că trecea pe sub el ținând alături, drept pradă de război, o grațioasă prințesă evreică, pe Berenice. Nu avea nimic împotriva ca feciorul său să și-o păstreze

ca iubită; dar necazul era că Titus voia s-o ia de nevastă, susținând că o „compromisese“. Nu înțelegea Vespasian cum putea băiatul ăsta să confunde amorul, capriciu nestatornic, cu familia, instituție serioasă și permanentă. Chiar și el, de când rămăsese văduv, își mai luase câte o concubină, dar nu se căsătorise cu ea. De ce nu făcea și Titus la fel, păstrându-și-o concubină pe Berenice? Parcă îl auzim pe papă, atunci când îi cerem voie să ne însurăm cu o șanteză. Și, până la urmă, tot ca și noi, a renunțat și Titus la șanteză.

Puțină vreme după aceea, i-a venit și lui rândul să fie împărat. După zece ani de domnie înțeleaptă, cea mai înțeleaptă de care a beneficiat Roma după August, Vespasian s-a dus la Rieti în vacanță. Venea deseori aici ca să-și întâlnească prietenii din tinerețe, să meargă împreună cu ei la vânătoare de iepuri, să mai trâncănească, să mai mănânce o fasole cu costiță, sau să facă o partidă de cărți, căci astea erau distracțiile lui preferate. I-a venit proasta idee să-și clătească rinichii cu apă de la Fonte Cottorella. Fie că nu i se potrivea cura, fie că exagerase doza, adevărul e că l-au apucat niște colici și, deodată, și-a dat seama că nu mai era nimic de făcut. „*Vae!*“, a exclamat el, făcând cu ochiul și nerenunțând, nici măcar într-o asemenea clipă, la obișnuita și naturala sa bună dispoziție, „*puto deus fio*“. (Vai, vai, am impresia că sunt pe cale să devin zeu). Pentru că în Roma aceea a lingușitorilor exista obiceiul ca toți împărații să fie divinizați atunci când mureau. După trei zile și trei nopți de dizenterie, a mai găsit putere să se ridice, galben ca o lămâie, și, cu fruntea imbrobonată de sudoare, să se uite la cei din jurul său, care îl priveau speriați; râzând șiret, ca să le demonstreze că-și dădea seama de toată farsa, a bolborosit: „Eh, știu, știu... Dar ce să-i faci? Un împărat trebuie să moară în picioare!“

Și în picioare a murit, în anul 79, acest burghez născut ca să moară ca orice burghez, în patul său: un actor conștiincios, obligat să joace un rol ce nu i se potrivea.

Titus, care i-a urmat, a fost un suveran foarte norocos, pentru că n-a avut vreme să comită erori, cum sigur i s-ar fi întâmplat din cauza nu a defectelor, ci a calităților sale: onestitate, curățenie sufletească și generozitate. N-a semnat niciodată o condamnare la moarte. Când a aflat de un complot, le-a trimis conjuraților un mesaj de mustrare și unul de liniștire mamelor. În cei doi ani ai săi de domnie, Roma a căzut pradă unui groaznic incendiu, orașul Pompei a fost acoperit de

cenușa Vezuviului, iar Italia a fost devastată de o teribilă epidemie. Ca să repare pagubele, Titus a golit Vistieria. Umblând să-i ajute pe bolnavi, s-a îmbolnăvit și el și și-a pierdut viața la patruzeci și doi de ani, regretat și plâns de toți, afară de un singur om, fratele său Domițian, care i-a urmat la tron.

Nu știm cum să-l apreciem mai exact pe acest ultim reprezentant al dinastiei Flavilor. Printre scriitorii care au trăit în vremea lui, Tacit și Pliniu ne-au lăsat despre el o imagine foarte neagră; Statius și Martial, una foarte roză. Ei nu cad de acord nici asupra aspectului său fizic: cei dintâi îl descriu pleșuv, burtos și cu picioare de rahitic; ceilalți doi, frumos ca un arhanghel, timid și agreabil. Că a trebuit să sufere mult din cauza preferinței pe care Vespasian a avut-o întotdeauna pentru Titus, asta da. Și, când a murit bătrânul, a venit cu pretenția să împartă în două puterea. Titus i-a oferit-o. Domițian s-a răzgândit și a început să comploteze. Dio Cassius susținea că, atunci când fratele său a căzut bolnav, i-a grăbit moartea, îngropându-l în zăpadă.

Domnia lui aduce puțin cu cea a lui Tiberiu, căruia avem impresia că îi și semăna. La fel i-a fost și începutul: înțelept și prudent, cu oarecare trăsături de austeritate puritană. Domițian era, mai ales, un moralist și un inginer. Funcția la care a ținut cel mai mult a fost aceea de cenzor, care îi oferea posibilitatea de a controla moravurile; iar miniștrii cu care s-a înconjurat erau niște tehnicieni, special calificați pentru reconstruirea orașului distrus de incendiu. N-a dorit războaie. Și când guvernatorul Britaniei, Agricola, a încercat să împingă hotarele Imperiului până în Scoția, l-a demis. Poate că asta a fost cea mai mare greșală a lui, pentru că Agricola era socrul lui Tacit, care îl iubea mult și care și-a asumat obligația să-i judece pe bărbații vremii. Și atunci e limpede că l-a aranjat bine pe acest biet suveran.

Din păcate, ca să obții pacea, este nevoie de doi care s-o vrea. Iar Domițian a avut de-a face cu dacii care nu o voiau. Aceștia au trecut Dunărea, i-au bătut pe generali romani și l-au obligat pe împărat să ia în propriile sale mâini hăturile armatei. O conducea foarte bine, în momentul când guvernatorul Germaniei, Antonin Saturninus, s-a revoltat împreună cu câteva legiuni, obligându-l la o pace prematură și dezavantajoasă cu dacii, mai căpătând și obsesia comploturilor. Acela care până atunci guvernase aproape ca un Cromwell a devenit deodată un Stalin; și ca să-și salveze propria

„personalitate“, i-a instaurat cultul cel mai deșănțat. S-a instalat pe un tron adevărat, a cerut să i se adreseze lumea cu „Domnul și Dumnezeul nostru“ și a pretins ca vizitatorii să-i sărute picioarele. Apoi i-a expulzat pe filozofi din Italia, pentru că nu-i acceptau absolutismul, i-a decapitat pe creștini, pentru că nu-i recunoșteau esența divină, și le-a dat mână liberă delatorilor, fiind convins că o să-l apere de dușmani. Senatorii îl urau, îl tângăiau și-i înghițeau sentințele de condamnare la moarte. Iar printre acești senatori se afla și Tacit, viitorul său judecător neîndurător. Într-o criză de manie a persecuției, și-a adus aminte că propriul său secretar, Epafroditus, era acela care cu un sfert de veac în urmă îl ajutase pe Nero să-și taie carotida. Și, temându-se ca acesta să nu-i fi prins gustul, l-a condamnat la moarte. Atunci toți ceilalți slujbași ai palatului s-au simțit amenințați și au organizat un complot, la care au chemat-o să ia parte și pe împărăteasa Domiția. L-au ucis cu pumnalele, noaptea. Domițian s-a apărat cu furie până în ultima clipă. Avea cincizeci și cinci de ani și, vreme de cincisprezece, domnise mai întâi ca un înțelept, apoi ca cel mai nefast dintre suverani.

Astfel a luat sfârșit, în beznă din care ieșise, și cea de a doua dinastie de urmași ai lui August. Din zece împărați care s-au succedat, într-un interval de o sută douăzeci și șase de ani (de la 30 î.d.Hr. până la 96 d.Hr.), șapte muriseră uciși. Era ceva care nu mergea în sistemul acesta; ceva ce-i transforma pe bărbații predispuși la lucruri bune în tirani sângeroși; ceva mai puternic decât boala ereditară care stricase sângele familiilor Iulia-Claudia.

Și acest ceva trebuie căutat în societatea romană, așa cum începuse ea să se schimbe în ultimele trei secole.

XXXVIII

ROMA EPICUREANĂ

Roma acestei perioade, pe care obișnuim s-o numim epicureană, avea o populație evaluată azi de unii la un milion de suflete; iar de alții, la un milion și jumătate. Era împărțită în aceleași ordine și clase; aristocrația mai era încă numeroasă, dar memorialiștii vremii nu mai pomenesc, în afară de Corneli, nume mari ca cele de odinioară: Fabii, Emilii, Valerii etc. Decimate la început de războaie, unde contribuiau cu un număr ridicat de morți, apoi de persecuții și, în sfârșit, de practici malthusiene, aceste familii ilustre se stinseseră și erau acum înlocuite cu altele, având mai puțini strămoși, dar mai mulți bani, și care proveneau din burghezia industrială și comercială a provinciilor.

„Astăzi, în marea societate“, spunea Juvenal, „singura afacere bună este o femeie stearpă. Toți vor să-ți fie prieteni, cu gândul la testament. Iar aia care ți-o face un copil, cine îți garantează ție că n-o să aducă pe lume un negru?“

Juvenal cam exagera puțin, însă răul pe care îl denunța era real. Căsătoria, care în perioada stoică fusese un lucru sfânt, și avea să redevină așa în creștinism, era acum o aventură trecătoare; iar creșterea copiilor, considerată un timp o îndatorire față de stat și față de zeii care promiteau o viață senină numai acelor ce aveau pe cine lăsa să se îngrijească de mormântul lor, era privită acum ca un deranj, o plictiseală bună de evitat. Infanticidul nu era admis, dar avortul devenise o practică obișnuită și, dacă nu reușea, atunci se recurgea la abandonarea copilului lângă *colonna lattaria*, un loc numit astfel pentru că acolo stăteau de strajă niște doici plătite special de către stat ca să-i alăpteze pe sugarii abandonați.

Sub influența unor astfel de obiceiuri, însăși structura biologică și rasială a Romei se schimbaseră. Există vreun cetățean care să nu aibă în vinele sale măcar o picătură de sânge străin? Minoritățile grecești, siriene și israelite, puse la un loc, deveneau majoritate. Evreii erau deja atât de puternici, mai ales datorită solidarității lor, pe vremea lui Cezar, că au constituit un adevărat pilastru pentru regim. Printre ei erau puțini oameni bogați. Dar toți împreună alcătuiau o comunitate disciplinată, foarte muncitoare și cu obiceiuri sănătoase. Nu același lucru se putea spune despre egipteni, despre sirieni și despre alți orientali, mari specialiști, mai ales, în materie de bursă neagră.

Mama romană care se hotăra să aducă pe lume un copil, dacă nu era chiar săracă lipită pământului, se descotorosea repede de el, încredințându-l la început unei doici care să-l alăpteze, apoi unei educatoare grecoace, care ținea pe atunci locul ocupat azi de nemțoaice sau de englezoaice și, în sfârșit, unui pedagog, de obicei grec și el, care să-l instruiască. Astfel, îl trimitea la una din școlile apărute deja peste tot, însă acestea nu erau de stat, ci particulare, mixte, și conduse de magistri. Elevii frecventau cursurile elementare, cam până pe la doisprezece -treisprezece ani. Apoi fetele erau separate de băieți. Ele își completau educația în colegii speciale, unde se învățau mai ales muzica și dansul. Băieții continuau cu clasele secundare, ținute de grămătică. Aceștia, fiind în cea mai mare parte greci, insistau în special asupra limbii, literaturii și filozofiei grecești care, de fapt, au și sfârșit prin a sufoca întreaga cultură romană. Universitatea era reprezentată prin cursuri ținute de retori; și nu era nimic organizat. Nu existau examene, nu existau lucrări de licență și nici de doctorat. Existau numai conferințe urmate de discuții. Cursurile costau cam la vreo două mii de sesterți, circa două sute sau două sute cincizeci de mii de lire pe an. Petronius se plângea că nu se învățau aici decât lucruri abstracte, fără nici un fel de folos practic. Dar ele zgândăreau gustul tipic roman al controverselor, al subtilităților și al chițibușăriei: un viciu care s-a transmis până azi în ființa italianului.

Familiile mai avute își trimiteau copiii să se perfecționeze în străinătate: la Atena pentru filozofie; la Alexandria pentru medicină; la Rodos pentru elocință. Se cheltuiau atâția bani pentru întreținerea lor acolo, că zgârcitul de Vespasian, ca să împiedice această hemoragie de valută, a preferat să-i recruteze pe cei mai

grozavi profesori din aceste orașe și să-i transplanteze la Roma, în institute de stat unde li se plăteau lefuri de o sută de mii de sesterți pe an, adică vreo cinci milioane de lire.

Moralitatea acestor tineri, vorbim de băieți, n-a fost niciodată cine știe ce, nici chiar în vremurile stoice. De la șaisprezece ani în sus, era clar că tânărul frecventa lupanarele, și nu se sinchisea nimeni nici dacă avea legături, nu doar cu femei, ci chiar cu bărbați. Pe atunci, însă, toate acestea se prezentau într-un stadiu grosolan; bordelurile erau mizere, iar perioada de libertinaj lua sfârșit o dată cu încorporarea în armată și apoi cu însurătoarea, care inaugura perioada austerității. Acum, însă, tinerii reușeau să se sustragă de la serviciul militar, bordelurile deveniseră mai de lux, curtezanele se simțeau datorate să-i ofere clientului nu numai grațiile, ci să-l și distreze cu o conversație, cu muzică și dans, cam așa cum fac gheșele în Japonia; iar clienții continuau să le frecventeze și după căsătorie.

Lucrurile se prezentau mai serios cu fetele, atâta timp cât rămăneau fete. Dar, în general, ele se căsătoreau înainte de douăzeci de ani, pentru că după această limită de vârstă erau considerate fete bătrâne; iar căsătoria le oferea aceleași libertăți ca și bărbaților, sau aproape tot atâtea. Seneca îl considera norocos pe bărbatul a cărui nevastă se mulțumea doar cu doi amanți. Și un epitaf, scris pe un mormânt, suna cam așa: „A rămas timp de patruzeci și unu de ani credincios aceleiași neveste”. Juvenal, Marțial, Statius ne povestesc despre femei din burghezie care luptau în Circ, umblau pe străzile Romei conducându-și personal caleștile, se opreau sub porticuri să stea de vorbă și „ofereau trecătorilor”, spune Ovidiu, „spectacolul delicios al umerilor lor goi”.

„Intelectualele” înfloreau. Teofila, amica lui Marțial, ar fi invins cu siguranță la orice concurs de „cine știe câștigă” având ca subiect filozofia stoică. Sulpicia scria versuri; evident, de dragoste. Și mai erau și „optimistele”, care organizau „cluburi” feminine, așa-zisele colegii de femei, unde se țineau conferințe despre îndatoririle lor în societate, așa cum se întâmplă peste tot în lumea unde aceste îndatoriri nu mai sunt respectate.

Oamenii se îngrășau. Statuile din această perioadă, în comparație cu cele din Roma stoică, toate reprezentând figuri uscate și colțuroase, ne înfățișează acum o lume relaxată și rotofeie, de atâta huzur și indulgență dietetică. Barba a dispărut, frizerii (*ton-*

sors) s-au înmulțit; cel dintâi bărbierit constituia o sărbătoare inaugurală în viața bărbatului. Părul, majoritatea îl tundeau numărul zero; dar existau și filfizoni care, din contra, îl lăsau să crească și și-l împleteau în codițe. Toga de purpură devenise un monopol exclusiv al împăratului. Ceilalți, toți, purtau acum o tunică sau o bluză albă, sandale de piele „model Capri”, adică având șiretul trecut printre degete.

În schimb, moda la femei era ceva mai complicată. Unei doamne de oarecare poziție socială nu-i ajungeau mai puțin de trei ore și vreo cinci-șase sclave pentru făcutul toaletei dimineața. O bună parte a literaturii era consacrată ilustrării acestei arte; iar camerele de baie gemeau de brice, foarfece, perii, periute, creme, pudre, cosmetice, uleiuri, săpunuri. Poppea inventase o mască pentru aplicat noaptea, pe bază de lapte, destinată frăgezirii pielii obrazului, practică devenită de uz comun. Și baia de lapte era ceva normal; așa că bogătașele călătoreau însoțite de cirezi de vaci, ca să aibă întotdeauna lapte proaspăt la dispoziție. Specialiști, gen Hauser, prescriau diete, gimnastică, băi de soare, masaje împotriva celulitei. Și au existat *tonsores* care au făcut avere, inventând câte o coafură originală, alta decât cea obișnuită: părul pieptănat peste cap, strâns la ceafă, sau prins foarte elegant într-o plasă, sau cu o fundă.

Rufăria era de mătase sau de in. Și începuse să-și facă apariția sutienul. Nu se foloseau ciorapi. Dar pantofii erau complicați, din piele moale și ușoară, cu toc înalt, pentru a corecta un defect al femeilor romane, care este și cel al italiencelor noastre: fundul jos; pantofii aveau și ornamente în filigran de aur.

Iarna purtau blănuri, primite cadou de la soți, sau de la iubiții detașați în provinciile din nord, în special în Galia și în Germania. Iar în toate anotimpurile se făcea multă risipă de bijuterii, marea pasiune a acestor doamne. Lollia Paolina ieșea cu patruzeci de milioane de sesterți, adică două miliarde de lire, pe ea, sub formă de pietre prețioase, pe care Pliniu le numără la peste o sută de feluri. Existau însă și „imitații”, care se pare că erau niște capodopere. Un senator a fost exilat de către Vespasian pentru că purta în deget un inel de opal valorând o sută de milioane de lire. Severul Tiberiu a încercat să pună stavilă unor asemenea exhibiționisme, dar a trebuit să renunțe: să desființezi industria obiectelor de lux însemna să împingi Roma într-o criză economică.

Mobilierul casei era în ton cu acest lux ostentativ, ba poate că îl și depășea. Un palat demn de acest nume trebuia să aibă o grădină, un portic mare din marmură, nu mai puțin de patruzeci de încăperi, printre care câteva saloane cu coloane din onix sau alabastru, planșeu și tavan din mozaic, pereți dublați cu plăci scumpe, mese din cedru cu picioare de fildeș, brocarturi orientale (din care Nero cumpăraseră în valoare de trei sute de milioane de lire), vase de Corint, paturi din fier forjat, cu baldachin, și vreo câteva sute de sclavi: câte doi în spatele scaunului fiecărui oaspete, ca să-l servească la masă, doi ca să-i scoată în același timp sandalele când se culca, etc.

Personajul de vază al acelor vremuri se scula de dimineață, la șapte, și primul lucru pe care îl făcea era să-și primească, timp de câteva ore, clienții, lăsându-l pe fiecare să-l sărute pe obraz. Apoi lua prima gustare, foarte sobră. Și, în sfârșit, primea vizitele prietenilor, apoi le întorcea. Aceasta era una din obligațiile cel mai riguros respectate în *social life* romană. Să-l refuzi pe un prieten care te solicita la redactarea testamentului, sau să nu iei parte la nunta copilului, sau să nu-i citești versurile, să nu-i susții candidatura, să nu-i girezi o poliță, acestea erau ofense care te discreditau în ochii tuturor. Numai după îndeplinirea unor astfel de îndatoriri puteai să te gândești la treburile tale personale.

Regula era valabilă și pentru cetățenii de condiție mai modestă, din burghezia de mijloc. Aceștia lucrau până la prânz, luau o masă ușoară, în stil american, și se întorceau la lucru. Însă toți, mai curând sau mai târziu, își încheiau ziua ducându-se la terme, pentru a face o baie. N-a existat popor mai curat ca poporul roman. Fiecare casă mare avea o piscină proprie. Dar existau mii și mii de băi publice, la dispoziția populației, având o capacitate de o mie de persoane. Erau deschise din zorii zilei până la ora unu pentru femei, și de la două până pe înserat, pentru bărbați, până ce au devenit mixte; iar intrarea costa zece lire, taxă ce includea și serviciul. Te dezbrăcai într-o cabină, mergeai în terenul de sport să faci câteva exerciții de box, de aruncarea suliței, puțin baschet, sărituri, aruncarea discului; apoi treceai în sala de masaj. Iar, la urmă de tot, începea baia propriu-zisă, care respecta un ritual foarte strict. Mai întâi intrai în *tepidarium*, cameră cu aer cald, apoi în *calidarium*, cu aer cald; după aceea în *laconicum*, o cameră cu aburi fierbinți, unde se făcea uz de o noutate de curând

importată din Galia: săpunul. În sfârșit, pentru a provoca o reacție sănătoasă în sânge, te aruncai să înoți în apa rece a piscinei.

După toate astea, te ștergeai, te ungeai cu ulei, te îmbrăcai și treceai în sala de jocuri, la o partidă de șah sau de zaruri, ori în sala de conversații, ca să mai flectărești puțin cu prietenii pe care știai sigur că o să-i găsești acolo. Sau poate treceai în *restaurant*, pentru a lua o masă bună care, oricât de sobră ar fi fost, tot consta din cel puțin șase feluri, dintre care două cu carne de porc. Aici mâncai stând întins pe *triclinium*, un fel de divan cu trei locuri, total destins ca să-ți odihnești corpul după exercițiile făcute mai înainte, ținând brațul stâng rezemat de pernă, pentru a sprijini capul, și dreptul liber, ca să poți lua mâncarea de pe masă. Bucatele erau grele, cu multe sosuri de grăsime animală. Dar romanii aveau un stomac rezistent, lucru demonstrat la banchetele lor adevărate, pe care le organizau foarte des.

Aceste banchete începeau la orele patru după-amiază și țineau până târziu noaptea, dacă nu chiar până a doua zi. Mesele erau împodobite cu flori, și aerul din încăpere pulverizat cu parfumuri. Servitorii în livrele bogate trebuiau să fie, ca număr, cel puțin de două ori mai mulți decât invitații. Nu se serveau decât mâncăruri rare și exotice. „În ce privește pescăria“, spunea Juvenal, „se consuma doar pește care costa mai mult decât pescarii înșiși.“ Langusta roșie era la mare cinste; se plăteau chiar șaiszeci de mii de lire pe bucată. Vedius Pollione a fost cel dintâi care a încercat să facă o crescătorie. Stridiile și pieptul de sturz erau obligatorii. Apicius și-a câștigat un loc în societate numai inventând un fel nou de mâncare, acel *paté de foie gras*, îndopând găștele cu smochine. Era un om ciudat, Apicius ăsta: a mâncat o avere colosală numai în banchete; și, când a văzut că-i rămăsese doar un miliard, s-a sinucis, socotindu-se căzut în mizerie.

Astfel de banchete se transformau în orgii; amfitrionul oferea oaspeților obiecte de preț, iar sclavii treceau pe la mese și împărțeau vomitive, care să permită invitaților s-o ia de la început cu mâncatul.

Râgăitul era permis. Ba chiar, considerat un semn de apreciere la adresa mesei excelente.

XXXIX

CAPITALISMUL

Roma n-a fost un oraș industrial. Întreprinderi mai mari erau doar o fabrică de hârtie și una de coloranți. Încă din vremurile vechi, adevărata sa industrie a fost politica; ea oferea căi mai directe spre câștig decât munca adevărată. Și vocația aceasta nu s-a schimbat nici în timpurile noastre.

Sursele principale de îmbogățire a domnilor romani erau aranjamentele din culisele ministerelor și jaful din provincii. Ei cheltuiau mult bănet pentru a face carieră. Dar, odată ajunși pe o oarecare treaptă administrativă, se refăceau cu profit mare; și câștigul îl investeau în agricultură. Iunius Columella și Pliniu ne-au lăsat un tablou al acestei societăți latifundiare și al metodelor folosite de ea pentru exploatarea moșiilor.

Mica proprietate pe care Grahii, Cezar și August au vrut s-o reinstaureze cu legile lor agrare nu rezistase concurenței marilor moșieri: un război și un an secetos erau de ajuns ca s-o distrugă, în profitul marilor feude care aveau posibilitatea să reziste. Existau proprietăți întinse cât niște regate, spunea Seneca, gospodărite de sclavi care nu costau nimic, dar care lucrau pământul fără nici un criteriu, specializați în creșterea vitelor, activitate ce renta mai mult decât aratul ogoarelor. Pășuni de zece și douăzeci de mii de hectare, cu zece sau douăzeci de mii de capete de vite nu erau ceva nou.

Dar în perioada dintre Claudiu și Domițian a început o lentă schimbare. Lungul interval de liniște, cu extinderea cetățeniei și asupra provincialilor, a întrerupt afluența de sclavi, care au început să devină din ce în ce mai rari și deci mai costisitori; și creșterea numărului de vite, prin îmbunătățirea încrucișărilor, a condus la o criză de supraproducție; vitelor nu le mai ajungea nutrețul, și deci le-a

scăzut prețul. Mulți crescători au găsit că era mai convenabil să revină la agricultură; și-au împărțit moșiile în ferme și le-au dat spre exploatare unor arendași, sau *coloni*, care au fost strămoșii țăranilor de azi; și, dacă e adevărat ceea ce povestește Pliniu despre ei, mulți le seamănă: tenaci, puternici, zgârciți, neîncrezători și conservatori.

Oamenii aceștia se pricepeau la pământ și aveau tot interesul să-l facă să producă. Imediat au început să fie folosite îngrășămintele, rotirea culturilor și selecționarea semințelor. Producătorii de fructe au importat și, după experimentări raționale făcute, au aclimatizat strugurii, piersicul, caisul și cireșul. Pliniu enumeră douăzeci și nouă de varietăți de smochin. Iar vinul a fost produs în asemenea cantitate ca Domițian, ca să împiedice o nouă criză, a interzis să se mai planteze noi vii.

Industria s-a născut pe o bază artizanală și de familie în jurul acestor microcosmosuri agricole, ca să le completeze autarhia. O fermă era considerată cu atât mai bogată cu cât făcea mai bine față nevoilor proprii. Aici exista un abator, unde erau tăiate vitele și unde se executau preparate din carne. Dincoace erau cuptoarele pentru ars cărămidă. Mai încolo, se tăbăcea pielea și se confecționa încălțăminte. Dincolo se țesea lână și se croia îmbrăcăminte. Nu exista nici urmă de acea „specializare” care face astăzi munca insuportabilă și îl transformă pe cel ce o depune într-un automat. Țăranul vrednic al acestor vremi, după ce își dejuca boii de la plug, devenea dulgher sau se apuca să bată fierul ca să fabrice cărlige și cratițe. Viața acestor agricultori meșteșugari era plină și variată, mult mai mult decât în zilele noastre.

Singurele ramuri industriale conduse pe principii moderne erau cele extractive. Teoretic, proprietar al subsolului era statul, care însă încredința exploatarea lui, în condiții modeste de închiriere, particularilor. Interesul i-a condus pe aceștia la descoperirea sulfului în Sicilia, a cărbunelui în Lombardia, a fierului în insula Elba și a marmurei la Lunigiana, când au învățat și utilizarea lor. Costurile de producție erau minime, pentru că munca în subteran o făceau exclusiv sclavii și condamnații, cărora nu era nevoie să li se plătească nimic, și nici nu se cerea să fie asigurați împotriva accidentelor. Date fiind condițiile de lucru în mine, o Marcinelle* trebuie să fi avut loc în fiecare săptămână, cu

* Marcinelle: Centru minier în Belgia în apropiere de Charleroi. Și-a câștigat o tristă faimă în urma unui dezastru (o explozie de grinzi) care, în ziua de 8 august 1956, a costat viața a 263 de muncitori mineri.

mii de morți. Istoricii romani au neglijat să ne-o spună, deoarece pentru ei asemenea episoade nu „făceau prima pagină“, cum se vorbește în jargon gazetăresc. O altă ramură mare a industriei era aceea a construcțiilor, cu toți specialiștii ei, de la lemnari la instalatori și geamgii. Dar chiar un adevărat capitalism industrial nu a putut să se dezvolte, mai ales din cauza concurenței pe care munca sclavilor o făcea mecanizării. O sută de sclavi costau mai puțin decât ar fi costat o turbină, iar mecanizarea ar fi dat naștere problemei șomajului, de nerezolvat.

Și totuși, multe servicii publice au fost organizate pe atunci mai bine decât, să zicem, în Europa secolului optsprezece. Imperiul posedea o sută de mii de kilometri de autostrăzi; numai Italia avea circa patru sute de mari artere pe care se desfășura un trafic intens și ordonat. Pavarea drumurilor îi dăduse lui Cezar posibilitatea să parcurgă o mie cinci sute de kilometri în opt zile; mesagerul pe care i l-a trimis Senatul lui Galba, ca să-i anunțe moartea lui Nero, a avut nevoie doar de treizeci și șase de ore ca să bată cinci sute de kilometri. Poșta nu era o instituție publică, deși se numea *cursus publicus*. Organizată de August după sistemul persan, ea trebuia să servească numai ca valiză diplomatică, adică pentru corespondența de stat; iar particularii puteau să o folosească numai cu aprobare specială. Telegraful era realizat prin semnalizări luminoase, făcute cu ajutorul unor faruri instalate pe înălțimi; sistem rămas neschimbat până în vremea lui Napoleon. Serviciul poștal pentru populație era gestionat de întreprinderi particulare; corespondența putea fi încredințată unor prieteni sau cunoscuți care aveau drum prin localitatea destinatarului. Persoanele de vază însă, ca Lepidus, Apicius, Polliose, posedau un serviciu al lor propriu, de care erau foarte mândri. Stațiile de poștă și legăturile erau minunat de bine organizate. La fiecare kilometru se afla un indicator care marca distanța până la orașul cel mai apropiat. La fiecare zece kilometri găseai un restaurant, camere de dormit, grajduri, cai de schimb odihniți. Din treizeci în treizeci de kilometri existau complexe mai spațioase și mai bine organizate, cărora li se mai adăuga și câte un bordel. Drumurile erau supravegheate de patruli de poliție care, totuși, nu reușeau să le facă întotdeauna sigure. Domnii cei mari le parcurgeau însoțiți de adevărate convoaie de căruțe, unde dormeau păziți de sclavi înarmați.

Turismul înflorea, aproape ca și în vremea noastră. Plutarh îi ironiza pe acci *globe-trouters* care umpleau orașul. Educația

tinerilor romani, ca și cea a tinerilor englezi din secolul trecut, nu era considerată completă mai înainte de efectuarea unui *grand tour*. Îl făceau îndeosebi în Grecia, pe mare, îmbarcându-se la Ostia sau la Pozzuoli, cele două porturi mai mari ale vremii. Cei săraci luau una din numeroasele corăbii-cargou care mergeau să facă negustorie în Orient; pentru cei bogați existau adevărate transatlantice cu pânze, având o deplasare de câteva mii de tone, lungi de o sută cincizeci de metri și înzestrate cu cabine de lux. Pirateria dispăruse aproape de tot, încă de pe vremea lui August care, pentru desființarea ei, instituisese două mari *home fleets* permanente în apele Mediteranei. Așa că vasele navigau acum și pe timpul nopții, dar cam întotdeauna pe lângă coastă, de teama furtunilor. Nu existau orare precise, pentru că totul depindea de vânt. Normal se mergea cu cinci sau șase noduri pe oră; și, de la Ostia la Alexandria, îți trebuiau cam zece zile. Dar și biletul costa puțin; cu un cargou, drumul până la Atena nu era mai scump de cincizeci de lire. Echipajele se prezentau bine pregătite și semănau cu cele de azi: bărbați fără probleme, duri și cu mare apetit pentru cârciumă și bordel. Comandanții erau oameni de specialitate care, încetul cu încetul, au transformat meseria de navigator într-o adevărată știință. Ippalus a descoperit periodicitatea musonilor; iar călătoriile din Egipt spre India, care la început necesitau șase luni, acum începuseră să fie realizate într-una singură. Au apărut primele hărți, s-au instalat primele faruri.

Toate acestea au fost realizate repede, pentru că romanii aveau în ei, pe lângă pasiunea armelor și a legilor, și pe aceea a ingineriei. Ei nu au împins studiul matematicii la un nivel ridicat, de speculații teoretice, ca grecii, însă l-au aplicat în mod foarte practic. Asanarea lacului Fucino a fost o veritabilă capodoperă, iar drumurile construite de ei au rămas până în ziua de azi adevărate modele. Principiile hidraulice le-au descoperit egiptenii; cei care le-au concretizat în apeducte și canalizări de proporții colosale au fost însă romanii. Și tot lor trebuie să le datorăm dantelăria de fântâni și havuzuri din Roma zilelor noastre. Frontinus, cel care a organizat tot acest sistem, l-a și explicat într-un manual de o neprețuită valoare științifică. Pe bună dreptate, el pune această operă de utilitate publică față în față cu inutilitatea piramidelor egiptene și a atâtor construcții grecești. Simți din cuvintele lui cum

a strălucit geniul roman, practic, pozitiv, în serviciul societății și nu la remorca unor capricii estetice individuale.

Este greu de spus până la ce punct s-a datorat dezvoltarea economică a Romei și a Imperiului său inițiativei particulare și cât a aparținut statului. Acesta din urmă era proprietar al subsolului, al unor domenii întinse și, probabil, al unor industrii de armament. Garanta prețul grăului prin sistemul colectării, și organiza direct marile lucrări publice, pentru a evita șomajul. Folosea și Vistieria statului, ca să acorde particularilor împrumuturi pe bază de garanții solide și de dobândă ridicată. Dar statul nu era prea bogat. Veniturile sale, sub Vespasian care le-a făcut să crească și le-a administrat cu strășnicie, nu depășeau o sută de miliarde de lire, obținute mai ales din impozite.

Se poate spune că, în mare, era un stat mai mult liberal decât unul socialist, care lăsa până și la inițiativa generalilor săi dreptul de a bate monedă în „provinciile” guvernate de ei. Complicatul sistem monetar, care a luat naștere de aici, a constituit un chilipir pentru bancheri, și a stat la baza tuturor drăcoveniilor pe care aceștia le-au conceput apoi: librete de economii, polițe, cecuri, ordine de plată. Au întemeiat instituții în acest scop, cu sucursale și corespondenți în toată lumea; iar sistemul acesta complex a făcut să devină de neînălțurat *boom*-urile și crizele, așa cum de altfel se întâmplă și azi.

Depresiunea din Wall Street din 1929 și-a avut precedentul la Roma, atunci când August, înapoiat din Egipt cu o uriașă comoară în buzunar, a pus-o în circulație cu scopul de a reanima afacerile care stagnau. Politica aceasta inflaționistă le-a stimulat, dar a stimulat și prețurile care au urcat vertiginos, până în momentul când Tiberiu a întrerupt brusc această spirală, retrăgând banii din circulație. Cine făcuse datorii, contând pe creșterea inflației, s-a trezit deodată fără bani lichizi și a alergat să și-i retragă din casele de economii. Aceea a lui Balbus și Ollius a trebuit să facă față, într-o singură zi, la trei sute de milioane de obligațiuni și a fost nevoită să închidă ghișeele. Fabricile și atelierele care lucrau cu acești bani n-au putut să și plătească furnizorii și au fost obligate și ele să tragă obloanele. Panica s-a extins. Toți alergau să și retragă depunerile din bănci. Chiar și aceea a lui Maximus și Vibo, care era cea mai solidă, n-a mai putut face față cererilor și a cerut ajutor băncii lui Pettius. Vestea s-a răspândit ca fulgerul,

și atunci au dat năvală clienții lui Pettius, cu libretele, făcând imposibilă salvarea celor doi colegi ai acestuia. Interdependența dintre economia națională și cea a provinciilor, în sânul marelui Imperiu, a fost confirmată de asaltul simultan asupra băncilor din Lyon, Alexandria, Cartagina, Bizanț. Era limpede că vidul de neîncredere de la Roma se reverbera imediat către periferii. Au avut și atunci loc falimente în lanț și sinucideri. Multe din proprietăți, înglodate în datorii, n-au mai putut aștepta noua recoltă ca să și le poată plăti; au trebuit să fie vândute, sau mai bine zis înghițite de latifundiile care aveau posibilitatea să reziste. Au reînflorit cămătarii, pe care cândva apariția băncilor îi alungase. Prețurile s-au prăbușit vertiginos. Și Tiberius a trebuit să și dea seama, până la urmă, că deflația e mai sănătoasă decât inflația. Oftând din greu, a distribuit băncilor o sută de miliarde, ca să le repună în circulație, cu dispoziția de a acorda timp de trei ani împrumuturi fără dobândă.

Faptul că această măsură a fost de ajuns pentru reanimarea economiei, pentru dezghețarea creditelor și redarea încrederii, ne demonstrează cât de mult contau băncile, cu alte cuvinte cât de capitalist era, în substanță, regimul imperial roman.

XL

DISTRACȚIILE

Când August a luat puterea, calendarul roman cunoștea șaptezeci și șase de zile de sărbătoare, aproximativ câte și azi. Când a dispărut și ultimul său succesor, existau o sută șaptezeci și cinci, adică o zi sărbătoare, o zi nu. Ele erau celebrate cu *ludi scenici* și întreceri atletice.

Aceste *ludi scenici* încetaseră să mai fie drama clasică, pompoasă și solemnă, dispărută după o scurtă stagiune, mult mai repede decât apăruse. Există ceva în atmosfera, nu numai a Romei, ci și a întregii Italii, care le făcea pe acestea alergice la teatru. Drame au mai continuat să fie scrise și în acest prim secol al Imperiului, așa ca niște exerciții de poezie care își mai găseau ceva ascultători prin saloanele unde le citeau autorii, dar nu spectatori la teatru cu actori să le interpreteze. Publicul, necioplit, alcătuit în cea mai mare parte din străini care nu cunoșteau decât o latină rudimentară, prefera pantomimele unde, pentru a înțelege intriga dramei, n-aveai nevoie de cuvinte, ci doar de gesturi și de dans. A luat atunci naștere tradiția aceea a „histrionilor” grosolani, vulgari, care își rostogoleau ochii, se strâmbau și gesticulau; atitudini din care se mai inspiră și azi actorii noștri. Roma și-a avut și ea pe Toto și pe Macario* ai săi în Esop și Roscius, „vedetele” vremii, care se pretau la toate extravaganțele pentru a-și face publicitate; înnebuneau amfiteatrele cu „scheciurile” lor decoltate, pline de expresii cu două înțelesuri, și deveneau „cocuțele noastre” prin saloanele aristocraților. Unii aveau amante printre doamnele cele mai de vază, câștigau milioane și lăsau moșteniri de miliarde. În trupele lor se mai găseau acum și femei, un fel de *girls* din vremea

* Cunoscuți comici contemporani ai cinematografiei italiene.

aceea care, din cauza meseriei lor, fiind asimilate oficial cu prostituatele, nu aveau nimic de pierdut în probleme de pudoare, și contribuiau fără nici o jenă la obscenitățile spectacolului.

Goana după aplauze îi îndemna adesea pe acești interpreți să prezinte scene pline de aluzii politice sub chiar nasul cenzurii, așa cum se întâmplă întotdeauna într-un regim tiranic, atunci când nimeni nu îndrăznește să spună nimic, dar toți se extaziază în fața aceluia care o face. În seara funeraliilor lui Vespasian, un actor, imitându-l pe împăratul mort, s-a ridicat din coșciug și i-a întrebat pe ciocli: „Cât costă înmormântarea asta?” „Zece milioane de sesterți.” „Aa, dați-mi o sută de mii”, a răspuns mortul, „și aruncați-mă în Tîbru.” Trebuie să recunoaștem că gluma era în ton cu caracterul defunctului. Mizerabilul actor n-a pățit însă nimic, pentru că succesorul la tron era Titus. Dar, numai cu câțiva ani mai înainte, Caligula l-ar fi ars de viu pe autorul unei aluzii mai puțin îndrăznețe.

În timp ce teatrul decădea astfel, transformându-se într-o revistă de varietăți, tot mai mult creștea succesul Circului. Afișe pe ziduri, ca cele care fac azi publicitate filmelor, anunțau întrecerile atletice. Ele erau subiectul zilei; despre ele se discuta aprins în casă, la școală, în For, la terme, în Senat; până și gazeta *Acta diurna* le prezenta și le recenza. În ziua întrecerilor, mulțimi de sute de mii de persoane se îndreptau spre Circus Maximus, ca azi spre stadion, purtând basmale cu culorile echipelor preferate; iar bărbații, înainte de a intra, se mai opreau puțin și pe la bordelurile aliniate la porți. Demnitarii își aveau lojile lor, cu scaune de marmură ornate cu bronz. Ceilalți ocupau locuri pe bănci de lemn, după ce mai înainte cercetau excrementele cailor ca să-și dea seama dacă au fost bine hrăniți, și își pariau, pe favorit, până și cămașa. Și, pentru că spectacolul ținea toată ziua, își mai procurau și o pâine și o pernă. Împăratul avea la dispoziție, pentru sine și pentru familia sa, un adevărat apartament cu camere de dormit, ca să mai tragă un pui de somn între o întrecere și alta, precum și nelipsita cameră de baie pentru abluțiuni și alte necesități.

Ca și azi, caii și jocheii aparțineau unor grajduri particulare, fiecare cu o cazacă purtând culorile proprii, printre care cele mai faimoase erau culorile roșu și verde. Cursele de galop alternau cu cele de trap, cu trei sau patru cai. Conducătorii, aproape toți sclavi, purtau chivăre de metal, țineau într-o mână hățurile și într-alta biciul, iar de gât atârnat un cuțit cu care să taie hamurile în caz de accident. Cazarile erau frecvente, deoarece cursele erau foarte

primejdioase, cum este astăzi Palio la Siena*. Trebuiau parcurse șapte circuite, adică tot atâția kilometri, în jurul arenei în formă elipsoidală, evitând bornele (*metae*) și luând tumantele cât mai strâns posibil. Carele intrau ușor în coliziune și, bipezi cu patrupezi împreună se rostogoleau la pământ, printre oiști și roți, spre a fi striviți de echipajele care veneau din urmă. Toate astea, în urletele spectatorilor, care înspăimântau caii.

Dar numerele cel mai mult așteptate erau luptele: între animale, între om și animal, între oameni. În ziua când Titus a inaugurat Colosseumul, Roma a rămas cu ochii holbați de atâta minunăție.

Arena putea fi lăsată în jos și inundată ca un lac, sau ridicată la suprafață, înfățișând decorul unui deșert sau o porțiune de junglă. Demnitarilor le era rezervat un balcon de marmură în centrul căruia se înălța *suggestum*, loja imperială, cu toate anexele, unde împăratul și împărăteasa ocupau loc pe tronuri de fildeș. Oricine se putea apropia de suveran ca să-i ceară o pensie, o mulare, iertare pentru un condamnat. Pe la toate colțurile, fântâni cu apă parfumată își aruncau în aer jeturile, iar în foaiere stăteau pregătite mese cu gustări, servite între o întrecere și alta. Totul era fără bani, gratis: intrare, loc, pernă, fripturi și vin.

Primul număr a fost prezentarea animalelor exotice, multe din ele nemaivăzute de romani până atunci. Au defilat vreo zece mii: elefanți, tigri, lei, leoparzi, pantere, urși, lupi, crocodili, hipopotami, girafe, râși etc. Și multe erau îmbrăcate și gătite, ca să parodieze, ca niște caricaturi, personaje istorice sau legendare. Apoi arena a fost ridicată și a apărut pregătită pentru lupte: lei contra tigri, tigri contra urși, leoparzi contra lupi. Pe scurt, la sfârșitul spectacolului, numai jumătate din aceste zece mii de biete animale mai rămăseseră în viață. Cealaltă jumătate dispăruse în burțile celor dintâi. După aceea, arena a fost iar coborâtă și, când a fost ridicată din nou, reprezenta o *plaza de toros*. Corida fusese de mult practică de etrusci și importată apoi la Roma de către Cezar, care o cunoștea din Creta. El avea o slăbiciune pentru acest gen de serbări și fusese primul care oferise concetățenilor săi și o luptă între lei. Lupta cu taurul a plăcut enorm romanilor care au făcut pentru ea o adevărată pasiune; și de atunci au cerut-o mereu. Toreadorii nu cunoșteau meseria și erau deci sortiți morții. De fapt,

* Palio di Siena, întrecere ecvestră tradițională, care are loc anual, la 2 iulie și 16 august în orașul toscan Siena. Originea acestor jocuri datează din sec. XIII.

ei erau aleși dintre sclavi și dintre condamnați, ca și toți gladiatorii de altfel. Mulți dintre ei nici măcar nu luptau. Trebuiau doar să reprezinte vreun personaj mitologic și să aibă, cu adevărat, același sfârșit ca și el. Pentru a da cât mai multă viață propagandei patriotice, unul a fost prezentat ca Mucius Scaevola și obligat să-și ardă mâna pe jar; un altul, ca Hercule, ars de viu pe rug; altul ca Orfeu, sfâșiat în timp ce cânta din liră. Voiau, cu alte cuvinte, să producă spectacole „edificatoare” pentru tineret și, ca atare, ele nu erau interzise minorilor sub șaisprezece ani; dimpotrivă.

Urmau luptele între gladiatori, toți condamnați la pedepse capitale, pentru omucideri, jaf, sacrilegii sau rebeliune; toate, delict care erau pedepsite cu moartea. Dar când se ducea lipsă de oameni, atunci tribunalele, înțeleghătoare, condamnau la moarte și pentru vini mai puțin grave. Roma și împărații săi nu se puteau lipsi de această carne de om destinată măcelului. Și totuși, existau și voluntari, nu chiar toți de condiție proastă, care se înscriau la școli speciale pentru lupta în Circ. Poate că erau cele mai serioase și mai riguroase școli din Roma. Se intra aproape ca la seminar, după ce jurai că ești gata să fii „biciuit, ars, sau înjunghiat”. Gladiatorii aveau, în fiecare luptă, o posibilitate din două să devină eroi populari, cărora poezii le dedicau versuri, sculptorii statui, edilii străzi, iar doamnele grațiile lor. Mai înainte de întrecere li se oferea un mare banchet. Și, dacă nu învingeau, aveau obligația să moară cu zâmbetul pe buze. Purtau diverse nume, după armele pe care le foloseau, și fiecare spectacol număra sute de astfel de dueluri care puteau să sfârșească chiar fără nici un mort, dacă învinsul, comportându-se cu curaj și bravură, era grațiat de mulțime prin înălțarea degetului mare în sus. La un spectacol oferit de August, care a durat opt zile, au luat parte zece mii de gladiatori. Paznici, costumați în Caron și Mercur, îi împungeau pe cei căzuți, cu furci ascuțite, ca să vadă dacă erau morți; simulatorilor li se reteza capul. Sclavi negri îi strângeau pe morți și cărau nisip proaspăt pentru luptele următoare.

Acest fel de distracție, la vederea sângelui și a torturilor, nu ridica obiecțiuni nici macar printre moralistii cei mai severi. Juvenal, dispus să critice orice, era un pasionat al Circului, pe care îl găsea cu totul firesc. Tacit a mai avut ceva ezitări; dar după aceea a socotit că sângele vărsat în arenă era un sânge de „proastă calitate” și, cu asta, a justificat și el Circul. Până chiar și Pliniu, cel mai civilizat și mai

modern gentleman din vremea aceea, a considerat că masacrele aveau totuși o valoare educativă, pentru că îi obișnuiau pe spectatori să disprețuiască în mod stoic viața (pe a altora). Să nu mai vorbim de Stațius și de Marțial, cei doi poeți laudători ai lui Domițian, care în Circ și-au petrecut toată viața. Și din Circ s-au inspirat pentru versurile lor. Stațius era un napolitan care își făcuse nume cu o poemă proastă, *Tebaida*. Lucase teatru, fusese invitat la masă de către împărat și, ca s-o afle tot orașul, scrisese despre acesta o carte, înfățișându-l pe Domițian ca pe un zeu și dedicându-i *Silvae*-le sale, singurele poezii ale acestui autor care mai pot fi citite. A murit la cincizeci de ani, când deja steaua lui era întunecată de Marțial ce se inspira mai des din Circ și din bordeluri.

Marțial era un spaniol din Bilbao, care venise la Roma când avea douăzeci și patru de ani și s-a bucurat de protecția compatrioților săi, Seneca și Lucan. Fiindcă pe atunci spaniolii se ajutau între ei, cum fac azi sicilienii. N-a fost un poet mare. Dar l-a anticipat pe Longanesi* cu „replica” sa care lăsa urme de dinți. „Paginile mele miros a om”, spunea el; și este adevărat. Personajele lui sunt de rang inferior, pentru că el le alegea din acele medii de proastă faimă, al prostituatelor și al gladiatorilor; însă tocmai din acest motiv sunt vii, în vulgaritatea și abjecția lor. El însuși era mai degrabă un tip fără caracter. L-a adulat pe Domițian, și-a calomniat binefăcătorii, a trăit cu drojdia societății, cheltuindu-și banii pe băutură, la jocuri de noroc și în pariuri pe cai de curse. Dar n-a știut ce e aia retorică. *Epigramele* lui rămân un perfect monument al genului, și mărturiile sale despre Roma sunt poate cele mai autentice imagini care ne-au rămas. Până la urmă, s-a înapoiat la Bilbao, un sătuc pe vremea aceea, unde a trăit, ca să mai schimbe, pe spinarea unui amic ce-i făcuse cadou o vilă și unde, din Roma, n-a regretat decât un singur lucru: Circul, prea în vârstă fiind ca să-i mai ducă dorul și celeilalte plăceri, bordelul.

Singur Seneca ne-a lăsat o condamnare a luptelor de gladiatori, pe care zice că nu le-a frecventat niciodată. S-a dus să viziteze Colosseumul, dar numai o singură dată, și a rămas năucit. „Omul, lucrul cel mai sfânt pentru om, este ucis aici în jocuri sportive”, a scris el înapoiindu-se acasă.

* Leo Longanesi (1905-1967), scriitor fecund, subtil și ironic. După război a întemeiat editura care îi poartă numele.

Adevărul e că acest sport și această distracție erau deja în ton cu nivelul moral al unei Rome care nu se creștinase încă, dar nici păgână nu mai era. Împăratul, care prezida aici, era și un preot de rang înalt, adică papă al unei religii de stat ce nu avea nimic de obiectat la asemenea neomenii, pentru simplul motiv că nici chiar ea nu mai credea în nimic. Celebra sărbătorile cu un ritual tot mai complicat, înălța temple tot mai fastuoase, crea noi idoli, ca Annona și Fortuna. Dar, ca să-i susțină, existau numai capitellurile de marmură. Credința, nu. Ea era monopolul acelor câteva sute, sau mii, de creștini, mai ales evrei, care, în loc să se ducă la Circ ca să se distreze văzându-i pe oameni murind, se adunau în micile lor *ecclesiae* ca să se roage pentru propriul lor suflet.

XLI

NERVA ȘI TRAIAN

Ucigașii lui Domițian nu-i dăduseră timp victimei lor să numească un urmaș. Iar Senatul, care niciodată nu recunoscuse în mod oficial împărașilor acest drept, dar practic acceptase întotdeauna alegerea făcută de ei, a profitat de ocazie ca să vină el cu o numire pe gustul său, în persoana unui membru al înaltului for.

Marcus Cocceius Nerva era un jurist ce-și ocupa timpul liber cu poezia, fără să aibă nimic din gustul pentru litigiu al avocatului și nici din vanitatea poetului. Era un uriaș, înalt și solid, care nu făcuse în viața lui rău nici unei muște, nu avusese nici un fel de ambiții, iar la sfârșitul domniei ar fi putut afirma pe drept cuvânt că nu comisese niciodată nimic ce l-ar fi putut împiedica să se retragă fără riscuri în viața privată.

Poate că a fost preferat nu atât pentru calitățile sale, cât pentru faptul că avea deja șaptezeci de ani și suferea de stomac, ceea ce lăsa să se întrevadă o domnie scurtă. De fapt, ea a și durat numai doi ani; dar lui Nerva i-au fost de ajuns ca să repare greșelile predecesorului său. I-a rechemat pe proscriși, a distribuit mult pământ săracilor, i-a absolvit pe evrei de tributul impus de Vespasian, și a pus ordine în finanțe. Asta nu i-a împiedicat pe pretorienii, nemulțumiți cu noul stăpân, care se opunea aroganței lor, să-l asedieze în palat, să ucidă vreo câțiva consilieri de ai săi și să impună predarea asasinilor lui Domițian. Nerva, ca să-și salveze colaboratorii, și-a oferit propria persoană. Și, cum ei nu au vrut să-i facă nici un rău, a abdicat; dar Senatul nu a fost de acord. Nerva nu luase niciodată vreo hotărâre fără să-l consulte pe acesta și nu s-a situat niciodată în opoziție cu el. A cedat și de astă dată. Își dădea seama că ajunsese la capăt și, în puținul timp cât îi

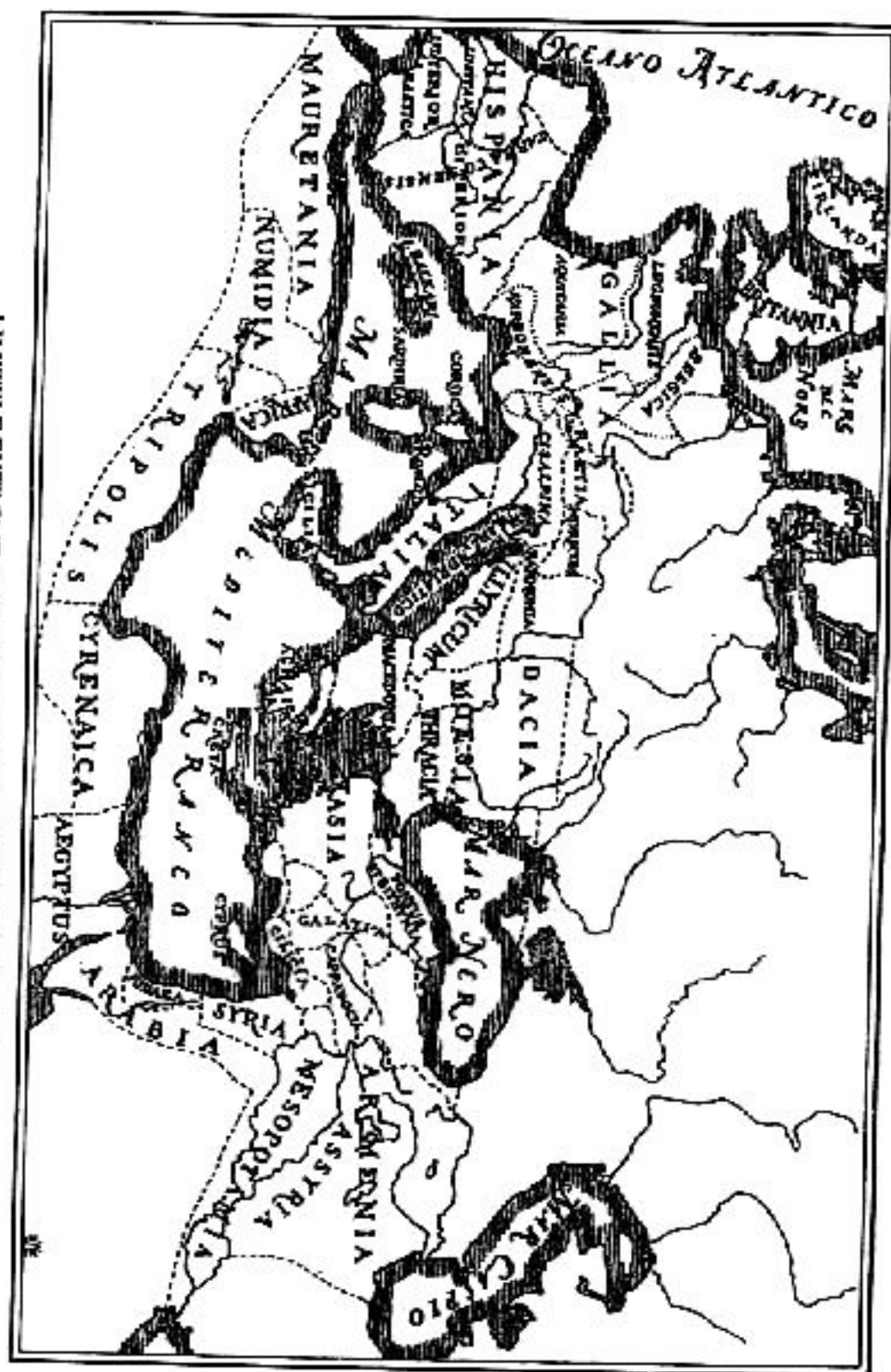
mai rămânea de trăit, a încercat să găsească un succesor care să fie și pe placul Senatului. Se gândea să adopte un fiu (n-avea copii), pentru a tăia pretorienilor pofta de a mai încorona pe vreunul după capul lor. Alegerea lui Traian a fost poate serviciul cel mai mare pe care Nerva l-a făcut statului.

Generalul Traian comanda în acel moment o armată în Germania și, când a aflat că l-au proclamat împărat, nu s-a pierdut prea mult cu firea. I-a comunicat Senatului că-i mulțumește pentru încrederea acordată și că avea să vină să preia puterea de îndată ce va găsi puțin timp. Însă, vreme de doi ani, nu l-a găsit, pentru că trebuia să pună la punct câteva controverse cu teutonii.

Se născuse în Spania cu aproape patruzeci de ani în urmă, dintr-o familie romană de mari slujbași; și slujbaș a rămas și el toată viața, adică jumătate ostaș, jumătate administrator. Era înalt, robust, cu apucături spartane și de un curaj neîntrecut, fără ostentație. Soția sa, Plotina, se considera cea mai fericită dintre neveste, pentru că el n-o înșela decât uneori, cu vreun tinerel; cu alte femei, niciodată. Trecea drept un om cult, fiindcă obișnuia să-l aibă lângă el, în carul său de general, pe Dio Crisostomul, un celebru retor al vremii, care îi vorbea mereu de filozofie. A mărturisit însă într-o zi că, din multele cuvinte spuse de Dio, nu a înțeles mai nimic, ba că nici nu-l asculta măcar: se lăsa doar legănat de sunetul lor argintiu, cu gândul în altă parte: la conturile de cheltuieli, la planurile unei bătălii, la proiectarea unui pod.

Când, în sfârșit, a găsit faimosul moment ca să-și pună pe cap coroana, Pliniu cel Tânăr a fost însărcinat să-i adreseze un panegiric, în care i se reamintea în mod politic că își datora alegerea senatorilor și că deci, pentru orice decizie, trebuia să se consulte cu ei. Traian a subliniat, dând aprobativ din cap, acest pasaj pe care nimeni nu l-a respectat vreodată. Dar lumea se înșela, deoarece el a urmat cu strictețe regulile Senatului. Puterea nu i s-a urcat niciodată la cap, și nici chiar amenințarea cu vreun complot nu l-a transformat într-un despot bănuitor și sângeros. Când l-a descoperit pe acela al lui Licinius Sura, a luat masa cu el și, nu numai că a mâncat tot ce i s-a servit în farfurie, dar s-a mai lăsat și bărbierit de omul conjuratului.

Era extraordinar de muncitor și le pretindea același lucru tuturor din jurul său. A trimis mulți senatori comozi să plece să facă ordine în provincii și, din scrisorile schimbate cu ei, care

ne-au parvenit, putem să ne dăm seama de competența și sânguința acestui om. Ideile sale politice erau acelea ale unui conservator înțelept, care credea mai mult într-o bună administrație decât în marile reforme; excludea violența, dar știa să recurgă la forță. De aceea nici n-a ezitat să pornească război împotriva Daciei (România de azi), atunci când regele ei, Decebal, a atacat cuceririle romane din Germania. A fost o campanie condusă în mod strălucit. Învins, Decebal s-a predat, însă Traian i-a cruțat viața și tronul, mărginindu-se doar să-l considere un vasal. Atâta mărinimie, ceva nou în analele istoriei romane, a fost rău răsplătită, deoarece, doi ani mai târziu, Decebal a pus iar mâna pe arme. Traian a reluat lupta, l-a învins din nou pe sperjur, a jefuit minele de aur transilvane și, cu această pradă, a finanțat timp de patru luni de zile jocuri neîntrerupte în Circ, cu zece mii de gladiatori, pentru celebrarea victoriei; și a organizat totodată un program de lucrări publice, destinate să facă din domnia lui una din cele mai memorabile domnii din istoria urbanisticii, a ingineriei și a arhitecturii.

Un apeduct gigantic, un port nou la Ostia, patru mari drumuri, amfiteatrul din Verona au fost o parte din cele mai însemnate opere ale sale. Dar cea mai cunoscută a fost Forul lui Traian, datorat geniului lui Apollodor, un grec din Damasc, care mai construise deja pentru el, în puține zile, acel minunat pod peste Dunăre ce-i permisesese să-l dea peste cap pe Decebal. Pentru ridicarea coloanei, care încă se mai înalță și azi în fața bazilicii Ulpia, au fost transportate de la Paros optsprezece cuburi de marmură specială, cântărind cincizeci de tone fiecare: un miracol pentru vremurile acelea. Pe această marmură au fost săpate, în basorelief, două mii de figuri, într-un stil vag neorealist, deci cu o pronunțată tentă de concret în scenele reprezentate. Este o sculptură prea încărcată ca să fie și frumoasă dar, din punct de vedere documentar, interesantă; acest lucru i-a plăcut desigur lui Traian.

După șase ani de pace, ocupați cu opera sa de reconstrucție, pe Traian l-a apucat dorul de tabără și, cu toate că ajunsese acum la șaiszeci de ani, și-a pus în gând să ducă la bun sfârșit opera lui Cezar și a lui Antoniu în Orient, adică să împingă granițele imperiului până la Oceanul Indian. A reușit, după un marș triumfal prin Mesopotamia, Persia, Siria, Armenia, toate transformate în „provincii” romane. A construit o flotă pentru Marea Roșie,

regretând că este prea bătrân ca să se mai imbarce și să treacă și la cucerirea Indiei și a Extremului Orient. Dar acestea erau țări unde nu se putea să lași doar niște garnizoane pentru menținerea unei păci de durată. Traian se găsea deja pe drumul său de înapoiere când, aproape peste tot în urma sa, au izbucnit revoltele. Bătrânul luptător, obosit, voia să se întoarcă înapoi ca să le potolească. Dar l-a reținut hidropizia. I-a trimis în locul său pe Lucius Quietus și Marcus Turba, și și-a continuat drumul spre Roma, nădăjduind să ajungă la timp ca să moară acolo. La Selino l-a fulgerat paralizia. Era anul 117 după Hristos, cel de al șaiszeci și patrulea al vieții sale. Iar la Roma nu a mai ajuns decât cenușa sa, care a fost îngropată sub columnă.

Nerva și Traian au fost desigur doi mari împărați. Dar, pe lângă numeroasele lor merite reale, care ne obligă să-i păstrăm în amintirea noastră, ei au avut și noroc: acela de a-și fi câștigat recunoștința unui istoric cum e Tacit și a unui memorialist ca Pliniu, ale căror mărturii aveau să fie hotărâtoare în fața tribunalului posterității.

Tacit, care ne-a povestit viața atâtor oameni, a uitat să ne spună ceva și despre a sa proprie. Nu știm exact nici unde s-a născut și nici măcar dacă a fost copilul lui Cornelius Tacit, administrator financiar în Belgia. Familia sa trebuie să fi aparținut acelei burghezii înavuțite care a ajuns apoi să facă parte din aristocrație. Dar, mai mândru decât de familia sa proprie, el era de cea a nevestei, fiica lui Agricola, proconsulul și guvernatorul Britaniei, pe care Domițian făcuse prostia să-l demită. Pe acest Agricola îl cunoaștem după biografia lăsată de ginerele său care, în materie de biografii, trebuie să fi fost un maestru neîntrecut. Dar, deoarece în Tacit se concentrează toate însușirile unui mare scriitor, mai puțin obiectivitatea, noi nu știm dacă și acest tablou este într-un totu veridic. Știm doar că admirația care l-a inspirat trebuie să fi fost sinceră.

Tacit a fost un mare avocat. Pliniu îl consideră mai mare chiar decât Cicero. Noi ne temem însă că el și-a compus istoriile pe aceleași criterii cu care își apăra clienții: adică urmărind mai mult să-i triumfe tezele decât să stabilească adevărul. A debutat cu o carte dedicată epocii cuprinse între Galba și Domițian, pe care o trăise personal. Și puternicul său rechizitoriu împotriva tiraniei a avut un astfel de succes în cercurile aristocrate, din plin victime

ale acesteia, încât s-a hotărât să scrie și despre domniile lui Nero, Claudiu, Caligula și Tiberiu. În mod cinstit, a recunoscut singur că a trebuit să se plece, sub Domițian, în fața capriciilor de satrap ale suveranului și să-i înghită, în calitate de senator, toate vexațiunile. Nu ne este greu să înțelegem că dragostea de libertate trebuie să se fi născut în el tocmai în acea vreme. A scris paisprezece cărți de *Istorie*, dintre care la noi au ajuns numai patru, și șaisprezece de *Anale*, din care au supraviețuit doar douăsprezece; în afară de alte lucrări, ca *Agricola* și un pamflet despre germani unde, cu o abilitate polemică extraordinară, sunt laudate virtuțile acestui popor, în timp ce, pe nesimțite, sunt denunțate viciile celui roman.

Tacit trebuie citit cu judecată. Să nu-i pretindem nici analize sociologice și nici economice. Trebuie să ne mulțumim cu marile sale „reportaje”, perfecte ca mecanică a narațiunii, cu *thrill* și *suspense*, cum se spune în limbaj cinematografic, animate probabil de personaje fictive, dar extraordinar de bine caracterizate. Ele pătrund în memorie cu o vigoare și cu un stil pe care nici un alt scriitor nu le-au mai avut după aceea. Izvoarele sale sunt îndoielnice, și probabil că nici el nu s-a deranjat prea mult să le caute. Se spune că, acceptând ceea ce îi convenea, chiar dacă era fals, și respingând ceea ce nu-i plăcea, chiar dacă era adevărat, doar în scopul de a-și susține tezele preferate, socotea că cel mai mare bun este libertatea și că ea e garantată numai de oligarhiile aristocratice; că mai mult valorează caracterul decât inteligența; și că reformele nu sunt altceva decât pași către mai rău. Pe scurt, a fost un mare păcat că Tacit s-a încăpățânat să scrie istorie. Dacă ar fi avut ambiții de romancier, ar fi fost mai bine și pentru el și pentru noi.

Cu mai puțin talent și cu mai puțină culoare, dar mai exact și mai demn de crezut este portretul făcut societății acelor vremi de Pliniu cel Tânăr. Acesta a fost un mare domn, plin de toate noroacele, inclusiv acela al unui unchi bogat care i-a lăsat și nume și avere. A mai beneficiat și de o excelentă educație și de o soție virtuoasă (lucru rar pentru vremurile acelea), dar și de un caracter sănătos care îl făcea să vadă doar ce era frumos în tot și-n toate. Se situa, cu alte cuvinte, în tradiția lui Atticus: aceea a gentlemanilor. Născut la Como, începuse, evident, ca avocat. Tacit i-a propus să împartă cu el obligația și cinstea de a-l acuza pe Marius Priscus, slujbaş incriminat pentru malversațiuni și

cruzime. Pliniu a acceptat. Dar, în loc să pronunțe o cuvântare contra inculpatului, a ținut un discurs elogios, lung de două ore, la adresa colegului său care, când i-a venit rândul, a răspuns și el la fel (iar Priscus, în boxă, trebuie că își freca mâinile de bucurie că e uitat de tot).

A primit și câteva însărcinări. Le-a îndeplinit pe toate cu conștiinciozitate și cu cinste. Dar, în special, a strălucit în misiuni diplomatice, pentru care îl și alesese Traian, mare cunoscător de oameni. De fapt, calitatea sa de bază era „tactul”. E suficient să citești scrisoarea adresată bătrânului său preceptor, Quintilian, celebrul jurist, unde se scuză că nu poate da mai mult de cincizeci de mii de sesterți (cam trei milioane de lire), ca zestre fiicei sale: ai impresia că el cere o favoare, nu că oferă un dar. Când era trimis în vreo solie sau inspecție, refuza să fie plătit, renunța la diurnă și la deplasare, își încărca valizele cu daruri pentru soțiile guvernatorilor, ale generalilor și prefecților pe care știa că îi va întâlni în drum, și lua cu el, plătindu-l din buzunarul propriu, pe cineva cu care să discute literatură: de obicei pe Suetoniu, pentru care avea o slăbiciune. Și deoarece, cu mania asta a lui de a adresa tuturor scrisori, întreținea „relațiile” (care în toate timpurile au fost o mare șmecherie), oriunde se ducea îi picau ca grindina pe cap invitațiile. Întotdeauna răspundea în scris: „Accept invitația ta la masă, prietene, dar cu condiția să nu mă reții mult și să mă tratezi fără pretenții. Iar la masă să se discute probleme de filozofie. Dar și acestea cu moderație.”

„Cu moderație”: iată etica, estetica și dietetica sa. Pliniu a făcut totul cu moderație, chiar și dragostea. Și despre toate, cu moderație a vorbit în scrisorile sale către împărat, către rude, către clienți; scrisori care reprezintă tot ce este mai bun din ce a rămas de la el, constituind, poate, cea mai prețioasă mărturie despre societatea în care a trăit și despre obiceiurile ei.

XLII ADRIAN

Mărturisim că am încercat o oarecare strângere de inimă când am admis că un eveniment atât de fericit, ca venirea pe tron a celui mai mare împărat al antichității, s-a datorat unei coincidențe banale, sau mai curând urâte, ca adulterul. Și totuși, Dio Cassius ne afirmă cu certitudine că Adrian a fost îndreptățit să ia locul lui Traian, mort fără să-și fi desemnat urmașul, doar de un singur titlu: acela de amant al soției acestuia, Plotina.

Lui „se spune că” trebuie să-i acorzi credit numai până la un punct, în special în materie de coarne. E sigur însă că Plotina cel puțin o mână de ajutor la încoronare i-a dat lui Adrian. Erau mătușă și nepot, nu însă de sânge; dar, oricum, la Roma rudenia n-a constituit niciodată o piedică în amor. Traian și Adrian erau concetățeni, fiindcă se născuseră în același oraș din Spania, Italica. Iar nepotul, care purta numele de Adrian pentru că familia sa era originară din Adria, și care era cu douăzeci și patru de ani mai tânăr decât unchiul, a sosit la Roma chemat de cel dintâi, prietenul de familie și tutorele său. Era un băiat plin de viață, curios și interesat de orice; studia cu plăcere de toate: matematică, muzică, medicină, filozofie, literatură, sculptură, geometrie; și asimila repede. Traian i-a dat de soție pe nepoata sa Vivian Sabina. A fost o căsătorie respectabilă și glacială, din care nu s-au născut nici dragostea și nici copiii. Sabina, frumoasă ca o statuie, dar lipsită de *sex appeal*, se plângea cu jumătate de gură că bărbatul său avea mai mult timp pentru câini și pentru cai decât pentru ea. Adrian o lua cu dânsul în călătoriile sale, o copleșea cu atenții și i-a concediat pe propriu-i secretar, Suetoniu, pentru că vorbise într-o zi despre ea cu prea puțin respect; însă noaptea dormea singur.

Împlinise abia patruzeci de ani când s-a urcat pe tron, și primul său gest a fost să rezolve imediat problemele militare rămase de la Traian. Fusese întotdeauna împotriva acțiunilor războinice ale tutorelui său. Și, de îndată ce i-a luat locul, s-a grăbit să retragă armatele din Persia și din Armenia, spre marea nemulțumire a comandanților, care socoteau că o strategie pur defensivă avea să fie începutul dispariției Imperiului sau, pentru ei, sfârșitul unei cariere, al medaliilor și al „diurnelor”. Nu s-a știut niciodată exact cum s-a întâmplat că patru din acești comandanți, cei mai bravi și cei mai capabili, au fost repede îndepărtați fără proces. Adrian, în acel moment, se afla pe Dunăre și încerca o soluție definitivă cu dacii, pentru a exclude conflicte ulterioare. S-a grăbit spre Roma, și Senatul și-a asumat toată răspunderea eliminării generalilor, spunând că se pătaseră complotând contra statului. Dar nimeni nu a crezut în neamestecul lui Adrian, care a plătit tăcerea distribuind cetățenilor un miliard de sesterti, iertându-i de datorii față de fisc și distrându-i săptămâni întregi cu spectacole mărețe în Circ.

Acest început i-a făcut pe mulți romani să se teamă de o revenire a epocii lui Nero. Și temerile lor erau îndreptățite, căci Adrian cânta, picta și compunea întocmai ca și Nero. S-a văzut însă că în aceste ambiții artistice ale sale nu exista nimic patologic. Adrian se destindea în timpul liber, pentru a se reface după truda zilnică de administrator meticulos și foarte priceput. Era un bărbat frumos, înalt, elegant, cu părul ondulat și cu o barbă blondă pe care toți romanii voiau s-o imite, neștiind probabil că el și-o lăsase doar pentru a ascunde câteva pete albastrii, neplăcute, de pe gât. Nu era ușor să înțelegi caracterul complex și contradictoriu al acestui om. De obicei era amabil și bine dispus, dar uneori se manifesta cu duritate, până la cruzime. În particular se arăta sceptic și batjocoritor față de zei și oracole. Însă, atunci când își îndeplinea obligațiile de Pontifex Maximus, vai de cel care dădea semne de irreverență. Nimeni nu știa în ce credea personal.

În stele, poate, pentru că mercur căuta să afle din ele viitorul și era foarte superstițios în privința eclipselor și mareelor. Dar, considerând religia ca pe un stâlp al societății, nu admitea ca aceasta să fie ofensată în public; și el personal a redactat proiectul templului zeiței Venus din Roma, după ce îl condamnase la moarte pe Apollodor pentru că răspunsese la o convocare a sa cu un refuz plin de dispreț.

Din punct de vedere intelectual, înclina spre stoicism, și era un admirator al lui Epictet, pe care îl studiasse cu atenție. În practică, însă, nu s-a silit niciodată să-i aplice preceptele. S-a bucurat de plăceri peste tot unde le-a găsit, după gustul său rafinat, și fără jenă sau remușcări. Se îndrăgostea la fel și de băieți și de fete frumoase, dar nici unul și nici una nu l-au făcut să-și piardă capul. Îi plăcea să mănânce bine, dar detesta banchetele; iar orgiilor prefera mesele cu un număr redus de convivi aleși care, în loc să bea, se pricepeau mai bine să converseze. Și, pentru a avea asemenea oameni, a înființat o universitate, la care a invitat să țină cursuri pe cei mai străluciți profesori ai timpului, în special greci. Ei și elevii lor erau, de altfel, invitații săi obișnuiți. În conversație se dovedea un bun partener: accepta și părerile contrare, și critica. Ba, într-o zi, i-a reproșat lui Favorinus, un intelectual gal, că îi dă prea des dreptate. „Dar un om care își sprijină argumentația pe treizeci de divizii înarmate are întotdeauna dreptate”, i-a răspuns spiritual tânărul filozof. Iar împăratul a povestit scena în Senat, distrându-se și el și senatorii.

Trăsătura sa de caracter cea mai deosebită a fost că nu s-a socotit „necesar”, ba a făcut chiar tot posibilul ca să nu devină și să nu fie confundat cu eternul „bărbat providențial”, cum se cred și cum aspiră să fie considerați toți monarhii absoluți. Efortul său permanent a fost acela de a pune pe picioare o organizație birocratică supravegheată de Senat. Și atâta tot; suficient pentru ca treaba să meargă. Avea vocația ordinii, pe care a căutat s-o instaureze, simplificând legile ce se acumulasera într-un haos de nedescurcat. În această acțiune, încredințată lui Iulian, a fost precursorul lui Justinian.

Cu o astfel de diviziune rațională a muncii care imprima aparatului de stat un oarecare caracter de mecanism funcțional, el se dovedea și oarecum egoist: pentru că, având pasiunea călătoriilor, voia să le facă în liniște, fără grijă că, în lipsa lui, lucrurile ar fi putut să meargă prost. Adevărul e că a întreprins călătorii foarte lungi, care au durat și până la cinci ani, numai ca să-și cunoască mai îndeaproape imperiul, prin toate ungherele sale. Exces de zel? Curiozitate? Și una, și alta. La patru ani de la încoronare, a plecat într-o inspecție făcută cu grijă în Galia. Călătoria ca un cetățean oarecare, însoțit doar de un grup format aproape numai din tehnicieni. Guvernatorii și generalii se trezeau

cu el picat ca din cer, și trebuiau să-i arate toate chițibușurile administrației lor, până la unul. Adrian ordona construirea unui pod nou sau a unui drum, promova pe câte un funcționar sau demitea pe un altul; și, dacă era cazul, lua personal în mână conducerea unei legiuni, el, omul de pace, pentru a definitiva, cu o bătălie, o porțiune neprecizată de hotar. Mărșăluia ca un infanterist în fruntea ostașilor, până la patruzeci de kilometri pe zi, și n-a pierdut nici o bătălie.

Din Galia a trecut în Germania, a organizat aici garnizoanele, a studiat cu atenție obiceiurile localnicilor, a căror forță zdravănă i-a stârnit o îngrijorată admirație, a coborât Rinul pe un vas, și s-a imbarcat pentru Britania, unde a dat ordin să se construiască acel sistem de „Linie Maginot”, faimosul său *Val*. După aceea s-a înapoiat în Galia și a trecut în Spania. La Taragon a fost agresat de un sclav. Cum era puternic, l-a dezarmat și l-a dat pe mâna medicilor, care l-au declarat nebun. Adrian, acceptând diagnosticul, l-a grațiat. A trecut în Africa, în fruntea a două legiuni, a înăbușit o revoltă a maurilor și și-a continuat drumul spre Asia Mică.

La Roma, lumea intrase la griji din cauza acestui plimbăreț de împărat care nu mai venea acasă. Și șoaptele au început să capete o turnură rea, atunci când s-a aflat că el s-a imbarcat pe un vas care urca pe Nil, cu un nou musafir, pe nume Antinou, un tânăr cu ochi de catifea și părul în inele.

De la Cezar încoace, parcă era un destin: de-abia călcau mărimile romane pe pământul Egiptului, că și intrau într-o încurcătură de ordin sentimental. De ce natură să fi fost pentru Adrian aceasta, personificată de Antinou, nu se știe. Sabina, care îl întovărășea pe împărat, nu pare să fi protestat împotriva prezenței acestui tânăr. Oricum însă, nu s-a clarificat niciodată cum a murit el; înecat în Nil, pe cât se pare. Pentru Adrian a fost o lovitură foarte dureroasă. „A plâns”, spune Spartianus, „ca o muierscă”, și a pus să se construiască un templu în cinstea sărmanului decedat; iar în jurul acestuia a construit un oraș, Antinopol, ajuns un centru important în vremea Bizanțului. Conform unei legende, născută desigur după aceea, Antinou s-ar fi sinucis, deoarece aflase că planurile protectorului său nu aveau să se realizeze decât dacă el murea; sigur că, murind, acest tânăr a făcut Romei un serviciu: acela de a lăsa liberă succesiunea la tron

pentru un monarh de valoare lui Antoninus. Dacă ar fi trăit, poate că Roma s-ar fi trezit cu el în spinare ca împărat.

Bărbatul care s-a înapoiat în țară după această nenorocire nu mai era același strălucitor, vesel și jovial suveran de mai înainte. Adrian devenise cam mizantrop și, pe când altădată părăsea masa de lucru liniștit, bucuros să se odihnească puțin, și știind foarte bine cum s-o facă, acum părea că se teme de timpul liber și și-l ocupa scriind. O gramatică, vreo câteva poezii și o autobiografie au fost fructul acestei însingurări. Dar ceea ce îl ținea tot mai mult ocupat erau planurile sale de reconstrucție. Adrian suferea de boala pietrei, întovărășită de inspirație și de bun gust. A refăcut Pantheonul înălțat de Agrippa și distrus de foc, în stilul grec pe care îl prefera celui roman. Și nu încapă îndoială că se poate vorbi aici de monumentul cel mai bine conservat al antichității. Când Papa Urban VII i-a desfăcut tavanul porticului, a scos de acolo bronz pentru mai mult de o sută de tunuri, precum și pentru baldachinul care se mai găsește și azi deasupra marelui altar de la Sfântul Petru.

O altă capodoperă a arhitecturii sale a fost și vila în jurul căreia a luat naștere Tivoli. Erau de toate aici: temple, hipodromuri, biblioteci și muzee; timp de două mii de ani toate armatele au venit să prade aici, găsind mereu câte ceva. Dar medicii stabiliseră că o boală începea să-l macine pe împărat. I se umfla corpul și pierdea mult sânge pe nas. Simțindu-și sfârșitul aproape, Adrian l-a chemat și l-a adoptat ca fiu pe prietenul său Lucius Verus, pentru a-l pregăti la succesiune; dar acesta a murit înainte.

Alegerea lui Adrian a căzut atunci asupra lui Antoninus căruia, păstrând pentru sine titlul de August, i l-a acordat pe acela de Cezar, folosit din clipa aceea pentru toți moștenitorii prezumtivi ai tronului.

Suferințele sale erau atât de mari, încât el nu se mai gândea acum decât la mormânt. Și-l clădise dincolo de Tibru, cu un pod special construit, podul Elius, ca să se poată ajunge acolo: este acel mare mausoleu care se cheamă azi Castel Sant' Angelo. Într-o zi, când edificiul era gata terminat, filozoful stoic Eufhratus a venit să-i ceară împăratului permisiunea să se sinucidă. Împăratul i-a dat-o, a discutat cu el despre zădărnicia vieții și, după ce filozoful a băut cucuta, a cerut-o să i se dea și lui, ca să-i urmeze exemplul; dar nimeni n-a vrut să i-o ofere. I-a cerut și medicului său personal,

însă acesta, ca să nu-l refuze, s-a sinucis. Atunci a rugat un sclav să-i procure o spadă sau un pumnal; dar sclavul a fugit.

„Iată un om“, a exclamat el disperat, „care ar putea să trimită pe oricine vrea la moarte, numai pe el singur, nu.“

Până la urmă, la şaizeci şi doi de ani, după o domnie de douăzeci şi unu, a închis ochii. Cu puţine zile mai înainte, scrisese un poem în amintirea timpului care a fost; poate una din cele mai admirabile capodopere ale liricii latine: *Animula vagula, blandula, hospes comesque corporis...**

O dată cu el a murit nu numai un mare împărat, ci şi unul din personajele cele mai complexe, mai controversate şi mai captivante din istoria tuturor timpurilor, şi poate cel mai modern al lumii vechi. Ca şi Nerva, el şi-a luat rămas bun de la Roma, făcându-i un foarte mare serviciu: acela de a-l fi desemnat drept succesor pe omul cel mai potrivit, care să nu-l facă regretat.

XLIII

MARC AURELIU

Titlul de *Piul* a fost dat lui Antoninus *a posteriori* de către Senat, care l-a mai numit şi *Optimus Princeps*, cel mai bun dintre împăraţi. Urmaşul său, Marc Aureliu, îi zicea „un monstru de virtute“ şi, când nu ştia cum să se descurce, îşi recomanda singur: „Fă cum ar fi făcut în cazul ăsta Antoninus“. Precept, ca să fim cinstiţi, mai uşor de enunţat decât de urmat, pentru că problema era de fapt să ştii cum ar fi făcut Antoninus.

Acesta nu mai era chiar foarte tânăr, în anul 138 după Hristos, când s-a urcat pe tron, deoarece trecuse deja de cincizeci. Şi totuşi, dacă vreunul din atâţia romani care salutau cu bucurie venirea sa la domnie ar fi fost întrebat pentru care motiv toată lumea era atât de fericită, n-ar fi ştiut ce să răspundă. Antoninus, până în acel moment, nu făcuse nimic extraordinar. Era un bun avocat, însă cam sătul de retorică; profesa puţin şi, atunci când o făcea, o făcea gratis, pentru că era foarte bogat. Aparţinea unei familii de bancheri venită cu vreo două generaţii în urmă din Franţa; iar el primise o educaţie de mare burghez. Studiase filozofia, însă fără s-o pătrundă prea mult, preferând, ca reazem sufletesc, religia. Nu era bigot, dar era respectuos: poate unul din cei din urmă romani care mai credeau sincer în zei sau, cel puţin, care se comportau ca atare. Cunoştea literatură şi i-a protejat pe mulţi scriitori, dar tratându-i cam de sus, cu o indiferenţă indulgentă, de aristocrat, ca pe nişte elemente decorative ale societăţii, pe care nu trebuie să le iei prea în serios. Însă toţi îl iubeau şi tuturor le era drag pentru chipul său blând şi senin, susţinut de doi umeri largi, pentru gentileţea sa, pentru sincera înţelegere a necazurilor altora şi pentru discreţia cu care ştia să şi le ascundă pe ale sale, ca să nu

* Suflet rătăcitor şi drag, oaspete şi însoţitor al trupului...

plictisească pe nimeni. Bărbatul acesta lipsit de dușmani a avut totuși unul în propria-i casă: nevasta. Faustina era frumoasă dar, puțin spus, cam vioaie. Chiar făcând rabat la tot ce se vorbea despre ea, tot mai rămânea ceva care să-l scoată din pepeni pe orice bărbat. Antoninus a vrut să nu știe nimic. Avusese de la ea două fete: una murise; cealaltă o moștenise pe mamă, și nu l-a tratat altfel nici pe bărbatu-său, Marc Aureliu. Antoninus și-a consumat deziluziile în tăcere. Când Faustina a murit, a construit în cinstea ei un templu și a instituit un fond pentru educarea fetelor sărace, după ce, pentru prima oară în viață, îi făcuse un reproș: asta atunci când ea, aflând că e împărăteasă, avansase câteva pretenții la lux. „Nu-ți dai seama“, i-a spus, „că azi am pierdut și ce-am avut?“

Nu era o simplă retorică, pentru că primul gest al lui Antoninus ca împărat a fost acela de a vărsa întregul său imens patrimoniu în casieria statului. Când a murit, toată averea sa personală era zero, iar cea a imperiului se ridica la două miliarde șapte sute milioane de sestertii, cifră nemaiafinsă niciodată până atunci. Ajunsese la acest rezultat datorită unei administrații chibzuite, însă fără economii meschine. A revăzut și a redus programul de reconstrucții al lui Adrian, dar nu l-a revocat. Și, pentru orice cheltuială, chiar și cea mai neglijabilă, cerea aprobare de la Senat, căruia îi dădea socoteală până la centimă. Tot cu asentimentul acestuia, a continuat reforma și liberalizarea legilor inițiate de predecesorul său. Pentru prima oară, drepturile și obligațiile între soți au fost egalizate, tortura aproape desființată, iar uciderea unui sclav proclamată delict.

Spre deosebire de neastâmpăratul și ciudatul Adrian, marele călător, el avea o fire mai sedentară, de birocrat care respectă orarul. Și într-adevăr, n-a reușit de nicăieri ca el să se fi îndepărtat, măcar o zi, dincolo de Lanuvium, unde avea o vilă și unde se ducea să-și petreacă *weekend*-ul, pescuind sau vânând cu prietenii. Când a rămas văduv, și-a luat o iubită care i-a fost mai credincioasă decât i-a fost nevasta. Dar o ținea deoparte și nu o amesteca în treburile statului. A vrut pacea. Poate că a vrut-o chiar prea mult: adică chiar cu prețul prestigiului Imperiului, ca de exemplu în Germania, unde s-a arătat excesiv de înțelegător, încurajând obraznicia rebelilor. Dar nu există scriitor străin al timpului care să nu fi lăudat liniștea și ordinea de care s-a bucurat lumea sub domnia lui. Dacă îi dăm ascultare lui Appianus, Antoninus era pur și simplu asediat de ambasadorii tuturor țărilor,

care cereau anexarea la imperiu. Întocmai ca toate domniile fericite, și a sa, deși a durat douăzeci și trei de ani, nu a avut istorie, adică a fost lipsită de evenimente. „Idealul“, spune Renan, „părea atins: lumea era guvernată de un părinte.“

La șaptezeci și patru de ani, poate pentru prima oară în viață, Antoninus a căzut bolnav. Și, cum nu era obișnuit cu așa ceva, deși era vorba doar de o durere de stomac, și-a dat seama că venise sfârșitul. Un Cezar de schimb îl avea deja: i-l propusese, când era pe moarte, chiar Adrian, în persoana unui tânăr de șaptesprezece ani, Marc Aureliu, nepot al lui Antoninus. A trimis după el și i-a spus pur și simplu: „Acum, fiule, e rândul tău.“ Apoi a poruncit sclavilor să ducă în camera lui Marc statuia de aur a zeiței Fortuna, i-a dat ofițerului de gardă parola zilei: „Dreptate“, a cerut să fie lăsat singur, fiindcă voia să doarmă, s-a întors pe partea cealaltă în pat și a adormit, într-adevăr. Pentru totdeauna.

Marc avea la ora aceea, în anul 161 după Hristos, exact patruzeci de ani. Și era unul din acei bărbați care, născut fiind cu căiță, a recunoscut-o cinstit. „Am o mare obligație față de zei“, a spus el. „Ei mi-au dat bunici buni, părinți buni, o soră bună, învățători și prieteni buni.“ Printre aceștia din urmă fusese chiar Adrian, care îl vizita acasă și-l îndrăgise mult încă de mic. Motivul acestei prietenii era originea lor comună, spaniolă. Chiar și Aurelii veneau din Spania, acolo unde își câștigaseră porecla de „Dreptii“, pentru cinstea lor. Rămas orfan la câteva luni, de el se ocupase bunicul său, pe atunci consul; și câtă încredere își pusese într-însul o demonstrează numărul de preceptori pe care i-a avut: patru pentru gramatică, șase pentru filozofie și unu pentru matematică. Pe scurt, erau în total șaptesprezece. Cum a făcut acest copil să învețe ceva fără să înnebunească, Dumnezeu știe. L-a preferat, dintre aceștia toți, pe Cornelius Frontone, retorul, dar i-a disprețuit disciplina. Avocatura și oratoria erau tot ce-i plăceau mai puțin la concetățenii săi. În schimb, l-a pasionat filozofia, preferând-o pe cea stoică; și nu numai că a vrut s-o studieze, ci chiar s-o și practice. La doisprezece ani și-a scos patul din cameră, a dormit pe podeaua goală și a practicat un astfel de regim și o astfel de abstenență încât, până la urmă, i-a slăbit sănătatea. Dar nu s-a plâns. Dimpotrivă, le-a mulțumit zeilor și pentru că, până la optsprezece ani, l-au păstrat cast și capabil să-și reprime dorințele sexuale.

Poate că ar fi devenit pur și simplu un sacerdot al stoicismului, și printre cei mai puritani, dacă Antoninus nu l-ar fi făcut Cezar pe când era încă adolescent, și dacă nu și l-ar fi asociat la guvern, după ce-l adoptase împreună cu Lucius Verus, fiul aceluia care trebuia să-i urmeze lui Adrian, dar care murise înainte. Însă Lucius era de cu totul altă fire: om de lume, petrecăreț, afemeiat, care nu s-a supărat deloc atunci când, mai târziu, Antoninus l-a îndepărtat, ca să-l numească Cezar doar pe Marc. Acesta, aducându-și aminte de dorința lui Adrian, l-a invitat totuși pe Lucius să împartă cu el puterea și i-a dat-o în căsătorie pe fiica sa Lucilla. Din păcate, însă, în politică corectitudinea nu este întotdeauna un bun sfătuitor.

Toți filozofii imperiului au exultat atunci când a fost încoronat Marc, văzând în el propriul lor triumf și realizarea Utopiei. Dar s-au înșelat. Habar n-avea el de probleme economice, greșea bilanțurile și mereu era nevoie să i se controleze socotelile. Dar, din ucenicia făcută sub Antoninus, iluminatul conservator realist și puțin sceptic, trăsese învățăminte despre oameni. Știa că legile nu sunt îndeajuns ca să-i facă mai buni, de aceea a mers încet cu reforma codurilor, începută de predecesorii săi, fără entuziasm și fără să creadă în utilitatea lor. Ca bun moralist ce era, credea mai mult în puterea exemplului; și a încercat să-l dea prin propria sa viață de ascet, pe care supușii i-au admirat-o, însă n-au fost deloc ispitiți s-o imite.

Evenimentele nu i-au fost prielnice. De-abia se urcase pe tron, că britanicii, germanii și perșii, încurajați de docilitatea lui Antoninus, au început să amenințe hotarele Imperiului. Marc l-a trimis în Orient pe Lucius care, în Antiohia, a dat peste Pantëa; și aici s-a oprit. Era Cleopatra locul; și Lucius era un fel de Marc Antoniu, dar fără curajul și capacitatea militară a eroului. Când a văzut-o pe această femeiușcă, și-a pierdut complet capul. Se spune că ea l-a ajutat la asta cu niște filtre magice. Dar, dacă era într-adevăr frumoasă, așa cum a fost descrisă, atunci nu cred să fi avut nevoie de filtre.

Marc n-a protestat contra comportării lui Lucius, care continua să facă pe filistinul cu Pantëa, în timp ce perșii devorau nestingheriți Siria. S-a limitat doar să trimită, discret, un plan de operațiuni șefului său de stat major, Avidius Cassius, cu ordinul să-l realizeze punct cu punct. Se spune că era un plan care dovedea mare talent militar. Lucius a rămas să chefuiască în Antiohia, în timp ce armata sa îi învingea în mod strălucit pe perși; și nu a

preluat din nou comanda decât pentru a-și pune pe cap cununa de laur, în ziua triumfului pe care i-l decretase Marc. Din nefericire, o dată cu prada inamicului învins, el mai aducea concetățenilor săi și un cadou urât: microbul ciumei. A fost un flagel îngrozitor, care a ucis numai la Roma peste două sute de mii de oameni. Galenus, cel mai renumit medic al vremii, povestește că trupul bolnavului era scuturat de o tuse violentă, se umplea de bube, iar respirația îi era rău mirositoare. A fost contaminată întreaga Italie; orașe și sate au rămas pustii, oamenii se îngrămădeau în temple, invocând protecția zeilor; nu mai muncea nimeni și, în urma epidemiei, se profila foametea.

Marc nu mai era un împărat; era un infirmier care nu părăsea nici un moment culoarele spitalelor; dar știința acelor vremuri nu oferea remedii. La aceste nenorociri publice, lui i se mai adăugau și cele personale. Faustina, fiica pe care Antoninus i-o dăduse de soție, era în totul și în toate asemenea omonimei sale mame: în frumusețe, în vioiciune și în infidelitate. Adulterele ei nu sunt dovedite, dar toată Roma vorbea de ele. Poate că avea și scuze: un bărbat ascetic și melancolic, absorbit de munca sa de „cel dintâi servitor al statului”, nu era făcut pentru o femeie atât de plină de viață și cu atâta piper într-însa. Mare domn, ca și predecesorul și socrul său, Marc a copleșit-o numai cu atenții și cu tandrețe, fără să scoată un cuvânt de reproș sau să se plângă; ba încă, în *Meditațiile* sale le-a mulțumit zeilor că i-au dat o soție atât de devotată și de afectuoasă. Din cei patru copii născuți din această căsătorie, o fată murise, o alta ajunsese nefericita soție a lui Lucius, care a avut față de ea o comportare frumoasă doar în ziua când s-a hotărât s-o lase văduvă; iar cât despre cei doi gemeni, despre care toată Roma zicea că tatăl lor era un gladiator, unul murise, iar celălalt, pe nume Commodus, acum în vârstă de șapte ani, era o minune de frumusețe athletică, și deja îi băgase în sperieți pe toți învățătorii săi cu îndărătnicia la carte și cu pasiunea sa nepotolită pentru Circ și lupta cu fiarele. Cum se spune, sângele! Totuși, Marc îl iubea la disperare. Urmele lăsate de ciumă și de foamete făcuseră din Roma un oraș trist și descurajat. Îmbătrânit deja, înainte de a fi împlinit cincizeci de ani, în vârtejul atâtor amărăciuni, gentilomul Marc, măcinat de insomnii și de un ulcer la stomac, nu apuca să dreagă o stricăciune că se ivea alta. Acum apăruseră triburile germanice care se revărsau înspre Ungaria și

România de azi. Când Marc a pornit personal în fruntea legiunilor, mulți au zâmbit: acest bărbat fragil și istovit, obligat la un regim vegetarian, nu inspira încredere ca om care să-i antreneze după sine pe alții. Și, totuși, rareori legiunile luptaseră cu atâta ardoare cum au făcut-o sub comanda sa directă. Acest om al păcii a dus un război de șase ani, învingându-i, unul după altul, pe cei mai agresivi dușmani ai săi: quazii, longobarzii, marcomanii și sarmații. Iar atunci când, după o zi de luptă, rămânea singur cu sine în cortul său de simplu soldat, deschidea caietul de *Meditații* și scria: „Un păianjen, în ziua când a prins o muscă, își închipuie că a făcut cine știe ce ispravă. Tot așa crede și cine a capturat un sarmat. Nici unul și nici celălalt nu-și dau seama că nu sunt decât doi mici tâlhari“. Și, cu toate astea, a doua zi relua lupta contra sarmaților.

Se afla în Boemia, după o serie de strălucite victorii, când Avidius Cassius, general în Egipt, s-a răsculat și s-a proclamat singur împărat. Era fostul șef de stat major al lui Lucius care, conform planurilor lui Marc, îi bătuse pe perși. Marc a încheiat o pace rapidă și generoasă cu adversarii săi, i-a adunat pe soldați și le-a spus că, dacă Roma i-o cerea, el se putea retrage bucuros, pentru a lăsa locul liber concurentului său; și s-a îndreptat spre casă. Dar Senatul a refuzat în unanimitate propunerea, și, în timp ce Marc pomea împotriva lui Cassius, acesta a fost ucis de către un ofițer al său. Marc a regretat că nu a avut posibilitatea să-l ierte; s-a oprit la Atena pentru un schimb de vederi cu maeștrii diverselor școli filozofice locale și, înapoiat la Roma, a suportat fără plăcere triumful care i se atribuia. Apoi și l-a asociat pe Commodus, care devenise deja celebru pentru isprăvile lui de gladiator, pentru cruzimea și pentru vocabularul lui de mahala.

Poate tocmai pentru a-l distra pe acest copil de la preocupările lui nesănătoase, a reînceput imediat lupta contra germanilor, luându-l pe băiat cu sine. Și din nou era în pragul victoriei definitive când, la Viena, a căzut la pat; adică mai bolnav decât de obicei. Timp de cinci zile a refuzat să mănânce și să bea. În ziua a șasea s-a ridicat, l-a prezentat trupei adunate în careu pe Commodus ca pe noul împărat, i-a recomandat acestuia să împingă hotarele Romei până la Elba, s-a întins în pat și și-a acoperit fața cu cearșaful, așteptând să vină moartea.

Meditațiile scrise de el în cort, în limba greacă, au ajuns până la noi. Ele nu reprezintă un mare document literar, dar conțin cel mai înalt cod de morală pe care ni l-au lăsat clasicii. Exact în clipa când conștiința Romei se stinge, ea descoperea în acest împărat lumina sa cea mai orbitoare.

XLIV

SEVERII

Prezentându-l ostașilor drept succesorul său, Marc îl numise pe Commodus „soarele care răsare”. Și probabil că, în ochii săi de tată (dacă era), îl vedea astfel. Dar și legionarilor le-a plăcut acest tânăr iute de mână, fără scrupule, mare mâncău și vorbind măscări. Îl socoteau mai militaros decât tatăl său.

Așa că mare le-a fost surpriza și neplăcerea atunci când tânărul, în loc să-l lichideze pe inamicul prins deja într-o „pungă”, i-a oferit cea mai fără de minte și mai grăbită pace. Era a doua oară când o minune intervenea spre salvarea acestor germani turbulenți; o minune pentru care Roma avea să plătească mai târziu.

Commodus nu era un laș, dar singurul război care îi plăcea lui era acela împotriva gladiatorilor și a sălbăticiunilor, în Circ. Dimineața, când se scula, nu mânca nimic până nu-și măcelărea tigrul cotidian. Și, cum tigri în Germania nu se prea găseau, era grăbit să se întoarcă la Roma, unde guvernatorii aveau sarcina să-i trimită din Orient haite întregi. Din acest motiv, păsându-i prea puțin și de Imperiu și de soarta acestuia, a încheiat acea pace nenorocită care lăsa toate problemele nerezolvate. Senatul a renunțat la dreptul său de a alege un împărat prin adopțiune, care de la Nerva dăduse în continuare atât de bune rezultate, și a acceptat reluarea principiului eredității pe care îl încarna actualul împărat.

Ca și pentru Nero și Caligula, chiar dacă vrem să renunțăm puțin la ceea ce au scris contemporanii despre el, mai rămâne încă destul ca să-l catalogăm pe Commodus drept o catastrofă publică. Jucător și băutor, cu un harem, se spune, de sute de fete și de tineri pentru propriile sale plăceri, se pare că a avut totuși o singură

afecțiune față de o oarecare Marcia care, fiind creștină, e de neînțeles cum de a putut să împace credința sa austeră cu acest ibovnic desfrânat; dar le-a fost totuși de folos coreligionarilor săi, pentru că i-a salvat de la o probabilă persecuție.

Necazul a început atunci când vreo câțiva turnători au denunțat lui Commodus un complot condus de propria sa mătușă, Lucilla, sora tatălui. Fără să-l intereseze dovezile, a ucis-o; iar acesta a fost începutul altui val de teroare, încredințat unui anume Cleandru, șeful pretorienilor. Pentru prima oară după Domițian, Roma a început să tremure la abuzurile acestor trupe. Într-o zi, populația, mai mult de frică decât din curaj, a asediat Palatul și a cerut capul lui Cleandru. Commodus li l-a oferit fără să șovăie, înlocuind victima cu Letus, un om inteligent care și-a dat imediat seama că, ocupând acest post, ori avea să fie ucis de popor, spre a-i face pe plac împăratului, ori avea să fie ucis de împărat, spre a-i face pe plac poporului. Ca să iasă din această dilemă, nu exista decât o singură cale: să-l omoare el pe împărat. Și a ales-o, cu complicitatea Marciei, al cărei creștinism, și de data aceasta, nu-l înțelegeam. Ea i-a dat lui Commodus un pahar cu o băutură în care turnase otravă. L-au terminat strangulându-l în baie, fiindcă tânărul, de treizeci de ani abia, se lăsa greu să moară.

Era ziua de 31 decembrie a anului 192 după Hristos. Începea anarhia cea mare.

Senatorii, bucuroși de moartea lui Commodus, au acționat ca și cum ei ar fi fost autorii, alegându-l ca urmaș pe un coleg de-al lor, unul Pertinace, care nu voia să mai știe de ei; și avea dreptate. Ca să pună în ordine finanțele, a trebuit să facă economii; dar, ca să facă economii, a trebuit să dea afară mulți profitori, printre care și pretorienii. După două luni de guvernare în felul ăsta, l-au găsit mort, ucis de propria lui pază care a anunțat că tronul e pus la licitație: urca pe el cine dădea un bacșiș mai gras.

Un bancher miliardar, pe numele său Didius Iulianus, stătea liniștit la masă în palatul lui, când nevasta și fata, foarte ambițioase, i-au pus toga în spate și i-au poruncit să dea fuga să concureze. Fără nici un chef, dar temându-se mai mult de femeile casei decât de necunoscutul puterii, Didius le-a oferit pretorienilor trei milioane de om (avea ceva bani!), și a câștigat.

Senatul decăzuse rău de tot, dar nici într-atât încât să înghită și o asemenea negustorie. A expediat în secret cereri disperate de ajutor

către generalii dislocați în provincie și unul din ei, Septimius Sever, a venit, a văzut, a promis dublu decât oferise Iulianus și a învins. Bancherul plângea într-o cameră de baie, unde i-au și retezat capul. Nevastă-sa, rămasă văduvă, s-a consolat cu titlul de ex-împărăteasă.

Pentru prima oară, cu Septimius, urca pe tron un african de origine evreu. Roma nu și-l alesese; ba Senatul s-a declarat chiar în favoarea altui general, Albinus. Dar nu s-a simțit prea rău nici când Septimius a câștigat partida, când i-a omorât pe toți opozanții și a transformat definitiv Principatul într-o monarhie ereditară de tip militar. Era trist că se ajunsese până aici. Dar în situația asta, și desigur nu din vina lui Septimius, nici el nu avea cum să procedeze altfel. Trebuia o mână de fier pentru a stăvili dezastrul; și Septimius Sever a avut-o. Era un bărbat frumos, spiritual, de vreo cincizeci de ani, robust, excelent strateg, dar slab comandant. Provenea dintr-o familie înstărită, studiasse filozofia la Atena, dreptul la Roma, dar vorbea latina cu un puternic accent fenician. Nu avea, desigur, stofa morală a lui Antoninus sau Marc Aureliu și nici complexitatea intelectuală a lui Adrian. Era chiar un cinic, dar drept și cinstit, cu un simț limpede al realității. Singura sa ciudățenie era astrologia, căreia i-a datorat o căsătorie ce n-a adus noroc Romei. Se găsea în Siria când i-a murit prima nevastă, o femeie simplă și de treabă. Văduvul, care imediat a întrebat astrele, a aflat că unul din ele, un meteorit probabil, a căzut în apropiere de Emesa. S-a dus acolo și, pe bucata aceea picată din cer, a găsit înălțat un templu, unde era adorată piatra, a cărei grijă fusese încredințată unui preot și fiicei sale, Iulia Donna care, pe lângă toate, mai era și o floare de fată. Văzând-o, greu nu i-a fost lui Septimius să se lase convins că aceasta era soția pe care i-o destinaseră aștrii. Până aici nimic rău. Dar, ajunsă împărăteasă, Iulia i-a făcut destule necazuri bărbatului său, care era prea ocupat ca să le observe. A fost și asta o nenorocire, însă numai una cu caracter personal. Ea era o femeie inteligentă și cultă, care a ținut un salon literar și a adus la Roma obiceiurile și modele Orientului. Din păcate însă, i-a adus pe lume și pe Caracalla și pe Geta.

Septimius a guvernat șaptesprezece ani, adresându-se Senatului numai când avea de dat ordine, și aproape tot timpul făcând războaie. El a introdus o mare și periculoasă noutate:

serviciul militar obligatoriu pentru toți, cu excepția italienilor, cărora le era interzis. Se recunoștea astfel decăderea militară a țării noastre și a caracterului ei iremediabil. De acum înainte, țara era la cheremul legiunilor străine. Cu ele, Septimius a dus câteva războaie norocoase nu numai în scopul de a întări granițele, dar și pentru a menține în formă legiunile. Și tocmai termina cu al nu știu câtelea, când l-a surprins moartea în Britania în anul 211 după Hristos. Acest om, care îl criticase pe Marc Aureliu pentru că-l desemnase succesor pe Commodus, îi numea acum urmași pe Caracalla și pe Geta. Pentru că și el era tată, sau poate pentru că nu-și cunoștea copiii, de care stătuse mereu departe? Sau, poate, pentru că nu-l interesa nimic? Într-o zi, i-a spus unui locotenent al său: „Am reușit să fiu tot ce mi-am dorit. Și-mi dau seama că nu merită osteneala.” Iar celor doi urmași ai săi le-a recomandat: „Nu faceți economie la bani pentru ostași; cât despre rest, puțin să vă pese.”

Recomandatie inutilă: și Caracalla și Geta se interesau prea puțin de rest, chiar și de tatăl lor, căruia l-au rugat pe medic să-i grăbească moartea.

Dintre amândoi, primul la rând a fost Caracalla, și nu a întârziat să se manifeste. Deranjat să tot fie obligat să împartă puterea cu fratele său, l-a asasinat, a condamnat la moarte douăzeci de mii de cetățeni bănuți că ar fi fost partizanii acestuia și, ținând minte instrucțiunile date de părintele său, i-a liniștit pe soldați, umplându-le buzunarele cu sesterți. Nu era nebun. Era pur și simplu un amoral. În fiecare dimineață, cum se scula, cerea un urs viu cu care să se măsoare, pentru a-și păstra mușchii în formă; la masă, mânca în tovărășia unui tigru și dormea culcat între labele unui leu. Nu-i primea pe senatorii care se înghesuiau în anticamera sa, însă era foarte cordial cu soldații, pe care îi răsfăța cu favoruri. A extins cetățenia asupra tuturor persoanelor de sex bărbătesc din Imperiu, dar asta numai ca să se poată mări venitul de pe urma taxelor de succesiune, la care erau obligați toți cetățenii.

De politică se ocupa prea puțin. Prefera s-o lase pe mâna maică-sii, care se pricepea, dar care, evident, o făcea ca orice femeie, bazându-se pe simpatii și antipatii. Ea era aceea care rezolva corespondența și-i primea în audiență pe miniștri și pe ambasadori. La Roma se vorbea că-și câștigase această poziție cedând dorințelor incestuoase ale fiului. Sigur că nu era adevărat.

Din punctul ăsta de vedere, Caracalla era destul de serios; singura lui adevărată pasiune erau războaiele și duelurile. Într-o zi, cineva i-a vorbit despre Alexandru cel Mare. A fost entuziasmat și a vrut să-l imite. A recrutat o „falangă” la fel ca acelea ale eroului, a pornit spre Persia, dar în bătălie uita că este general, pentru că se amuza mai mult să facă pe soldatul, provocându-și dușmanul la luptă corp la corp. Până când, într-o zi, legionarii, sătui de lupte fără cap și coadă, fără un plan, dar mai ales fără prăzi, l-au străpuns cu cuțitele.

Iulia Donna, deportată în Antiohia, după ce își pierduse bărbatul, tronul și copiii, a făcut greva foamei până a murit. Dar a lăsat în urma ei o soră, Iulia Mesa, care avea și cap și ambiție. Ea mai avea și doi nepoți, copiii a două fiice: unul se numea Varius Avitus și era, sub pseudonimul de *Heliogabal*, adică zeul soare, preot la Emesa, de unde provenea familia împărătesei; celălalt se numea Alexianus și era încă un copil.

Mesa a răspândit zvonul că Heliogabal era fiul natural al lui Caracalla, iar legionarii, care acolo în Siria se convertiseră la credința locului și respectau în acest copil de străină, în vârstă de paisprezece ani, pe reprezentantul Domnului, l-au proclamat împărat și l-au purtat în triumf până la Roma, împreună cu bunica și mama sa.

Într-o zi de primăvară a anului 219 după Hristos, Urbea a văzut venind pe cel mai ciudat dintre *Augusti*: un băiat îmbrăcat din cap până-n picioare în mătase roșie, cu buzele rujate, cu genele retușate cu *henna*, cu un șirag de perle la gât, cu brățări de smarald la mâini și la glezne, și cu o coroană de diamante pe cap. Și totuși l-au aclamat. De acum nici o mascaradă nu-i mai scandaliza.

Și, încă o dată, adevăratul împărat a fost o femeie: bunica Mesa, sora celei de mai înainte. Pentru Heliogabal, tronul era o jucărie; și l-a folosit ca atare. În nevinovăția lui infantilă, băiețușul acesta era chiar drăguț, ca un cățeluș. Plăcerea lui cea mai mare era să facă tuturor câte o șotie, însă nevinovată: tombole și loterii cu surprize, farse, jocuri de cărți. Dar era și un sibarit; din toate voia ce e mai bun, iar bani cheltuia cu lopata. Nu călătorea cu mai puțin de cinci sute de care în urma lui și, pentru o sticlă de parfum, era gata să plătească milioane. Când un ghicitor i-a prezis că o să piară de moarte violentă, a golit Vistieria statului pentru a-și procura cele mai rafinate mijloace de sinucidere: o spadă de

aur, o trusă cu frânghii de mătase, cutii bătute cu briliante pentru cucută. Din când în când, aducându-și aminte de trecutul său de preot, cădea în crize de misticism. Într-o zi s-a circumcis; într-altă a încercat să se castreze; iar altă dată a cerut să-i fie trimis de la Emesa faimosul meteorit al străbunicului său matern. A construit deasupra lui un templu și le-a promis evreilor și creștinilor că le recunoaște religia ca religie de stat, dacă acceptă să-l înlocuiască pe Iehova și pe Iisus cu pietricica lui.

Bunica Mesa și-a dat seama că nepotul ăsta al ei pune în pericol dinastia. L-a convins să-l adopte pe verișorul Alexianus și să-l declare Cezar, sub impunătorul nume de Marcus Aurelius Sever Alexandru. Și, cu dezinvoltura caracteristică familiei, i-a ucis și pe împărat și pe mama acestuia, care îi era de fapt fiică.

E ciudat să vezi cum ia naștere dintr-un asemenea oribil masacru domnia unui sfânt, Alexandru Sever, care avea paisprezece ani și făcea cinste numelui pe care îl purta. Studiase cu sârguință, dormea pe tare, mânca puțin, făcea dușuri reci, chiar și iarna, se îmbrăca la fel ca orișicare, iar de la predecesorul său moștenise doar un singur lucru: imparțialitatea față de toate religiile, cu o pronunțată simpatie pentru regulile de morală ale evreilor și creștinilor. Preceptul acestora: „Nu face altuia ceea ce nu vrei să ți se facă ție”, l-a săpat pe multe edificii publice. Discuta fără părtinire cu teologii și, la îndemnul mamei sale, Mammea, care luase locul defunctei Mesa și care înclina către creștinism, a căpătat o slăbiciune pentru Origene, un ascet care aducea în noua credință vocația stoicilor.

În timp ce Alexandru se ocupa mai mult cu Cerul, Mammea guverna bine pământul, asistată de sfaturile lui Ulpian, fost tutore al lui Alexandru. Ea a practicat cu pricepere o bună politică economică, a redus influența militarilor și i-a redat Senatului o parte din vechile puteri. Nedreptăți a comis doar față de noră-sa, pentru că, după ce i-a dat-o fiului său de nevastă, a devenit geloasă pe ea și a alungat-o. Chiar și împărătesele sunt și ele femei și mame. Dar când perșii au reînceput cu amenințările, ea a pornit împreună cu băiatul în fruntea armatei, ca să-i respingă. Alexandru, mai înainte de a se angaja în luptă, i-a trimis regelui inamic o scrisoare în care încerca să-l convingă să renunțe. Celălalt a luat-o drept semn de slăbiciune, a atacat și a fost bătut. Împăratul, căruia nu-i plăceau războaiele, a încercat să-l evite pe cel cu

germanii. Și, întâlnindu-se în Galia cu emisarii lor, le-a oferit un tribut anual, dacă acceptau să se retragă.

A fost probabil singura lui greșală; și a plătit-o scump. Legionarii n-or mai fi fost ei dornici de bătaie, dar nici amatori nu erau să plătească pacea. Indignați, s-au revoltat, l-au ucis pe Alexandru în cort, cu mamă cu tot și cu toți curtenii, și l-au aclamat împărat pe generalul armatei din Panonia, Iulius Maximinus.

Era în anul 235 după Hristos.

XLV

DIOCLEȚIAN

Anarhia care a urmat după moartea lui Alexandru Sever a durat cincizeci de ani, adică până la venirea lui Dioclețian; și deja nu mai face parte din istoria Romei, ci din cea a descompunerii cadavrului său. Devin chiar greu de urmărit succesiunile la tron și nu credem ca cititorul, oricâtă bunăvoință ar avea, să poată ține minte numele tuturor acelor care s-au înlocuit unul pe altul, fiecare de regulă tăind gâtul predecesorului. Să ne limităm doar la un fel de „pro memoria”.

Maximinus ar fi trebuit să se numească Maximian, pentru că era înalt de peste doi metri, cu un torace pe măsură și niște degete atât de groase că folosea drept inele brățările nevestii. Era fiul unui țaran din Tracia, suferea de complexul propriei sale ignoranțe și, în anii cât a domnit, nici n-a vrut să calce pe la Roma care, de fapt, nu l-a văzut niciodată. A preferat să rămână printre soldații în mijlocul cărora crescuse; iar ca să-și finanțeze războaiele, care constituiau pentru el o distracție și care îi reușeau foarte bine, a impus bogaților astfel de impozite, încât aceștia l-au atârnat împotriva lui pe Gordianus, proconsulul Africii, un domn cult și rafinat, dar acum în vârstă de optzeci de ani. Maximinus i-a ucis fiul în luptă, iar bătrânul s-a sinucis.

Capitaliștii s-au adresat atunci lui Maximus și lui Balbinus, proclamându-i pe ambii împărați. Maximinus era pe cale să-i bată pe amândoi, când a fost asasinat de propriii săi soldați. Adversarii lui n-au mai avut vreme să se bucure de acest noroc picat pe gratis, pentru că pretorienii le-au rezervat și lor aceeași soartă, instalând la domnie pe omul lor, un alt Gordianus. Legionarii l-au ucis pe

când îi conducea contra perșilor, și l-au aclamat pe Filip Arabul care și el, la rândul său, a fost omorât la Verona de către Decius.

Decius a reușit să reziste pe tron doi ani, lucru care, pe vremea aceea, constituia un record, și a inițiat o serie de reforme; printre acestea și reinstaurarea vechii credințe, în dauna creștinismului pe care era hotărât să-l desființeze. Dar a fost înfrânt și ucis de goți, care l-au înlocuit cu Gallus, asasinat și acesta de propriii săi soldați; a fost aclamat Emilianus, ucis la rândul său numai după câteva luni.

A venit la tron Valerianus, un om de șaizeci de ani, care s-a trezit cu cinci războaie deodată pe cap: contra goților, alemanilor, francilor, sciților și perșilor. S-a dus să se bată cu dușmanul din răsărit, lăsându-l pe cel din apus în grija fiului său Gallienus; dar a căzut prizonier și atunci Gallienus a rămas singur împărat. Avea sub patruzeci de ani, curaj, hotărâre și inteligență. În alte vremuri ar fi fost un suveran minunat. Dar acum nu mai exista nici o forță umană care să pună stavilă catastrofei. Perșii se aflau în Siria; sciții, în Asia Mică; goții, în Dalmația. Roma lui Cezar, ca să nu spunem cea a lui Scipio, ar fi putut face față acestor dezastre simultane. Dar cea a lui Gallienus era o epavă în derivă, așteptând doar o minune care s-o salveze.

Una s-a și întâmplat în Orient, când Odenatus, care guverna Palmira în numele Romei, i-a bătut pe perși, s-a proclamat rege al Ciliciei, Armeniei și Capadochiei, a murit și i-a lăsat puterea Zenobie, cea mai mare regină din Est. Era o ființă care, de când se născuse, își greșise sexul. Avea, de fapt, mintea, curajul și hotărârea unui bărbat. De femeie nu avea decât subtilitatea diplomatului. Oficial, ea a acționat în numele Romei și, ca reprezentantă a acesteia, și-a anexat și Egiptul. În realitate însă, regatul său a fost un regat independent, născut chiar în inima Imperiului, dar care în același timp a constituit și o stavilă în calea invadatorilor sarmați și sciți ce se revărsau dinspre nord și copleșiseră deja Grecia. Cu greu a reușit să-i bată Gallienus, iar soldații săi, drept mulțumire, l-au ucis. Succesorul său, Claudius II, s-a trezit în fața unui inamic și mai puternic ca la început. Și el, cu greu, a reușit să-i bată într-o ciocnire care, dacă ar fi pierdut-o, ar fi marcat sfârșitul însuși al Romei. Dar, din acest măcel, s-a răspândit ciurma, și chiar împăratul a murit. Era anul 270 după Hristos.

Și iată că, în sfârșit, s-a urcat pe tron un mare general, Domitius Aurelianus, fiul unui țăran sărac din Iliria, căruia soldații

îi spuneau „Mână pe spadă”. Nu fusese toată viața lui altceva decât ostaș, dar avea și stofă de om de stat. Și-a dat seama imediat că nu putea să lupte împotriva tuturor, așa că s-a gândit să-i câștige pe unii de partea sa cu diplomația, și a cedat goților, cei mai periculoși dintre ei, Dacia, ca să-i liniștească. După aceea, i-a atacat pe rând pe vandali și pe alemani, care tocmai invadau Italia, și, în trei bătălii consecutive, i-a alungat.

Dar, cu aceste bătălii, își dădea seama că dezastrul era doar întârziat, nu și evitat; și de aceea a recurs la o măsură care pecetluia deja moartea Romei și începutul Evului Mediu: a dat ordin ca toate orașele Imperiului să se întărească înconjurându-se cu ziduri, și să se bazeze în viitor fiecare pe propriile sale forțe. Puterea centrală își dădea demisia.

Și totuși, această viziune pesimistă asupra realității nu l-a împiedicat pe Aurelian să-și facă mai departe datoria până la capăt. El n-a acceptat separatismul Zenobie, a pornit contra ei, i-a învins armata, a capturat-o și pe ea în chiar capitala țării, l-a executat pe primul său ministru și sfetnic, Longinus, a dus-o la Roma în lanțuri și i-a dat domiciliu forțat, până la bătrânețe, cu o libertate relativă, într-o splendidă vilă la Tivoli. Pentru moment, Roma a crezut că a redevenit *caput mundi*, și i-a atribuit titlul de *Restitutor*, restaurator, lui Aurelian, care a încercat să dea evenimentelor și o bază politică și morală. Acest bărbat ciudat, care vedea totul cu atâta dureroasă limpezime, s-a gândit să rezolve și conflictul religios ce măcina Imperiul, creând o nouă religie care să-i împace pe vechii zei păgâni cu Dumnezeu creștinilor; și a inventat-o pe aceea a soarelui, pentru care a construit un templu splendid. Cu el, pentru prima oară, religia oficială a devenit monoteistă, adică a recunoscut existența unui singur zeu, chiar dacă nu era cel adevărat. Și a fost un mare pas înainte către victoria definitivă a creștinismului. Aurelian a declarat că, de la acest mic zeu, și nu de la Senat, deci nu de la oameni, a fost el investit cu puterea supremă. Și astfel a sancționat principiul monarhiei absolute, aceea care proclamă „prin grația lui Dumnezeu” și care, de origine orientală, s-a perpetuat în lume până acum un secol.

Iar ca dovadă a scepticismului cu care supușii săi au primit această invenție, este faptul că, deși „unsul Domnului”, ei l-au ucis și pe Aurelian, așa cum făcuseră cu aproape toți predecesorii săi. În locul lui, fără să mai aștepte nici o indicație din partea Cerului, Senatul

I-a numit pe Tacitus, un descendent al ilustrului istoric, convins să accepte numai pentru că atinsese deja vârsta de șaptezeci și cinci de ani, și deci nu mai avea nimic de pierdut. De fapt, n-a supraviețuit decât șase luni, așa că a putut să moară în patul său.

I-a urmat (276 după Hristos) Probus, care așa a și fost, și după nume și după fapte. Din păcate, a fost și un visător. Căci, atunci când, după atâtea strălucite victorii asupra germanilor, care continuau să se întindă peste tot, i-a pus pe soldați să lucreze pământul, gândind să facă din ei niște buni agricultori, aceștia, obișnuiți să fie mercenari de meserie și să trăiască doar din prădăciuni, l-au ucis, deși apoi s-au căit amarnic și i-au înălțat un monument în amintire.

Și iată-ne ajunși la Dioclețian, cel din urmă împărat roman adevărat. În realitate se numea Diocletes. Era fiul unui libert dalmat și se vede că ținea departe după felul cum a lucrat ca să obțină comanda pretorienilor: înțelesese până la urmă că pe tron se putea urca nu cu ajutorul unei cariere politice și militare, ci afirmându-și prezența prin coridoarele palatului.

Dar mai înțelesese și că, odată încoronat la palat, nu trebuia să rămână acolo, ca să nu aibă și el soarta celorlalți; ba mai mult, nu trebuia să stea nici la Roma. Așa că prima sa hotărâre a fost de a transfera capitala în Asia Mică, la Nicomedia. Romanii s-au declarat ofensați, dar Dioclețian și-a justificat măsura prin necesități de ordin militar. Roma era departe, comandamentul suprem trebuia să fie mai aproape de frontiere, ca să le controleze mai bine. Și de aceea l-a și divizat: Dioclețian, având titlul de August, cu cea mai mare parte din armată, se ocupa de Răsărit, cum făcuse și Valerian; pentru supravegherea hotarului dinspre Apus, l-a desemnat, tot cu titlul de August, pe Maximilian, un general viteaz care s-a instalat la Milano. Fiecare din acești doi Augusti și-a ales câte un Cezar propriu. Dioclețian, în persoana lui Galeriu, care și-a instalat capitala la Mitrovița, în actuala Iugoslavia; iar Maximilian, în persoana lui Constanțiu Clor, poreclit astfel din cauza palorii obrazului, care și-a ales capitala la Treviri, în Germania. A luat astfel ființă așa-zisa *Tetrarchie*, la care Roma nu participa defel, nici măcar pe planul doi. Ea era acum doar cel mai mare oraș al Imperiului care devenea tot mai puțin roman. Au rămas teatrele, circurile, palatele domnilor, bârfa, saloanele cu intelectuali și pretențiile. Dar mintea și inima plecaseră în altă parte.

Cei doi Augusti s-au angajat în mod solemn să abdice după douăzeci de ani, fiecare în favoarea Cezarului său, cărora, pentru început, le-au dat în căsătorie pe propriile lor fiice. Însă, în același timp, Dioclețian a dus la bun sfârșit și reforma absolutistă a statului, începută de Aurelian, lucru care contrazice din plin diviziunea puterii. Experimentul său a fost unul de natură socialistă, cu o relativă planificare a economiei, cu naționalizarea industriei și cu creșterea birocrăției. Moneda a fost fixată la un singur procent în aur, rămas neschimbat timp de peste o mie de ani. Țăranii deveneau legați de pământ, constituind așa-zisa categorie de „servi ai gliei”. Muncitorii și meșteșugarii au fost „înghețați” în corporații ereditare, pe care nici unul nu avea voie să le părăsească. Au fost instituite „colectările”. Sistemul acesta nu putea funcționa fără un control sever al prețurilor. El a fost aplicat pe baza unui faimos edict în anul 301 după Hristos, care și în ziua de azi reprezintă un strălucit model de economie controlată. Totul fusese prevăzut și reglementat, în afară de tendința firească a omului către evaziune și ingeniozitatea sa în a o realiza. Pentru a le combate, Dioclețian a trebuit să mărească, dincolo de orice limită, aparatul său fiscal (*Tributaria*). „În imperiul ăsta al nostru”, bombănea liber-schimbistul Lactantius, „din doi cetățeni, unul e precis funcționar.” Spionii, inspectorii și controlorii mișunau. Și, totuși, mărfurile erau mereu sustrate de la colectare și vândute la bursa neagră, iar dezertările din corporațiile de artiști și de meșteșugari erau la ordinea zilei. Plouau arestările și condamnările pentru astfel de abuzuri, și averi de miliarde au fost nimicite prin amenzi impuse de fisc. Atunci, pentru prima oară în istoria Romei, s-au văzut cetățeni romani trecând fraudulos granițele Imperiului, „cortina de fier” a timpului, ca să caute refugiu printre „barbari”. Până atunci, refugiul era căutat de „barbari” pe pământul Imperiului, tânjind după cetățenia sa, ca după bunul cel mai de preț. Acum se făcea invers. Și era simptomul clar al sfârșitului.

Cu toate acestea, experimentul lui Dioclețian era singurul care mai putea fi încercat. El ținea spre un refugiu al lumii romane într-o colivie de oțel, cu scopul de a-i împiedica descompunerea. Deși ineficace, remediul era impus de împrejurări și, chiar în ciuda multiplelor sale inconveniente, la ceva a folosit totuși. Constanțiu și Galeriu, responsabili cu războiul, au împins armatele romane până în Britania și Persia. Iar în interior a domnit ordinea. Era o ordine de cimitir, unde totul devenise sterp și uscat. Fiecare clasă

se transforma într-o castă ereditară, obligată în primul rând să-și elibereze o etichetă de tip oriental. Pentru prima oară, împăratul a avut o adevărată curte, cu un ceremonial bine pus la punct. Dioclețian s-a proclamat o reîncarnare a lui Jupiter (pe când Maximilian, mai modest, s-a mulțumit să fie doar Hercule), a inaugurat o uniformă de mătase și aur, la fel ca Heliogabal, și-a luat titlul de *Dominus* și, pe scurt, s-a comportat exact ca un împărat bizantin, mai înainte de a-și transfera acolo definitiv capitala. Dar nu a abuzat de această putere absolută, de care probabil că râdea în sinea lui, pentru că era un om de spirit, echilibrat și cu bun simț. A fost un administrator atent și un judecător imparțial. Iar la sfârșitul celor douăzeci de ani de domnie și-a ținut angajamentul luat în ziua urcării pe tron.

În anul 305 după Hristos, cu un ceremonial solemn, care a avut loc simultan la Nicomedia și la Milano, cei doi Augusti au abdicat fiecare în favoarea Cezarului și ginerelui său. Dioclețian, în vârstă de abia cincizeci și cinci de ani, s-a retras în prea frumosul său palat construit la Spalato, și nu l-a mai părăsit niciodată. Când, la câțiva ani după aceea, Maximilian l-a rugat să intervină ca să pună capăt luptelor pentru succesiune, izbucnite între noii tetrarhi, i-a răspuns că o asemenea propunere nu putea veni decât din partea cuiva care nu văzuse niciodată ce frumos creșteau verzele în grădina sa. Și nu s-a urnit.

A trăit până la șaiszeci și trei de ani; și nimeni n-a știut niciodată ce părere a avut el despre anarhia izbucnită în urma sa. Făcuse însă tot ce putea face un om: a întârziat-o cu douăzeci de ani.

XLVI CONSTANTIN

Flavius Valerius Constantin era fiul bastard al Cezarului lui Maximilian, Constanțiu Clor, devenit acum noul August de la Milano. Copilul fusese făcut cu Elena, o cameristă orientală, concubina lui. Dioclețian, când l-a numit pe Constanțiu Cezar, la Treviri, i-a cerut să rupă legătura cu o femeie nepotrivită pentru el, și s-o ia în căsătorie pe Teodora, fata lui Maximilian. Astfel că băiatul nu avusese parte de cine știe ce educație de la maică-sa vitregă, dar și-o făcuse singur în armată, unde se înrolase de foarte tânăr. Celălalt August, Galeriu, cel din Nicomedia, l-a chemat la el pe tânărul și strălucitul militar: socotea să-l păstreze ca ostateg, în caz de neînțelegere cu tatăl său, colegul din Milano, care în realitate trebuia să-i fie subordonat și căruia îi impusese ca Cezar pe Sever. Pentru sine și-l luase pe Maximin Dața.

Însă Constantin nu se simțea liniștit în cartierul general al lui Galeriu; și poate că avea motive. De aceea, într-o bună zi a fugit; traversând toată Europa, a ajuns la tatăl său în Britania, l-a ajutat efectiv să câștige câteva bătălii și a mai apucat să-i închidă ochii, la York, după câteva luni. Soldații, care îl îndrăgisera pentru calitățile sale reale de comandant, l-au aclamat August. Însă Constantin a preferat titlul mai modest de Cezar, „pentru că”, zicea el, „asta îmi permite să am comanda legiunilor, fără de care viața mea ar fi în pericol”. Și Galeriu, Augustul în exercițiu, deși cam fără voie, a fost de acord.

Dar, în vremea asta, la Milano, titlul de August se disputa între doi pretendenți. Păstrând ordinea, el ar fi trebuit să-i revină lui Sever, Cezarul în funcție. Însă fiul lui Maximilian, Maxențiu, susținut de pretorienii, și-a pus și el candidatura. Temându-se că

n-o să reușească singur, l-a chemat în ajutor pe taică-său, care și-a reluat funcția de la care abdicase o dată cu Dioclețian; și amândoi au pornit-o contra lui Sever, care a fost ucis de soldați. De la Nicomedia, Galeriu a încercat să rezolve conflictul, numind ca August, după capul lui, pe Licinius. Atunci, și Constantin s-a proclamat August. Ca să fie haosul complet, Maximin Dața, Cezarul lui Galeriu, a făcut și el același lucru. Și, astfel, Dioclețian, tot stropindu-și verzele la Spalato, a aflat că Tetrarhia lui devenise o Hexarhie, plină de Auguști în război declarat unii cu alții.

Să fim corecți, n-are rost să-l zăpăcim de cap pe bietul cititor și așa greu încercat, ca și noi, cu o astfel de încâlceală, obligându-l să-i urmărească desfășurarea. Să venim la concluzii, care au constituit de altfel în același timp și sfârșitul epocii păgânismului, și începutul epocii creștine. La 27 octombrie al anului 312 după Hristos, cei doi mari pretendenți la tron, Constantin și Maxențiu, se aflau față în față cu armatele lor, la vreo douăzeci de kilometri nord de Roma. Primul, în urma unor manevre inteligente, a căzut în spatele celui de al doilea, pe Tibru. Aici, Constantin a privit la cer și, i-a povestit el mai târziu istoricului Eusebiu, a văzut apărând o cruce în flăcări, care avea scris pe ea aceste cuvinte: *In hoc signo vinces*, „cu acest semn vei învinge“.

Chiar în noaptea aceea, pe când dormea, un glas i-a răsunat în urechi, sfătuindu-l să aplice semnul crucii lui Hristos pe toate scuturile legionarilor. În zori, a dat ordine în consecință iar, în locul drapelului roman, a arborat un steag cu o cruce, având pe ea inițialele lui Iisus. Deasupra armatei inamice flutura un steag cu simbolul Soarelui, acela impus de Aurelian ca noul zeu păgân. Era pentru prima oară în istoria Romei că avea loc un război religios. Dar victoria a obținut-o crucea. Iar Tibrul, ducând cu el cadavrele lui Maxențiu și ale ostașilor săi, de care era plin, părea că mătură definitiv rămășițele lumii vechi.

Dar încă nu se sfârșise, pentru că mai rămăneau Licinius și Maximinus. Cu cel dintâi, Constantin s-a întâlnit la Milano în anul 313 după Hristos, iar rezultatul întrevederii lor a fost împărțirea Imperiului între cei doi Auguști și redactarea faimosului edict care proclama că statul tolerează toate religiile și restituie creștinilor bunurile confiscate în timpul ultimelor persecuții. Maximin a murit, Licinius s-a căsătorit cu sora lui Constantin; și se părea că, pentru moment, avea să se pună bazele unei pașnice Diarhii.

Însă, după un an, s-a ajuns din nou la cuțite. Constantin a învins în Panonia o armată a lui Licinius, care atunci s-a răzbunat pe creștinii din Orient, începând să-i persecute. Constantin nu se convertise încă oficial. Dar creștinii vedeau în el pe apărătorul lor și constituiau acum, dacă nu totalitatea, o majoritate zdrobitoare a armatei sale de o sută treizeci de mii de oameni. Sub comanda sa directă, ei s-au îndreptat împotriva celor o sută șaiszeci de mii de apărători ai păgânismului, comandați de Licinius. Mai întâi la Adrianopol, apoi la Scutari, victoria a fost obținută de cei dintâi. Licinius s-a predat, salvându-și astfel viața care totuși i-a fost luată un an după aceea. Sub semnul lui Hristos, s-a refăcut un imperiu care nu avea roman decât numele.

Ce se întâmplase?

I-am lăsat la Roma pe creștini, la începutul organizării lor: mai întâi doar câteva sute, apoi câteva mii, aproape toți evrei, adunați în micile lor *ecclesiae*, cu puține legături între ei, cu o doctrină încă necristalizată, și mai mult în mijlocul indiferenței decât al ostilității gentililor. Aceste puține celule risipite erau legate între ele doar prin credința că Iisus era fiul lui Dumnezeu, că revenirea Sa pe pământ, pentru întemeierea Împărăției Cerurilor, era iminentă, și că cei ce credeau în El aveau să fie recompensați cu Paradisul. Însă deja începuseră să se nască mari neînțelegeri asupra datei revenirii Sale. Au fost unii care au crezut că ea era anunțată de calamitățile ce se abăteau asupra Imperiului; Tertulian spunea că ea era de așteptat după ce avea să cadă Roma, lucru atât de inevitabil, în aparență, că un episcop din Siria a plecat pur și simplu cu credincioșii săi în deșert, sigur că îl va întâlni acolo pe Domnul; Barnaba a anunțat că vor mai trece încă o mie de ani. Doar mult mai târziu a triumfat teza lui Pavel, care transfera definitiv Împărăția lui Dumnezeu într-o lume nepământeană. Dar, până atunci, așteptarea întoarcerii Sale sigure a contribuit, cu promisiunile imediate pe care le implica, la răspândirea credinței.

Mai erau însă și unele puncte ale doctrinei care amenințau să provoace adevărate erezii. Celsus, cel mai violent dintre polemisti anticreștini, scrisese că noua religie fusese împărțită în secte și că fiecare creștin reprezenta un curent adaptat după gustul său. Irineu enumera vreo douăzeci de secte. Era deci necesară o autoritate centrală care să distingă, fără drept de tăgadă, ceea ce era adevărat de ceea ce era fals.

Prima hotărâre de luat, dezbătută timp de două secole, a fost aceea a sediului. Noua religie se născuse la Ierusalim; dar Roma avea de partea sa cuvintele lui Iisus: „Tu ești Petre, și pe această piatră eu am să-mi zidesc Biserica“. Și Petre venise la Roma. Mai mult decât argumentele, avea greutate faptul că lumea era dominată de Roma, și nu de Ierusalim. Tertulian asigura că, la moartea sa, Petre încredințase lui Linus destinele Bisericii. Dar cel dintâi urmaș sigur este un al treilea, Clement, de la care ne-a rămas o scrisoare cu caracter autoritar adresată celorlalți episcopi.

Ei au început să se reunească tot mai des în Sinoduri, devenind curând primii arbitri ai acestei religii creștine, care a căpătat denumirea de catolică, adică universală. Termenul de Papă a fost dat exclusiv Marelui Pontif abia după patru secole, în care timpul fusese acordat tuturor episcopilor, pentru a marca egalitatea între ei.

Cu această primă și rudimentară organizare, Biserica a purtat un război pe două fronturi: cel extern, al statului, și cel intern, al ereziilor. Și nu știm care din cele două a fost mai periculos. Știm doar că, spre sfârșitul veacului al doilea, Biserica începuse să-i neliniștească pe romani, în așa măsură încât unul dintre ei, dintre cei mai cultivați, Celsus, și-a închinat întreaga viață ca să-i studieze modul de funcționare, și a scris despre ea o carte foarte bine și cu grijă documentată, deși părtinitoare și dușmănoasă în concluzii. Acestea stabileau că un creștin nu putea fi și un bun cetățean. Și, într-un fel, avea dreptate, atâta timp cât statul rămăsese păgân. Adevărul e însă că păgânismul nu mai avea apărători; și chiar și cei care refuzau să îmbrățișeze noua credință nu mai găseau argumente ca s-o apere pe cea veche. Pe urmele trasate de Marc Aureliu și de Epictet, Plotinus a fost calificat drept filozof păgân numai pentru că nu se convertise. Dar toată morala sa era deja creștină, ca de altfel și cea a lui Epictet și Marc Aureliu.

Chiar când o negau, toate mințile mari ale vremii începeau să se agite în jurul doctrinei lui Iisus și a Apostolilor. Tertulian care, deși din Cartagina, avea simțul riguros și juridic al romanilor și era, mai ales, un mare avocat, când s-a convertit a extras din Evanghelie niște reguli de viață practică și le-a dat puterea unui adevărat decret-lege. Acest orator viguros, care vorbea ca Cicero și scria ca Tacit, fire bătrânoasă și sarcastică, a fost de mare ajutor Bisericii care, după atâta teologie și metafizică greacă, avea nevoie de organizatori și de legiuitori. Tertulian, din prea mult zel, a sfârșit prin a ajunge eretic,

deoarece, îmbătrânind, a devenit mai aspru și i-a criticat pe creștinii ortodocși că sunt prea călduți, prea indulgenți și prea slabi; a îmbrățișat atunci ideile lui Montanus, un fel de Luther al timpului, care predica revenirea la o credință mai austeră.

Un alt formidabil propagandist a fost Origene, autor a peste șase mii de cărți și lucrări mai mici. Avea șaptesprezece ani când tatăl său fusese condamnat la moarte pentru că era creștin. Copilul a cerut să fie martirizat împreună cu tatăl său, dar mama, ca să-l împiedice, i-a ascuns hainele. „Te rog să nu-ți renegi credința din dragoste pentru noi“, îi scria băiatul celui condamnat. Și-a impus o ucenicie de ascet. Postea, dormea gol pe podea și, până la urmă, s-a și castrat. În realitate, Origene era un tip de stoic perfect și și-a creat despre creștinism o versiune proprie, care era cât pe-acți să fie acceptată, nu însă de toată lumea. Episcopul din Alexandria, Demetrius, a considerat-o incompatibilă cu haina preotească îmbrăcată între timp de Origene, și i-a revocat hirotonisirea. Răspopitul a continuat cu un zel de admirat, a respins tezele lui Celsus, într-o lucrare rămasă celebră; a fost închis, torturat, dar nu și-a renegat credința și a murit sărac și nepătat, așa cum trăise. Însă, după două sute de ani, teoriile sale au fost condamnate de o Biserică ce avea acum autoritatea s-o facă.

Papa, care a contribuit cel mai mult la consolidarea organizației în acei primi ani grei de început, a fost Calist, pe care mulți îl considerau un aventurier. Se spunea că, mai înainte de a se converti, fusese sclav, făcuse avere într-un fel cam echivoc, devenise bancher, își escrocise depunătorii și fusese condamnat la muncă silnică; dar, printr-un șiretlic, reușise să fugă. Faptul că, de îndată ce a ajuns Papă, a proclamat validitatea penitenței care anula orice păcat, chiar și unul mortal, ne face să bănuim că ceva din aceste zvonuri o fi fost adevărat. Dar, oricum, a fost un mare Papă, care a desființat schisma primejdioasă a lui Hippolit și a făcut să se afirme definitiv autoritatea puterii centrale. Decius, un înverșunat dușman al creștinilor, spunea că ar fi preferat să aibă la Roma ca rival un împărat mai curând decât un Papă cum era Calist. Sub el, Papalitatea a devenit, în multe privințe, cu adevărat romană. De la sacerdoții păgâni ai Urbei ea a împrumutat îmbrăcămintea bisericească, folosirea tămâiei, a lumânărilor aprinse în fața altarului, ca și arhitectura bazilicii. Dar împrumuturile nu s-au limitat numai la lucruri cu caracter formal.

Ziditorii Bisericii și-au însușit, mai ales, structura administrativă a Imperiului, pe care au copiat-o, numind pe lângă orice guvernator de provincie, cu aceleași puteri, un arhiepiscop, și, pe lângă fiecare prefect, un episcop. Pe măsură ce puterea politică slăbea și statul pornea în derivă, funcțiile mari le moșteneau reprezentanții Bisericii. Când a venit la putere Constantin, deja multe slujbe de prefecti, în mare măsură ajunși niște incapabili, au fost preluate de episcopi. Era clar că Biserica devenea moștenitoarea firească a Imperiului care se prăbușea. Evreii îi împrumutaseră etica; grecii, filozofia; Roma îi împrumuta limba, spiritul practic și organizator, liturghia și ierarhia.

XLVII

TRIUMFUL CREȘTINILOR

În imaginația oamenilor, supraîncălzită de romane slabe și de filme proaste, persecutarea creștinilor se leagă mai ales de numele lui Nero. Dar este o greșeală. Nero a condamnat și a ucis un număr oarecare de creștini pentru incendierea Romei, cu scopul de a abate bănuielele mulțimii de la persoana sa. A fost o manevră de diversion, ce nu avea la bază nici un resentiment al poporului sau al statului față de această comunitate religioasă, de altfel una din cele mai pașnice care, ca și toate celelalte, se bucura la Roma de o largă toleranță. Urbea îi adăpostea fără condiții pe toți zeii, ai tuturor străinilor ce se duceau să trăiască acolo; și, din acest punct de vedere, Roma era într-adevăr *caput mundi*. Existau peste treizeci de mii de zei care trăiau laolaltă. Și, chiar atunci când unul străin solicita cetățenia, acordarea ei nu era supusă nici unei condiții de ordin religios.

Primele neînțelegeri au luat naștere atunci când s-a impus oamenilor să-l recunoască drept zeu pe împărat și să-l adore. Pentru păgâni, era ușor: în Olimpul lor, zeii erau destui, așa că unul în plus, pe nume Caracalla sau Commodus, nu mai avea ce să strice. Dar evreii și creștinii, între care poliția nu reușea să facă distincție, îl adorau doar pe unul, pe Acela, și nu erau deloc dispuși să-L negocieze. Până la urmă, chiar înainte de Nero, a fost promulgată o lege care îi scutea pe creștini să mai abjure. Însă Nero și urmașii săi au făcut întotdeauna prea puțin caz de ea, și astfel a luat naștere prima neînțelegere ce scotea la lumină și alte nepotriviri, mai adânci. Nu întâmplător, Celsus, care le-a analizat cu multă seriozitate, a spus că refuzul de a-l adora pe împărat era de fapt un refuz de a te supune legilor statului, pentru care religia nu constituia la Roma decât un

instrument. El a descoperit că acești creștini îl puneau pe Hristos mai presus de împărat, și că moralitatea lor nu coincidea deloc cu cea romană, care făcea din zei primii slujitori ai statului. Tertulian, răspunzându-i că tocmai în aceasta consta superioritatea creștinilor, a recunoscut temeinicia acuzației, dar a mers și mai departe, proclamând că datoria oricărui creștin era de a nu se supune legilor, dacă le găsea nedrepte.

Atâta timp cât această diatribă a rămas un monopol al filozofilor, ea nu a provocat dispute. Dar când numărul creștinilor a crescut și conduita lor a prins a se face simțită în mijlocul populației, aceasta a început să intre la bănuială, lucru pe care abili propagandiști l-au exploatat cum trebuie; așa cum s-a făcut mai târziu și contra evreilor. Se spunea despre creștini că făceau vrăji și magie, că beau sânge roman, că adorau un măgar, că deochiau. Era un fel de „moarte ciurmaților”, care lua proporții și crea o atmosferă de pogrom și de „vânătoare de vrăjitoare”.

După Nero, ostilitatea împotriva lor a crescut ca un val uriaș, iar legea care proclama delict capital profesarea noii credințe n-a fost o toană a unui împărat, ci rezultatul urii crescânde în sânul populației. Mai mult chiar, au fost destui împărați care au încercat să treacă peste o astfel de lege, sau s-o aplice cu indulgență. Traian îi scria lui Pliniu, elogiindu-i toleranța: „Aprob metodele tale. Acuzatul care nu recunoaște că e creștin și o dovedește printr-o atitudine de respect față de zeii noștri, trebuie neapărat iertat”. Adrian, ca sceptic ce era, mergea și mai departe: acorda iertarea chiar numai în baza unui simplu gest de căință formal. Dar era greu să te opui valului de ură a populației, care se dezlănțuia tot mai des în cazul unor calamități atribuite de regulă indignării zeilor față de toleranța arătată necredincioșilor creștini. La Roma, religia păgână murise, dar superstiția mai trăia încă; și nu exista cutremur, ciumă, sau foamete, care să nu fie aruncate în spinarea acestor amărăți. Nici chiar marele om de treabă Marc Aureliu, în vremea căruia s-au întâmplat atâtea nenorociri, n-a putut să reziste acestor izbucniri și a trebuit să li se supună. Attalus, Potinus, Policarp au fost printre cei mai cunoscuți martiri ai vremii.

Cu Septimius Sever, persecuțiile au început să devină sistematice; el a decretat că botezul este un delict. Dar acum creștinii erau destul de puternici ca să reacționeze; și au făcut-o printr-o muncă propagandistică, în urma căreia Roma căpătase calificativul de „Noul

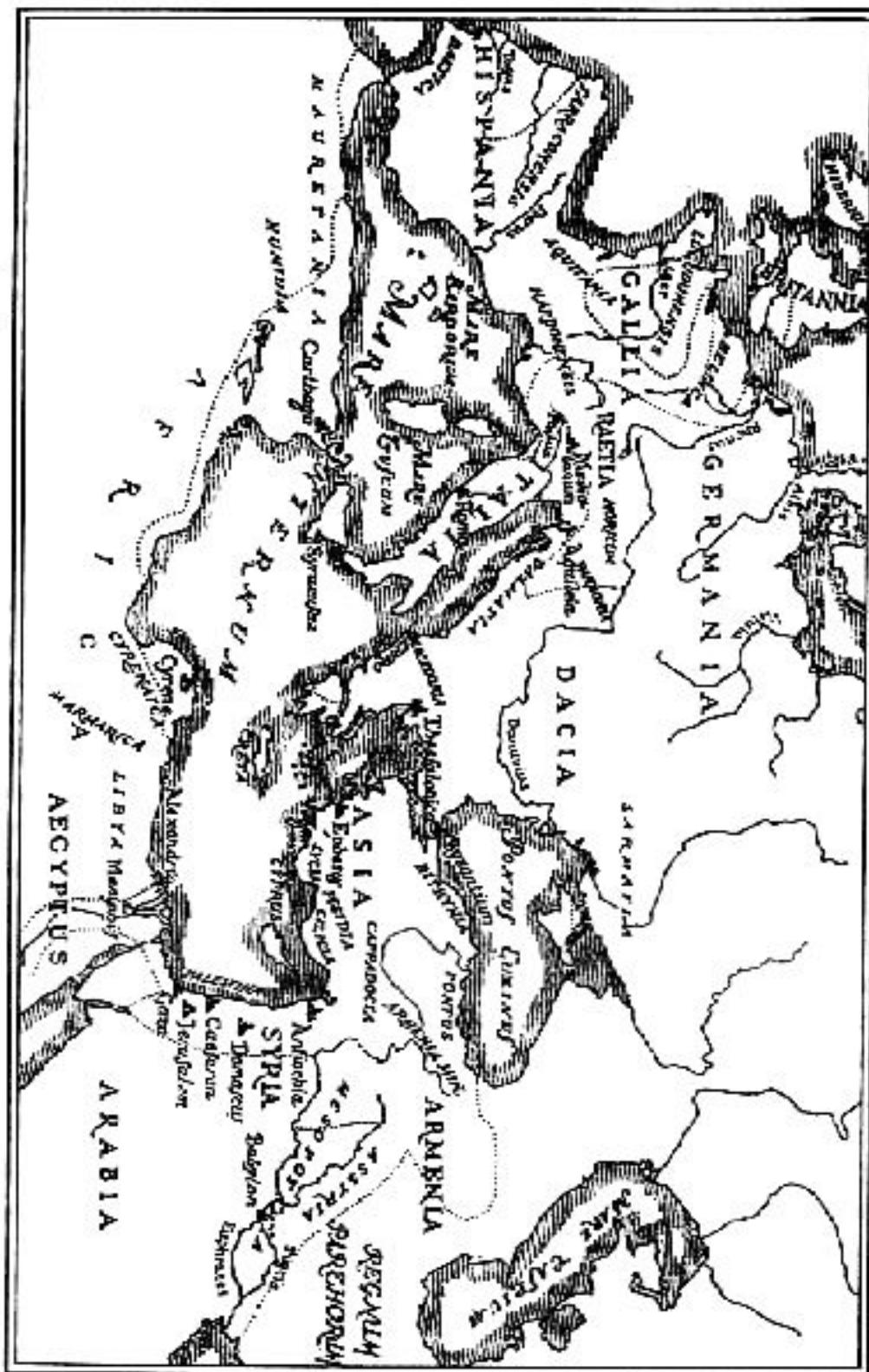
Babilon”; propuneau distrugerea Urbei și susțineau incompatibilitatea serviciului militar cu noua credință. Era manifestarea pe față a defetismului ce trezea mânia unor „patrioți” care, pentru patria amenințată de dușmanul din afară, nu se mai băteau, dar cu cel intern și neînarmat erau intransigenți. Decius a văzut în acest asalt repetat de indignare un liant al unității naționale și l-a exploatat susținându-l. A organizat o mare ceremonie de slăvire a zeilor, anunțând că se vor nota numele celor care nu participă. De teamă, au existat multe apostazii, dar au fost și multe acte de eroism, plătite cu tortura. Tertulian spusese: „Nu-i plângeți pe martiri. Ei sunt sămânța noastră.” Teribil și crud adevăr. Șase ani mai târziu, sub Valerian, însuși Papa Sixtus II a fost executat.

Bătălia cea mai grea a fost aceea dezlănțuită de Dioclețian. E curios cum un împărat atât de mare nu i-a văzut inutilitatea, ba nici efectul contrar. Se pare însă că totul a pornit de la o clipă de furie. Într-o zi, pe când oficia slujba ca Pontifex Maximus, creștinii din jurul său și-au făcut semnul crucii. Iritat, Dioclețian a ordonat ca toți supușii, civili și militari, să repete sacrificiul; iar acei care refuzau să fie biciuiți. Refuzurile au fost numeroase. Și atunci, împăratul a dat ordin ca toate bisericile creștine să fie rase la pământ, toate bunurile lor confiscate, cărțile sfinte arse, iar adepții uciși.

Aceste porunci mai erau încă în curs de executare în momentul când el se retrăgea la Spalato, unde a avut destul timp să mediteze asupra rezultatelor unei astfel de persecuții care, pentru creștinism, a constituit o strălucită încercare, destinată să-l încoroneze, ca să spunem așa, drept învingător. *Faptele martirilor*, unde sunt povestite, poate cam exagerat, supliciile și moartea creștinilor ce nu și-au renegat credința, au constituit un formidabil motiv de propagandă. Ele au răspândit convingerea că Domnul îi făcea insensibili la chinuri pe toți cei care le înfruntau în numele Lui, și le deschidea Împărăția Cerurilor.

Nu știm dacă și Constantin era convins de asta atunci când a aplicat crucea lui Hristos pe steagul său. Mama sa era creștină. Dar ea contribuise puțin la formarea acestui băiat care se educase singur în tabără printre soldați, înconjurat de filozofi și retori păgâni.

Chiar și după convertire, a continuat să-și binecuvânteze armata și să țină slujbele după ritualul păgân; la biserică mergea rar, iar unui prieten care l-a întrebat despre secretul succeselor sale i-a răspuns: „Fortuna face din om un împărat”. Fortuna, nu Dum-

nezeu. În relațiile cu preoții, cam avea o atitudine de patron; și doar în problemele teologice îi lăsa în pace, nu pentru că le recunoștea autoritatea în domeniu, ci pentru că erau chestiuni care îl lăsau rece. După mărturiile creștinilor contemporani cu el, cum a fost Eusebiu, care avea cele mai întemeiate motive să-i fie recunoscător, Constantin trecea aproape drept un sfânt. Dar noi credem că a fost, mai ales, un om politic echilibrat, rece, cu vederi largi și cu mult bun simț care, constatând singur falimentul persecuțiilor, a preferat să termine cu ele.

E foarte probabil, totuși, ca acest calcul, ocazionat de o conjunctură, să fi fost însoțit și de altele mai complicate. El trebuie să fi rămas foarte impresionat de moralitatea creștinilor, de viața lor decentă; pe scurt, de revoluția puritană pe care o operau ei în obiceiurile unui Imperiu care nu mai poseda nici unul. Acești oameni erau înzestrați cu însușiri extraordinare de răbdare și disciplină. Și acum, dacă voiai să găsești un bun scriitor, un avocat priceput, un slujbaş cinstit și competent, printre ei trebuia să-i cauți. Se poate spune că nu exista oraș în care episcopul să nu fie mai bun decât prefectul. Și atunci, nu se puteau oare înlocui vechii birocrați corupți cu acești prelați fără reproș, făcându-se din ei instrumentele unui nou Imperiu?

Revoluțiile înving nu prin forța ideilor, ci atunci când reușesc să formeze o clasă conducătoare mai bună decât precedentă. Iar creștinismul tocmai asta reușise.

Constantin a început prin a recunoaște episcopilor competența de judecători în circumscripțiile sau diocesele lor. Apoi a scutit bunurile Bisericii de impozit, a recunoscut ca „persoane juridice” asociațiile de credincioși, i-a dat fiului său ca tutore un preot, după ce îl botezase, și a anulat edictul de la Milano care garanta toleranța pentru toate religiile, ca să recunoască primatul celei catolice, devenită din acel moment religie de stat, și făcând să devină obligatorii, pentru toți cetățenii, preceptele Sinodului.

Acționând mai curând ca un papă decât ca un rege, a convocat primul *Conciliu Ecumenic*, adică universal, al Bisericii, pentru rezolvarea contradicțiilor interne care o măcinau. El personal a procurat, cu fonduri din partea statului, banii necesari pentru trei sute optsprezece episcopi și mulți alți prelați mai mici, ca să ajungă la Nicea, lângă Nicomedia. Erau probleme importante de pus la punct. Câțiva extremiști ai ascetismului se separaseră de un sacer-

dojiu care, în ochii lor, se arăta prea dispus la compromisuri și prea legat de bunurile pământești, inițiind o mișcare monastică.

Cam în același timp, episcopul Cartaginei, Donatus, a lansat o propunere care a făcut repede prozeiți, și anume „epurarea” acelor sacerdoți care, de teamă, abjuraseră în timpul persecuțiilor, cât și a acelor botezați de ei. Propunerea fusese respinsă, dar provocase o schismă ce avea să dureze secole. Însă primejdia cea mai mare era aceea reprezentată de Arie, un predicator din Alexandria, care ataca însăși temelia doctrinei, refuzând con-substanțialitatea lui Hristos cu Dumnezeu. Episcopul îl excomunicase, dar Arie continua să predice și să capete aderenți. Constantin trimisese să-i cheme pe cei doi adversari și încercase să medieze între ei, invitându-i să cadă la un compromis. Încercarea dăduse greș, iar conflictul luase amploare și se adâncise. Acesta a fost, mai ales, și motivul pentru care devenise necesară ținerea Conciliului.

Papa Silvestru I, bătrân și bolnav, n-a putut lua parte. Atanasie a fost acela care a susținut acuzațiile contra lui Arie; iar acesta s-a apărat corect și cu curaj. Era un om sincer, sărac și trist, care greșea, de bună credință fiind. Din cei trei sute optsprezece episcopi, numai doi l-au susținut până la sfârșit și au fost excomunicați împreună cu el.

Constantin a asistat la toate dezbaterile, dar n-a intervenit decât rareori, ca să-i invite pe adversari la calm și ponderație, atunci când discuțiile se încingeau. La formularea verdictului, care întărea ideea divinității lui Hristos și-l condamna pe Arie, el l-a preschimbat într-un edict care izgonea pe eretic și pe cei doi susținători ai săi, condamna la rug cărțile sale, și prevedea pedeapsa capitală pentru cei care le-ar fi ascuns.

Constantin a încheiat lucrările Sinodului cu un mare banchet în cinstea participanților, apoi s-a apucat să-și organizeze noua capitală pe care, cu o ceremonie solemnă, a închinat-o Fecioarei Maria. A numit-o Noua Romă, dar urmașii au botezat-o cu numele său: Constantinopolis.

Noi nu știm dacă el își dădea seama că, o dată cu această schimbare de capitală, nu făcea altceva decât să decreteze sfârșitul Imperiului Roman și începutul altuia. Da, acesta urma să se numească tot „roman”, dar pentru el Italia avea să devină doar o provincie cu Roma drept capitală.

Constantin a fost un personaj straniu și complex. Făcea mare caz de fervoare creștină, dar în relațiile sale cu familia nu s-a dovedit un păstrător riguros al preceptelor lui Iisus. A trimis-o pe mamă-sa Elena la Ierusalim, ca să dăruie un templu al Afroditei, pe care guvernatorii romani necredincioși îl ridicaseră pe mormântul Mântuitorului, unde, după Eusebiu, se găsisse crucea pe care El fusese răstignit. Dar curând după aceea și-a executat soția, fiul și un nepot.

Se căsătorise de două ori; mai întâi cu Minervina, care i-l născuse pe Crispus, un ofițer viteaz, acoperit de glorie în campaniile sale contra lui Licinius; apoi cu Fausta, fiica lui Maximilian, care îi dăruise trei băieți și trei fete. Se pare că Fausta, ca să-l îndepărteze de la succesiune pe Crispus, l-a acuzat în fața împăratului că a vrut s-o seducă; iar apoi Elena, care avea pentru Crispus o slăbiciune, i-ar fi spus lui Constantin că Fausta l-a sedus pe fiul ei vitreg. Ca să nu greșescă, împăratul i-a omorât pe amândoi. Cât despre nepotul Licinianus, fiu al unei surori, Constanta, avut cu Licinius, se spune că l-a executat pentru că a încercat să comploteze.

Toate astea nu apar deloc în *Viața lui Constantin*, scrisă de Eusebiu, ca un fel de panegiric destinat, evident, celui ce făcuse, dintr-o sectă persecutată, Biserica Imperiului. Constantin nu era un sfânt, așa cum spune biograful său. A fost un mare general, un administrator priceput, un om de stat cu vederi înaintate care, și el, a comis totuși câteva greșeli.

În ziua de Paști a anului 337 după Hristos, al treizecilea de la urcarea sa pe tron, a înțeles că i se apropie sfârșitul. A chemat un preot, a cerut să fie împărtășit, s-a dezbrăcat de haina de purpură pentru a o îmbrăca pe cea albă a celor ce primeau botezul, și și-a așteptat liniștit moartea.

În fața tribunalului oamenilor, serviciile pe care el le-a făcut cauzei civilizației creștine sunt cu prisosință suficiente ca să obțină iertarea pentru păcatele cu care s-a pătat. În fața judecății lui Dumnezeu, nu știm.

XLVIII

MOȘTENIREA LUI CONSTANTIN

Constantin a fost singurul dintre urmașii lui August care a rămas pe tron peste treizeci de ani. Dar și-a irosit toată opera de reconstrucție printr-un testament absurd care împărțea Imperiul în trei felii, atribuite câte una fiecăruia din cei trei fii ai săi, Constantin, Constanțiu și Constant, precum și celor doi nepoți, Delmatius și Hannibalianus.

Este un lucru care ne uimește; pentru că bătrânul nu putea să nu fi văzut ce se întâmplase cu împărăteasa lui Dioclețian, și ce părueli izbucniseră între Auguști și Cezari. Dar, odată ajuns aici, putea măcar să-și boteze copiii cu niște nume care să-i diferențieze ceva mai bine. Frumoasă treabă, chiar și pentru cine ar fi vrut să le scrie istoria și să descurce itele încălcate ale acestor quasiomonimi. Noi vom încerca să facem ce putem.

Ne-au ușurat însă acest lucru, simplificând rivalitățile, regimentele de garnizoană din capitală care, abia intrat în groapă marele defunct, s-au răsculat și au pornit un masacru de toată frumusețea, în care au pierit doi din cei cinci urmași: Hannibalianus și Delmatius. I-au întovărășit și frații vitregi ai mortului și copiii lor, în afară de doi, Gallus și Iulian, trimiși în surghiun, și despre care o să mai vorbim, precum și un număr neprecis de alți demnitari. Constantinopolul abia se născuse, și își și inaugura repertoriul de crime care aveau să-i marcheze peste veacuri istoria.

Să fi fost oare cu adevărat Constanțiu, cum s-a spus mai târziu, acela care ordonase un astfel de măcel? Exact nu se știe. Dar se știe că, în momentul acela, el se găsea în oraș și n-a făcut nimic ca să-l împiedice, și a profitat cel mai mult de pe urma lui. I-a convocat pe ceilalți doi frați la Smirna și a procedat împreună cu

ei la o nouă împărțire. A păstrat pentru sine tot Orientul cu Constantinopolul și Tracia; lui Constant, care era cel mai mic, i-a dat Italia, Iliria, Africa, Macedonia și Ahaia, obligându-l însă să fie un fel de vasal al lui Constantin II, căruia îi revenise Galia.

Dacă această clauză a fost ideea lui Constanțiu, cu scopul de a provoca rivalitate între ceilalți doi și, astfel, să rămână el arbitru, trebuie să spunem că lovitura i-a reușit din plin. N-au trecut nici trei ani, că cei doi s-au și luat de păr. Dar la prima bătălie, Constantin, care avea un temperament mai focos, s-a aventurat prea mult, a căzut într-o ambuscadă și a fost ucis. Constant n-a mai așteptat ca să-și anexeze toate posesiunile lui. Iar Constanțiu, care poate că spera într-un război mai lung, spre măcinarea forțelor celor doi rivali, a rămas cu buzele umflate și, e adevărat, cu un singur adversar, dar unul mai puternic decât el.

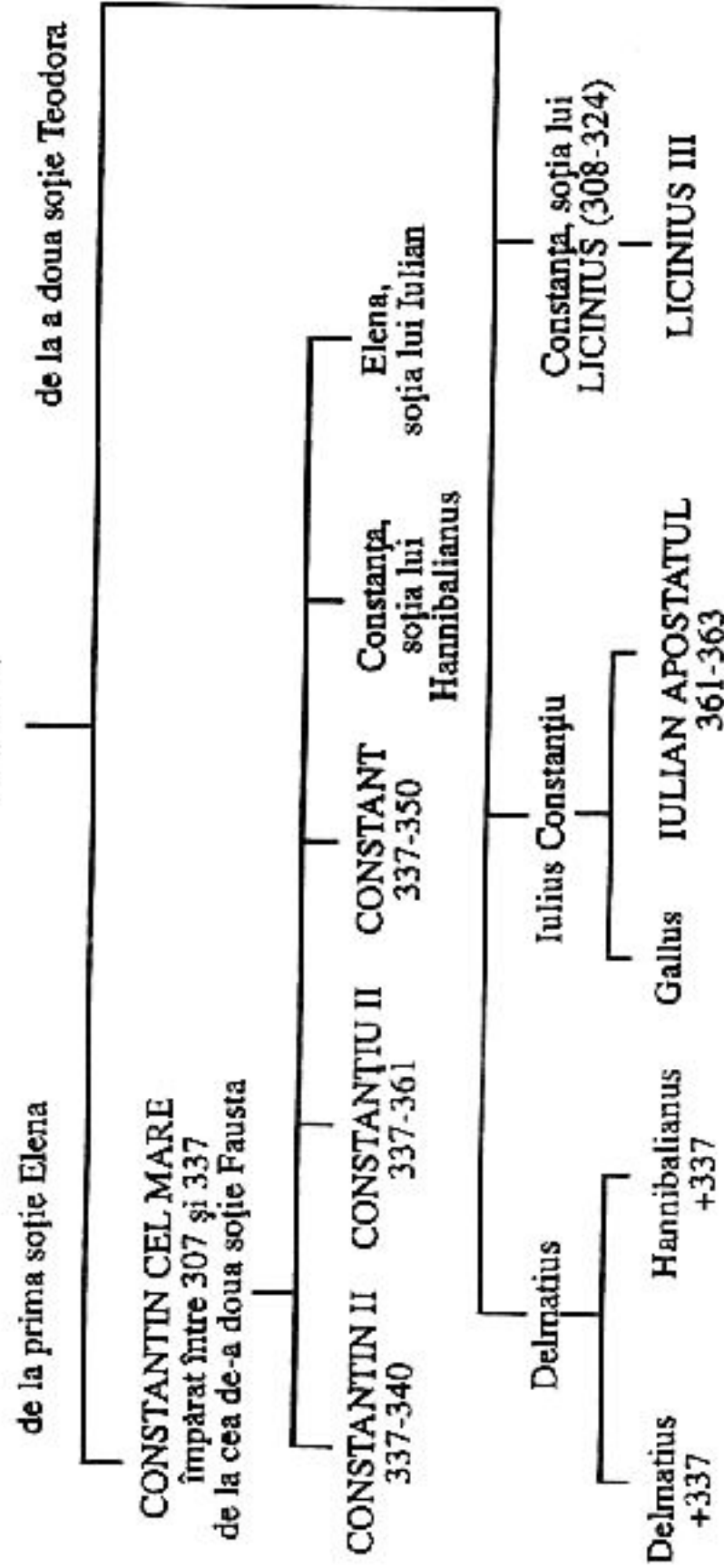
Norocul l-a ajutat însă și de data aceasta, sub forma unui complot împotriva lui Constant care, în Galia, câștiga bătăliile una după alta contra rebelilor, fiindcă era un bun general, însă, ca om de stat, nu făcea doi bani; îi storcea pe supuși cu birurile, îi irita cu încăpățănarea lui și-i scandaliza cu apucăturile. Un comandant de miliții barbare, Magnențiu, l-a ucis și s-a proclamat împărat. Dar, tot așa, îndată s-au proclamat și Vetranion, comandantul trupelor din Iliria, și Nepoțianus, nepotul mortului.

Constanțiu avea acum în mână toate atuurile ca să intervină în Occident sub pretextul restabilirii ordinii. Tocmai atunci încheiase un armistițiu cu regele persan Sapor care, până în acel moment, îi dăduse multă bătaie de cap, ținându-i armata angajată. Acum, a pornit în fruntea ei contra uzurpatorului, acționând și pe cale diplomatică, artă în care se pricepea mai bine. Vetranion s-a lăsat mormit, și-a alăturat trupele celor ale lui Constanțiu în Câmpia Serdică, unde îi venise în întâmpinare, și a îngenunchat în fața acestuia, cerându-și iertare. Iertarea i-a fost acordată, ba încă și niște noi galoane și medalii. Apoi, cele două armate au pornit împreună în marș contra lui Magnențiu. L-au învins în Ungaria, l-au urmărit până în Spania și aici l-au silit să se sinucidă împreună cu fratele său Decențiu. Astfel, Imperiul s-a reunit iarăși sub un singur suveran.

Spre deosebire de predecesorul și tatăl său, acesta nu era un mare general, nu-i plăceau războaiele și căuta să le evite. Dar când era obligat să le facă, le făcea până la capăt și, deși foarte prudent, își risca totuși cu îndrăzneală pielea. Asta,

ARBORELE GENEALOGIC AL LUI CONSTANTIN

CONSTANȚIU CLOR (305-306)

pentru că era foarte conștient de îndatoririle sale și și le respecta fără să țină seama de bani sau sacrificii. Era un om singuratic, bănuitor, melancolic și taciturn, fără efuziuni, fără căldură umană, fără vicii și nici uitări de sine.

În multe privințe, semăna cu Filip II al Spaniei și cu Franz Iosef al Austriei. Ca și ei, era credincios, dar nu-și întovărășea credința cu celelalte două virtuți creștine: speranța și caritatea. Dimpotrivă, era pesimist, incapabil de indulgență, și socotea că, pentru a salva un suflet, deseori era necesar să arzi un trup. Se căsătorise de trei ori, nu din dragoste, ci ca să aibă un moștenitor. Nici una din cele trei neveste nu i l-a dăruit. Acum se trezea fără succesori. Nici măcar frații săi nu avuseseră timp să-i lase unul. Vii, în marele cimitir unde se găsea îngropată numeroasa progenitură a lui Constantin, nu mai rămăseseră decât doi băieți, scăpați din masacrul anului 337, Gallus și Iulian.

Aceștia vegetau de ani de zile într-un orășel din Capadochia, sub tutela unui episcop arian, Eusebiu care, nici el, prea multă iubire de aproapele său nu manifesta, ducând o viață monahală, singuratic și izolat. Mama lor, Basilina, murise în ziua când, chiar sub ochii lor, avusese loc măcelărirea tatălui, a unchilor, a verilor, până și a sclavilor. Gallus avea pe atunci zece ani; Iulian, șase. Și amândoi au aflat mai târziu că răspunzător, direct sau indirect, de acest masacru era el, Constanțiu, care acum, așa deodată, își amintea de dâșii.

Alesul a fost Gallus, cel mai mare, care, dintr-o dată, din captiv ce era, s-a trezit soțul Constantinei, sora împăratului, numit Cezar și instalat la Antiohia cu puteri aproape absolute. Ca să nu-și piardă capul, după acest salt brusc ce ar fi putut ameți pe oricine, nu-l ajuta nici măcar inteligența, pe care natura i-o refuzase din plin. Ceea ce văzuse când era copil, îl făcuse să creadă că regula de comportare între oameni era asasinatul și minciuna; și, ca să se pună pe sine la adăpost, a urmat-o, dând curs oricărei bănuieli și ucigând pe orice suspect. Mai înainte chiar de a-și da seama Constanțiu de greșala făcută cu o astfel de alegere, el deja ucisese nu numai câțiva oameni, ci populații întregi. Împăratul, temându-se că o excomunicare ar fi împins poporul la revoltă, s-a făcut că nu știe nimic și, arătându-se tot timpul prietenos, l-a invitat la Milano, unde se găsea în acel moment. Neliniștit, Gallus a trimis-o înaintea lui pe Constantina, ca să ghicească intențiile lui Con-

stanțiu. Dar Constantina a murit pe drum. Gallus a trebuit să se hotărască să plece personal. În Panonia, însă, i-a ieșit în cale un detașament care l-a arestat și l-a condus la Pola, unde l-au închis în palatul în care Constantin îl ucisese pe primul său născut, Crispus. Constanțiu ținea mult la tradițiile de familie, chiar și în materie de omor. Un proces sumar, facilitat de mărturia bine remunerată a unui eunuc de la curte, s-a încheiat cu o condamnare la moarte; sentință executată imediat.

Constanțiu rămăsese iar fără succesori, și îmbătrânea. În ziua când se hotărâse să se scape de Gallus, îl exilase și pe Iulian, bănuind de complicitate cu fratele său. Însă băiatul acesta rămăsese singurul în vinele căruia mai curgea sângele lui Constantin. După multe ezitări, l-a rechemat și l-a numit Cezar. Alt succesori, decât el, nu avea cine să-i fie.

Această alegere, făcând oarecum cu inima îndoită, s-a dovedit imediat excelentă. Iulian, care trecea drept un pierde-vară, ocupat doar cu literatura și filozofia, de îndată ce s-a văzut om cu răspunderi, și-a intrat imediat în piele. Nu mai văzuse niciodată o cazarmă până în clipa când împăratul i-a încredințat provinciile occidentale, aflate în plină revoltă. Iulian i-a lăsat la început să acționeze pe generali, urmărindu-le însă mișcările. Apoi a luat efectiv comanda trupelor, a înfruntat hoardele francilor și alemanilor, care se infiltraseră peste Rin, le-a nimicit, a înăbușit revolta localnicilor și a restabilit autoritatea imperială asupra Britaniei. Niciodată titlul de Cezar nu fusese acordat unui bărbat mai competent.

Din păcate, tocmai atunci regele perșilor, Sapor, a redeschis ostilitățile; și, ca să parăze amenințarea, Constanțiu i-a cerut lui Iulian să-i trimită o parte din armată. Iulian, care prinsese gustul meseriei de soldat, s-a supus, dar fără plăcere și nu se știe până la ce punct a ascuns oamenilor săi regretul că trebuia să se despartă de ei. Oricum, ei au fost convinși că îi fac pe voie dacă refuză să se supună, ba chiar l-au aclamat August, adică Împărat. Imediat, Iulian s-a grăbit să-i scrie lui Constanțiu că totul s-a petrecut pe neașteptate și contra voinței sale. Dar, când Constanțiu i-a răspuns că îl iartă dacă renunță la titlu și face act de supunere, Iulian, în loc să fie de acord, a pornit contra lui în fruntea armatei. De fapt, el nu spărsese banca, dar refuza să restituie prada ce-i căzuse din senin pe cap.

Războiul n-a mai avut loc, deoarece Constanțiu, plecat personal să-l facă, a murit pe drum. Când i-au deschis testamentul, au constatat că îl desemnase unic moștenitor chiar pe acela împotriva căruia pornise la luptă și pe care, în caz de victorie, probabil că l-ar fi ucis. Ca întotdeauna, el ascultase nu de sentimente, ci de rațiuni de stat. Și, recunoscând în răzvrătitul acela calități de mare om politic, și-l făcuse succesori. Iulian l-a răsplătit, organizându-i niște funeralii solemne, îmbrăcat în doliu și plângând cu lacrimi fierbinți deasupra sicriului. A fost o foarte frumoasă comedie, minunat interpretată de ambele părți.

În legătură cu Iulian, au curs fluvii de cemeală, ca și cum n-ar fi fost de ajuns cele risipite de el însuși. Pentru că era grafoman și avea pasiunea proclamațiilor, a panegiricelor și a eseurilor despre filozofie și politică. Dar cred că importanța acestui împărat, care a domnit doar douăzeci de luni, a fost puțin cam exagerată.

Motivul pentru care s-a făcut atâta zgomot în jurul numelui său a fost faptul că i s-a atribuit intenția de a restaura păgânismul în locul creștinismului. Deja, Constanțiu dedicase o mare parte a timpului său problemelor religioase. El acționase nu numai ca împărat, dar chiar ca Papă, intervenind în dispute interne ale Bisericii, între donatiști, arieni și meletieni. Pentru că era creștin; și încă unul din cei fervenți. Dar considera, cam păgânește, Biserica un instrument al statului și, cu scuza că o apăra, de fapt o controla.

Iulian a avut și el aceleași interese religioase, dar în sens opus, și de aceea și-a câștigat titlul de Apostatul. Nu încape îndoială că, la toată această ostilitate față de noua credință, trebuie să fi contribuit din plin și acel episcop, Eusebiu care, ca tutore, i-o fi condimentat cu bățul lecțiile de catehism. Singurul sentiment de afecțiune, în exilul său din Nicomedia, Iulian l-a aflat la un bătrân sclav scit, Mardoniu, care îi citea din Homer și din filozofii greci; nu s-a știut niciodată dacă Mardoniu a fost păgân sau creștin. Se știe doar că era toabă de clasicism și că el a fost acela care a inspirat stăpânului și elevului său dragostea pentru această cultură. Iulian privea în jurul său și nu i se părea că acești creștini care îl înconjurau ar fi fost niște exemple grozave. El nu era, orice s-ar spune, un om cu o gândire profundă; și este suficient să citești ce a scris ca să vă dați seama. De multe ori raționamentele sale se pierd în divagații. Avea o foarte bună memorie, dar nu se pricepea deloc la artă; persista în încăpățânarea de a se ocupa cu probleme filozofice secundare, pierzându-le din

vedere pe cele mai importante, complăcându-se în citate și în virtuozități estetizante. Era fatal să facă o confuzie între Biserică și păstori slabi ai acesteia și să-i bage, și pe ei și pe ea, în aceeași oală a antipatiei sale. Oricum, ideea care i-a fost atribuită și pe care, într-adevăr, a susținut-o, aceea de a reveni la păgânism ca religie de stat, nu face deloc cinste inteligenței sale politice. De fapt, orice *revenire* în materie de politică este o greșală.

Faimoasa *apostazie* a lui Iulian a fost, în fond, un agnosticism clar. Pe el nu-l interesau ereziile care continuau să sfâșie Biserica, dar e probabil să le fi privit cu simpatie. Evreilor, însă, le-a recunoscut libertatea cultului și le-a permis să reconstruiască templul lui Solomon, ale cărui schelării le distrusese un cutremur, în care scriitorii creștini au văzut pedeapsa lui Dumnezeu. Că ar fi încurajat pe sub mână refacerea vechilor culte, asta s-a spus, dar nu s-a dovedit. Oricum, prea mari satisfacții nu trebuie să fi obținut din asta, deoarece oamenii, dacă au aderat, nu au făcut-o decât de nevoie și fără entuziasm. În orașul Alexandria a fost asasinat de păgâni episcopul Gheorghios, în Antiohia a fost incendiat de către creștini templul lui Apollo: nici în primul și nici în al doilea caz Iulian nu a ordonat represalii. Voia să se arate imparțial.

Dumnezeu știe cum și unde s-ar fi sfârșit această anacronică politică religioasă, dacă Sapor nu l-ar fi obligat să pună mână pe arme. El a pregătit această dificilă și primejdioasă expediție cu grija ce-i era obișnuită, punând la punct o armată uriașă și o flotă de o mie de vase, cu care intenționa să coboare pe Tigru. Primele ciocniri i-au fost încununate de succes, dar orașul Ctesifont, cu puternicele sale fortificații, i-a rezistat și, până la urmă, a fost obligat să se retragă. Dar cine mai putea face acum corăbiile să urce împotriva curentului? Iulian a ordonat să li se dea foc. Nu avea altceva de făcut, dar hotărârea sa i-a demoralizat și i-a infuriat pe soldați. Regiunea era săracă, stâncoasă, arsă de soare, ostilă. Cavaleria persană stânjenea retragerea, provocând inamicului mari pierderi cu săgețile sale. Una din acestea l-a nimerit și pe Iulian, pătrunzându-i în ficat. Împăratul a încercat s-o tragă afară singur, a lărgit însă rana și și-a provocat o hemoragie fatală. A înțeles că acesta era sfârșitul, a chemat în jurul patului

pe care fusese întins doi filozofi, amici ai săi, Maximus și Priscus, și a început să discute cu ei, foarte senin, despre nemurirea sufletului.

Se spune că, la un moment dat, și-a vârat mâna în rană, a retras-o plină de sânge și, împrăștiind câteva picături în aer, ar fi exclamat cu ciudă: „Ai învins, Galileene!”

Dar probabil că nu e adevărat.

XLIX

AMBROZIE ȘI TEODOSIU

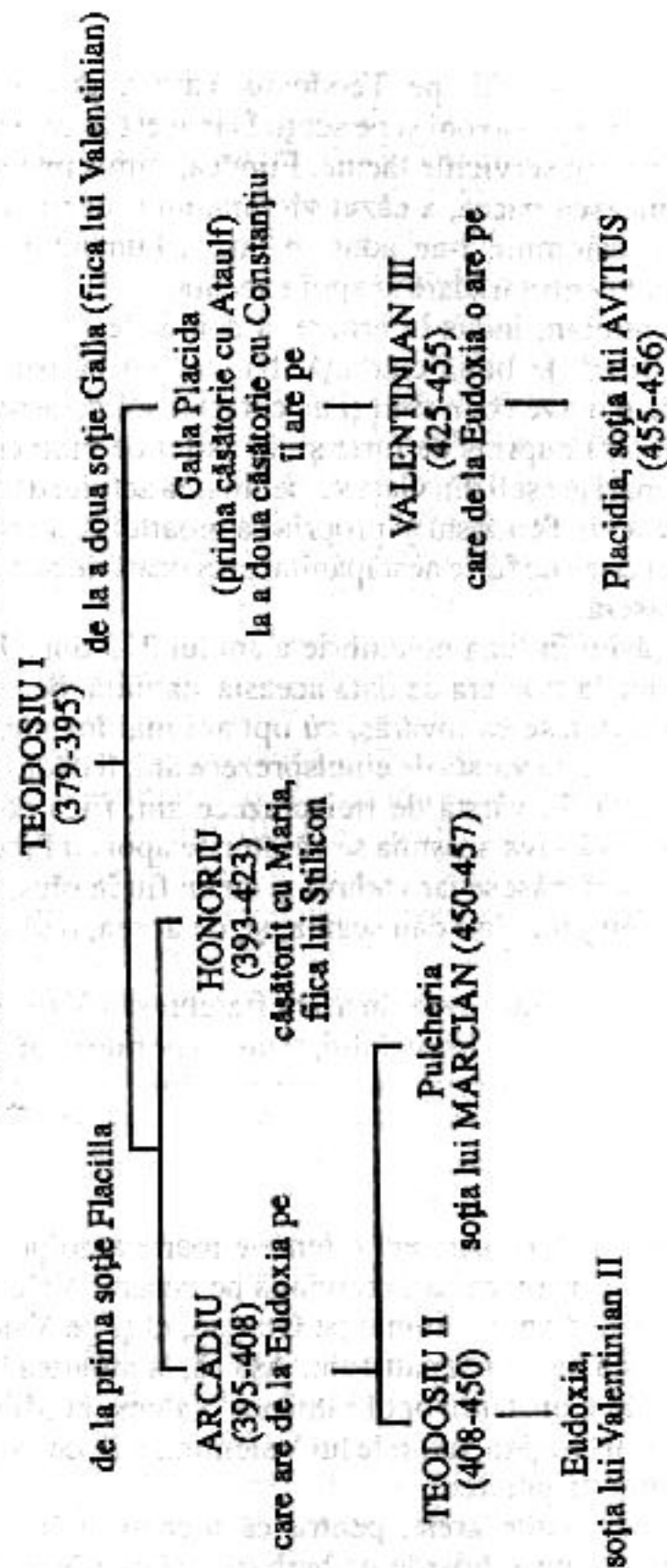
Cea care l-a numit pe succesorul la tron, mai ales pentru că trebuia în acele clipe de primejdie să-și asigure propria-i salvare, a fost chiar armata care, în timp ce se retrăgea, l-a ales pe unul dintre comandanții ei. A fost un oarecare Jovianus, căruia soarta i-a dat posibilitatea să realizeze, ca împărat, un singur lucru, însă unul stupid și laș: să încheie o pace grăbită cu persii, oferindu-le acestora Armenia și Mesopotamia, drept plată pentru o victorie pe care nici nu o repurtaseră.

După asta, Jovianus s-a îmbolnăvit și a murit, mai înainte de a ajunge în capitală.

Armata s-a decis iar să desemneze un alt împărat; și, de astă dată, a fost preferat Valentinian, un general viteaz, fiul unui frânghier din Panonia. Pe acest ofițer, se spune, Iulian l-ar fi deblocat cândva deoarece era creștin și nu voise să-și renege credința. Puțin speriat de răspunderile tronului care îi cădeau pe cap, Valentinian și l-a asociat, cu puteri egale, pe fratele său Valens, căruia i-a lăsat Constantinopolul cu provinciile orientale, păstrându-și pentru sine Apusul, a cărui capitală era acum Milano. Ne găsim în anul 364 după Hristos.

Amândoi frații au avut imediat de făcut față unei duble probleme. Valens s-a trezit cu o insurecție a lui Procopiu, singura rudă a lui Iulian, care, în fruntea unui detașament din Capadochia, s-a proclamat împărat. A fost învins, prins și decapitat. Valentinian a trebuit să se înfrunte cu alemanii care, la vestea morții lui Iulian, de care aveau o teamă grozavă, pentru că îi bătuse întotdeauna crunt, au început iar să calce hotarele Galiei. Împăratul i-a încercuit pe Rin și i-a nimicit. Apoi, a trimis în Britania pe unul din cei mai

ARBORELE GENEALOGIC AL LUI TEODOSIU

buni generali ai săi, pe Teodosiu, care a pus acolo ordine, împrăștiindu-i pe saxoni și pe scoți. Dar acest brav ostaș a fost rău răsplătit pentru serviciile făcute. Fiindcă, trimis imediat în Africa să restabilească pacea, a căzut victima unor demnitari afaceriști care, prin calomnii, l-au adus în fața tribunalului, unde a fost condamnat pentru trădare și apoi executat.

Valentinian, indus în eroare, a comis desigur această mare greșală fiind de bună credință. Nu era un bărbat deosebit de inteligent, dar avea bun simț și un caracter solid, de om drept. Din păcate se lăsa cuprins de furie și, în astfel de momente, a comis cele mai mari greșeli din viața sa: semnarea actului de condamnare la moarte a lui Teodosiu și propria sa moarte. A murit fulgerat în urma unei crize de furie nestăpânită, provocată de niște unități care se răsculasera.

Ne găsim în luna noiembrie a anului 375 după Hristos. Dar succesiunea la tron era de data aceasta stabilită, deoarece Valentinian își asociase ca tovarăș, cu opt ani mai înainte, pe fiul său Grațian căruia, la vârsta de cincisprezece ani, îi dăduse de nevastă pe Constanța, în vârstă de treisprezece ani, fiica postumă a lui Constanțiu; văduva acestuia se căsătorise apoi cu Procopiu, de pe urma căruia rămăsese iar văduvă și cu un fiu în plus, Valentinian II. Da, e cam greu, îmi dau seama; și, de aceea, o să încerc să mă explic altfel.

Valentinian mai avea, în afara fratelui său Valens, posesorul jumătății răsăritene a Imperiului, și un fiu pe nume Grațian. Acesta era căsătorit cu Constanța, fiica împăratului Constanțiu. Mama ei, Justina, rămasă văduvă, se căsătorise după aceea cu uzurpatorul Procopiu, care îi făcuse un copil, pe Valentinian, frate vitreg cu Constanța. Acum e clar?

Acum, Justina, care era o femeie foarte ambițioasă, uneltise și intrigase grozav, ca să-l convingă pe cuscru Valentinian să-și ia ca părtaș la tron, nu numai pe Grațian, ci și pe Valentinian cel mic, în vârstă de numai patru ani. Așa că, la moartea împăratului, în timp ce la Constantinopol rămânea Valens, la Milano urca pe tron tinerelul Grațian, tutorele lui Valentinian II, cu care mai târziu avea să împartă puterea.

Erau momente grele, pentru că tocmai atunci veneau din stepele Rusiei niște horde de barbari, cei mai îngrozitori dintre toți: hunii. Ei luaseră deja contact cu goții, pe care regele lor

Ermanric reușise să-i strângă într-o federație la granița de răsărit a Imperiului și înspăimântați, aceștia au cerut lui Valens să fie primiți în cadrul Imperiului, promițând să stea de pază la hotare. Valens, după câteva ezitări, a acceptat, ca să se căiască mai târziu, când a văzut că acești noi supuși ai săi, cam vreo trei sute de mii la număr, au început să se dedea la banditisme și la prădăciuni, cum le era obiceiul. Tocmai atunci se pregătea de război contra perșilor. A trebuit să-și amâne proiectul, pentru a se repezi până la Adrianopol, unde intraseră zurbagiii de goți. Dar, în loc să-l aștepte pe nepotul său Grațian care, conform înțelegerii, venea dinspre Nord ca să-l prindă pe inamic într-un clește, Valens a atacat imediat, singur, și și-a pierdut toată armata. El însuși, rănit, a fost ars de viu în coliba în care se adăpostea.

Grațian, rămas singur, n-a îndrăznit să atace; deși nu avea decât douăzeci de ani, se arătase a fi un bun general. Dar acum făcea și dovada unei mari înțelepciuni. S-a retras prudent, și-a dispus armatele în apărarea Iliriei și a Italiei și, dându-și seama că nu putea să împartă răspunderea Imperiului cu un copil, cum era cumnatul său Valentinian II, s-a gândit să-și asocieze pe cineva pentru Orient. Cu mult discernământ, l-a ales pe generalul Teodosiu, omonimul aceluia pe care Valentinian îl executase degeaba în Africa. Și i-a încredințat Imperiul de Răsărit. Între timp, însă, mai apărea pe scenă încă un personaj hotărâtor: Ambrozio, episcopul de Milano, pe care în ziua de azi toți italienii, dar mai ales lombarzii, îl venerază ca pe un sfânt.

Nu era preot și nu venea de la seminar. Era un slujbaș civil care până în anul 374 fusese guvernatorul Liguriei și al Emiliei. În această funcție, se aflase pus în situația de a aplana controversele dintre catolici și arieni care, și acolo, în acea dioceză, erau foarte încordate. Reușise s-o facă atât de bine încât la moartea episcopului Ausențiu, arian și el, a fost proclamat succesorul lui. Nici măcar nu era botezat în acel moment, iar alegerea sa purta semnele ilegalității. Însă Valentinian I, care îl stima foarte mult, l-a confirmat. Și Ambrozio a primit în câteva zile și împărtășania și hirotonisirea și pălăria de episcop.

Era un bărbat care, dacă s-ar fi născut azi în America, ar fi ajuns un Ford sau un Rockefeller. Iar Grațian care, după moartea tatălui său, i-a acordat încrederea deplină, a găsit în el pe cel mai serios colaborator. Episcopul și suveranul au condus împreună lupta contra păgânismului

și a ereziei lui Arie. Aceasta, după moartea lui Valens, fostul ei adept, n-a mai avut apărători. Teodosiu care, în bună parte, își datora lui Ambrozie numirea sa, era în materie de religie un zelos executant al poruncilor. Păgânismul fusese definitiv înmormântat. Iar în sânul Creștinismului triumfa Catolicismul.

Din nefericire, lucrurile nu au mers tot atât de bine și pe plan strict politic. Acuzându-l pe Grațian că este, cum am spune noi azi, un democrat creștin, polițist și fățarnic, guvernatorul Britaniei, Magnus Maximus, s-a răsculat. Complotul avea aderenți chiar și la curtea tânărului împărat, care se găsea în acel moment la Paris și care a fost înjunghiat când a vrut să fugă. Ipocrit, Maximus a deplâns acest incident într-o scrisoare către Teodosiu, căruia îi propunea să împartă în trei Imperiul, lăsând lui Valentinian, sub tutela maică-sii și a lui Ambrozie, Italia, și să-i încredințeze lui Maximus provinciile din Apus.

Teodosiu era un om cumsecade, cu reflexe încete. Dușmanii săi îi spuneau „câcăitul” și poate că, într-adevăr, cam exagera el puțin cu cântărirea deciziilor. Sfârșitul prietenului și colegului său Grațian, căruia îi datora atâtea, îl indignase. Dar un război cu goții, în situația în care se afla acum Imperiul în fierbere, și cu hunii și perșii la porți, nu i se părea o soluție. A trimis un răspuns cam în doi peri, încercând să tergiverseze. Maximus, însă, l-a luat de bun. Și, uitând că îl acuzase de fățarnicie pe Grațian, a dovedit un mare zel în lupta contra ereticilor, ca să-și câștige favorurile lui Ambrozie. Cu toate obligațiile pe care și le luase față de Valentinian, el jinduia cu lăcomie la Italia și a reușit să facă să fie acceptate vreo câteva din unitățile sale mai credincioase, sub pretextul întăririlor în garnizoanele de frontieră. Și totul s-ar fi sfârșit cu un nou regicid, dacă Justina, speriată, nu ar fi fugit la Teodosiu împreună cu fiul ei, împăratul, și cu fiica-sa, Galla, care, în treacăt fie zis, era o frumusețe de fată.

Atât de frumoașă, că lui Teodosiu, când a văzut-o, i-a căzut cu tronc, așa că amorul a putut face ceea ce calculul politic nu reușise, adică să-l decidă să-l pedepsească pe uzurpator. Întâlnirea între cele două armate a avut loc în Panonia. Și Maximus, învins, a fost decapitat. Teodosiu s-a căsătorit cu Galla, și-a întovărașit soacra și cumnătelul la Milano, au mai stat puțin împreună și, cu asta, s-a statornicit un fel de tutelă a Imperiului de Răsărit asupra celui de Apus.

Ambrozie, între timp, își continua lupta împotriva ereziei. Arienii, învinși de Teodosiu la Constantinopol, erau protejați în Italia de Justina, care îl educase pe Valentinian în credința lor. Ea cerea acum să le fie acordată măcar o biserică. Ambrozie a răspuns că nu. Valentinian l-a condamnat la surghiun. Dar Ambrozie nici nu s-a clintit. Era un sfânt, da, însă avea ceva caracter. Imediat după aceea, au mai avut loc și alte întâmplări de răsunet. Creștinii lui Callinio au dat foc la sinagogă. Teodosiu, de la Milano, a dat ordin să fie reconstruită pe cheltuiala vinovaților. Ambrozie s-a dus să ceară revocarea ordinului. Și, cum n-a fost primit, a pus mâna pe toc și pe călimară: „Eu îți scriu ca tu să mă ascuți la tine în palat. Altfel, o să mă fac ascultat la mine în biserică...”

Ce se petrecea oare în lume, ca să i se permită unui preot să se facă judecătorul șefului suprem al unui stat, în cadrul căruia nu fusese până atunci decât un simplu slujbaş? Teodosiu, dacă ar fi fost Valentinian I, ar fi suferit și el o criză, atât de furios era. Însă a tăcut și s-a supus. Puțin după aceea, a trebuit să intervină contra unor tesalonicieni care măcelăriseră niște polițiști, învinuiți de arestarea unui vizitiu de cvadrigă, idolul lor. A făcut-o cu o mână cam grea poate, dar de data aceasta nu era vorba de probleme religioase. Și totuși, chiar și cu o asemenea ocazie, Ambrozie s-a zburat, a vorbit din amvon, a refuzat să mai discute cu împăratul și i-a interzis acestuia să mai intre în biserică până nu avea să-și ceară, solemn și cu umilință, iertare. Asistăm la o victorie a puterii spirituale asupra celei pământești, pentru celebrarea căreia a fost destinat și compus un imn: *Te Deum laudamus*.

Păgânismul a mai avut o ultimă zvâcnire cu Arbogaste, un luptător franc ce-i rămăsese încă fidel și care făcuse Imperiului însemnate servicii sub Grațian. Acum era șeful pazei lui Valentinian, dar îl disprețuia pe acest tembel care ingenunchea înaintea lui Ambrozie și-i săruta inelul. Într-o zi, tânărul împărat a fost găsit mort în pat. Arbogaste a spus că s-a sinucis, dar nu i-a uzurpat scaunul. Își dădea seama că Imperiul Roman, oricât era el de decăzut, nu ajunsese încă până acolo încât să accepte pe tron un barbar ca el. Și l-a înălțat pe Flavius Eugenius, șeful secretariatelor civile, un fel de cancelar al Majestății Sale, păstrând pentru sine comanda armatei.

Nici de data asta Teodosiu n-a reacționat imediat. Dimpotrivă, a lăsat să treacă doi ani până când s-a hotărât să

pedepsească. Arbogaste i-a impus lui Eugenius o politică ce voia să fie de toleranță și de echidistanță între cele două religii. Dar a trebuit să-și dea și el seama că păgânismul nu-și mai putea reveni nici cu injecții de adrenalină.

În anul 394, împăratul și uzurpatorul au trecut la război. Flavius și Arbogaste, care îl așteptau pe inamic în Italia, au umplut văile Alpilor Orientali cu statui ale lui Jupiter care apărea astfel pentru ultima oară printre oameni, înarmat cu fulgere de aur. Teodosiu, mai înainte de a porni, se dusese în deșertul Tebaidei, ca să consulte un anahoret care îi prezisesse victoria. Pe scurt, fiecare din cele două armate îi mobilizase pe propriii săi zei și, de fapt, înfruntarea a fost decisă de un fel de minune meteorologică: un vânt violent, suflând dinspre nord-est drept în ochii flavienilor, aproape că i-a orbit. Jupiter, Arbogaste și Eugeniu au pierit toți trei în această catastrofă. Dar, ca să fim cinstiți, de învins i-au învins goții păgâni ai lui Alaric, în numele lui Iisus, sub comanda împăratului roman Teodosiu.

Ajuns în triumf la Milano, Teodosiu a murit aici de hidropizie. Împăratul romanilor nu împlinise încă cincizeci de ani și nu fusese niciodată la Roma, oraș ținut de o parte de către marea politică. Fusese nu un mare suveran, ci unul bun, corect și cinstit, chiar dacă puțin timorat și puțin fricos.

Lăsa în urma lui doi băieți: pe Arcadiu, de doisprezece ani, și pe Honoriu, de unsprezece.

L SFÂRȘITUL

Imperiul de Apus, care îi revenea micuțului Honoriu, era de mult considerat de către Teodosiu un satelit al celui de Răsărit, pe care un episcop îl pusese sub tutela spirituală a Bisericii și care, pentru a se putea apăra, trebuise acum să accepte între hotarele sale niște populații barbare, încă păgâne, total lipsite de forme sociale și de drept. Însă dezagregarea începuse chiar și din interior. Nemaifiind apărate de o armată, pe care războaiele din afară o solicitau mereu la graniță, micile comunități sătești și provinciale cer tot mai mult sprijin unor boiemași care pot dispune acum de miliții proprii. Aceștia se numesc *Potentes* și devin din ce în ce mai independenți față de autoritatea centrală, pe măsură ce aceasta slăbește mereu. În favoarea lor mai pledează și legislația care, de la Dioclețian încolo, a pietrificat tot mai mult societatea, legându-l irevocabil pe țaran de pământ și de proprietarul acestuia, ca serv al gliei; iar pe meșteșugar, de meseria sa. De acum înainte te naști cu propriu-ți destin și nu-l poți schimba. Cine părăsește moșia sau atelierul, chiar dacă reușește să scape de jandarmii care îl caută, e sortit să moară de foame, pentru că altceva de lucru nu mai găsește. Iar cine e bogat trebuie să-și plătească impozitele, chiar dacă își înstrăinează sau își pierde averea. Altfel, îl așteaptă închisoarea.

Aceste legi, oricât de absurde ar putea să pară, erau impuse de circumstanțe. Scheletele care se sfărâmă trebuie consolidate cu ghips. Ghipsul nu împiedică descompunerea, dar o întârzie. Toate acestea, însă, reprezintă sfârșitul Romei, al civilizației sale, al organizației sale juridice care făcea din fiecare individ arbitru propriului său destin, îl făcea egal cu ceilalți în fața legii și, o dată

cu cetățenia, îl transforma nu numai într-un supus, ci și într-un protagonist.

Începea Evul Mediu. Cel puternic ia locul statului, căruia i se opune cu un succes din ce în ce mai mare, până ce îl fărâmițează în mii și mii de feude, fiecare cu seniorul ei, înarmat până în dinți, pe spinarea unei mase amorfe, mărunte și dezarmate, pradă capriciilor acestuia și fără nici un drept: nici măcar pe acela de a-și schimba profesiunea și locuința.

Pe lângă copilandrul de unsprezece ani, Honoriu, căruia îi revenea moștenirea acestui edificiu gata să se prăbușească, a fost atașat generalul Stilicon. Era un vandal, adică un barbar, de origine germană; și faptul că a fost ales ne spune singur cât de mult se lichefiaseră romanii. Dintre toți ofițerii armatei, numai el era singurul care oferea cheazășia onestității, a curajului și a perspicacității. Și, într-adevăr, a avut curând prilejul să le și dovedească, în împrejurări în care, după înmormântarea lui Teodosiu, Milano și Constantinopolul s-au luat imediat la harță. Fostul împărat împărțise imperiul, dar nu spusese ce anume revenea exact fiecăruia dintre milogi. Arcadiu, cocoșat pe tronul din Răsărit și sfătuit de un Stilicon al său, care se numea Ruffinus, considera că tot lui îi aparțin și Dacia și Macedonia. Între cele două capitale s-a lăsat cu bătaie. Alaric, pe care, cu toate promisiunile, nu-l răsplătise nimeni pentru ajutorul dat lui Teodosiu în războiul contra lui Arbogaste, a pornit în marș contra Constantinopolului. Și precis că l-ar fi devastat, dacă nu l-ar fi convins Ruffinus că Grecia era o bucățică mai de preferat. Imperiul, incapabil să se apere, își salva capitala pe spinarea provinciilor.

De indignat, s-a indignat doar Stilicon, barbarul, care a expedit la Constantinopol un detașament de trupe, solicitate de Arcadiu, cu ordinul expres dat comandantului lor, Gaina, tot un barbar, să-l ucidă pe Ruffinus. Ordinul a fost executat la precizie, iar în locul defunctului a fost numit un adversar al său, șambelanul curții, Eutropiu, cu ajutorul căruia a fost posibilă statomicirea unei înțelegeri între cei doi frați. Îndată, Stilicon a profitat de ocazie ca să-i pună la punct pe goții care jefuiau Peloponesul. Îi prinsese deja într-o pungă în istmul Corintului, când Constantinopolul, invidios pe un succes occidental, a aranjat cu aceștia o alianță și i-a dat ordin generalului să-i lase în pace. Stilicon și-a călcat pe inimă și s-a supus, dar mai ales și pentru că tocmai atunci izbucnise

în Africa o răscoală, ajutată pe sub mână de Arcadiu și de Eutropiu, în timp ce hoardele de barbari se revărsau peste Balcani; iar Alaric, aliat cu Constantinopolul, după ce trecuse prin Albania și Dalmația, pătrundea acum drept în Câmpia Padului. Generalul vandal, săracul de el, singurul care mai credea în Imperiu, hotărât să-l slujească până la sfârșit cu credință, obligat să-și petreacă viața în șa, călare pe un cal în galop ca să astupe toate spărturile ce se deschideau peste tot, s-a reîntors în Italia, l-a bătut pe Alaric, dar fără să-i distrugă forțele, pentru că socotea să și-l facă aliat împotriva altor forțe ce deveneau tot mai amenințătoare. Și, nemaîncercându-se în Milano care, fără o apărare naturală, putea fi cucerit de oricine, a mutat capitala la Ravenna, un orașel lipsit de importanță, dar înconjurat de bălți pline de malarie, care ar fi făcut imposibil orice asediu. Era anul 403 după Hristos.

Mutarea a fost terminată tocmai la timp, pentru a putea scăpa de o altă invazie a unor alți goți, ostrogoții, spre deosebire de vizigoții lui Alaric; și care, sub comanda lui Radagaiso, au trecut Alpii și s-au abătut asupra peninsulei, ocupându-o până în Toscana. Era pentru prima oară, după Hannibal, când Italia se vedea supusă unui asemenea afront. Lui Stilicon i-a trebuit un an de zile ca să strângă trupe. Abia în anul 406 a avut destule, ca să le poată surprinde pe cele ale lui Radagaiso și la Fiesole să le poată extermina. Dar, tot atunci, vandalii, alanii și suabii străpungeau apărarea romană de la Mainz și pătrundeau în Galia, unde mai debarcase din Britania un uzurpator, Constantin, care i-a pus pe fugă pe barbari; dar aceștia, în loc să se retragă, au ocupat Spania. Cele mai frumoase provincii ale Occidentului erau practic pierdute, iar Italia rămăsese singură. În marasmul acesta, în care oricare altul și-ar fi pierdut capul, Stilicon era singurul care și-l păstra pe al său limpede. În timp ce trata cu Alaric, pentru a-și asigura ajutorul lui, a organizat recrutări printre italieni. Aceștia au refuzat să se înroleze și l-au acuzat de capitulare în fața barbarilor. Și cu ce soldați, de la el, ar fi putut să-i apere, când romanii singuri refuzau să i-i dea? Numai Dumnezeu știe! Honoriu, speriat, a uitat deodată serviciile pe care, timp de zece ani de zile, i le făcuse acest căpitan credincios, și a dat ordin să fie arestat. Stilicon ar fi putut foarte bine să se revolte, deoarece puținele trupe de care mai dispunea imperiul îi erau credincioase doar lui. Dar respecta prea mult autoritatea pentru ca să se revolte.

L-au ucis într-o biserică la Ravenna. Și a fost, poate, crima cea mai stupidă, cea mai ignobilă și cea mai dezastruoasă care s-a comis vreodată în numele Romei. Ea nu numai că a lipsit Imperiul de cel mai bun slujitor al său, dar i-a făcut să înțeleagă pe toți barbarii, care îi mai rămăseseră până atunci credincioși, ce mai reprezenta acest Imperiu. Ei erau ostașii și slujitorii cei mai buni pe care se mai sprijinea încă șandramaua. Ei mai credeau în prestigiul Romei. Iar Roma, ucigându-l pe Stilicon, ucisese acest prestigiu cu propria sa mână.

Din clipa aceea, totul s-a prăbușit. Alaric, în loc să vină în Italia ca aliat, a intrat ca învingător. I-a propus lui Honoriu un acord; acesta a refuzat cu o atitudine mândră care ar fi fost nobilă, dacă s-ar fi sprijinit pe vreun gest de curaj; dar ea devenea o insolență ridicolă în gura unui om care stătea închis la Ravenna și se apăra numai de ȣântari, abandonând adversarului restul Italiei. Alaric a pornit în marș asupra Romei și a asediat-o. Lumea întreagă își oprise respirația. Cum era oare posibil? Îndrăzneau chiar să asedieze Roma?

Însuși Alaric a părut cuprins de teamă atunci când orașul s-a predat fără luptă; și a interzis ostașilor să intre în el. S-a dus singur și dezarmat să ceară Senatului demiterea lui Honoriu. Iar Senatul, care acum nu făcea decât figurație, a fost imediat de acord. Dar, după un an, deoarece Honoriu nu cobora de pe tron, Alaric s-a înapoiat și și-a instalat toată armata în oraș, interzicându-i însă, sau încercând să le interzică soldaților, să-l prade. Barbarii s-au învârtit peste tot, uimiți și ei, ba chiar speriați de propriul lor curaj. În pădurile germane, de unde se trăgeau strămoșii lor, li se vorbea despre Roma ca despre un miraj de neatins. În loc să jefuiască, s-au lăsat jefuiți de o populație care se dezvățase să mai lupte, dar care se învățase să fure. Și însuși Alaric s-a transformat din cuceritor în cucerit, atunci când a dat cu ochii de Galla Placidia, prea frumoasa fiică a lui Teodosiu, sora vitregă a lui Honoriu și a lui Arcadiu. Din clipa aceea, regele de care ascultau goții a avut o regină de care asculta el. A luat-o cu dânsul, înconjurând-o cu toate onorurile, în ultima sa aventură: expediția din Africa. Dar, în timp ce o pregătea pe coastele Calabriei, moartea i-a curmat firul vieții, la Cosenza. Ostașii săi i-au construit un mormânt subteran imens și fastuos. Și apoi, pentru ca nimeni să nu-i cunoască locul și să-l profaneze, i-au ucis pe toți sclavii care munciseră la săparea lui.

Ca succesor, a fost aclamat fratele soției sale, Ataulf, o splendoare de băiat, căruia de câțva timp Galla Placidia îi era iubită.

Violarea Romei în anul 410 și alegerea făcută de bunăvoie de către o principesă de sânge regal, care preferase unui palat imperial luxos cortul simplu al unui condotier barbar, au surprins și uimit o lume întreagă. Păgânii spuneau că asta era o răzbunare a zeilor pentru trădarea oamenilor. Iar creștinii, care luptaseră contra Romei timp de patru secole, s-au simțit acum, la prăbușirea ei, deodată orfani și au văzut în ea semnul lui Anticrist pe pământ. „Izvorul lacrimilor noastre a secat“, a suspinat sfântul Ieronim.

Numai lui Honoriu părea să nu-i pese. Închis între bălțile din Ravenna sa, a refuzat să aprobe căsătoria Gallei cu Ataulf și, insensibil la descompunerea de care era cuprinsă Italia, a mai vegetat până în 423, când a murit. Prea curând pentru anii săi tineri. Prea târziu pentru felul cum îi trăise.

Murise și Ataulf, mai de mult, de pumnalul unui barbar; iar Galla s-a înapoiat văduvă acasă. Honoriu a căsătorit-o forțat cu un general zaharisit, Constanțiu; și, cum nu avea moștenitori, a hotărât să-i urmeze la tron copilul născut din această căsătorie, Valentinian III.

Și Arcadiu murise de câțva timp la Constantinopol, lăsând pe tron un băiețel, Teodosiu II. A fost ceva tragicomic să vezi, în momentul acela, două bucăți de imperiu supuse aceluiași dezastru, reluând între ele legăturile numai ca să se certe în privința delimitării granițelor. Imperiul întreg se afla în mâinile barbarilor, iar cei doi împărați romani, printre altele și veri buni, își disputau suveranitatea teoretică asupra unor provincii de mult pierdute. O ultimă scânteie de orgoliu și de curaj a avut romanitatea numai în Africa, unde generalul Bonifaciu, deja condamnat pentru înaltă trădare, și episcopul Augustin, asediați la Ippona, rezistau vandalilor lui Genserich. Aici, în toiul bătăliei în care au căzut amândoi, și-a scris înaltul prelat opera sa de căptenie: *Orașul lui Dumnezeu*.

Că elementul german a prevalat asupra celui roman, o putem foarte bine vedea din însăși viața familiei imperiale. La Ravenna, pe tron stătea Valentinian III, dar adevăratul rege era Placidia, care își alesese ca instrument al puterii pe un alt barbar, Aetiu, demn urmaș al lui Stilicon. Ea demonstrase că nu avea încredere în romani nici ca soți. Închipuți-vă cât putea să se încreadă în ei ca generali și oameni de stat. Când a apărut la orizont Atila, în fruntea teribililor săi huni, ea a făcut cu fiică-sa Honoria ceea ce și ea

făcuse cu Ataulf: i-a propus să i-o dea de nevastă. Înțelegea că Roma, acum în fața barbarilor, nu putea învinge decât pe un singur câmp de bătaie: patul.

Dar Atila nu era Alaric. În loc să se topească după Honoria, a cerut o zestre disproporționat de mare: Galia. Era cea mai frumoasă provincie a imperiului și, deși stăpânirea asupra ei era doar formală, curtea de la Ravenna nu putea să renunțe la ea. Dar, și așa, Atila tot a pătruns acolo, iar Aetiu a trebuit să-i declare război. Însă, pentru a-și procura o armată ca lumea, a fost obligat, ca o minune de diplomație, să-și alieze la această treabă pe Teodoric, regele vizigoților. Gigantica bătălie a avut loc în Câmpiile Catalaune, aproape de Troyes. Și romanii au învins. Dar de roman nu aveau decât eticheta. Barbarii erau aceia care îi înfrângeau pe alți barbari, și însuși comandantul lor suprem era tot un barbar, romanizat. El a rămas stăpânul câmpului de bătaie, dar nu l-a urmărit pe inamicul care se retrăgea în ordine. Nu avea forțe suficiente, sau poate că spera să-și facă din dușman un aliat, așa cum reușise Stilicon cu goții?

În anul 452, Atila a apărut din nou. Dar de data aceasta nu mai ataca Galia, ci Italia. Valentinian, care, după moartea mamei sale, luase personal și definitiv puterea, n-a mai vrut să repete nedemna eroare a lui Honoriu de a abandona Roma propriului ei destin. Și, împotriva părerii lui Aetiu, care îl sfătuia să fugă în Răsărit, poate și ca să scape de el, s-a mutat în Urbe, ca să-i împărtășească soarta. Și, aici, s-a înțeles cu Papa Leon I să trimită o solie de senatori lui Atila, care își instalase tabăra pe Mincio.

Legenda spune că Atila s-a speriat de amenințarea că va fi excomunicat dacă îndrăznește să atace Roma. Dar, dacă era păgân, chiar că nu vedem ce ar fi putut însemna pentru el excomunicarea. Cu toate acestea, în loc să traverseze Apenninii, a trecut Alpii și, la un an după aceea, a murit. Din imensul, nemărginitul imperiu pe care și-l construise din Rusia până la Pad, n-a mai rămas nimic; nici măcar poporul, care a fost repede înghițit de populațiile slave și germanice, în mijlocul cărora se instalase ca stăpân.

Sfârșitul acestui dușman periculos a fost o ușurare pentru Italia și pentru Europa, dar o lovitură de măciucă pentru Aetiu care, izolat la Ravenna, nu putuse să contribuie cu nimic la el. Valentinian, care întotdeauna îl suportase greu pe acest servitor cu aere de patron, a găsit ocazia să scape de el, așa cum făcuse Honoriu cu Stilicon. Și a făcut-o cu mâna lui, străpungându-l cu spada,

într-o zi când discutau mai aprins. A fost o nouă greșală fatală, deoarece toți barbarii din provinciile imperiului, care acceptaseră poziția de vasali, au început să se agite, iar unul din ei l-a ucis în Câmpul lui Marte chiar pe Valentinian. Genseric, regele vandalilor care erau acum stăpânii Africii, a venit cu armata, anunțând că este răzbunătorul împăratului. În realitate, el nu voia decât să ocupe tronul pentru fiul său Unneric, dându-i-o de nevastă pe fiica defunctului, Evdochia. Căsătoria s-a făcut. Dar în timp ce soldații o sărbătoreau, prădând sistematic orașul și dând astfel expresiei de „vandalii” semnificația pe care o cunoaștem cu toții, Teodoric II, noul rege al vizigoților, alegea în Galia un alt împărat, pe un om de încredere al său, Avitus.

Genseric s-a înapoiat imediat în Africa, dar cu o frumoasă pradă: cu nora, cu cuscra văduvă a lui Valentinian, cu cealaltă fată, Placidia, și cam cu vreo mie de romani supuși, printre care câteva duzini de senatori, ca și cum ar fi vrut să spună că Roma era de acum un lucru ce-i aparținea. Ajuns acasă, a organizat o flotă cu care a ocupat Sicilia, Corsica și Sudul Italiei. Dar Avitus avea și el un mare general, barbar bineînțeles, dar din stofa lui Stilicon și Aetiu: Ricimerus. Acesta l-a înfrânt pe dușman într-o mare bătălie navală, apoi l-a dat jos de pe tron pe Avitus, care s-a consolat cu religia și s-a sfințit episcop de Piacenza; în locul lui n-a mai numit nici un succesor, decât după patru ani, în 457, în persoana lui Majorianus.

A făcut-o numai ca să-i cheme la ordine pe vandali, pe vizigoți și pe toți ceilalți barbari care profitaseră de lipsa unui împărat pentru a se declara, chiar și de formă, independenți. Dar n-a folosit la prea mult, pentru că ei au continuat să-și facă jocul. Majorianus a încercat o expediție împotriva lui Genseric, dar acesta i-a distrus pe neașteptate flota, iar Ricimerus, indignat că împăratul voia să guverneze cu adevărat, l-a ucis și a pus în locul lui pe Livius Sever, un om mai de înțeles. Numai că Genseric gândea altfel. Renunțând să-l urce pe tron pe fiul său Unneric, soțul Evdochiei, își puneă acum speranța în senatorul Anicius Olibrius, căruia îi dăduse în căsătorie pe sora nurorii sale, Placidia. Și a început un nou război, adică a continuat de fapt, dar cu mai multă vigoare, același război care de ani de zile se ducea împotriva Romei.

Ca să se apere, Ricimerus a avut o idee grozavă: aceea de a oferi tronul, la moartea lui Sever, unui om de încredere de la Constantinopol, și de a-și asigura astfel ajutorul acestuia. Se

numea Procopiu Antemius. A venit în Italia în anul 467, s-a încoronat, a echipat o flotă de o mie de vase cu o sută de mii de oameni, sub comanda generalului Basiliscus, și a expediat-o spre coasta tunisiană. Basiliscus, cum a debarcat, n-a știut să facă altceva mai bun decât să-i acorde lui Genserik un fel de armistițiu de cinci zile; iar acesta l-a atacat prin surprindere și i-a incendiat vasele. S-a vorbit de o trădare din partea generalului. În realitate, trădarea o comisese curtea din Constantinopol, care încheiase pe ascuns un pact de alianță cu regele vandalilor. Acesta și-a reînceput ofensiva, a debarcat în Italia și, pentru a treia oară, a dat Roma pe mâna jefuitorilor. Ricimerus l-a acceptat ca nou împărat pe Olibrius, dar amândoi au murit în același an, 472.

Vandalii au încercat să-l pună pe tron pe Glicerie, dar Constantinopolul nu l-a recunoscut și l-a numit în locul său pe Iulius Nepos; și ca să-l pună la adăpost de Genserik, i-a plătit acestuia din urmă o pace dezastruoasă, recunoscându-i stăpânirea nu numai asupra Africii, dar și asupra Siciliei, Sardiniei, Corsicii și a insulelor Baleare. La un an după aceea, regele vizigoților, Euric, pentru ca să rămână neutru, a primit în dar Spania. Burgunzii, alemanii și rușii și-au împărțit ce mai rămăsese din Galia. Iar Imperiul de Apus se reducea acum doar la Italia. Nepos a dat ordin generalului Oreste să licențieze armata, pe care nu o mai putea întreține. Barbarii, din care era compusă, s-au răsculat. Oreste a luat comanda lor, iar Nepos a fugit, ca să se întâlnească în Dalmatia cu Glicerie pe care el singur îl exilase, după ce îi uzurpase tronul.

Oreste a proclamat suveran pe fiul său Romulus August. Ironia soartei a făcut ca să i se dea acestui băiat, destinat să fie ultimul împărat al Romei, numele celui dintâi. Dar soldații barbari, îmbătați de victorie, reclamau acum pământuri în însăși inima peninsulei. Care voia Câmpia Padului, care Emilia, care Toscana. Unul din ofițerii lor, Odoacru, a luat conducerea revoltei, l-a atacat pe Oreste la Pavia, l-a învins și l-a ucis. Romulus August, pe care mai târziu istoria l-a numit „Augustulus”, adică „August cel Mic”, spre a-l deosebi de cel mare, a fost dat jos și închis la Castel dell’Uovo, la Neapole, cu o pensie bună. Odoacru i-a trimis împăratului Orientului, Zenon, însemnele imperiului și i-a declarat că avea să guverneze pe viitor Italia ca locotenent al său.

De data asta chiar că se terminase: nu numai de fapt, dar și de drept. Vulturii zburaseră. Începea Evul Mediu.

LI ÎNCHEIERE

Aici ia sfârșit povestea noastră. Ca toate marile imperii, nici cel roman nu a fost doborât de dușmanii externi, ci ros de bolile sale interne. Iar actul de deces nu i-a fost semnat de izgonirea lui Romulus Augustulus, ci de adoptarea creștinismului ca religie de stat și de mutarea capitalei la Constantinopol. Cu acest dublu eveniment, începe pentru Roma un nou capitol.

Cei mai mulți cercetători susțin că dezastrul a fost provocat, mai ales, de două lucruri: creștinismul și presiunea barbarilor care năvăleau din Miazănoapte și din Răsărit. Noi n-o credem. Creștinismul nu a distrus nimic. El s-a mărginit doar să îngroape un cadavru: acela al unei religii în care acum nu mai credea nimeni. El a umplut golul pe care aceasta l-a lăsat. O religie contează, nu atât pentru că înalță temple și oficiază ritualuri, cât pentru că oferă reguli de conduită morală. Păgânismul oferise aceste reguli. Dar în ziua când s-a născut Hristos, nu mai era de mult actual, iar oamenii, conștienți sau nu, așteptau altceva. Nu nașterea noii credințe a provocat declinul celei vechi, ci invers. Tertulian, care vedea limpede, a spus-o deschis. Pentru el, toată lumea păgână era în lichidare. Și, cu cât avea să fie mai repede înmormântată, cu atât avea să fie mai bine pentru toți.

În ceea ce privește dușmanii externi, Roma, de o mie de ani, era obișnuită să-i aibă, să-i combată și să-i învingă. Vizigoții, vandalii și hunii, care apăreau la Alpi, nu erau niște războinici mai feroci și mai experți decât cimbrii, teutonii și galii, pe care Marius și Cezar îi înfruntaseră și-i nimiciseră. Și nimic nu ne permite să credem că Atila a fost un general mai mare decât Hannibal, care a câștigat contra romanilor zece bătălii și apoi a pierdut războiul.

Numai că a avut ghinionul să fie oprit din drum de către o armată romană, formată exclusiv din nemți, chiar și ofițerii, deoarece Gallienus interzisese serviciul militar până și senatorilor. Roma era deja ocupată și păzită de garnizoane străine. Așa-zisa „invazie” n-a fost altceva decât o schimbare de gărzi, efectuată între barbari.

Însă chiar și criza militară n-a fost decât rezultatul unei decăderi mai complexe; în primul rând una biologică. Ea începuse cu clasele de sus ale Romei (pentru că, așa cum se spune la Neapole, „peștele de la cap se împute”), cu slăbirea legăturilor de familie și cu răspândirea practicilor malthusiene și a avorturilor. Vechea și orgolioasă aristocrație, care poate că fusese cea mai zdravănă clasă conducătoare existentă până atunci în lume, și care vreme de secole dăduse exemplu de integritate, curaj și patriotism, pe scurt, de „caracter”, începuse, după războaiele punice și, încă mai mult după Cezar, să dea dovadă de egoism și de viciu. Familiile din care ea se compunea au fost, e adevărat, decimate de războaie, unde vlăstarele lor își ofereau cu generozitate viața, și de persecuțiile politice, dar mai mult s-au stins dintr-o penurie de copii. Marii reformatori, ca Cezar și Vespasian, au încercat s-o înlocuiască prin dinastii mai solide, din burghezi provinciali și țărani. Dar și aceștia, la rândul lor se lăsau corupți, iar generațiile care au urmat erau deja niște „gagă” ramoliți care, dacă nu ajungeau la Cinecittà*, e numai pentru că Cinecittà nu exista încă.

Acest exemplu prost s-a răspândit cu mare iuțeală și, încă de pe timpul lui Tiberiu, se luaseră măsuri să fie acordate alocații bănești drept încurajare, țăranilor ca să aibă copii. Dar sigur că, pe lângă prăpădul molimelor și războaielor, acum și la țară se practica avortul, iar populația satelor scădea. Pertinace oferea gratis gospodăriile abandonate tuturor acelor care se obligau să le refacă. Și, în acest vid material, consecință a celui moral, se infiltrau străinii, mai ales cei din Orient, în doze atât de masive, încât Roma nici n-a avut timp să-i absoarbă și să-i asimileze într-o nouă și viabilă societate. Acest proces de asimilare a funcționat până la Cezar, care i-a chemat pe gali să participe la viața Urbei, făcând din ei cetățeni, slujbași, ofițeri, până și senatori chiar. Dar așa ceva a fost imposibil cu germanii, mult prea refractari față de civilizația clasică, și s-a încheiat cu catastrofa orientalilor, care s-au insinuat în ea, însă numai ca s-o corupă.

* Cunoscut studiouri cinematografice din Roma.

Consecința tuturor acestor lucruri a fost, pe plan politic, despotismul instaurat de Tiberiu, care numai în unele cazuri a fost „luminat”. Dar este o prostie să-l facem ținta tuturor criticilor și să-i aruncăm în spinare vina dezastrului. Despotismul a fost întotdeauna o nenorocire. Dar sunt și situații când el e necesar. Roma se afla într-o astfel de situație, atunci când Cezar l-a instaurat. Brutus, care l-a asasinat, dacă n-a fost un ambițios vulgar, a fost cu siguranță un amărât care își închipuia că o s-o vindece pe marea bolnavă, eliminând nu virusul, ci febra. Chiar și experimentul socialist și planificator al lui Dioclețian a fost tot un rău care n-a rezolvat nici o problemă. Dar situația îl impunea, ca pe un ultim și disperat remediu.

Privind lucrurile de la distanță și intenționând să le acordăm o motivație, se poate spune că Roma s-a născut cu o misiune, a îndeplinit-o și a murit o dată cu ea. Această misiune a fost să strângă la un loc civilizațiile care o precedaseră, greacă, orientală, egipteană, cartagineză, să le topească într-un tot și să le răspândească apoi în toată Europa și în bazinul Mediteranei. Ea nu a inventat mare lucru; nici filozofia, nici arta, nici știința. Dar le-a croit drum ca să circule, le-a creat armate ca să le apere, un admirabil complex de legi care să le garanteze dezvoltarea și ordinea și o limbă care să le facă universale. N-a inventat nici măcar forme politice: monarhia și republica, aristocrația și democrația, liberalismul și despotismul fuseseră mai de mult experimentate. Dar Roma a făcut dintr-însele modele și, în fiecare, a strălucit cu geniul său practic și organizator.

Abdicând o dată cu Constantin, ea și-a încredințat structura administrativă orașului Constantinopol, care a trăit cu ea încă o altă mie de ani. Și chiar creștinismul însuși, ca să poată triumfa în lume, a trebuit să se facă roman. Petru înțelesese foarte bine că numai străbătând Appia, Cassia, Aurelia și toate celelalte drumuri construite de inginerii romani, iar nu căările care duceau în pustiu, puteau misionarii lui Iisus să cucerească pământul. Urmașii lor s-au numit Mari Pontifi, ca și cei care prezidaseră la treburile religioase ale Urbei păgâne. Și, ca să combată austeritatea normelor ebraice, au introdus în noua liturgică elemente aparținând celei păgâne: fastul și spectaculosul unor ceremonii, limba latină, ba chiar și o oarecare vână de politeism, în venerarea sfinților.

Astfel, nu numai ca centru politic al Imperiului, ci și ca inteligență conducătoare a creștinismului, Roma a reușit să devină *caput mundi*, și a rămas așa până la reforma protestantă. Niciodată în lume un oraș nu a trăit o aventură mai minunată. Istoria sa este atât de mare, încât face să pară foarte mici chiar și uriașele delictе cu care este presărată. Poate că unul din necazurile Italiei este tocmai acesta: că are drept capitală un oraș disproportionat, și ca nume și ca trecut, față de modestia unui popor care, atunci când strigă: „Hai, Roma!” se gândește doar la o echipă de fotbal.

CRONOLOGIE

AB URBE CONDITA

Aproximativ anul 2000 î.d.Hr. – Coboară în Italia populații nordice care se contopesc cu indigenii liguri și siculi: de aici se crede că au luat naștere umbrii, sabinii și latinii.

Aproximativ anul 1000 – Dezvoltarea cetății Alba Longa, capitala Latium-ului.

21 aprilie 753 – data tradițională a întemeierii Romei.

Cam până pe la 600 – Regii moșieri.

600-509 – Regii negustori.

S.P.Q.R.

509 î.d.Hr. – Etruscii sunt alungați din oraș și Roma instaurează un guvern republican.

– Pacea cu Cartagina.

493 – Plebeii se retrag pe Muntele Sacru.

– După victoria romană de la lacul Regillo, se încheie între romani și latini **foedus Cassianum**.

451-449 – Bienenul decemvirilor și publicarea legii celor Douăsprezece Table.

449 – Altă părăsire a Romei de către plebe.

445 – **Legea Canuleia** privind căsătoriile între patricieni și plebei.

396 – După un război aproape secular, Vejo este distrusă.

386 – Galii lui Brennus îi înfrâng pe romani, intră în Roma și o pradă.

343-341 – Primul război cu samniții.

327-304 – Al doilea război cu samniții.

321 – Furcile caudine.

298-290 – Al treilea război cu samniții.

295 – Bătălia de la Sentinum.

287 – Promulgarea legii **Ortensia**.

283 – Victoria de la lacul Vadimon asupra coaliției galo-etrusce.

280-273 – Războiul împotriva Tarentului.

280 – Prima victorie a lui Pirrus la Heraclea.

279 – A doua victorie a lui Pirrus la Ascoli Satriano.

278-276 – Războaiele lui Pirrus în Sicilia pentru apărarea coloniilor grecești împotriva Cartaginei.
 275 – Pirrus este în sfârșit învins la Beneventum.
 272 – Cade Tarentul.
 270 – Romanii la Reggio.
 264-241 – Primul război punic.
 260 – Victoria navală a lui Caius Duilius la Milatium.
 256 – Attilius Regulus debarcă în Africa după victoria pe mare de la Ecnomo.
 255 – Attilius Regulus cade prizonier.
 242 – Lutatius Catulus îi înfrânge pe mare pe cartaginezi lângă insulele Egade.
 240 – Ia naștere literatura latină, cu primele opere ale lui Livius Andronicus.
 238-233 – Operațiuni militare împotriva ligurilor.
 238 – Corsica și Sardinia devin provincii romane.
 225 – Galii sunt definitiv înfrânți la Telamon.
 218-201 – Al doilea război punic.
 218 – Hannibal Cartaginezul cucerește Saguntul, traversează Alpii, îi bate pe romani la Ticin și la Trebbia.
 217 – Romanii sunt din nou învinși lângă lacul Trasimeno. Quintus Fabius Maximus Temporizatorul îl ține pe Hannibal departe de Roma.
 216 – O nouă înfrângere a romanilor în luna august, lângă Canae. Hannibal se retrage la Capua.
 216-204 – Hannibal așteaptă zadarnic întăriri ca să reînceapă războiul.
 212 – Romanii recuceresc Siracuza. Moartea lui Arhimede.
 211 – Romanii recuceresc Capua.
 207 – O armată a lui Hasdrubal, trimisă în ajutorul lui Hannibal, este înfrântă lângă Metaurus.
 215-205 – Război și pace cu Filip al Macedoniei.
 204 – Scipio își conduce armata în Africa, și Hannibal este astfel constrâns să părăsească Italia.
 202 – Hannibal este învins de către Scipio la Zama.
 201 – Pacea cu Cartagina.
 197 – Într-un nou război, Filip V al Macedoniei este învins de către consulul Flamininus la Chinocefalos.

196 – Consulul Flamininus proclamă eliberarea Greciei de sub jugul macedonean.
 – Revoltă a sclavilor în Etruria.
 195-190 – Războiul contra lui Antioh al Siriei și înfrângerea acestuia la Magnesia.
 186 – O nouă revoltă a sclavilor în Apulia.
 171-168 – Războiul contra lui Perseu al Macedoniei și înfrângerea lui la Pidna.
 149-146 – Al treilea război punic.
 146 – Distrugerea Cartaginei.
 146 – Prădarea Corintului.
 139-133 – Revolta sclavilor din Sicilia.
 133 – Tiberius Grahus este ales tribun și propune legea agrară.
 123 – Este ales tribun Caius Grahus.
 117-105 – Diferend și război cu Jugurta al Numidiei.
 102 – Marius îi înfrânge pe teutoni la Aquae Sextiae (Aix-en-Provence).
 101 – Marius îi înfrânge pe cimbri lângă Vercelli, la Campi Rudii.
 100 – Marius este făcut consul pentru a șasea oară.
 90-88 – Război social, împotriva sociilor din Italia centro-meridională; se acordă cetățenie romană italicilor.
 88 – Marșul lui Silla asupra Romei; fuga lui Marius.
 86 – Silla învinge la Cheronea o armată a lui Mitridate, regele Pontului.
 – Moare Marius.
 82-79 – Dictatura lui Silla.
 78 – Moare Silla, după ce abdicase cu un an înainte.
 72 – În sfârșit în Spania un lung război dus pentru înăbușirea revoltei lui Sertorius.
 74-64 – Al doilea război împotriva lui Mitridate.
 72-71 – Războiul împotriva gladiatorilor și sclavilor conduși de Spartacus.
 69 – Lucullus în Armenia.
 67 – Pompei împotriva piraților.
 63 – Conjurația lui Catilina sub consulatul lui Cicero.
 60 – Cezar, Pompei și Crassus se înțeleg între ei să formeze așa-numitul prim Triumvirat.
 58-51 – Campania lui Cezar în Galia.

53 – Crassus își pierde viața în Orient, în războiul contra parților.

CEZARII

49 – Cezar trece în ianuarie Rubiconul împreună cu legiunile sale înarmate din Galia

– Războiul din Spania împotriva pompeienilor.

48 – Războiul împotriva lui Pompei în Grecia.

– Bătălia de la Farsala și fuga lui Pompei.

– Pompei este ucis în Egipt de către Ptolomeu.

48-47 – Cezar în Egipt împotriva lui Ptolomeu.

47 – Cezar îl învinge pe Farnace la Zela.

47-46 – Campania din Africa împotriva pompeienilor; victoria lui Cezar la Tapsus.

46-45 – Campania din Spania împotriva pompeienilor; victoria lui Cezar la Munda.

44 – La 15 martie Cezar este asasinat de către conjurați.

43 – Antoniu, Octavian și Lepidus se înțeleg să formeze un al doilea Triumvirat.

– Cicero este ucis din ordinul triumvirilor.

42 – Brutus și Cassius sunt uciși în ciocnirea de la Filippi.

40 – Ciocnire la Perugia între forțele lui Octavian și cele ale lui Antoniu.

– Antoniu pleacă în Persia.

31 – Bătălia de la Actium între Octavian și Antoniu, și Cleopatra.

29 – Octavian, rămas singur stăpân, își celebrează triumful.

27 – Senatul renunță la putere și-i conferă titlul de August.

cca 4 – Se naște în Palestina Iisus Hristos.

9 d.Hr. – Masacrarea legiunilor lui Varus în Germania.

14 – Moartea lui August.

Împărații din familia Claudia:

14-37 – Tiberiu.

26 – Pleacă de la Roma și se retrage la Capri.

30 – Probabil în acest an moare la Ierusalim Iisus Hristos.

31 – Căderea lui Sejanus.

37-41 – Caligula.

41-54 – Claudiu.

54-68 – Nero.

64 – Roma este pustiită de un incendiu; învinovățindu-i de aceasta pe creștini, Nero își începe astfel seria persecuțiilor împotriva lor.

68-69 – Se succed trei împărați: Galba, Otton și Vitellius.

Împărații din familia Flavia:

69-79 – Vespasian.

70 – Ierusalimul este distrus de către Titus.

79-81 – Titus

79 – Erupția Vezuviului.

81-96 – Domițian.

96 – După uciderea lui Domițian, Senatul îl numește împărat pe Cocceius Nerva.

98 – Moare Nerva după ce-l propune ca împărat pe Traian.

98-117 – Traian.

101-107 – Campania de cucerire a Daciei.

113-117 – Campania din Orient împotriva parților.

117-138 – Adrian.

138-161 – Antonin Piu.

161-180 – Marc Aureliu.

165-180 – Războaie împotriva quazilor, longobarzilor, marcomanilor și sarmaților.

180-192 – Commodus.

193 – urmează la tron într-un singur an: Pertinace, Didius Iulianus, Clodius Albinus, Septimiu Sever și Pescennius Nigro.

Severii:

193-211 – Septimiu Sever.

211-217 – Caracalla.

212 – A fost acordată cetățenia romană tuturor cetățenilor liberi din Imperiu.

217-218 – Macrinus.

218-222 – Heliogabal.

222-235 – Alexandru Sever.

235-268 – Anarhia militară.

- Maximin.
- Gordianus.
- Balbinus.
- Gordianus II
- Filip Arabul
- Decius (249-251)
- Gallus.
- Emilianus.
- Valerian.
- Gallienus (253-268)
- 268-270 - Claudiu II.
- 270-275 - Domitius Aurelianus, Restitutor Urbis.
- 275-276 - Tacit.
- 276-282 - Marcus Aurelius Probus.
- 282-283 - Marcus Aurelius Carus.
- 284-305 - Dioclețian.
- 301 - Edictul asupra prețurilor.
- 303 - Edictul împotriva creștinilor.
- 305 - Abdicarea.
- 305-306 - Constanțiu Clor.
- 305-312 - Lupte între Galeriu, Maximian, Maxențiu, Sever, Maximin și Constantin.
- 312, 27 octombrie - Înfrângerea lui Maxențiu la Ponte Milvio, lângă Roma.
- 312-337 - Constantin (era deja August din 307).
- 311 - Edictul lui Galeriu în favoarea creștinilor.
- 313 - Edictul de la Milano al lui Constantin în favoarea creștinilor.
- 325 - Constantin convoacă la Nicea Conciliul ecumenic contra lui Arie.
- 330 - Inaugurează la Bizanț Noua Romă: Constantinopolul.
- 337 - Constantin primește, înainte de a muri, botezul.
- 337 - Constantin II, Constanțiu, Constant, Delmatius, Hannibalianus.
- 337 - Sunt uciși Hannibalianus și Delmatius.
- 337-361 - Constanțiu.
- 340 - Moare Constantin II.
- 350 - Moare Constant.

- 350-353 - Lupta împotriva lui Magnențiu.
- 355 - Nepotul Iulian este numit Cezar de către Constanțiu.
- 361-363 - Iulian Apostatul.
- 363-364 - Iovianus.
- 364-375 - Valentinian.
- 364-378 - Valens (împreună cu Valentinian).
- 367-383 - Grațian (împreună cu Valentinian și succesorul său).
- 374 - Ambrozie, guvernator al Liguriei și al Emiliei.
- Ambrozie, episcop de Milano.
- 375-392 - Valentinian II.
- 378 - Înfrângerea și uciderea lui Valens de către goți în bătălia de la Adrianopol.
- 379 - Grațian și-l ia tovarăș la domnie pe Teodosiu.
- 379-395 - Teodosiu.
- 383-388 - Magnus Maximus.
- 392-394 - Flavius Eugenius.
- 394 - Flavius Eugenius cade în lupta de la Frigido împotriva lui Teodosiu.
- 395 - Arcadiu și Honoriu își împart Imperiul.
- 395-408 - Arcadiu.
- 395-423 - Honoriu.
- 408 - Uciderea lui Stilicon.
- 408-450 - Teodosiu II.
- 410 - Alaric pradă Roma.
- Moare Alaric pe când se pregătea pentru o expediție în Africa.
- 410-415 - Ataulf, regele vizigoților.
- 425-455 - Valentinian III.
- 430 - Vandalii lui Genseric asediază Ippona, unde moare Sf. Augustin.
- 451 - Hunii lui Attila invadează Galia și sunt bătuți de Aetiu la Câmpiile Catalaune.
- 452 - Attila este oprit în Italia de către Leon I.
- 453 - Moare Attila.
- 454 - Valentinian îl ucide pe Aetiu.
- 455-456 - Avitus.
- 455 - Prădarea Romei de către vandali.

457-461 – Majorianus.
 461-465 – Libius Severus.
 467-472 – Procopiu Antemius.
 472 – Olibrius.
 – Moare Ricimerus.
 473-474 – Moare Glicerie.
 474-475 – Iulius Nepos.
 474 – Genserich este recunoscut stăpân al Africii, al Siciliei,
 al Sardiniei, al Corsicii și al Balearelor.
 475 – Euric, regele vizigoților, obține Spania.
 – Galia este împărțită între burgunzi, alemani și rugi.
 475-476 – Romulus Augustus.
 476 – Odoacru îl detronizează pe Romulus Augustus și-i trimite
 împăratului Orientului, Zenon, însemnele Imperiului, luându-și
 titlul de „patrician”. În astfel sfârșit seria împăraților Imperiului
 Roman de Apus.

CUPRINS

I. AB URBE CONDITA	9
II. SĂRMANII ETRUSCI	17
III. REGII MOȘIERI	25
IV. REGII NEGUSTORI	33
V. PORSENNA	41
VI. SPQR	48
VII. PIRRUS	56
VIII. EDUCAȚIA	63
IX. CARIERA	70
X. ZEII	77
XI. ORAȘUL	84
XII. CARTAGINA	92
XIII. REGULUS	98
XIV. HANNIBAL	106
XV. SCIPIO	116
XVI. „GRAECIA CAPTA...”	123
XVII. CATO	132
XVIII. „...FERUM VICTOREM CEPIT”	139
XIX. GRAHII	147
XX. MARIUS	155
XXI. SILLA	161
XXII. O MASĂ LA ROMA	169
XXIII. CICERO	176
XXIV. CEZAR	183

XXV. CUCERIREA GALIEI	191
XXVI. RUBICONUL	199
XXVII. IDELE LUI MARTIE	206
XXVIII. ANTONIU ȘI CLEOPATRA	213
XXIX. AUGUST	220
XXX. HORAȚIU ȘI LIVIU	227
XXXI. TIBERIU ȘI CALIGULA	233
XXXII. CLAUDIU ȘI SENECA	240
XXXIII. NERO	246
XXXIV. ORAȘUL POMPEI	252
XXXV. IISUS	257
XXXVI. APOSTOLII	263
XXXVII. FLAVII	268
XXXVIII. ROMA EPICUREANĂ	274
XXXIX. CAPITALISMUL	280
XL. DISTRAȚIILE	286
XLI. NERVA ȘI TRAIAN	292
XLII. ADRIAN	299
XLIII. MARC AURELIU	305
XLIV. SEVERII	312
XLV. DIOCLEȚIAN	319
XLVI. CONSTANTIN	325
XLVII. TRIUMFUL CREȘTINILOR	331
XLVIII. MOȘTENIREA LUI CONSTANTIN	338
XLIX. AMBROZIE ȘI TEODOSIU	346
L. SFÂRȘITUL	353
LI. ÎNCHEIERE	361
CRONOLOGIE	365